

THORSTEIN VEBLEN

A dologtalan osztály elmélete

THORSTEIN VEBLEN

A dologtalan osztály elmélete

Thorstein Veblen · A dolgogtalan osztály elmélete

Thorstein Veblen

A dologtalan osztály elmélete

Válogatás Veblen műveiből

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest 1975

A kötet tartalmazza:

THORSTEIN VEBLEN: THE THEORY OF THE LEISURE CLASS

The Viking Press, Inc. New York, 1957

c. művét, valamint részleteket

THE HIGHER LEARNING IN AMERICA

A Memorandum on the Conduct of Universities

by Business Men

The Sagamore Press Inc. New York, 1957

c. munkájából, továbbá

THE PORTABLE VEBLEN

c. kötetből; szerk. Max Lerner,

The Viking Press, New York, 1958

Fordította:

Berényi Gábor

A fordítást az eredetivel egybevetette
és a bevezető tanulmányt írta:

Somlai Péter

ISBN 963 220 111 6

Tartalomjegyzék

A „dologtalan osztály” — avagy egy modern téma születése. Írta: Somlai Péter 7

A dologtalan osztály elmélete 29

Előszó	29
1. Bevezetés	30
2. Anyagi versengés	47
3. A hivalkodó dologtalanság	57
4. A hivalkodó fogyasztás	83
5. Az élet anyagi mércéje	111
6. Az ízlés pénzügyi kánonjai	121
7. Az öltözködés mint a pénzkultúra kifejeződése	163
8. Az ipartól való mentesség és a konzervativizmus	180
9. Az archaikus vonások konzerválása	199
10. A vitézség modern maradványai	225
11. Hit a szerencsében	249
12. Vallásos szertartások	263
13. A nem megszegyenítő érdek maradványai	293
14. A felsőoktatás mint a pénzkultúra kifejeződése	318

A felsőoktatás Amerikában (részletek) 349

Az egyetem helye a modern életben	349
A kormányzó tanácsok	362

A mérnökök és az árrendszer (részlet) 375

A műszaki szakemberek és a forradalom	375
---	-----

A „dologtalan osztály” — avagy egy modern téma születése

Közismert, talán már banális is az a téma, melynek születését e könyv soraiból nyomon követheti az olvasó. A „státusz-szimbólumok” gazdag flórájának leírását és azt tartalmazza, hogy a fogyasztás, szabadidő-töltés miért és miként válik presztízs-szükségletek tárgyává s hogyan változtatja hamissá, torzzá az emberek törekvéseit, eszményeit, értékrendjét, életmódját. Az életmód és a fogyasztás összefüggéseiben a szükségletek minőségeire helyezi a hangsúlyt s azokra a kényyszerítő szociális erőkre, melyek az egyéneket kulturális mintákon s sztereotípiákká egyszerűsödött társadalmi normákon keresztül érik.

Életmód és fogyasztás jelentősége s a kapcsolatukból kialakult különféle magatartásmódok és affektusok természete visszatérő tárgya volt a klasszikus művészetnek és filozófiának is. Petróniustól Molière-ig és Voltaire-ig, Senecától Rosseau-ig szempontok sokaságával jellemezték gazdagság és hivatkozás, úrhatnamság és gőgös munkátlanság, majmolás és hitvány időtöltés értéktelenségeit. De az ipari forradalom lezáródásáig e szempontok alapján inkább csak a „visszáságokat”, a „természetellenesnek” vagy haszontalannak látszó megnyilvánulásokat lehetett értelmezni. Manipulált életmód és presztízscélú fogyasztás még a múlt században sem tartozott a társadalmi élet általános jellegzetességei közé, egyrészt azért, mert életmódot *választani* és jómódban fogyasztani csak keveseknek sikerült, másrészt azért, mert úgy tűnt, hogy

a takarékoság vezető helye megingathatatlan az iparosodás korszakának erényhierarchiájában. De már a „klasszikus” kapitalizmus is megmutatott valamit, ami az imént jelzett gondolat majdani érvényességét egyáltalán lehetővé tette: az árufétist. Márpedig a fogyasztás tárgyának, az árúnak a fétisjellege — amit a „személyek dologi viszonyai és a dolgok társadalmi viszonyai”¹ idéznek elő — utal a szükségletek társadalmi meghatározottságára is és mintegy előlegezi a később aktuálissá vált kérdést: milyen társadalmi motivumok kötik össze a munkatevékenységet és a fogyasztást, milyen jelentősége van e két tevékenységsornak az életmódok egész értékrendszerében?

„A dologtalan osztály elmélete” ezekkel a kérdésekkel foglalkozik.

1.

Szerzőjének Thorstein Veblennek* a neve nem teljesen ismeretlen Magyarországon. 1962-ben éppen a Közgazdasági és Jogi Kiadó jelentette meg egyik művét, „Az üzleti vállal-

¹ K. Marx: *A tőke* I. kötet — Budapest, 1955. Szikra, 78. old.

* *Thorstein Veblen* (1857—1929) norvég bevándorlók gyermeke volt. A Yale Egyetemen szerzett doktorátusa után különböző egyetemi városokban élt és tanított közgazdaságtant, elég kevés sikerrel. Visszahúzódnó egyéniség volt és a tudományos kudarcok következtében évekig visszavonultan gazdálkodott farmján. Megélhetési nehézségei és időnként feltámadó becsvágya azután a nagyobb keleti városokba kergettek. Az első világháború alatt előbb Washingtonban vállalt hivatali munkát, majd New Yorkban próbálkozott folyóirat-alapítással. A 20-as években véglegesen visszavonult a tudományos pályától.

Fontosabb művei: *The Theory of Leisure Class; The Theory of Business Enterprise* (Az üzleti vállalkozás elmélete) — 1904; *Imperial Germany and the Industrial Revolution* (A császári Németország és az ipari forradalom) — 1915; *The Higher Learning in America* (A felsőoktatás Amerikában) — 1918; *The Engineers and the Price System* (A mérnökök és az árrendszer) — 1921.

kozás elmélete"-t.² Ha az a könyv furcsálkodást válthatott ki a közgazdaság elméleti és elmélettörténeti kérdései iránt érdeklődő olvasók körében, azáltal, hogy tartalma és nyelve eléggé eltért a hasonló címet viselő monográfiáétól, akkor még inkább várható csodálkozás a szerző szociológiai főműve, „A dologtalan osztály elmélete” kapcsán. Ez a tanulmány még szokatlanabb fogalmakban szól életmódról és fogyasztási szükségletekről, még különösebb összefüggéseket használ a társadalmi intézmények és értékobjektívációk rögzítésére. Már a címében szereplő kifejezés is megtévesztő lehet, hiszen a „dologtalan” jelző egyáltalán nem munka nélküli munkásokra, nem is a lumpen-csoportokra vagy a deklaszált nemességre vonatkozik.

A magyar nyelv társadalomtudományi terminológiája nem képes egyetlen szóval pontosan visszaadni a „dologtalan”-nak fordított „*leisure*” szociológiai jelentését. Ha Veblen fogalomalkotásainak, köztük a „dologtalan” osztálynak indítékait és értelmét tisztázni kívánjuk, célszerű lenne bővebben szólni e jelentés problémáiról. A „*leisure*”-t leggyakrabban „szabad idő”-nek fordítjuk s azt az időmennyiséget jelöljük vele, ami munkaidőn vagy rendszeres-állandó kényszerű elfoglaltságon kívül fennmarad. Nem a szociológia ötlelte ki, hanem a kapitalista iparosodás választotta szét az emberek életét ilyen mereven az időtöltés két nagy halmazára. Gondoljunk csak arra, hogy az emberiség történetének korábbi korszakaiban értelmetlen lett volna ez a megkülönböztetés. (S még mai is az pl. egy önálló kisparaszti gazdaságban.) De azért a szétválasztás révén világossá tett és egyértelműnek tetsző terminusról hamarosan kideríthető, hogy tartalma fogalmi ellentmondásoktól feszül. Legszenvedelmesebb az, hogy a legfejlettebb ipari országokban is sokan vállalnak túlmunkát szabad idejük terhére s a különféle társadalmi rétegek tag-

² A magyar nyelvű kiadáshoz Gönczöl György írt bevezető tanulmányt, melyben Veblen gazdaságelméletét értékeli.

jainak életében még ezután is akadnak olyan teendők — például a háztartásban — amik igazi munkavégzést jelentenek. (E teendők egy része elvileg nem kevésbé produktív, mint a munkaidőben végzett tevékenységek.)

A „leisure” tehát a szabad időnek azt a részét jelenti, ami mindenféle munkatevékenység után marad fenn, s melyben nem feltétlenül tétlenek, de feltétlenül improduktívak vagyunk. A „leisure class”, a „dologtalan osztály” kifejezése pedig azokra vonatkozik, akiknek egész életét ilyenfajta időtöltés teszi ki.

Az egyes társadalmakban elvileg csoportosíthatók az egyének aszerint is, hogy mennyi szabad idejük van. Könnyen belátható, hogy e tekintetben végletes eltéréseket találni. (Például a rendi-feudális társadalmakban a szolgáknak nincs, az uralkodóknak, főnemeseknek korlátlan szabad idejük van.) A modern kor pénzmágnásai, leggazdagabb iáradékosai, részvénytőkései is szabad idejüknek tekinthetik a nap huszonegy óráját. De ők nemcsak a munkától szabadok — mint a munkanélküliek — hanem nyilvánvaló az is, hogy szabadságuk rendelkezést és erőt, időtöltésük feltételei feletti uralmat jelent.

Veblen tehát a „dologtalanság” terminusával nem a henyeséget, tétlenséget, hanem a munkatevékenység hiányát, *a produktív munkálkodás megtagadását* hangsúlyozta — s ennyiben folytatója volt a polgárság klasszikus munkaetikáját kidolgozó, elkötelezett és radikális szellemiségű elméleteknek. Ez a szellemiség az ipari és kereskedelmi kapitalizmus megerősödésének korából, a calvini protestantizmusból és a puritanizmus ideológiájából származik, s eredetileg a napjait „evéssel-ivással” töltő rétegek (mégpedig mind az arisztokraták, mind a koldusok) ellen irányult. Azt a társadalmi átalakulást, a polgárosodás és proletárizálódás folyamatát fejezte ki, melyben a tökefelhalmozás lett a nemzeti nagyság, a hatalom forrása és biztosítója. Ennek szempontjából ítélték reakciósoknak a termelés és forgalom, a békés munka vámm-

szedőit. Az eredeti tőkefelhalmozás korában égető problémát jelentett a produktívan beruházható tőke iránti széles körű kereslet s végeredményben ezzel magyarázható az is, hogy oly sokáig aktuális maradt a polgárság életmódjának és hivatásetikájának kérdése, a Max Weber által „evilági aszkézisnek” nevezett szellemiségnek az ügye. Az ipari forradalom, a gyáripar s az új üzleti szervezetek kialakulása után kezdett megváltozni a helyzet. A polgárság szociálisan differenciálódott, a legvagyonosabb rétegek szövetkeztek a nagybirtokos arisztokráciával s életmódjukban is hasonultak hozzá. Az arisztokrácia viszont különféle pénzforgalmi és nagyipari vállalkozásokba fektette járadékait s ily módon közvetlenül is érdekelt lett a folyamatos tőkefelhalmozásban. A századvég fináncarisztokráciája az egész világon vegyes eredetű, de azonos jellegű és hasonló módon élő réteg volt.

E réteg szerepe, vagyonának forrása és felhasználása, politikai funkciója, társasági élete és ízlése behatóan foglalkoztatta a fejlett országok közvéleményét, de társadalomtudományát is. A külsőségek homályában összemosódtak az újságok társasági rovatait megtöltő pletykák és a nagy panamák leleplezései, a fináncmágnások látványos költekezései, alapítványai és a részvénytársaságok évi mérlegéről szóló jelentések. A polgári társadalomtudomány sem vonhatta ki magát a hamis összefüggések népszerűségéből. Csak kivételképpen találni olyan műveket, amelyekben a kérdéskör egyes legfontosabb tendenciáira összpontosítanak s ezek a művek is inkább a múltat, a polgárság történeti útját pásztázzák válaszáért. Nem véletlen talán, hogy mindössze két olyan tanulmányra emlékszik a mai szociológia e korszakból, melyekben a munka és életmód összefüggései aktuális érvennyel szerepelnek. Az egyik Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című munkája. Ez arról szól, hogyan áldozott le a protestantizmus révén az a tradicionális szellemiség, mely megakadályozta az *ipari* tőke felhalmozását, s hogyan győzött a kapitalista vállalkozó, akinek egész mun-

kája öncél: a vállalat és a profit növelése. A másik mű „A dologtalan osztály elmélete”.

De miért és hogyan maradhatott aktuális, — pontosabban: miért lett főként az 1940-es éveket követően aktuális — könyv „A dologtalan osztály elmélete”? A magyarázat során először a tanulmány két alapgondolatát kell megértenünk. Az egyik szerint nem lehet értékes az a kultúra, amelyik a produktív munka megvetéséhez kötődik, mert ez ellentmondana az emberi civilizáció legfontosabb törvényeinek. A társadalmak élete attól függ, hogy mennyire urai a természetnek, mennyire képesek saját szolgálatukba állítani a természet anyagát. Mindig azok a korszakok voltak haladóak, amelyekben a produktivitásnak kedvezett a kulturális légkör és akkor volt hanyatlás, ha az intézményekben, értékirányultságokban improduktív szellem uralkodott. Veblen nem azt hangsúlyozza, hogy a produktivitás értékképző, hanem, hogy *a termelőmunka az a tevékenység, ami legméltóbb a civilizált emberhez*, s annál fejlettebb a civilizáció, minél inkább a munka tölti be az ember életének értelmét. (Könyvének világtörténeti periodizációja, amiről később lesz szó, ugyancsak e gondolat kifejtésének szolgálatában áll.) Az ember tehát legfőbb értékeit pazarolja el, ha energiáját nem produktívan, hatékonyan, a munka hasznossága szerint mozgósítja, s egyúttal ősi „ösztöne” ellen tesz, ha a „mesterségbeli tudás” („Workmanship”) felhasználása, kifejlesztése helyett improduktívan tölti idejét. („Az a végső norma, amelyre hivatkozunk, a mesterségbeli tudás ösztöne” — 262. old.)

E történeti-antropológiai koncepcióhoz kapcsolódik a másik, a gazdaságelméleti alapgondolat. Eszerint a produktív és improduktív tevékenységtípusok intézményes formákban mennek végbe s intézményei szerint bontható két nagy részre a gazdasági élet egész szerkezete. „A klasszikus terminológiával élve ezek a szerzés vagy a termelés intézményei” (196. old.). Ezek szerint a modern ipari országokban is lennének olyan intézmények, ahol termelnek, de nincs tökenyereség

(szerzés), illetve olyanok, ahol szerzés van, de mögötte hiányzik a termelés? Veblen természetesen nem így érti a felosztást, de szándéka csak egy magyarázó félmondatból derül ki: „Az előbbi kategória az üzletre, az utóbbi az iparra vonatkozik, e kifejezést (ti. az ipart — *S. P.*) mechanikai értelemben véve.” (196. old.) A „mechanikai értelem” azt jelenti, hogy szerzőnk a technikát és az ipari termelés használati célját különbözteti meg a nem naturális, hanem közgazdasági fogalomtól, a szerzéstől — s ennyiben megengedhetetlenül vét a felosztás egyik alapszabálya ellen.

A logika „több alapú felosztás”-nak nevezi ezt a hibát. Veblen két alapot használ, a munkavégzés milyenségének naturális és a tevékenység értelmének gazdasági alapját. Nem ezeken belül, hanem ezek között osztja meg a gazdasági élet szerkezetét. Marx terminológiájával azt mondhatnánk, hogy a használati értéket termelő konkrét munkát nevezi meg az ipar lényegének és az absztrakt munka kizsákmányolásán alapuló profitszerzést az üzleti vállalkozás lényegének, de e kettőt, mint kétféle intézményt állítja szembe egymással. S teszi mindezt azért, hogy a pénztőkések improduktív életének és kultúrájának lényegét ragadhassa meg: „A dologtalan (vagyis a birtokos nem ipari) osztály pénzügyi viszonyban áll a gazdasági folyamattal — a szerzés és nem a termelés, a kiaknázás és nem a felhasználás viszonyában” (Uo.).

A gazdaságelmélet mit sem kezdhet e következtetéssel, s csupán azt állapíthatja meg, hogy Veblen „belopta” történeti-antropológiai szempontját a gazdasági intézmények felosztásának elméleti műveletébe. De a logikai hiba ellenére vagy talán éppen azért — sikerült megalapoznia egy kétségkívül új és fontos gondolatokat tartalmazó koncepciót, melynek jelentősége iránt csak évtizedek múltán lehetett érzékeny a szociológia. Mit tartalmaz ez a koncepció s miért tűnik aktuálisnak?

Már a múlt század utolsó évtizedében sem Veblenre várt az a felfedezés, hogy megváltoztak a kapitalizmus „klasszi-

kusnak" számító gazdasági, kulturális, erkölcsi intézményei, de kétségtelenül ő látta meg először, hogy e változás hogyan függ össze a jellegzetes polgári *életfelfogás és értékvilág eltorzulásával*. A torzulás szerint elsősorban a dologtalan osztály tagjainak életmódjában, ízlésében, viselkedésében figyelhető meg, s fő jellegzetessége a „*hivalkodó fogyasztás*". Márpedig a „hivalkodó fogyasztás" nem valami bocsánatos gyengeség, jellemhiba vagy szociológiailag másodlagos tünet, hanem olyan folyamánya a változásoknak, melynek hatása veszélyezteti az egész „ipari rendszert". Az ipari rendszer életfeltétele az, hogy tagjai produktív munkát végezve, ipari módon hódítsák meg a természetet s életük középpontjában munkatevékenységük álljon. Ez a rendszer került veszélyeztetett állapotba azáltal, hogy a társadalom legvagyonosabb osztálya kivonta magát a produktív célokból és nem a munkálkodással, hanem a fogyasztás minőségével határozta meg az értékek és normák uralkodó világát (kánonját).

Veblen jól tudja, hogy a hivalkodó fogyasztás az eddigi társadalmak életében is szerepet játszott. De ő azt hangsúlyozza, hogy míg az iparosodás kezdetén a munkálkodás a *hatékonysággal* függött össze s az emberek igazi szükségleteinek kielégítését célozta, addig a dologtalan osztály s az általa kialakított értékrend létrejötte óta a hatékonyság összemossódik a presztizsfogyasztással, az álszükségletek termelésével és kielégítésével. Láthattuk, hogy az ipari hatékonyság és a szerzés megkülönböztetése milyen elméleti célokkal függött össze, s milyen módszertani hibát eredményezett. Most mégis egy olyan gondolatmenetet idézhetünk, ami a szükségletek és a termelés kapcsolatának alakulásáról a maga korában többet mondott, mint az egyébként logikailag kifogástalan felosztást használó gazdaságelméleti művek: „Az a szokás, hogy a javakban a felesleges drágaság jegyeit keressük... megváltoztatja azokat a mércéket, amelyeken a javak hasznossága leméretik. A fogyasztónak az árukról való felfogásában nem válik külön a tiszteletreméltóság és a nyers

hatékonyság eleme, s a kettő együtt alkotja a javak alkotórészeire nem bontott, összesített felhasználhatóságát... Emiatt a fogyasztási cikkek termelői erőfeszítéseiket olyan javak gyártására fordítják, amelyek eleget tesznek a tiszteletreméltó elem iránti igényeknek. Ezt annál is készségesebben és hatásosabban teszik, mivel felettük is a javaknak ugyanaz a mércéje uralkodik... Ez aztán azzal járt, hogy ma már egyetlen iparág sem állít elő olyan javakat, amelyek kisebb-nagyobb mértékben ne tartalmazzák a tiszteletre méltóság elemét. Az a fogyasztó, aki Diogenészhez hasonlóan ragaszkodna ahhoz, hogy fogyasztásából kiküszöböljön minden tiszteletreméltó vagy pazarló elemet, még legminden napibb igényeit sem lenne képes kielégíteni a modern piacon.” (154—155. old.)

A modern szociológia e mondatokban a „státusz-szimbólumok” termelésének és kényszerű fogyasztásának első megfogalmazását találhatja. Veblent klasszikus műveltsége és a marxista politikai gazdaságtanban való jártassága megóvta attól, hogy elszakítsa a fogyasztás szociológiai kérdéseit a termelés kérdéseitől. Ő még átgondolta a következményeit annak, amiről a manipuláció későbbi leírásai során elfelejtkezni szoktak: mindenféle — akár tisztán gazdaságtani, akár pedig szociológiai — fogyasztási kérdés kulcsa a termelésben van.

Éppen ez a körülmény aggasztotta legmélyebben szerzőnket. Ha a „tiszteletreméltóság” és a „megszégyenítő szándék” motívumai, sőt a pazarlás már a gyártás területére is beférkőzött, akkor megrendült a munkálkodás klasszikus polgári etikája, s vele megrendült az is, ami az amerikai múlt örökségének legértékesebb forrása volt.

Az Amerikai Egyesült Államok a polgárháborútól az első világháborúig terjedő időszakot számítja történelme aranykorának. Ekkor, a múlt század 70-es éveitől, kezdett iparosodni hihetetlenül gyors tempóban az ország — s a korszak végére már a világ vezető ipari hatalma lett. E változás jelentőségnek és a nagyságrend okozta meglepetésnek az érzékeltetésére elég lehet hivatkozni a legegyszerűbb demográfiai adatokra. 1860-ban az országnak még kevesebb lakosa van, mint Franciaországnak, 1900-ban viszont már több, mint Olaszországnak és Franciaországnak együttvéve. Negyven év alatt több, mint húszmillió ember érkezett főként Dél- és Kelet-Európából, s jórészt ők töltötték meg Chicago, Pittsburgh, Cleveland új házait, új utcáit, új városnegyedeit. De ezek a nagyvárosok nemcsak a bevándorlók etnikai, nemzeti, vallási, erkölcsi gazdagságát túrték meg, nemcsak az idegen ízekből, szokásokból alkottak új és önálló egységeket, hanem egyúttal mintákat és perspektívát adtak a nyomortól ide menekülő emberek igényeinek és becsvágyainak is. Milyen mintákat és milyen perspektívát?

Válaszul újra a korszak elnevezésére, a „gilded age” szó szerinti fordítására kell utalni. Ez a Mark Twain regényének címéből átvett kifejezés ugyanis „aranyozott kort” jelent, s így pontosabban utal a korszak valódi történelmi helyére. Amerika már 1890 körül sem abban az értelemben volt a „korlátlan lehetőségek” országa, ahogyan azt a New Yorkban partra szálló olasz, lengyel, magyar, orosz bevándorlók hitték. Az ország nyugati vidékeit meghódító úttörők (a „frontiers”) kora lejárt, hiszen nem volt többé szabad, ingyen kiosztható szűzföld. A kisipar és kiskereskedelem még sokáig megélt, de az önálló vállalkozás elindításához már sokkal nagyobb kockázatvállalás és főként több tőke kellett. A nagyvárosokban a jobb években akadt munka bőségesen, de a bérek nagyon alacsonyak voltak és a munkaszerződések hét

napra szóltak. A most épülő magasépületek és a gyakori munkanélküliség, a gépesített, szakosodó farmer-gazdaság, a nyíltan kitárulkozó nyomor élesen ütött el attól a képtől, ami valamikor, Jefferson idejében — s még utána is — Amerika klasszikus „image”-a volt, s amit oly sokáig az európai köztudat is megőrzött. De akkor miért érkeztek éppen ide az Óvilág menekültjei, nincstelenjei és vállalkozó szellemű polgárai, s miért születtek meg, terjedtek el éppen *akkor* a korlátlan lehetőségekről szóló történetek?

Nehéz lenne egyöntetűen elfogadott választ találni ezekre a kérdésekre, de annyi biztos, hogy a századforduló Amerikájában az egyének érvényesülési és üzleti lehetőségei jobbak voltak, mint bárhol a korabeli világon. E fél évszázad alatt az ország olyan bőséget alkotta meg a nagyipari termelésnek, a tömeggyártmányoknak, olyan tempóban halmozta fel, ruházta be és értékesítette a magántőkét, olyan hirtelen fejlesztett ki új iparágakat és foglalkozásokat, annyira elevenül mutatta meg a változások világát, mint előtte egyetlen ország sem. Itt tényleg milliomos és elnök lett egy-két nincstelen fiatalemberből és se szeri se száma azoknak a — legalább részben — igaz történeteknek, amik az energikus, szerencsés és bátor ifjak, lányok jellegzetesen amerikai pályautját mondják el. Ezek a történetek már az új, az ipari korszak folklórjának is részei lettek, s mindig a *sikerről* szóltak. Igaz, hogy ez a siker egészen mást jelentett, mint a régi Amerikában. Nem a civilizáció győzelmét, a préri meghódítását, nem néger rabszolgák megmentését vagy egy kis farmgazdaság megvédését, tehát nem olyan erények diadalát jelentette, melyek általános emberi értékekből fakadtak. A századvég híres karriertörténetei inkább nagy vagyonokról szóltak, hallatlan szerencséről és kivételes képességekről, állhatatosságról és vakmerőségről, márpedig ezek az adottságok, körülmények és tulajdonságok mind a sikerben találtak, amely a *kiemelkedést jelentette*, kiemelkedést a dolgozó munkások és kispolgárok, farmerek és alkalmazottak sorából. A

siker legfőbb kritériuma az lett, hogy mennyit jelent dollárban, s minél többet jelentett, annál inkább eltávolodott a hagyományos amerikai értékek világától. A múlt század végéig Amerikában az önálló vállalkozásra vonatkozott s arra épült az értékek egész galériája: az egyéni szabadság, az egyenlő jogok és lehetőségek, a demokratikus közélet, a magánélet polgárián korlátolt vallásos szelleme és családi boldogsága. 1900 körül a nagy amerikai sikerek, az értékek új, eleinte idegennek érzett szerkezetét adták s ezáltal maguk is részei lettek a nemzeti és társadalmi önismeret keletkező zavarának.

Amerika azt hitte magáról, hogy csak nagyobb és fejlettebb lett a polgárháború óta, de megőrizte azonosságát. Csak-hogy az önismeret tárgya hiába változott fokozatos folytonossággal, hiába tartotta meg alkotmányát, közéleti intézményeit, az új Amerika értékrendje nem illeszkedhetett Jefferson koráéhoz. Új szempontokra volt szükség, mert nemcsak a dúsgazdagok és a csődbejutottak történeteit kellett megérteni, nemcsak az autók látványát, az ég felé húzódó divatházak, bankok és bérkaszárnnyák életét, nemcsak az ízlések, szokások és divatok meglepő formáit, hanem az okokat, a változások közös forrását és lényegét is. Olyan elméletre volt szükség, amiből rátalálni a világos feleletre, ami egységbe fogja a folyamatos növekedést és az új értékrendet, segíti az új uralmi viszonyokat legitimizálni Amerika új társadalmában.

Amerika identitásának új kifejezőjévé így lett a szociáldarwinizmusból és pragmatizmusból ötvöztött szemlélet.³ Ez nyújtott érveket a változások magyarázatához, s az érvek annyira kézenfekvőnek tűntek, annyira sugallták a társadalmi valósággal való megegyezést, a kézzel fogható igazságot, hogy úgy látszott: megadták Amerikának új öntudatát. Ha

³ Lásd Richard Hofstadter: *Social Darwinism in American Thought* — New York, 1959, George Braziller Inc.

az olvasó figyelmet szentel „A dologtalan osztály elméleté”-nek, ezen öntudat legélesebb korszakbeli önkritikájának, akkor előbb ismernie kell a tárgyat is, amire a kritika irányult.

„A társadalmi fejlődés a vérmérséklet és a gondolkodási szokások szelektív alkalmazkodásának folyamata az egyesült élet körülményeinek nyomása alatt” — írja Veblen e könyv 200. oldalán, s ez a számunkra szokatlanul hangzó és homályos indítékú meghatározás eléggé jól tömöríti azt, ami a darwinizmusra hivatkozó szociálfilozófiából tömörítésre érdemes. A társadalmi fejlődés tehát *alkalmazkodást* jelent, amire az egyén, csoport, osztály vagy népesség „vérmérséklete” és „gondolkodási szokásai” kényszerülnek. Az alkalmazkodás általános, sőt, a legáltalánosabb természettörvény, márpedig a társadalmi fejlődés nem lehet más, mint egyik különös szakasza vagy területe a természet fejlődésének. Különösége — önállósága és beágyazottsága a természet világába — nincs szabatosan meghatározva, hiszen az „egyesült élet” („associated life”) nemcsak az emberi fajra jellemző. De a meghatározandó tárgy, a társadalmi fejlődés nem is igényli ebben az elméletben azt, hogy lényegileg eltérő attributumai legyenek az állatvilág fejlődésétől, mert az ember része az állatvilágnak, első az egyenlően természeti lények között. A szelektív alkalmazkodás a „létért folytatott küzdelem” örök dinamikájával jár, s ebben a küzdelemben azok az egyének, csoportok, osztályok, nemzetek győznek, azoké lesz a siker, akik legjobban képesek alkalmazkodni az „egyesült élet” körülményeihez.

A „siker” úgy vált kulcsfogalommá, hogy csak ezt fogadták el a megismerés, a tudás, az üzleti vagy politikai tevékenység kritériumának, ezzel lehetett bizonyítani és lemérni mindenféle eszmét és az eszményeket, tehetséget és szorgalmat, igazságot és erkölcsöt. A gyorsan vulgarizálódó pragmatizmus ezt foglalta össze, amikor radikálisan ellenzett mindenféle metafizikát, de maga adott metafizikai méltóságot a hasznosság, a rentabilitás, a siker elvének. Úgy tűnt, hogy

az alkalmazkodás egyetemes törvényének és a siker egyetemes kritériumának segítségével értelmezni lehet a korszak nagy változásait.

E vázlatos összefoglalás gondolatsora napjainkban már ösztönösen is kivált dialektikus ellenvetéseket. De ne siessünk ezekkel, előbb figyeljünk korabeli érvényességére, és népszerűségére. Tény az, hogy a századforduló Amerikájában a „*létért folytatott harc*” kifejezésénél alig volt közismertebb fogalom, s a politika, üzleti élet, a napisajtó és mindenféle tömeges agitáció zsargonjában ez olyan eszmének számított, amit a legszélesebb körben kölcsönösen elfogadtak. Nemcsak filozófusok és szociológusok hivatkoztak rá fejtegetéseik alapjául, hanem pártszónokok, újságírók, pedagógusok is ezt citálták minden alkalommal, ennek jelentőségét ismerték fel Mark Twain, W. D. Howells, a fiatal Dreiser regényeinek olvasói. Az iparosodás méretei, a felhalmozás tempója, a nagyvárosok spontánul ható növekedése mintha példatárát nyújtotta volna a „*létért folytatott harcnak*”, s mintha minden, ami következtetésként kínálkozott az intézmények, szokások, erkölcsök megváltozásának tapasztalatából, mintha minden leszűrhető tétel ezt igazolta volna. „A nagy üzlet növekedése pusztán az alkalmazkodás győzelme” — írta John D. Rockefeller — s természeti törvénynek nevezte ki sikere okait minden milliomos, pártvezér, divatos színész vagy prédikátor. De a természetes rendre hivatkoztak a monopóliumok ellen harcoló kispolgárok, és a „*létért folytatott harc*”-cal szentesítették követeléseiket a szakszervezetek éppúgy, mint a fajvédő egyesületek. A „*létért folytatott harc*” valahogyan kifejezte Amerikát, azt, mit e társadalom fontosnak tartott önmagáról önmagának tudatni. De számunkra éppen az a kérdés, hogyan fejezte ki.

Először is arra kell emlékeztetni, hogy Darwin nagy művének gondolatait Angliából exportálták s amerikai átvétele eredetileg teológia-ellenes, felvilágosodott szellemi törekvésekkel függött össze. Ugyanakkor a spenceri változatban ter-

jedő szociáldarwinizmus a szabad gazdasági verseny, a kínálat és kereslet szabad összecsapásának valóságát formálta világnézeti igényű történelem- és társadalomelméletté, s tárgította ily módon a „létért folytatott harc” fogalmát tudományosan absztrakt, de kortörténetileg igen konkrét tartalmú frázissá⁴. Túl általános volt ez az elv, semhogy az amerikai valóság változásainak különleges konkrétumait fejezhesse ki, de kétségtelen, hogy elbírt a konkrétumokat, alkalmas volt arra, hogy idomuljon hozzájuk, s ezért lehetett felhasználni a szociális, politikai és erkölcsi vitákban minden részről: hiszen pro és kontra egyaránt érvül szolgálhatott.

A nyilvánvalóság látszatából, abból, hogy a „létért folytatott harc” elve közvetlenül alkalmazható mindenféle egyes törekvés, konfliktus és ellenállás magyarázatára, a fogalom használatának tolvajkulcs-jellegéből következik másik értelmezendő mozzanata is. A szociáldarwinizmus eredetileg az angol középosztály liberális politikájához állt közel. A haladásnak, mint a társadalmi fejlődés ugyancsak természeti erejű törvényként felfogott követelményének értelmezése szerint az államnak őrködnie kellett a társadalom „természetes rendjén”, de nem volt szabad befolyásolnia mesterséges eszközökkel a küzdő vetélytársak esélyeit, teljesítményeit. Így lett a „természet rendje” elleni támadássá mindenféle állami intervenció, szociálpolitikai kezdeményezés, gazdasági törvénykezés. Az Amerikai Egyesült Államokban viszont a szociáldarwinizmusnak elsősorban a *konzervatív politika* vette hasznát.

⁴ „Az egész történelem egyetlen nagy természeti törvényben fogható össze. Ez a természeti törvény a 'struggle for life', a 'létért való küzdelem' frázisa (a darwini kifejezés ebben az alkalmazásban pusztán frázissá válik) ... Tehát ahelyett, hogy azt elemeznénk, hogyan érvényesül ez a 'struggle for life' történelmileg a különböző meghatározott társadalmi formákban, nem kell egyebet tennünk, mint minden konkrét küzdelmet helyettesítenünk a 'struggle for life' fráziséval...” — írta Marx F. A. Lange egyik könyvéről. (Marx levele Kugelmannhoz 1870. június 27-én. Lásd: Marx—Engels: *Válogatott levelek* — Szikra, 1950, 280. old.)

Igazolni lehet vele a sikert olyan módon, hogy minden győzelem, amely a törvényesség formális kritériumait nem sértette, természeti eseménynek, tehát szükségszerűnek tűnt. A sikeres emberek egyúttal az állandó tökéletesedésként értelmezett haladás bajnokainak számítottak, hiszen ők tették a legtöbbet a nemzetért, s a progresszív jövedelemadó révén sikereik közvetve az egész közösséget gazdagították.

Történelmi tény, hogy a monopóliumok (s egyúttal a szakszervezetek) elleni kispolgári mozgalmak programjai is a „létért való küzdelemre” hivatkoztak, s a „grangerektől” kezdve a Progresszív Pártig mindenütt a szociáldarwinizmus nyelvén megfogalmazott reformköveteléseket olvashatni. Mindez azonban nem mond ellent korábbi állításunknak. Amerika új nyelvezete elsősorban a legvagyonosabbak szellemét fejezte ki, s a konzervatív politika volt az, amely a fontosabb változások értelmetlenségét természeti törvények analógiájának segítségével, a status quo jogosságát pedig szociáldarwinista frázisokkal magyarázta. De mi köze a fináncarisztokráciának a konzervativizmushoz? Egyfelől igaz lenne az ipar, kereskedelem, pénzforgalom nagy monopóliumainak, a robbanómotorokat és műanyagokat gyártó, forgalmazó vállalatoknak, a gazdaság legfejlettebb termelőerőit tömörítő szervezeteknek dinamikája, mindent elsöprő fejlődése, másfelől viszont e monopóliumok urainak konzervatív politikája és életmódja? Vajon e korszak dologtalan osztályára is érvényes Veblen megállapítása: „az a feladata, hogy fenntartsa a mozgást és konzerváljon mindent, ami elavult”?

3.

Láttuk, hogy Veblen szerint az iparosodott társadalmak dologtalan osztályának tagjai „a szó igazi értelmében nem szerves részei az ipari közösségnek” (188. old.). Ezzel hidálja át az előbbi kérdésben jelzett ellentétet s a konzervatív vo-

násokat így utalja vissza a gazdasági intézmények és a társadalmi csoportok felosztásának segítségével egy régebbi, az „ipari rendszer”-t megelőző korszakra: „A nyugati civilizáció élettörténetében a jelenlegi korszakot közvetlenül az a kulturális szakasz előzi meg, amit itt kvázi-békés szakasznak nevezünk. Ennek a kvázi-békés szakasznak az életvitelében a státus törvénye játszik uralkodó szerepet... Úgy látszik, hogy a gazdasági fejlődés zsákmányoló és kvázi-békés szakaszai hosszan tartottak a nyugati kultúrához tartozó népesség valamennyi fő etnikai elemének élettörténetében. Az ezekre a kulturális szakaszokra jellemző vérmérséklet és hajlamok ezért annyira kitartóak, hogy minden osztály, vagy közösség esetében, melyre nem hatnak a később kialakult gondolkodásmód fennmaradásáért felelős erők, elkerülhetetlen a gyors visszatérés a megfelelő pszichológiai konstitúció általános vonásaihoz.” (186—187. old.) Mit jelentenek ezek a kifejezések, „a gazdasági fejlődés zsákmányoló és kvázi-békés szakaszai”, és mire való ez a történet-tipológia?

Veblen elfogadta az őstörténet korszakolását a vadság, a (zsákmányoló) barbárság és a civilizáció szakaszára úgy, ahogyan azt az evolucionista néprajz és szociálintropológia a múlt század második felében kidolgozta. Az egyes korszakok társadalmi életének tartalmát azonban önállóan értelmezte, ezeknek tipológiai jellegzetességeit pedig önkényesen kezelte. Elegendő arra utalni, hogy a civilizáció Veblen szerint nem elsősorban az írásbeliséggel, vagy az állam kialakulásával kezdődött, s hogy az európai középkor feudális társadalmait is a barbárság szakaszába sorolja. Mindez azonban nem csökkenti az evolucionizmus eszmei hatásának jelentőségét a kultúra egyetemes történetének arra az értelmezésére, melyet „A dologtalan osztály elméleté”-ben olvashatunk. (Ugyanakkor ez az értelmezés nem mentes az örökléstan fajelméleti interpretációjától sem, amint azt az olvasó az őskori emberfajták alaptípusainak felsorakoztatásából és hatástörténetük értékeléséből láthatja. Teljesen félrevezető lenne azonban

ennek alapján Veblent besorolni a fajelmélet reakciós teoretikusainak csoportjába.)

Veblen szerint az emberiség kezdetben a *békés vadság* állapotában élt. Tagjait a csoportszolidaritás és munkálkodás, a „mesterségbeli tudás ösztönének” mindent átható érzéke kötötte össze. A primitív vadság emberei barátságos és becsületes egyének voltak s teljességgel tehetetlennek bizonyultak, ha ármányos erőszakkal vagy csalással kerültek szembe. A vadság felbomlása a zsákmányolás, a tulajdon és a dologtalan osztály kialakulásával függ össze. A *zsákmányoló barbár kultúrákban* a harc és a fegyveres küzdelem lett a társadalmak vezető, dologtalan osztályainak fő feladata, a hősiesség és a vitézi erények lettek a legfőbb értékek. A munkálkodás itt szégyenteljesnek számított, tehát a meghódított és leigázott népekből kikerülő alsóbb osztályok tagjaira, köztük is elsősorban a nőkre várt mindenféle munkatevékenység elvégzése. Ezt a szakaszt követte a *státuson alapuló társadalom* (amit Veblen „kvázi-békés kultúrának” nevez, s amit valószínűleg a kifejtett rendiséggel azonosíthatunk), majd pedig a civilizáció ipari rendszere. Az ipari tevékenység elsősorban azáltal különbözik a barbár kultúrákban folytatott vitézi harcoktól, hogy nem emberek felhasználását, kizsákmányolását, megszegyenyítését, hanem azt célozza, hogy „az emberi életet a nem emberi környezet kihasználásával erősítse meg” (38. old.). Ezzel visszaérkeztünk az „ipar és üzlet” megkülönböztetésénél kifejtett problémához, de most már azt is tudhatjuk, miért lett Veblen koncepciójának legfontosabb ellentmondása éppen ez a probléma.

Az ember és természet közötti anyagcserét, illetve ennek ipari módját Veblen elválasztja az egyének, csoportok, osztályok közötti konfliktusoktól, s e kétféle aktivitásra építi fel történetiszemléletét, világtörténeti korszakolását, s erre alapozza társadalomelméletét is. Úgy tervezte, hogy a Morganok, Du Pontok, Rockefellerek életmódjából következtet a kapitalista gazdálkodás amerikai válságának okára, de ebből

következtet egyúttal az emberek életmódjának legjellegzetesebb történeti vonásaira is. Így akarta historizálni a produktivitás jelentőségét és így historizálta a századforduló Amerikájának fináncarisztokráciáját. Ezért érezzük naivnak és sokszor zavarosnak párhuzamait, utalásainak többségét ezért nem érti meg azonnal a mai olvasó, s ezért, a történeti és szociálintropológiai tematikának a társadalomkritikai szándékkal való elegyedése miatt lett könyvének ilyen homályos, nehezen meghatározható műfaja.

E műfaji besorolás gondja azonban nem feledtetheti a fontosabb kritikai feladatot a tanulmányban kirajzolódó koncepcióval kapcsolatban. Veblen művét nem elegendő a századvégi Egyesült Államok általános gazdasági és társadalmi összefüggéseiben elhelyezni, hanem legalább jelezni kell a könyv problematikájának különös szociális és szellemi meghatározottságát is. Richard Hofstadter meggyőzően mutatta ki,⁵ hogy Veblen szemlélete az USA közép-nyugati államainak „populista folklórjához” áll közel. A populista farmerek a békés-boldog múlt képét hasonlították össze a pénz, korrupció és politika által megrontott jelenével, a Jefferson és Jackson korabeli agrárdemokrácia szociális állapotait jelenkoruk ipari és kereskedelmi egyenlőtlenségeivel. A *történelem* „összeesküvéssé” változott a közép-nyugati farmerek tudatában s Veblen, aki maga is gazdálkodott közöttük, osztotta nézeteiket. A dologtalanok életmódját írta le könyvében s az általa hangsúlyozott motívumoknak, a „tiszteletreméltóság kánonja”-nak és a „megszégyenítő” szándéknak ez az emberi környezet adott szociális jelentőséget. Így lett könyve egy szociál-darwinista felfogás kifejtése, s egyben e felfogás önkritikája, történelmi és kritikai mű a kisvállalkozások letűnt demokráciájának védelmében.

⁵ Lásd: *The Age of Reform: From Bryan to FDR* — New York, 1956. 62. és köv. old. Vö.: még David Riesman: *Wohlstand wofür?* — Suhrkamp, 1966, 347. old.

A könyv szociális jelentőségénél sokkal kevésbé egyértelmű a tudományos jelentősége az életmód és a benne működő motívumok leírásának. Az ösztönök, vérmérséklet, hajlamok révén tevékenykedő emberek társadalmi viselkedését Veblen úgy fogja át elméletileg, hogy kifejti a szándékokat és az életmódban megfigyelhető sztereotip motívumokat. A „megszégyenítés”, mint a barbár kultúra általános motívuma a hivalkodó szándék különféle időtöltési, fogyasztási sztereotípiáit hívja életre. A „tiszteletreméltóság kánonját” ugyancsak szándékokkal magyarázza és sztereotip jegyekkel példázza. Végül, mindezt összefoglalja abban, hogy „a kultúra békés és zsákmányoló szakasza közti különbség . . . szellemi és nem technikai jellegű” (46. old.). A szociális biológizmus és a szellemtörténeti szemlélet ilyenén összeolvadása nem akadályozta meg Veblent abban, hogy aprólékosan bemutathassa és élesen megrajzolhassa a dologtalan osztály életmódjának vonásait, öltözködésének, lakóhelyének, szórakozásának, egész dologtalan életének tartalmait és sztereotip formáit, de megakadályozta abban, hogy e tartalmakat a munka és dologtalanság szociológiai kapcsolatában jelentőségükhöz mértén és reális perspektívájuk szerint értékelje.

Veblen tanulmánya saját koráról sem azzal mond tartalmat, hogy egy „új barbár kultúra” eljövételét látja benne. Igaz, a századvég óta megismerkedhetett a világ új barbárokat Auschwitzban vagy My Lay-ban, de Veblen könyvének utalásai mégsem őket juttatják eszünkbe. „A dologtalan osztály elmélete”-ből nem az új barbárság gondolata maradt aktuális, nem a könyv módszertana vagy történet-tipológiája kelt figyelmet, sőt, Veblen alapgondolata, a munka és hivalkodó fogyasztás ellentéte is elavult. A történelem bonyolultabb volt, mint Veblen sejthette s a barbár tömeggyilkosságoknál sokkal kevésbé kivételes jelenségei korunknak a békésen manipulált szükségletek s a hivalkodó fogyasztásnak nemcsak az uralkodó, dologtalan osztály életvitelében tapasztalható képei. A fogyasztás miértjei, a manipulált életmód

tartalmának s a manipulációval szembenálló társadalmi erőknek a kérdései maradtak aktuálisak — s amíg ezt elismeri és tudja a szociológia, addig a könyvnek is lesznek olvasói.⁶

* * *

Végezetül szólni kell e kötet válogatási szempontjairól. „A dologtalan osztály elmélete”-ből magyarul eddig csak részek jelentek meg egyetemi jegyzetekben. Úgy tűnt, hogy egyrészt a sokasodó szociológiatörténeti kézikönyvek, másrészt a kortárs szerzők gyakori utalásai is ajánlatossá teszik az egész mű lefordítását és közzétételét. Ugyanakkor terjedelmileg lehetővé vált az is, hogy e tanulmány teljes szövege mellé két kisebb szemelvényt válogassunk Veblen más munkáiból.

„A felsőoktatás Amerikában” még részben azoknak a gondolatoknak a folytatásával és konkretizálásával foglalkozik, melyeket „A dologtalan osztály elmélete”-ben fejtett ki Veblen a tudás és egyetemi képzés „hivalkodó” jellegéről. Személyes tapasztalatai és az amerikai egyetemi élet beható ismerete viszont arra ösztönözte, hogy felkutassa a főiskolák igazgatásának, felvételi rendjének és pénzügyi támogatásának rendszerét s ezt összefüggésbe hozza a tudománypolitikai elvek realitásával. Így kerekedett ki művéből az egész század eleji amerikai felsőoktatás irónikus monográfiája.

Az 1921-ben publikált „A mérnökök és az árrendszer” a nagyvállalatok egyik aktuális problémájának, a tulajdonlás és a vállalatvezetés elválásának gazdasági és szociológiai következményeit vizsgálja. Veblenre nagy hatással volt az orosz

⁶ Vö.: C. W. Mills bevezetését *A dologtalan osztály elmélete* 1957-es kiadásához — New York, Menthor Books —, továbbá Th. W. Adorno tanulmányát: *Veblens Angriff auf die Kultur*, in: Prismen — Suhrkamp, 1969.

proletárforradalom gazdaságpolitikája és polgári radikalizmusának akkori állását mi sem jellemzi jobban, mint az a gondolat, hogy Amerika szovjetrendszere a „Műszaki Szakemberek Szovjetje” lesz. Ez a könyv több ponton kétségkívül előlegzi a későbbi technokrata ideológiát, de tematikailag és szemléletében is még erősen kötődik áru- és tőkepiac szabadságának korabeli problémáihoz s azokhoz az elméleti tervekhez, melyek az első világháború és a proletárforradalmak után, a kapitalista gazdaság „rekonstrukciójának” kezdetén a szovjet „kihívással” kapcsolatban merültek fel.

1974. november

Somlai Péter

A dologtalan osztály elmélete

Előszó

E vizsgálatnak az a célja, hogy elemezze a dologtalan osztálynak mint a modern élet egyik gazdasági tényezőjének helyét és értékét. Keresztülvihetetlennek találtuk azonban, hogy az elemzést szigorúan az ily módon kijelölt határokon belül tartsuk. Szükségképpen bizonyos figyelmet szentelünk az említett intézmény eredetének és származásának, amiket általában nem sorolnak a gazdaságiak közé.

Helyenként a gazdaságelmélet vagy az etnológiai általánosítás alapján elemeztünk, s ez bizonyos mértékig szokatlan lehet. A bevezető fejezet azonban remélhetőleg eléggé megjelöli ezeknek az elméleti előfeltevéseknek a természetét ahhoz, hogy elkerüljük a homályosságot. A szóban forgó elméleti pozíció világosabb kifejtése megtalálható az *American Journal of Sociology* IV. kötetében megjelent tanulmányokban. Ezek a következők: *The Instinct of Workmanship and the Irksomeness of Labor* (A mesterségbeli tudás ösztöne és a munka terhes volta), *The Beginnings of Ownership* (A tulajdon kezdetei) és *The Barbarian Status of Woman* (A nő státusa a barbárságban). Az érvelés azonban nem úgy alapul ezeken a részben új általánosításokon, hogy a gazdaságelmélet részleteként teljesen elvesztené lehetséges értékét, amennyiben az olvasó elvetné ezeket az általánosításokat, mert nem támasztják alá kellőképpen tekintélyek vagy adatok.

Részben kényelem okából, részben mert a mindenki számára ismerős jelenségek értelmének félreértése kevésbé valószínű, az érvelés szemléltetésére vagy megerősítésére szolgáló adatokat előszeretettel merítettük a mindennapi életből, s nem távolabb fekvő, rejtettebb forrásokból. Remélem, senki sem fogja úgy érezni, hogy megsértem az irodalmi vagy tudományos hozzáértés iránti érzékét, amikor ilyen „profán” tényekre hivatkozom, vagy mikor időnként látszólag nyers szabadsággal kezelek köznapit vagy olyan jelenségeket, amelyeket az emberi életbe való belegyökerezettségük megóvott a gazdaságelemzés hatásától.

A távolabbi forrásokból származó feltevéseket és a megerősítő bizonyítékokat, csakúgy mint a néprajztudományból kölcsönzött valamennyi elméleti cikket vagy hivatkozást, szintén az ismertebbek és hozzáférhetőbbek közül válogattam ki, s minden, viszonylag olvasott ember azonnal a forrásokig követheti vissza ezeket. Ezért nem jelöltem, ha forrásokat használok fel vagy szaktekintélyeket idézek. Ugyanígy a főleg szemléletesként hozott idézetek is olyanok, hogy általában az idézéstechnika útbaigazítása nélkül is elég könnyen felismerhetők.

1. Bevezetés

A dologtalan osztály (*leisure class*) intézményének legfejlettebb formáját a barbár kultúra magasabb szintjein — például a feudális Európában vagy a feudális Japánban — találjuk. Ezekben a közösségekben igen szigorú különbséget tesznek az osztályok között. Az osztálykülönbségeknek a legmeglepőbb gazdasági jelentőségű vonása az egyes osztályok számára megfelelő foglalkozások megkülönböztetése. A felső osztályok rendszerint mentesek az ipari foglalkozásoktól, esetleg ki vannak zárva belőlük, s azokat a foglalkozásokat tartják fenn számukra, amelyeket bizonyos mértékű megbecsülés kísér. A feudális közösségben a hadviselés a legfőbb a meg-

becsült foglalkozások közül — az egyházi szolgálat rendszert csak ez után következik. Ha a barbár közösség nem feltűnően harcias, előtérbe kerülhet az egyházi szolgálat, s ilyenkor a harcos megbecsülése a második helyre szorul vissza. Csekély számú kivételtől eltekintve azonban érvényes az a szabály, hogy a felső osztályok — függetlenül attól, hogy harcosokról vagy papokról van szó — mentesek az ipari foglalkozásoktól, és éppen e mentességük fejezi ki felsőbbrendű helyzetüket. A brahmán India meglehetősen világosan szemlélteti e két osztály ipartól való mentességét. A magasabb rendű barbár kultúrához tartozó közösségekben az összefoglalóan dologtalan osztálynak nevezhető képződményen belül jelentős differenciálódás megy végbe, s különböző alosztályok alakulnak ki; ezek között az alosztályok között megtörténik a foglalkozások megfelelő differenciálódása is. A dologtalan osztály mint egész, a nemesi és a papi osztályokat tartalmazza, kíséretük nagy részével együtt. Az osztály által űzött foglalkozások ennek megfelelően különbözőek, közös gazdasági jellemzőjük azonban, hogy nem ipariak. Ezeket a nem ipari felső osztálybeli foglalkozásokat durván kormányzásra, hadviselésre, vallási szolgálatokra és sportra oszthatjuk fel.

A barbárság korábbi, de nem legkorábbi szakaszán a dologtalan osztályt kevésbé differenciált formában találjuk. Nem annyira aprólékosak és bonyolultak sem az osztálykülönbségek, sem pedig a dologtalan osztály foglalkozásai közötti különbségek. A polinéziai szigetlakók általában jól mutatják a fejlődésnek ezt a szakaszát, azzal a különbséggel, hogy vadállatok híján életvitelükben a vadászat nem a szokásosan megbecsült helyet foglalja el. Jó példa ugyanerre az izlandi közösség is a szágák idejében. Az ilyen közösség szigorú különbséget tesz az osztályok és a minden egyes osztályra jellemző foglalkozások között. A kétkezi munkával, az iparral és mindennel, ami közvetlenül összefügg a megélhetésért folytatott mindennapi munkával, kizárólag az alsó osztály foglalkozik. Ez az alsó osztály magában foglalja a rab-

szolgákat és egyéb függőségben levő embereket, s rendszert az összes nőt is. Ha az arisztokrácián belül különböző fokozatok vannak, akkor a magas rangú nők általában mentesek az ipari foglalatosságoktól, vagy legalábbis a kétkezi munka legközönségesebb fajtáitól. A felső osztályokhoz tartozó férfiak nemcsak mentesek ezektől, hanem a szokások előírásszerűen elzárnak előttük minden ipari foglalkozást. Szigorúan meghatározott azon elfoglaltságok köre, amelyekhez hozzájuthatnak. Mint általánosságban már beszéltünk róla, ezek az elfoglaltságok a kormányzást, a hadviselést, a vallási szolgálatot és a sportot foglalják magukban. A tevékenység e négy fajtája uralkodik a felső osztályok életében, és a legfelső rend — a királyok vagy a törzsfőnökök — számára a szokás vagy a közvélemény csak ezeket a tevékenységeket engedélyezi. Sőt, ahol fejlett a séma, ott a legfelső rend számára még a sport megengedett volta is kétes. A dologtalan osztály alsóbb rétegei bizonyos egyéb elfoglaltságokat is üzhetnek, de ezek csak kiegészítik a tipikusan a dologtalan osztályra jellemző foglalkozásokat. Ilyen például a fegyverek és harci felszerelések, valamint harci csónakok gyártása és gondozása, lovak, kutyák és sólymok betanítása és gondozása, a szent felszerelések előkészítése. Az alsó osztályokat kizárják e másodlagosan megbecsülendő elfoglaltságokból, kivéve azokból, amelyek nyilvánvalóan ipari jellegűek, és csak távolról kapcsolódnak a dologtalan osztályra jellemző foglalkozásokhoz.

Ha egy lépéssel visszamegyünk e példaként említett kultúra mögé, a barbárság alacsonyabb szintjeire, akkor a dologtalan osztályt még nem találjuk ilyen teljesen kifejlett formában. A barbárságnak ez az alacsonyabb szintje azonban megmutatja azokat a szokásokat, motívumokat és körülményeket, amelyekből kialakult a dologtalan osztály intézménye, s jelzi korai kialakulásának lépcsőfokait is. A nomád vadásztörzsek a világ különböző részein a differenciálódásnak ezeket a kezdetleges szakaszait szemléltetik. Bármelyi-

ket vegyük is az észak-amerikai vadásztörzsek közül, mindegyik megfelelő illusztrációként szolgál. E törzsekről aligha lehet elmondani, hogy határozott dologtalan osztályuk lenne. A funkciók differenciálódtak, s osztálykülönbségek is léteznek a funkciók e különbségei alapján, de a felsőbbrendű osztály munka alóli mentessége még nem fejlődött odáig, hogy a „dologtalan osztály” megjelölést egyáltalán alkalmazhassunk. Az ezen a gazdasági szinten álló törzseknél a gazdasági differenciálódás olyan szintet ért el, amelyen észrevehető különbség jelenik meg a férfiak és a nők foglalkozásai között, s e megkülönböztetés megszégyenítő jellegű (*invidious*). Csaknem minden ilyen törzsben a hagyomány előírásai olyan elfoglaltságokra szorítják a nőket, amelyekből a továbbfejlődés során a tulajdonképpeni ipari foglalkozások fejlődnek majd ki. A férfiak mentesek ezektől a közönséges elfoglaltságoktól; számukra a háborút, a vadászatot, a sportokat és a szent szolgálatot tartják fenn. Ily módon rendszerint igen „szépen fejlett” megkülönböztetéssel találkozunk.

E munkamegosztás megegyezik a dolgozó és a dologtalan osztály közötti különbséggel, ahogyan ez a magasabb rendű barbár kultúrában megjelenik. Amint tovább folytatódik az elfoglaltságok differenciálódása és specializációja, az így meghúzott határvonal végül is az ipari és a nem ipari foglalkozásokat választja el egymástól. A férfi foglalkozása, ahogyan a barbárság korábbi szakaszán megjelenik, nem az az eredeti pont, amelyből a későbbi ipar bármely jelentősebb része ki-fejlődött volna. A fejlődés későbbi szakaszaiban e foglalkozás csak olyan tevékenységekben él tovább, amelyek nem ipariak — a háborúskodásban, a politikában, a sportban, a tanulásban és a papi szolgálatban. Egyedüli észrevehető kivételt a halászat bizonyos része jelent, egyes kisebb fontosságú elfoglaltságokkal együtt, amelyeknél kétséges, hogy az iparhoz sorolhatjuk-e őket: ilyen a fegyverek, a játékszerek és a sporteszközök előállítás. Lényegében valamennyi ipari el-

foglaltság abból alakult ki, amit a kezdetleges barbar közösségben a nő munkájának tartottak.

Az alacsonyabb szinten álló barbár kultúrában a férfiak munkája eppolyan nélkülözhetetlen a csoport élete szempontjából, mint a nőké. Sőt, lehet, hogy a férfiak munkája epp annyival járul hozzá a csoport élelmiszer-ellátásához és egyéb szükséges fogyasztásához. A férfiak munkájának „tel-melo” jellege valóban annyira nyilvánvaló, hogy a hagyományos gazdasági írásokban a vadász munkáját tekintik a primitív ipar tipikus példájának. A barbar ember azonban nem így érzelki a dolgot. A saját szemében ő nem dolgozó, s ebben a tekintetben nem hozható egy szintre a nökkel, erőfeszítése sem hasonlítható össze munkaként vagy iparként a nök robotolásával olyan értelemben, mintha elhogoana, hogy tevékenysége összekeverhető lenne az utóbbiakkal. Valamennyi barbar közösség melyen érzelki a férfi és a női munka közötti egyenlőtleniséget. Lehet, hogy a férfi munkája előmozdítja a csoport fennmaradását, de úgy érzik, olyan kíváncsóság és hatékonyság eredménye, hogy ha nem kívánják csorbítani tekintélyét, nem hasonlítható össze a nök eseménytelen szorgalmával.

Ha tovább lépünk hátra a kultúra fejlődésében, akkor a vadak csoportjaiban még kevesbe kidolgozott a foglalkozások differencialodása, kevesbe állandó és szigorú az osztályok és az elfoglaltságok közötti megszegyenítő megkülönböztetés. Egyértelmű példákat nehezen találunk a primitív vademberi kultúrára. A „vad”-nak tekintett csoportok vagy közösségek között keves olyan van, amely ne mutatna egy fejlettebb kulturális szintől való visszafejlődés nyomait. Vannak azonban olyan csoportok — néhány közülük szemmel láthatólag nem a visszafejlődés eredménye —, amelyek bizonyos mértékig hűségesen mutatják a primitív vadság nyomait. Kultúrájuk abban különbözik a barbár közösségektől, hogy nincs náluk dologtalan osztály, és nagymértékben hiányzik belőlük az a lelkelet vagy szellemi magatartás, amelyen a dologtalan oszt-

tály intézménye alapul. A primitív vadak e közösségei, amelyekben nem létezik a gazdasági osztályok hierarchiája, csupán az emberi faj kicsiny és észrevétlen töredékét alkotják. A kultúra e szakaszára a lehető legjobb példát az andamanok, vagy a Nilgiri-hegyekben élő todák törzsei szolgáltatják. E csoportok életének sémája az európaiakkal való legkorábbi érintkezésük idején csaknem tipikusnak tekinthető — ami a dologtalan osztály hiányát illeti. További példaként ide sorolhatjuk a yezoi ainukat és — kevésbé egyértelműen — néhány busmann és eszkimó csoportot. Egyes pueblo indiánközösséget kevésbé meggyőzően sorolhatunk ehhez az osztályhoz. Az itt felsorolt közösségek legtöbbje — ha nem mindegyik — esetleg a barbárság magasabb szintjéről fejlődött vissza, s nem olyan kultúra hordozója, amely sohasem emelkedett jelenlegi szintje fölé. Márpedig ha ez így van, akkor jelen célunk érdekében fenntartással kell fogadnunk őket, de így sem kevésbé bizonyítják ugyanazt a hatást, mintha valóban „primitív” népekről lenne szó.

A meghatározott dologtalan osztály nélküli közösségek társadalmi struktúrájuk és életmódjuk bizonyos vonásai tekintetében is hasonlítanak egymásra. Kis csoportok ezek, egyszerű (archaikus) struktúrával; rendszerint békések és nyugodtak; szegények; gazdasági rendszerüknek nem uralkodó vonása az egyéni tulajdon. Ugyanakkor ebből nem következik, hogy ezek a legkisebb létező közösségek, vagy az, hogy társadalmi struktúrájuk minden tekintetben a legkevesbé differenciált; nem is tartozik ide szükségképpen minden olyan primitív közösség, amelyben nem találkozunk az egyéni tulajdon meghatározott rendszerével. Meg kell azonban jegyez-nünk, hogy ide tartoznak a legbékésebb — talán az összes jellegzetesen békés — primitív embercsoportok. Az ilyen közösségek tagjainak legszembetűnőbb közös vonása valóban a bizonyos barátságos hatástalanság, ha erőszakkal vagy csallással kerülnek szembe.

A bizonyítékok, amelyeket a fejlődés alacsony szintjén álló

közösségek szokásai és kulturális vonásai szolgáltatnak, azt jelzik, hogy a dologtalan osztály intézménye fokozatosan fejlődött ki a primitív vadságból a barbárságba történő átmenet során, vagy pontosabban akkor, amikor a békés életszokások állandó harciassággá alakultak. A dologtalan osztály kialakulásához szemmel láthatólag szükséges feltételek tömören a következők: (1) a közösség életmódja zsákmányoló (*predatory*) jellegű (háborúskodás, nagyvadak vadászata vagy mindkettő); ez annyit jelent, hogy azoknak a férfiaknak, akik ezekben az esetekben a kezdetleges dologtalan osztályt alkotják, hozzá kellett szokniuk az erőszakos vagy fondorlatos pusztításhoz, kártevéshez; (2) a létfenntartáshoz szükséges javak megszerzésének eléggé könnyűnek kell lennie ahhoz, hogy lehetővé tegye a közösség jelentős részének felmentését az állandó rutinmunka alól. A dologtalan osztály intézménye az elfoglaltságok közötti korai megkülönböztetés eredménye — e megkülönböztetés nyomán bizonyos elfoglaltságokat méltóaknak, másokat méltatlanoknak tartanak. Ezen ősi megkülönböztetés szerint a méltó elfoglaltságok azok, amelyeket hősi tetteknek lehet tekinteni; méltatlanok viszont azok a szükséges mindennapi elfoglaltságok, amelyekhez a hősiesség semmiféle eleme sem társul.

A modern ipari közösségben e megkülönböztetés csekély jelentőségű, s ezért csak kismértékben keltette fel a gazdasági szerzők figyelmét. Ha a gazdasági elemzést az irányító modern józan ész szemszögéből tekintjük, formálisnak és lényegtelennek látszik. Mégis, közhelyként makacsul tovább él a modern korban, amit például az is mutat, hogy rendszerint ellenérzéssel viseltetünk az alantas elfoglaltságok iránt. Személyes megkülönböztetés ez, ami felsőbbrendűség és alacsonyabbrendűség között tesz különbséget. A kultúra korábbi szakaszaiban, amelyekben az egyén személyes ereje közvetlenebbül és nyilvánvalóbban vett részt az események menetének formálásában, a hősiesség eleme többet számított a mindennapi életben. Következésképpen az ezen az alapon

tett megkülönböztetés parancsolóbbnak és véglegesebbnek látszott, mint manapság. A fejlődés menetének tényeként a megkülönböztetés ezért lényeges, ezért nyugszik eléggé érvényes és nyomós alapokon.

A tények között tett megkülönböztetés szokásos alapja megváltozik, mihelyt megváltozik az az érdek, amely alapján általában nézzük a tényeket. A kéznél levő tényeknek azon vonásai a szembeszökőek és lényegesek, amelyekre a kor uralkodó érdeke vet fényt. A megkülönböztetés bármely adott alapját lényegtelennek fogja tartani az, aki a kérdéses tényeket általában más szempontból fogja fel, és más cél érdekében értékeli. A tevékenység különböző céljainak és irányainak megkülönböztetését és osztályozását célzó szokás mindenkor és mindenütt uralkodik; ez ugyanis nélkülözhetetlen, ha az élet működő elméletéhez vagy sémájához kívánunk jutni. Az a partikuláris nézőpont vagy sajátos jellemvonás, amelyet az élet tényeinek osztályozása során véglegesként kiragadunk, attól függ, hogy milyen érdek alapján törekszünk a tények megkülönböztetésére. A megkülönböztetés alapjai és a tények osztályozása során az eljárás normái ennél fogva állandóan változnak, ahogyan fejlődik a kultúra; változik ugyanis a cél, amelynek érdekében felfogjuk az élet tényeit, következésképpen változik a nézőpont is. Így, amit a tevékenységek egyik osztálya, vagy valamely osztály szempontjából a kultúra egyik szakaszán kiemelkedő és döntő vonásnak tartunk, az egyetlen másik szakaszban sem őrzi meg ugyanezt a viszonylagos fontosságát az osztályozás céljai számára.

A mércék és nézőpontok azonban csak fokozatosan változnak, s az eredmény csak ritkán lesz az egyszer már elfogadott álláspont megfordítása vagy teljes elvetése. Még mindig különbséget teszünk ipari és nem ipari foglalkozások között, s e modern megkülönböztetés a hősiesség és a robot közötti barbár különbségtétel átalakult formája. A népfelfogás belső különbséget érez a háborúskodás, a politika, az istentiszte-

let, a nyilvános mulattatás elfoglaltságai és az élet anyagi eszközeinek előteremtésére szolgáló munka között. A pontos határvonal nem azonos azzal, amit a korai barbár séma meghúzott, de a tág megkülönböztetés még mindig használatos.

Ma tényleg az a hallgatóságos, köznapi megkülönböztetés dívik, hogy minden erőfeszítés csak annyiban számít iparinak, amennyiben végső célja nem emberi dolgok hasznosítása. Az embernek ember által történő, kényszeren alapuló felhasználását nem érezzük ipari feladatnak; ezzel szemben ipari tevékenység" néven foglalunk össze minden olyan erőfeszítést, amely arra irányul, hogy az emberi életet a nem emberi környezet kihasználásával erősítse meg. Azok a közgazdászok, akik legjobban megőrizték és magukévá tették a klasszikus hagyományt, jelenleg az ember „természet feletti hatalmát" posztulálják az ipari termelékenység jellegzetes tényeként. Ez a természet feletti ipari hatalom az ő szemükben magában foglalja az ember hatalmát az állatok élete és valamennyi elemi erő felett. Ily módon határvonalat húznak az emberiség és az állati teremtmények között.

Más időszakokban és másfajta előítéletekkel felvértezett emberek között a határvonalat nem pontosan úgy húzták meg, mint ahogyan mi tesszük. Az élet vad vagy barbár séma-jában a határvonal máshol és másként húzódott. A barbár kultúrában minden közösségben éberén és mindent áthatóan él az ellentét a jelenségek két csoportja között, amelynek egyikéhez a barbár ember hozzászámítja magát, a másikhoz pedig élelmiszerét. Érezhető ellentét áll fenn gazdasági és nem gazdasági jelenségek között, de ezt nem modern módon fogják fel; a határvonal nem az ember és az állatok, hanem a „lelkes" és az élettelen dolgok között húzódik.

Talán túlzott óvatosság lenne, ha most azt magyaráznánk, hogy az a barbár fogalom, amelyet itt a „lelkes" (*animate*) kifejezéssel szándékozunk visszaadni, nem ugyanaz, mint amire az „élő" (*living*) szó utal. A kifejezés nem vonatkozik minden élő dologra, nagyon sok egyébre viszont igen. „Lel-

kesnek” tartanak olyan feltűnően természeti jelenségeket, mint a vihar, a betegség, a vizesés; míg a gyümölcsöket és füveket, sőt még az olyan jelentéktelen állatokat, mint a házi-legyeket, makákó-majmokat, rágcsálókat és birkákat, rendszerint nem tekintik „lelkeseknek”, kivéve, ha többükről van szó. A kifejezésnek ez a használata nem feltétlenül jelent valamilyen bennlakozó lelket vagy szellemet. A fogalom olyan dolgokat tartalmaz, amelyek az animista vad- vagy barbár ember felfogásában borzasztóknak tűnnek, mert ténylegesen cselekvést kezdeményeznek, vagy legalábbis ilyen szokást tulajdonítanak nekik. E kategória nagyszámú és sokféle természeti tárgyat és jelenséget foglal magában. A tehetetlen és a tevékeny közötti ilyen megkülönböztetés még mindig jelen van a meggondolatlan emberek gondolkodási szokásaiban, és még mindig mélyen befolyásolja az emberi étellel és a természeti folyamatokkal kapcsolatos uralkodó elméletet; de nem hatja át annyira mindennapi életünket s nem jár olyan messzemenő gyakorlati következményekkel, mint a kultúra és a hit korábbi szakaszaiban.

A barbár ember tudatában a tehetetlen természet által nyújtott adottságok feldolgozása és felhasználása egészen más szintű tevékenységet kíván, mint amikor „lelkes” dolgokkal és erőkkel foglalkozik. Lehet, hogy a határvonal bizonytalan és változó, az általános megkülönböztetés azonban elég valóságos és nyomós ahhoz, hogy befolyásolja az élet barbár sémáját. A lelkesként felfogott dolgok osztályának a barbár képzelet olyan tevékenységet tulajdonít, amely bizonyos cél érdekében bontakozik ki. A tevékenységnek ez a teleológikus kibontakozása tesz „lelkes” lénnyé valamely tárgyat vagy jelenséget. Bárhol találkozunk is a naiv vad- vagy barbár ember olyan tevékenységgel, amely egyáltalán zaklátja őt, olyan nyelven értelmezi, amelynek tagjai közvetlenül adottak saját cselekedeteinek tudatában. A tevékenység ezért az emberi cselekedethez kapcsolódik, s ennyiben a tevékeny tárgyak az emberi cselekvőhöz asszociá-

lódnak. Az ilyen jelenségekhez — különösen, ha észrevehetően borzalmasak vagy zavarba ejtőek — más szellemben és másfajta hozzáértéssel kell közeledni, mint amit a tehetetlen dolgokkal való foglalkozás megkövetel. Az ilyen jelenségekkel való sikeres bánásmód inkább a hősiesség, mint az iparkodás műve, vitézségről és nem szorgalomról tanúskodik.

A tehetetlen és a lelkes közötti naiv megkülönböztetés irányítása alatta a primitív társadalmi csoport tevékenységei egyre inkább két osztályra bomlanak, amelyeket modern kifejezéssel hősiességnek és iparűzésnek nevezünk. Az ipar olyan erőfeszítés, amely új dolgot teremt, amelyet készítőjének formáló keze a passzív (nyers) anyagból új céllal lát el; a hősiesség ezzel szemben, amennyiben eredménye hasznos a cselekvő szempontjából, olyan energiáknak a saiat céljai szolgálatába állítása, amelyeket előzőleg egy másik cselekvő más célok felé irányított. Még mindig „nyers anyag-ról” beszélünk, s ebben van valami abból, ahogyan a barbár ember felismeri a kifejezés mély értelmét.

A hősiesség és a robotolás megkülönböztetése egybeesik a nemek közötti különbséggel. A nemek nemcsak testalkatban és izomerőben különböznek, hanem talán még fontosabb, hogy vérmérsékletben is, s ennek eredményeként korán ki kellett alakulnia a munkamegosztásnak. A tevékenységek azon fajtái, amelyeket a hősiességhez sorolunk, a férfiak dolga lesz, mert szilárdabbak, erőteliesebbek, jobban álliak a hirtelen és erőszakos megterheléseket, hajlamosabbak önmaguk előtérbe állítására, az aktív versengésre és az agresszióra. A tömegben, fiziológiai jellegben és vérmérsékletben megnyilvánuló különbség valószínűleg csekély volt a primitív csoport tagjai között; valóban, viszonylag csekélynek és következmények nélkül maradónak mutatkozik az általunk ismert archaikusabb közösségek némelyikénél — például az andamanok törzseinél. De mihelyt megindult a fizikum és a vérmérséklet említett különbségei nyomán a funkciók differenciálódása, szélesedik maga az eredeti különbség is a nemek között. Meg-

indul az elfoglaltságok új megoszlásához való szelektív alkalmazkodás halmazati folyamata, különösen, ha a lakóhely és az állatvilág, amellyel a csoport kapcsolatba kerül, robosztusabb, keményebb magatartást igényel. A nagyvadak rendszeres üldözése inkább a szilárdság, fűrgeség és hevedesség férfiúi tulajdonságait igényli, s ezért csaknem mindig meggyorsítja és fokozza a funkciók differenciálódását a nemek között. S mihelyt a csoport ellenséges kapcsolatba kerül más csoportokkal, a funkciók eltérése a hősiesség és az iparkodás fejlettebb megkülönböztetésének formáját ölti.

A vadászok ilyen zsákmányoló csoportjában a harc és a vadászat az erőteljes férfi feladata lesz. A nők végzik a többi elvégzendő munkát — e célból a többi csoporttagot, akik képtelenek a férfi munkáját elvégezni, a nőkhöz sorolják. A férfiak vadászata és harcai azonban általános jellegüket tekintve egyformák. Mindkettő zsákmányoló jellegű; mind a harcos, mind a vadász ott arat, ahol nem vetett. Agresszív erőfitogatásuk és eszességük nyilvánvalóan különbözik a nők tevékenységétől, akik szorgalmasan és eseménytelenül alakítják az anyagot; a férfiak tevékenysége nem tekinthető termelő munkának, inkább az anyag rablással történő megszerzésének. Mivel legkifejlettebb formájában és a női munkától való legnagyobb eltéréésének idején ilyen volt a barbár férfi munkája, méltatlannak látszott számára minden olyan erőfeszítés, amely nem tartalmazta a vitézség megnyilvánulását. Ahogyan a hagyomány állandóvá válik, a közösség mindennapi tudatában a magatartás szabályaként rögződik; az önmagát becsülő férfi szemében ezen a kulturális szinten erőkölsileg csak az az elfoglaltság és szerzés lehetséges, amelynek alapja a vitézség — az erőszak vagy a csalás. Mikor a zsákmányoló életmód hosszú megszokás után meggyökerezedett a csoportban, a társadalomban az egészséges férfi elismert hivatalává válik, hogy öljön, a létezésért folyó harcban megsemmisítse azokat a versenytársakat, akik ellenállást tanúsítanak, vagy kikerülni igyekeznek őt, s hogy legyőzze

és saját szolgálatára kényszerítse azokat az idegen erőket, amelyek környezetében makacsul fenn kívánnak maradni. A hősiesség és a robotolás közötti elméleti különbséghez olyan konokul és kényesen ragaszkodnak, hogy sok vadásztörzsnél a férfi nem viheti haza az általa megölt vadat, hanem asszonyát kell elküldenie az alantasabb munka elvégzésére.

Mint már jeleztük, a hősiesség és a robotolás közötti megkülönböztetés megszégyenítő jellegű különbségtétel az elfoglaltságok között. Azok a foglalatosságok, amelyeket a hősiességhez kell sorolnunk, tiszteletreméltóak és nemesek; más elfoglaltságok, amelyek nem tartalmazzák a hősiességnek ezt az elemét, különösen pedig azok, amelyek szolgálatot és alávetettséget vonnak maguk után, méltatlanok, megalázóak és nemtelenek. A méltóság, az érdem vagy a tisztelet fogalma — akár személyekre, akár magatartásra vonatkozzék — igen fontos következményeket von maga után az osztályok és az osztálykülönbségek fejlődésében, s ezért szükséges, hogy mondjunk valamit eredetéről és jelentéséről. Pszichológiai alapja a következőképpen körvonalazható.

A szelektív szükségletek következtében az ember cselekvő lény. Saját maga számára a kibontakozó impulzív tevékenység, a „teleologikus” tevékenység középpontja. Olyan cselekvő, aki minden cselekedetben valamilyen konkrét, objektív és személytelen cél beteljesedését keresi. Mivel ilyen lény, értékeli a hatékony munkát, és lenézi a hiábavaló erőfeszítést. Erzéke van a hasznosság vagy hatékonyság érdeme és a haszontalanság, a pazarlás vagy a képtelenség érdemtelen-sége iránt. Ezt a hajlamot vagy hajlandóságot a mesterségbeli tudás (*workmanship*) ösztönének nevezhetjük. Bárhol vezessenek is az élet körülményei vagy hagyományai az egyik személynek a másikkal való szokásos összehasonlítására, a mesterségbeli tudás ösztöne nyilvánul meg a személyek versengésre készítő vagy megszégyenítő összehasonlításában. Hogy ez az eredmény milyen mértékben következik be, az jelentős mértékben az adott népesség vérmérsékletétől függ.

Minden közösségben, amelyben rendszerint ilyen megszegyenítő céllal hasonlítják össze az egyes személyeket, a látható siker olyan céllá válik, amelyre — mint a megbecsülés alapjára — saját hasznossága miatt törekszenek. Megbecsülésre úgy lehet szert tenni, a lenézést pedig úgy lehet elkerülni, ha bebizonyítjuk a hatékonyságunkat. Így jön létre az az eredmény, hogy a mesterségbeli tudás ösztöne az erő versengő bizonyításában nyilvánul meg.

A társadalmi fejlődés primitív szintjén, amikor a közösség még rendszerint békés, s talán letelepedett is, s még nem alakult ki benne az egyéni tulajdon fejlett rendszere, az egyén főleg azokban az elfoglaltságokban bizonyíthatja hatékonyságát, amelyek nyomán fejlődik a csoport élete. Az ilyen csoport tagjai közötti gazdasági versengés főleg az ipari hasznosság terén mutatkozik. Ugyanakkor nem túl erős az ösztönzés a versenyre, és a verseny tere sem tág.

Mikor a közösség a békés vadságról áttér az élet zsákmányoló szakaszára, megváltoznak a versengés feltételei. A versengésre való alkalom és ösztönzés tere és sürgető volta nagymértékben fokozódik. A férfiak tevékenysége egyre inkább a hősiesség bélyegét ölti magára; fokozatosan könnyebbé és megszokottabbá válik az egyik harcosnak vagy vadásznak a másikkal való megszegyenítő összehasonlítása. A vitézség kézzelfogható bizonyítékai — a trófeák — mint az élet tartozékainak lényegi vonásai kapnak helyet a férfiak gondolkodásmódjában. Az üldözés vagy hirtelen rajtaütés zsákmányát vagy trófeáit a kiváló erő bizonyítékaiként értékelik. Az agresszió a cselekvés bevett formájává válik, s a zsákmány a sikeres agresszió elsődleges bizonyítéka lesz. E kulturális szinten elfogadott tény, hogy a verseny a magabiztosság bevett és méltó formája; a sikeres verseny hagyományos bizonyítékai pedig a rablás vagy kényszerítés révén szerzett hasznos tárgyak vagy szolgálatok. Ennek ellentétéként a javaknak nem rablás útján történő megszerzését méltatlannak tartják a hivatása magaslatán álló férfi számára. Ugyanezen

okból ugyanilyen elbírálás alá esik a termelő munka végzése vagy a személyes szolgálatban való elfoglaltság. Ily módon jön létre a megszegyenítő megkülönböztetés egyfelől a hősiesség és a rablás útján történő szerzés, másfelől pedig az ipari elfoglaltság között. A munka a neki tulajdonított alantasság következtében terheisé válik.

A „tiszteletreméltó” a primitív barbár számára — mielőtt még e fogalmat egyszerű tartalmának elágazásai és rejtélyes eszmék másodlagos kialakulása elhomályosította volna — semmi egyebet nem jelölt, mint a nagyobb erő megnyilvánulását. A „tiszteletreméltó” azonos a „borzalmassal”, az „érdemes” a „túlerőben levővel”. A tisztelteleméltó cselekvés végső elemzésben alig egyéb, mint az elismerten sikeres agresszív cselekedet; ahol pedig az agresszió konfliktust jelent emberekkel vagy állatokkal, ott különösen és elsődlegesen tisztelteleméltó tevékenység az erős kéz megnyilvánulása. Az erőmegnyilvánulást a személyiség vagy az „akarat-erő” terminusaiban felfogó naiv, archaikus szokás nagymértékben megerősíti az erős kéz felmagasztosítását. A megtisztelő jelzők, amelyek éppúgy divatosak a barbár törzsek között, mint a fejlettebb kulturális szinten álló népeknél, rendszerint ennek a tiszteltelem iránti naiv érzéknek a bélyegét viselik. A törzsfőnökök megszólításakor, a királyok és az istenek kiengesztelésére használt jelzőknek, és címeknek általában olyan ellenállhatatlanul pusztító erőt tulajdonítanak, ami engedelmességre bírja az erőszakot, és kiengeszteli a személyeket. Ez bizonyos mértékig a jelenkor civilizáltabb közönségre is érvényes. Ezt a nézetet erősíti meg az a tény, hogy a címekben előszeretettel ábrázolják a mohóbb állatokat és a ragadozó madarakat.

Az érdem és tisztesség e mindennapi barbár felfogásában az élet elvétele — a borzasztó versenytársak megölése, akár állatokról, akár emberekről van szó — a legtisztelteleméltóbb dolog. S a gyilkosságnak mint a gyilkoló ember túlereje kifejeződésének e magas pozíciója az érdem fényét veti min-

den gyilkos cselekedetre, és a cselekedet minden eszközére és kellékére. A fegyverek tiszteletreméltóak, a használatuk — még ha a mezők legalantasabb teremtményeinek életére törnek is velük — tisztelettel övezett elfoglaltsággá válik. Ugyanakkor az ipari elfoglaltság ennek megfelelően gyűlöletes lesz, a szerszámok és különböző eszközök használata az egészséges férfi számára méltóságán aluli. A munka terhessé válik.

Feltételeztük, hogy a kulturális evolúció folyamán a primitív embercsoportok a kezdeti békés szakaszból olyan szakaszba léptek, amelyben a harc válik a csoport elismert és jellegzetes elfoglaltságává. Nem állítjuk azonban, hogy hirtelen átmenet történt a töretlen békéről és jóakaratról az élet azon magasabb rendű szakaszába, amelyben először jelenik meg a harc ténye. Azt sem állítjuk, hogy a kultúra zsákmányoló szakaszára történő átmenet során eltűnik mindenfajta békés ipar. Leszögezhetjük, hogy a harc bizonyos formáival a társadalmi fejlődés bármely korai szakaszán találkozhatunk. A harcok több-kevesebb gyakorisággal a szexuális versengésen keresztül jelentkeznek. Erre utalnak mind a primitív csoportok ismert szokásai, mind az emberszabású majmok szokásai, s ugyanezt a nézetet erősítik meg az emberi természet jól ismert ösztönzőivel kapcsolatos bizonyítékok is.

Jogos lehet tehát az az ellenvetés, amely szerint nem létezhetett a békés életnek olyan kezdeti stádiuma, amilyent itt feltételezünk. Nincs olyan pontja a kulturális fejlődésnek, amely előtt ne jelent volna már meg a harc. A kérdés azonban nem az, hogy alkalmi vagy elszórt formában, sőt több-kevesebb gyakorisággal és rendszeresen megjelent-e a harc; a probléma a megszokottan harcias gondolkodásmód megjelenése, azé az uralkodó szokása, hogy a tényeket és eseményeket a harc szempontjából ítéljék meg. A kultúra zsákmányoló szakaszáról csak akkor beszélhetünk, amikor a csoport tagjai számára a zsákmányoló magatartás vált a megszokott és be-

vett szellemi attitűddé, mikor a harc uralkodó szerepet kezdett betölteni az érvényes életszemléletben, mikor az emberek és dolgok mindennapi megítélése a harc szempontjából történő megítélést jelentette.

A kultúra békés és zsákmányoló szakasza közötti lényegi különbség ezért szellemi és nem technikai jellegű. A szellemi magatartás megváltozása a csoport életének anyagi tényeiben bekövetkezett változást követi, s akkor jut fokozatosan érvényre, amikor túlsúlyba kerülnek a zsákmányoló magatartás számára kedvező anyagi körülmények. A zsákmányoló kultúra alsó határa ipari határ. A zsákmányoló mindaddig nem válhat egy csoport vagy osztály megszokott, hagyományos forrásává, amíg az ipari módszerek nem fejlődtek a hatékonyság olyan szintjére, hogy a megélhetés érdekében dolgozók létezése felett marad egy terület, amelyért érdemes harcolni. A békéről a zsákmányolásra való átmenet ezért a technikai tudás fejlődésétől és a szerszámok használatától függ. Hasonlóképpen megvalósíthatatlan a zsákmányoló kultúra a korai időszakokban, mikor a fegyverek még nem fejlődtek odáig, hogy az embert félelmetes állattá változtassák. Az eszközök és a fegyverek korai fejlődése természetesen ugyanolyan, csak két különböző nézőpontból tekintett folyamat.

Egy adott csoport életét mindaddig békésként jellemezzük, amíg a csatához való megszokott folyamodás a harcot mint a férfi életének uralkodó vonását nem állította mindennapi gondolatainak előterébe. Nyilvánvaló, hogy a csoport több-kevesebb tökéletességgel tehet szert az ilyen zsákmányoló magatartásra, s így életvitelét és magatartásának szabályait kisebb vagy nagyobb mértékben ellenőrizheti a zsákmányoló érzület. Felfogásunk szerint ezért a kultúra zsákmányoló szakasza fokozatosan, a zsákmányoló hajlamok, szokások és hagyományok felhalmozódásán keresztül jött létre; e fejlődés a csoport életének körülményeiben bekövetkezett változásnak köszönhető, amely az emberi természet azon vo-

násait s a magatartás azon hagyományait és normáit fejlesztette és konzerválta, amelyek inkább a zsákmányoló, mint a békés életre ösztönöztek.

Nagymértékben a pszichológia, és nem annyira a néprajz szolgáltat bizonyítékokat azon hipotézisre, hogy a primitív kultúrának volt egy ilyen békés szakasza; e bizonyítékok itt nem részletezhetők. Egy későbbi fejezetben, mikor azokat az ősi vonásokat tárgyaljuk, amelyek az emberi természetben a modern kultúra viszonyai között is továbbélnek, részben felsorakoztatjuk őket.

2. Anyagi versengés

A kulturális fejlődés folyamán a dologtalan osztály megjelenése egybeesik a tulajdon kezdeteivel. Ez szükségképpen van így, mert e két intézmény ugyanazon gazdasági erők eredménye. Fejlődésük kezdeti szakaszában csupán a társadalmi struktúra ugyanazon általános tényeinek különböző oldalait jelentik.

A dologtalanság és a tulajdon célunk szempontjából a társadalmi struktúra elemeiként — konvencionális tényekként — tarthat számot érdeklődésünkre. A munka elhanyagolása még nem hoz létre dologtalan osztályt; ugyanígy a tulajdon sem jön létre a használat és a fogyasztás mechanikus tényéből. A jelen vizsgálat ezért nem foglalkozik sem a restség, sem a hasznos tárgyak egyéni fogyasztás érdekében történő elsajátításának kezdeteivel. A probléma egyfelől a konvencionálisan dologtalan osztály eredete és természete, másfelől pedig az egyéni tulajdonnak mint konvencionális jognak és méltányos igénynek a kezdetei.

A korábbi differenciálódás, amelyből kialakul a dologtalan és a dolgozó osztály megkülönböztetése, nem más, mint az a megosztás, amely a barbárság alsóbb szintjein a férfiak és a nők munkája között állt fenn. Hasonlóképpen a tulajdon leg-

korábbi formája is az, mikor a közösség egészséges férfitagjai birtokukban tartották a nőket. Általánosságban és a bárbar életelmélet horderejéhez hívebben úgy fejezhetjük ki a tényeket, hogy a nő a férfi tulajdona.

Kétségtelen, hogy a hasznos tárgyak bizonyosfajta elsajátítása korábbi, mint a nők elsajátításának szokása. E nézet mellett tanúskodnak azon létező ősi közösségeknek a szokásai, amelyekben a nők nem jelentenek tulajdont. A férfiak és a nők egyéni használatra rendszerint minden közösségben elsajátítanak egy sor hasznos tárgyat; nem gondolják azonban, hogy e hasznos dolgok annak a személynek a tulajdonában vannak, aki elsajátítja vagy használja őket. Végbemegy bizonyos csekély értékű ingóságok megszokott elsajátítása és fogyasztása anélkül, hogy felmerülne a tulajdon kérdése, vagyis az idegen dolgokra való bevett és méltányos igény problémája.

A nők eltulajdonítása a barbár kultúra alsóbb szakaszaiban nyilvánvalóan a nőfoglyok elrablásával kezdődik. Úgy látszik, a nők megszerzésének és kisajátításának eredeti oka az volt, hogy mint trófeák hasznosnak bizonyultak. Az ellenséges csoportok nőtagjainak mint trófeáknak az elrablása egyfajta tulajdonházasságot alakított ki, amelynek eredménye a férfi vezetése alatt álló háztartás volt. Ezt követte a rabszolgaság kiterjesztése a nőkön kívül más foglyokra és az alacsonyabb rendűekre; a tulajdonházasság pedig kiterjedt az ellenségtől elrabolt nőkön kívül másokra is. A versengés eredménye a zsákmányoló élet körülményei között tehát egyrészt a házasság kényszeren alapuló formája, másrészt pedig a tulajdon szokásának kialakulása volt. Fejlődésük kezdeti szakaszában a két intézmény nem különböztethető meg egymástól; mindkettő a sikeres emberek azon vágyából alakul ki, hogy vitézségüket hősiességük valamilyen tartós eredményének felmutatásával bizonyítsák. Mindkettő közreműködik tehát az uralomra való hajlam kialakulásában, amely áthat minden zsákmányoló közösséget. A tulajdon fogalma a nők

eltulajdonításából kiindulva kiterjed iparkodásuk termékeire is, s így jön létre mind a dolgok, mind a személyek tulajdonlása.

Fokozatosan kialakul tehát a javak birtoklásának összefüggő rendszere. S bár a fejlődés legutóbbi szakaszain a javak értékének legkiemelkedőbb eleme fogyasztási hasznosságuk lett, a gazdagságot még mindig felhasználják arra is, hogy tiszteletreméltó bizonyosságul szolgáljon tulajdonosának nagy hatalmáról.

Ahol — akár csak alig fejlett formában is — létrejön a magántulajdon intézménye, ott a gazdasági folyamat emberek közötti harc a javak birtoklásáért. A gazdaságelméletben, különösen azon közgazdászok között, akik — akár a legcsekélyebb fenntartással, de — ragaszkodnak a klasszikus elméletek modernizált formájához, megszokottá vált, hogy a gazdagságért folyó említett harcot lényegében a létért való harcnak tekintsék. Az ipar korábbi és kevésbé hatékony korszakaiban kétségtelenül ilyen jellegű a harc. Ilyen mindazokban az esetekben is, amelyekben a „természet olyan szigorúan szűkmarkú”, hogy csupán nyomorúságos megélhetést tesz lehetővé a közösségnek, cserébe a létfenntartási eszközök megszerzéséért folytatott kitartó és lankadatlan munkálkodásért. Jelenleg azonban minden fejlődő közösség túlhalad a technikai fejlődés e korai szintjén. Az ipari hatékonyság már olyan szintre fejlődött, hogy jelentősen többet képes nyújtani, mint az ipari folyamatban résztvevők pusztá megélhetését. A gazdasági elmélet mostanában arról beszél, hogy ezen az új ipari bázison a gazdagságért folytatott további harc az élet kényelmének növeléséért folytatott versennyé válik — elsősorban azon fizikai kényelem növeléséért, amelyet a javak fogyasztása lehetővé tesz.

A szerzés és felhalmozás céljának hagyományosan a felhalmozott javak elfogyasztását tartják — akár közvetlenül a tulajdon fogyasztásáról van szó, akár a hozzá tartozó háztartáséről, amelyet e célból az elméletben a tulajdonossal azo-

nosítanak. Legalábbis ezt érzik a szerzés gazdaságilag megengedett céljának, s az elmélet feladata egyedül az, hogy e szerzesről számot adjon. Az ilyen fogyasztás persze feltételezhető úgy, hogy a fogyasztó fizikai igényeit — fizikai kényelmet — vagy ugynevezett magasabb rendű igényeit — szellemi, esztétikai, értelmi, vagy bármilyen egyéb szükségletét — szolgálja. Ez utóbbi igények kielégítésére az összes gazdaságtani szerző elképzeleseben közvetetten a javak felhasználása szolgál.

A javak fogyasztásáról azonban csak akkor állíthatjuk, hogy azt az osztonzést szolgáltatja, amelynek nyomán a felhalmozás változatlanul továbbfolytatódik, ha olyan ertelembe vesszük, amely messze eltávolodik naiv jelentésetől. A tulajdonlás mélyén rejlő motívum a versengés; s a versengésnek ugyanez a motívuma hat tovább annak az intézménynek a további fejlődésében, amelyet létrehozott, valamint a társadalmi struktúra minden olyan vonásának fejlődésében, amelyet a tulajdonlásnak ez az intézménye érint. A gazdaság birtoklása megbecsüléssel jár, s ez megszegyenítő megkülönböztetés. Semmiféle ehhez hasonlóan nyomos érv nem mondható el a javak fogyasztásáról, semmiféle elképzelhető, a szerzésre irányuló osztonzóról, s különösen nem bármifajta, a gazdagság felhalmozására irányuló osztonzorol.

Nem veszíthetjük persze szem elől, hogy abban a közösségben, amelyben csaknem minden dolog magántulajdonban van, a közösség szegényebb tagjai számára a megélhetés szükségessége hatalmas és mindenkor jelen levő osztonzás. A létszükséglet és a fizikai kényelem növelése egy ideig a szerzés uralkodó motívuma lehet azoknál az osztályoknál, amelyek kétkézi munkával foglalkoznak, létfenntartásuk ingatólag, kevés dolgot birtokolnak és rendszerint keveset halmozhatnak fel. Az elemzés során azonban ki fog tűnni, hogy a fizikai igény uralkodó jellege még ezeknek a szűkalkodó osztályoknak az esetében sem olyan döntő, mint azt néha feltételezzük. Ami pedig a közösség azon tagjait és osztályait il-

leti, akik, illetve amelyek főleg a gazdaság felhalmozásával vannak elfoglalva, náluk a létfenntartás vagy a fizikai kényelem ösztönzése sohasem játszik jelentős szerepet. A tulajdon olyan alapokon jött létre és vált emberi intézménnyé, amelyek nem kapcsolódtak a minimális létfenntartáshoz. Az uralkodó ösztönző kezdettől fogva a gazdasághoz kapcsolódó megszégyenítő megkülönböztetés volt, és — eltekintve bizonyos időszakoktól és kivételektől — a fejlődés későbbi szakaszaiban egyetlen más motívum sem bitorolta elsődlegességét.

A tulajdon első formája a sikeres rajtaütés nyomán trófeaként szerzett zsákmány volt. Amíg a csoport csupán kismértékben tért el a primitív közösségi szervezettől, s míg szoros kapcsolatban állt más ellenséges csoportokkal, addig a birtokolt dolgok vagy személyek hasznossága főleg abban az elfogult megkülönböztetésben rejlett, amelyet birtokosa és a dolgoktól vagy személyektől megfosztott ellenség között tettek. Nyilvánvalóan csak a későbbi fejlődés eredménye a szokásos megkülönböztetés az egyén és csoportja érdekei között. Kétségtelen, hogy már korán megjelent a megszégyenítő megkülönböztetés a tiszteletreméltó zsákmány birtokosa és kevésbé sikeres szomszédai között, s e megkülönböztetés a birtokolt dolgok hasznosságának egyik eleme volt, de értéküknek kezdetben nem ez volt a fő alkotórésze. A férfi vitézsége elsősorban még a csoport hősiessége volt, s a zsákmány birtokosa úgy érezte, hogy csoportja becsületét mondhatja magáénak. A hősiesség megbecsülésének közösségi nézőpontjával a társadalmi fejlődés későbbi szakaszain is találkozunk, különösen a háborús babérokat illetően.

Mihelyt azonban megszilárdul az egyéni tulajdon szokása, változni kezd az a nézőpont, amelyet a magántulajdon alapjául szolgáló megszégyenítő megkülönböztetés során elfogadnak. Az egyik változás valójában csak a másikat tükrözi. A tulajdonlás kezdeti szakasza, a naiv rablás és átalakítás útján történő szerzés lassan átmegy a következő szakaszba,

amelynek során az ipart kezdik a magántulajdon (a rabszolgák birtoklása) alapján megszervezni; a horda többé-kevésbé önellátó közösséggé fejlődik; a birtoklást már nem annyira a sikeres fosztogatás bizonyítékaként értékelik, hanem inkább mint az adott javak birtokosának a közösség egyéb tagjainál nagyobb erejét bizonyító tény. A megszegyenítő összehasonlítás elsősorban a tulajdonosnak és a csoport más tagjainak összehasonlításává válik. A birtok még mindig trófea természetű, de ahogyan a kultúra fejlődik, egyre inkább a siker trófeája lesz, amelyet a tulajdonlás játszmájában aratnak le; e játszma a csoport tagjai között folyik a nomád élet kvázi békés módszereivel.

Amint később az ipari tevékenység fokozatosan a zsákmányoló tevékenység helyére lép a közösség mindennapi életében és a férfiak gondolkodásmódjában, a felhalmozott tulajdon egyre inkább helyettesíti a zsákmányoló hősiesség trófeáit, s a nagyobb erő és siker megszokott kifejeződésévé válik. A helyhez kötött ipar fejlődésével ezért a gazdaság birtoklása egyre fontosabbá és hatékonyabbá válik, mint a hírnév és a megbecsülés megszokott alapja. Nem arról van szó, mintha a hírnév már nem járna a vitézség más, közvetlenebb bizonyítékai nyomában; nem arról van szó, mintha a sikeres zsákmányoló agresszió vagy a háborús vitézség nem váltaná ki a tömeg helyeslését és csodálatát, vagy ne korbácsolná fel a kevésbé sikeres vetélytársak irigységét; de mind mennyiségileg, mind gyakoriságukban csökkennek az alkalmak, hogy a megkülönböztetésre valaki a nagyobb erő e közvetlen megnyilvánulása révén tegyen szert. Ugyanakkor mind mennyiségileg, mind gyakoriságukban növekednek az alkalmak az ipari agresszióra és a tulajdon felhalmozására a nomád ipar kvázi békés módszereivel. Még lényegesebb, hogy most a tulajdon válik — szemben a hősi vagy kiemelkedő teljesítménnyel — a dicséretes mértékű siker legkönnyebben felismerhető bizonyítékává. Ezért a tulajdon lesz a megbecsülés elismert alapja. Bizonyos mennyiségének birtoklása szükséges

lesz ahhoz, hogy valaki elismert helyzetet tölthessen be a közösségen belül. A jó hírnév megtartásához elengedhetlenné válik a felhalmozás, a tulajdonszerzés. Mihelyt a felhalmozott javak ily módon egyszer már a hatékonyság elfogadott jelei lettek, a gazdaság birtoklása tüstént a megbecsülés független és végső alapjának jellegét ölti. A javak birtoklása, akár saját agressziója útján szerezte azokat valaki, akár passzívan jutott hozzájuk, másoktól örökölvén őket, a tiszteletreméltóság elfogadott alapjává válik. A gazdagság birtoklása, amelyet kezdetben egyszerűen a hatékonyság bizonyítékaként érzékeltek, a népfelfogásban maga is tiszteletreméltó tette válik. A fogalom további finomodása során a passzívan, az ősöktől vagy egyéb elődöktől örökölt gazdaság rövidesen még becsülendőbb lesz, mint az, amelyet birtokosa saját erőfeszítései révén szerzett; e megkülönböztetés azonban a pénzkultúra fejlődésének későbbi szakaszához tartozik, s a maga helyén majd beszélünk róla.

A vitézség és hősiesség esetleg továbbra is a legnagyobb néptisztelet alapja marad, bár a mindennapi tiszteletreméltóság és a makulátlan társadalmi helyzet alapjává a gazdagság vált. A zsákmányoló ösztön és a zsákmányolás hatékonyságának ebből következő helyeslése mélyen gyökerezik azon népek gondolkodásmódjában, amelyek hosszú ideig a zsákmányoló kultúra fegyelmében éltek. Az emberi mértéken belüli legnagyobb megbecsüléssel a nép esetleg még ma is a háborúban tanúsított rendkívüli zsákmányoló hatékonyság kibontakozását vagy a kormányzásban megnyilvánuló kvázi zsákmányoló hatékonyságot jutalmazza; ahhoz azonban, hogy valaki megfelelő mindennapi pozíciót töltsön be a közösségben, a hírnév ezen eszközei helyett elegendő a javak megszerzése és felhalmozása. Ahhoz, hogy valakit a közösség elfogadjon, arra van szüksége, hogy a gazdagság bizonyos — eléggé meghatározhatatlan — elfogadott szintjére jusson, éppúgy, ahogyan a korábbi zsákmányoló szakaszban a bárbar embernek el kellett érnie törzse szintjét a fizikai kitar-

tás, a ravaszság és a fegyverforgató ügyesség tekintetében. A tiszteletreméltóság szükséges feltétele az egyik esetben bizonyos szintű gazdagság, a másokban a vitézség bizonyos mértéke; tiszteletre méltó mindenki, aki a normális mennyiségen túl is bír ezekkel.

Társaik kevésbé becsülik a közösség azon tagjait, akikből hiányzik a vitézségnek ez a bizonyos fokig meghatározatlan, normális mértéke, vagy akinek tulajdona nem üti meg a kívánt mércét; e tagok következképpen saját magukat sem becsülik eléggé, hiszen az önbecsülés szokásos alapja a másik ember által tanúsított megbecsülés. Hosszú távon csak a beteges vérmérsékletű egyének képesek megőrizni önbecsülésüket, miközben társaik nem becsülik őket. E szabály alól szemmellátható kivételekkel különösen az erősen vallásos meggyőződésű emberek esetében találkozunk. E nyilvánvaló kivételek azonban alig tekinthetők igazinak, mivel az ilyen személyek általában arra az állításra fanyalodnak, hogy tetteiket valamilyen természetfeletti tanú helyesli.

Ezért, mihelyt a tulajdon birtoklása válik a tömegek megbecsülésének alapjává, az egyben szükséges kellékvé válik annak az önelégültségnek is, amelyet önbecsülésnek nevezünk. Minden közösségben, amelyben a javak egyéni tulajdonban vannak, az egyénnek saját lelki békéje megőrzése érdekében arra van szüksége, hogy a javak akkora mennyiségét birtokolja, mint azok, akikkel rendszerint azonos osztályba sorolja magát, s rendkívül „jövedelmező” számára, ha valamivel többje van, mint a többieknek. Mihelyt azonban valaki új szerzeményekre tesz szert, s hozzászokik a gazdagság ebből keletkező új szintjéhez, az új szint rövidesen már nem nyújt számára észrevehetően nagyobb kielégülést, mint a régi. A tendencia mindenesetre az, hogy a jelenlegi pénzbeli szintet mindig a gazdagság új növelésének kiindulópontjává tegyék; ez viszont a kielégülés új szintjét hozza létre, és az egyén önmagát — szomszédaival összehasonlítva — pénzbelileg újból valamilyen osztályhoz sorolja. Ami a jelenlegi kér-

dést illeti, a felhalmozás célja az, hogy az egyén pénzbeli erő szempontjából magas szinten álljon a közösség többi tagjához képest. Mindaddig, míg az összehasonlítás rendkívül kedvezőtlenül üt ki az ő kárára, a normális átlagegyén állandóan elégedetlen lesz jelenlegi sorsával; mihelyt pedig elérte azt, amit a közösség, vagy a közösségen belül saját osztálya normális pénzbeli szintjének lehetne nevezni, krónikus elégedetlensége átadja helyét annak a fáradhatatlan törekvésnek, hogy szélesebb és egyre bővülő szakadékot teremtsen önmaga és az átlagos szint között. Az elfogult összehasonlítás eredménye sohasem lehet olyan kedvező az egyén számára, hogy ne rangsorolná örömmel magasabbra magát versenytársainál a pénzbeli tiszteletreméltóságért folytatott küzdelemben.

A dolog természetében rejlik, hogy a gazdagság vágya alig elégíthető ki bármely egyéni esetben, s nyilvánvalóan szó sem lehet a gazdagság iránti átlagos vagy általános vágy kielégítéséről. Bármilyen széles körben, egyenlően vagy „igazságosan” osztják is el a gazdagságot, a közösség gazdagságának semmiféle növekedése sem vihet közelebb ennek az igénynek a kielégítéséhez, amelynek alapját mindenkinek azon vágya alkotja, hogy mindenkit túlszárnyaljon a javak felhalmozásában. Ha — mint néha feltételezik — a felhalmozásra a létfenntartás vagy a fizikai kényelem igénye ösztönözne, akkor az ipari hatékonyság fejlődésének bizonyos pontján feltehetően kielégülne a közösség összes gazdasági igénye; mivel azonban a küzdelem lényegében a tiszteletreméltóságért folytatott verseny a megszégyenítő összehasonlítás alapján, nem lehetséges közeledés a végleges kielégítéshez.

Amint mondtuk, nem szabad úgy érteni, hogy a szerzést és a felhalmozást nem ösztönözheti más, mint a mások pénzbeli szintjének túlszárnyalására irányuló vágy, s így az ő megbecsülésük és irigységük felszítása. A modern ipari közösségben a felhalmozás folyamatának minden szakaszában motívumként jelen van a még nagyobb kényelem és a szükséggel

szembeni biztonságérzet vágya; bár ezek tekintetében a kielégülés szintjét erősen befolyásolja a pénzbeli versengés szokása. A személyes kényelem és a megfelelő megélhetés módszereit nagymértékben ez a versengés alakítja, felhasznált tárgyait ez választja ki.

Ezenkívül a gazdagság szolgáltatta hatalom szintén motívuma a felhalmozásnak. A célszerű tevékenységnek és minden hiábavaló erőfeszítés megvetésének hajlama tevékeny jellegénél fogva hozzátartozik az emberhez, s nem hagyja el akkor sem, mikor kiemelkedik a naiv közösségi kultúrából, amelyben az élet uralkodó jellemvonása az egyén elemzetlen és differenciálatlan szolidaritása azzal a csoporttal, amelyhez élete kötődik. Mikor belép a zsákmányoló szakaszba, amelyben a szűkebb értelemben vett haszonlesés válik uralkodóvá, magával viszi e hajlamát is, s az mindent átható vonásként alakítja életvitelét. Az alapvető gazdasági motívum továbbra is a teljesítményre irányuló hajlam és a hiábavalóság megvetése marad. E hajlamnak csak a kifejeződési formája változik meg azokkal a tárgyakkal együtt, amelyek felé az ember tevékenységét irányítja. Az egyéni tulajdon uralma alatt a siker látható elérésének legkézenfekvőbb eszközét a javak megszerzése és felhalmozása nyújtja; s mihelyt teljesen tudatosodik az önbecsülő ellentét ember és ember között, a teljesítmény hajlama — a mesterségbeli tudás ösztöne — egyre inkább másoknak a pénzbeli teljesítményben való túlszárnyalására irányuló törekvéssé alakul. A cselekvés elfogadott céljává a viszonylagos, más emberekkel való megsegényítő pénzbeli összehasonlításon kipróbált siker válik. Az erőfeszítések jelenleg elfogadott törvényes célja a kedvező összehasonlítás más emberekkel; a hiábavalóság megvetése ezért nagymértékben összeolvad a versengés ösztönzésével. Élezi a pénzbeli tiszteletreméltóságért folytatott küzdelmet, mert élesebb helytelenítéssel fogad mindent, a pénzbeli siker tekintetében megnyilvánuló kudarcot és a kudarc mindenfajta bizonyítékát. A célszerű erőfeszítés elsősorban olyan

erőfeszítést jelent, amely a felhalmozott gazdagság hitelesebb bemutatására irányul, vagy ezzel az eredménnyel jár. Azok között a motívumok között, amelyek az embereket a gazdagság felhalmozására ösztönzik, mind terjedelmében, mind intenzitásában továbbra is elsődlegesség illeti meg a pénzbeli versengést.

Amikor a „megszégyenítő” kifejezést használjuk, talán szükségtelen megjegyeznünk, hogy nem áll szándékunkban a szó által jellemzett jelenségeknek sem magasztalása, sem lenézése, sem dicsérete, sem rosszallása. A kifejezést technikai értelemben használjuk, személyek összehasonlításának leírására, azzal a céllal, hogy a viszonylagos — esztétikai vagy morális értelemben vett — érdem és érték tekintetében rangsoroljuk őket, s így kiosszuk és meghatározzuk a megelégedettség azon viszonylagos mértékét, amellyel jogosan gondolkodhatnak önmagukról, illetve mások örőlük. A megszégyenítő összehasonlítás a személyek értékelése az érdem tekintetében.

3. A hivalkodó dologtalanság

Ha az imént körvonalalaiban leírt pénzbeli küzdelem működését nem zavarnák más gazdasági erők vagy a versengés folyamatának egyéb jellemzői, iparkodóvá és mértéktartóvá tenné az embereket. Ez az eredmény bizonyos mértékig valóban bekövetkezik, legalábbis az alsóbb osztályokban, amelyek a javakra rendszerint termelőmunkával tesznek szert. Különösen igaz ez a letelepedett közösségek dolgozó osztályaira; e közösségek az iparkodás mezőgazdasági szintjén állnak, a tulajdon jelentős megoszlása található meg bennük, s törvényeik és szokásaik többé-kevésbé meghatározott részesedést biztosítanak az említett osztályoknak iparkodásuk termékeiből. Ezek az alsóbb osztályok semmiképpen sem vonhatják ki magukat a munka alól, s ezért a munkavégzés nem különösebben megalázó a szemükben, legalábbis saját osztályukon

belül. Sőt, mivel a munka jelenti bevett és elismert életmódjukat, a versengésben gyakran azzal büszkélkednek, hogy munkájuk hatékonysága alapján tesznek szert hírnévre, miután gyakran ez a versengés egyetlen területe, amely nyitva áll előttük. Azok számára, akiknél a szerzés és a versengés egyedül a termelő hatékonyság és takarékoság területén lehetséges, a pénzbeli hírnévért folytatott küzdelem bizonyos mértékig a szorgalom és a fösვნénység növekedésében nyilvánul meg. De a versengés folyamatának egyes másodlagos vonásai — amelyekről még beszélnünk kell — igen nyomósan körülhatárolják és módosítják ezekben az irányokban a versengést mind a pénzügyileg alacsonyabban, mind a magasabban álló osztályoknál.

Másfelől viszont itt közvetlenül a pénzügyileg magasabban álló osztállyal foglalkozunk. Ebből az osztályból sem hiányzik tehát a szorgalomra és a takarékoságra irányuló ösztönzés; működését azonban oly nagy mértékben meghatározzák a pénzbeli versengés másodlagos követelményei, hogy ezek gyakorlatilag elnyomnak minden, ebbe az irányba mutató hajlandóságot, s a szorgalomra irányuló ösztönzés többnyire hatástalan. A versengés e másodlagos követelményei közül a legparancsolóbb, s egyben a legszélesebb körben elterjedt a termelőmunkától való távolmaradás. Ez különösen érvényes a kultúra barbár szakaszára. A zsákmányoló kultúra időszakában a férfiak gondolkodásmódjában a munka a gyengeséggel és az uraknak való alávetettséggel kapcsolódik össze. Ezért az alacsonyabbrendűség jele, s a „hivatása magaslatán” álló férfi számára méltatlannak tekintik. E hagyomány következtében a munkát megalázónak érzik, s ez a hagyomány sohasem veszett ki. Ellenkezőleg, a társadalmi differenciálódás előrehaladásával, mint ősi és kétségbevonhatatlan előírás, axiomatikus erejű lett.

Ahhoz, hogy a férfiak megbecsülést szerezzenek és azt meg is tartsák, nem elég pusztán a gazdagság vagy a hatalom birtoklása. A gazdagságot vagy a hatalmat bizonyítani kell,

mert a megbecsülést csak a bizonyítás nyomán osztják. A gazdagság bizonyítéka nemcsak az adott egyén fontosságát jelzi másoknak, nemcsak ébren és elevenen tartja bennük a fontosság érzését, hanem csaknem ugyanilyen mértékben hasznos az egyén önelégültségének létrehozásában és fenn-tartásában. A legalacsonyabbaktól eltekintve a kultúra minden szintjén a normális berendezkedésű embert önbecsülésében a „jóraláló környezet”, illetve az „alantas elfoglaltságok” alóli mentesség nyugtatja meg és tartja fenn. Ha erőszakkal megfosztják a jóralalóság általa érzett megszokott szintjétől — akár az élet kellékeiről, akár mindennapi tevékenységének fajtájáról és mennyiségéről van szó —, akkor ezt emberi méltóságát ért csapásnak érzi, függetlenül attól, hogy esetleg egyáltalán nem veszi tudatosan fontolóra embertársainak helyeslését vagy helytelenítését.

Az ember életmódjában az alantas és a tiszteletreméltó közötti ősi elméleti megkülönböztetés máig is sokat megőrzött ősrégi erejéből. Olyannyira, hogy a „jobb” osztályban kevés olyan embert találunk, aki ne érezné ösztönösen visszaszítónak a munka közönséges formáit. Érzékeljük a ceremóniális tisztátalanságot, amit erőteljesen kapcsolunk azokhoz a foglalkozásokhoz, amelyek gondolkodásmódunkban az alantas szolgálatokhoz kötődnek. Minden kifinomult ízlésű ember úgy érzi, hogy szellemileg szennyeznek bizonyos — hagyományosan a szolgálattól megkövetelt — szolgáltatások. Habozás nélkül elítélik és elkerülik a közönséges környezetet, az alantas (vagyis olcsó) lakásokat és a közönséges termelő foglalkozásokat. Ezek összeegyeztethetlenség a kielégítő szellemi szinten folyó élettel — a „magas rendű gondolkodással”. A görög filozófusoktól egészen napjainkig, a gondolkodó emberek a méltó vagy szép, sőt makulátlan emberi élet előfeltételének tekintettek bizonyos dologtalanságot, az emberi élet közvetlen, mindennapi céljait szolgáló ipari folyamatok alóli mentességet. A dologtalan élet mind önmagában,

mind következményeiben szép és nemesítő minden civilizált ember szemében.

A dologtalanság és a gazdagság egyéb bizonyítékainak e közvetlen, szubjektív értéke kétségtelenül nagymértékben másodlagos és származékos. Részben tükrözi a dologtalanságot mint a mások megbecsülését elnyerő eszközt, részben pedig egy szellemi helyettesítés eredménye. A munkavégzést a kisebb erő bizonyítékaként fogadták el; így egyfajta szellemi rövidzárlat következtében magától értetődően lényegében alantasnak tartják.

A tulajdonképpeni zsákmányoló szinten, különösen pedig az ipar kvázi-békés fejlődésének korai szakaszain a dologtalan élet a legkézzelfoghatóbb és legvégérvényesebb bizonyítéka a pénzbeli erőnek, ennél fogva a nagyobb erőnek is; mindig feltételezve, hogy a dologtalan úr nyilvánvalóan könnyen és kényelmesen élhet. Ezen a szinten a gazdagság főleg rab-szolgákból áll, a gazdagság és a hatalom birtoklásából származó előnyök főleg személyes szolgálatok és e szolgálatok közvetlen termékeinek formáját öltik. A munkától való feltűnő tartózkodás ezért a nagyobb pénzbeli teljesítmény hagyományos jelévé és a jó hírnév elfogadott mércéjévé válik; és megfordítva, mivel a termelőmunkában való foglalatosság a szegénység és az alávetettség jele, összeegyeztethetlenné válik a jó hírnévnek örvendő helyzettel a közösségen belül. Az uralkodó pénzbeli versengés ezért nem egyformán támogatja az iparüzést és a takarékossgot. Ellenkezőleg, a versengésnek ez a fajtája rosszalja a termelőmunkában való részvételt. A munka mint a szegénység bizonyítéka, elkerülhetetlenül még akkor is tisztességtelenné válna, ha az az ősi hagyomány, amely egy korábbi kulturális szintről származott át ránk, már nem tekintette volna ildomtalannak. A zsákmányoló kultúra ősi hagyományai szerint a termelő erőfeszítéseket el kell kerülni, mivel méltatlanok az egészséges férfiakhoz; az életmód zsákmányoló formájáról a kvázi békés for-

mára való átmenet inkább megerősítette, mintsem elvesztette ezt a hagyományt.

Még ha a dologtalan osztály intézménye nem is jelent volna meg az egyéni tulajdon kialakulásával — a termelő foglalkozáshoz fűződő bectelen minősítés révén —, mindenképpen megjelent volna a tulajdon korai következményeinek egyikeként. Meg kell jegyezni továbbá, hogy miközben a dologtalan osztály elméletben a zsákmányoló kultúra kezdetei óta létezett, az intézmény új és teljesebb jelentésű lett, mikor megtörtént az átmenet a zsákmányoló kultúrából az ezt közvetlenül követő pénzkultúrára. Ettől az időtől kezdve beszélhetünk mind gyakorlatilag, mind elméletileg „dologtalan osztályról”. Ettől a ponttól létezik a dologtalan osztály intézményének beteljesedett formája.

A tulajdonképpeni zsákmányoló szinten a dologtalan és a dolgozó osztály megkülönböztetése bizonyos mértékig csak ceremoniális jellegű. Az egészséges férfiak féltékenyen távolmaradnak mindentől, amit alantas robotolásnak tekintenek; tevékenységük azonban valójában jelentős mértékben hozzájárul a csoport fenntartásához. A kvázi békés ipar ezt követő szakaszát rendszerint a megszilárdult rabszolgasággal, valamint a gulyások és a pásztorok szolgáló osztályával jellemzik. Az ipar már olyan fejlett, hogy a közösség megélhetése szempontjából már nem függ az üldözéstől és a tevékenység egyetlen olyan formájától sem, amelyet joggal sorolhatnánk a hősiességhez. Ettől a pillanattól kezdve a dologtalan osztályt sajátosan az jellemzi, hogy hivalkodóan (*conspicuously*) tartózkodik minden hasznos elfoglaltságtól.

Élettörténetének jelenlegi érett szakaszában az osztály normális és jellegzetes foglalkozásai formájukban nagyjából ugyanazok, mint korábban. E foglalkozásokhoz tartozik a kormányzás, a háborúskodás, a sportolás és a vallási szertartások. Elméleti finomságokra oktanul vállalkozó személyek állíthatják ugyan, hogy e foglalkozások esetlegesen és közvetetten mégis „termelők”; a kérdés szempontjából azonban

azt kell döntőnek tekintenünk, hogy miközben a dologtalan osztály ezekre a foglalkozásokra adja fejét, szokásos és nyilvánvaló motívuma egészen bizonyosan nem az, hogy produktív erőfeszítésekkel növelje a gazdagságot. Itt is, csakúgy, mint a kultúra minden más szakaszán, a kormányzás és a háborúskodás célja legalábbis részben az, hogy a benne részt vevők pénzbeli nyereséghez jussanak; erre a nyereségre azonban a rablás és eltulajdonítás tiszteletreméltó eszközeivel tesznek szert. E foglalkozások természete zsákmányoló és nem produktív. Bizonyos mértékig hasonlónak, bár nem egészen ugyanilyennek tekinthetjük a vadászatot is. Mikor a közösség kikerül a tulajdonképpeni vadászó szakaszból, a vadászat fokozatosan két külön elfoglaltságra bomlik. Egyrészt olyan foglalkozás, amelyet főleg a nyereségért űznek; ebből lényegében hiányzik a hősiesség eleme, vagy legalábbis nem elég erős ahhoz, hogy elháríthatná a „nyereséges iparkodás” jelzőjét. Másrészt viszont a vadászat sport egyszerűen a zsákmányoló ösztön gyakorlása. Mint ilyen, nem nyújt semmiféle pénzbeli ösztönzést, de többé-kevésbé nyilvánvalóan tartalmazza a hősiesség elemét. A vadászatnak egyedül e késői fejlődési szakasza — amelyet megtisztítottak a kézművességre való mindenfajta utalástól — tiszteletreméltó, csak ez tartozik a fejlett dologtalan osztály életviteléhez.

A munkától való tartózkodás nemcsak tiszteletreméltó vagy érdemes tett, de tüstént a jóra való jellegévé válik. A tulajdonhoz mint a jó hírnév alapjához való ragaszkodás igen naiv és sürgető a gazdagság felhalmozásának korai szakaszain. A munkától való tartózkodás a gazdagság elfogadott bizonyítéka, s ezért a társadalmi pozíció elfogadott jele is; s ez a ragaszkodás a gazdagság tiszteletreméltóságához még kitartóbb ragaszkodásra vezet a dologtalansághoz. *Nota notae est nota rei ipsius* (A jel jele magának a dolognak a jele). Az emberi természet megrögzött törvényei szerint az előírás azonnal megragadja a gazdagságnak ezt az elismert bizonyítékát és a férfiak gondolkodásmódjában úgy rögzíti, mint ami

önmagában is lényegileg tiszteletreméltó és megnemesítő; a termelőmunka pedig ugyanekkor és ugyanebben a folyamatban kettős értelemben is lényegileg méltatlanná válik. Az előírás végül is a munkát nemcsak rossz hírűvé teszi a közösség szemében, hanem morálisan is lehetetlenné a nemes, szabadon született ember számára, s összeegyeztethetlenné az érdemes étellel.

A munkának ez a tabuja további következményekkel jár az osztályok ipari differenciálódására. Ahogy a népsűrűség növekszik és a zsákmányoló csoport letelepedett ipari közösséggé válik, mind terjedelmükben, mind szilárdságukban megnövekednek a létrejött tekintélyek és a tulajdonlást szabályozó szokások. Így aztán rögtön kivihetetlenné válik a gazdagság pusztá rablás útján történő felhalmozása, s ezzel logikailag egybehangzóan, az emelkedett szellemű és szűkölködő ember számára lehetetlen az ipar révén történő pénzszerezés. Számukra csak az az alternatíva nyílik, hogy koldulnak vagy nyomorognak. Ahol a hivalkodó dologtalanság szabályának tendenciája zavartalanul érvényre juthat, ott létrejön egy másodlagos, s egyfajta értelemben rejtett dologtalan osztály — ez az osztály nyomorúságosan szegény, a nélkülözés és a kényelmetlenség ingatag életét éli, erkölcsileg azonban képtelen arra, hogy valamilyen kifizetődő vállalkozásra szánja magát. Még ma sem szokatlan jelenség a lecsúszott úriember és a „jobb napokat látott” úrinő. A legcsekélyebb kétkezi munka méltatlansága iránti mindent átható érzék éppúgy megszokott minden civilizált népnél, mint a pénzkultúra kevésbé fejlett fokán álló népeknél. A kifinomult érzékenyséű személyeknél, akik hosszú idő alatt hozzászoktak az úri modorhoz, a kétkezi munka szégyenletességének érzése olyan erőteljes lehet, hogy kritikus ponton még az önfenntartás ösztönét is legyőzi. Hallani például bizonyos polinéziai törzsfőkről, akik a látszat fenntartásának nyomása alatt inkább éhen halnak, mintsem saját kezükkel emeljék szájukhoz az ételmet. Igaz, ez a viselkedés, legalábbis részben, eset-

leg a törzsfő személyéhez fűződő rendkívüli szentségnek és tabunak tulajdonítható. Kezének érintése átadná a tabut, s így mindent, amit megérintett, alkalmatlanná tenne emberi táplálkozásra. Maga a tabu azonban a munka méltatlanságából és erkölcsi összeférhetetlenségéből ered; így, ha ilyen értelemben fogjuk is fel, a polinéziai törzsfő hűségesebben követi a tiszteletreméltó dologtalanság szabályát, mint az az első pillantásra látszana. A dolgot jobban vagy legalábbis félreérthetetlenebbül szemlélteti egy bizonyos francia király, akiről azt mondják, hogy a helyes forma betartására irányuló túlzott állhatatossága következtében vesztette életét. Azon szolgálattevőjének távollétében, akinek feladata ura ülőhelyének odébb helyezése volt, a király panasz nélkül ült a tűz előtt, s ő királyi fensége gyógyíthatatlanul megperzselődött. Ezáltal azonban a legkeresztényibb felség megmenekült az alantas bemocskolódástól.

Summum crede nefas animam praeferre pudori,
Et propter vitam vivendi perdere causas.¹

Már említettük, hogy a „dologtalanság” kifejezése úgy, ahogy itt használjuk, nem restséget vagy tétlenséget jelöl. Az időt azért fogyasztják inproduktívan, mert (1) érzik a produktív munka méltatlanságát; (2) ez bizonyítja, hogy pénzbelileg megengedhetik maguknak a tétlen életet. A dologtalan úriembernek azonban nem zajlik egész élete a nézők szeme előtt, akiket elragadtat a tiszteletreméltó dologtalanságnak az a látványa, amely eszményi formában életét alkotja. Élete bizonyos részét talán a nyilvánosság szeme előtt visszavonultan tölti, s a dologtalan úriembernek, ha hű akar maradni jó híréhez, élete e magánrészéről is meggyőző számadást kell

¹ Tudd meg, hogy a legnagyobb istentelenség, ha a szenvedélyt elébe helyezik a tisztességnek és a (puszta) élet miatt megsemmisítik az élet értelmét.

nyújtania. Meg kell találnia az eszközöket, amelyek segítségével igazolhatja, hogy azt az időt is dologtalanul tölti, amelyben kikerül a nézők látóköréből. Ez történhet közvetve, az így eltöltött dologtalanság bizonyos tartós, megfogható eredményének felmutatásával — ahhoz hasonlóan, ahogyan a dologtalan úriember általában felmutatja annak a munkának a megfogható és tartós termékeit, amelyet a szolgálatában álló kézművesek és szolgák végeztek.

A produktív munka tartós eredménye, anyagi terméke általában valamilyen fogyasztási cikk. A hősiesség esetében is lehetséges és szokásos valamilyen kézzelfoghatóan felmutatható eredmény megszerzése — ilyen a trófea vagy a zsákmány. A fejlődés későbbi szakaszán szokássá válik, hogy feltételeznek bizonyos jelvényeket vagy jeleket, amelyek a hősiesség hagyományosan elfogadott jegyéül szolgálnak, s ugyanakkor jelzik azon hősiesség mennyiségét vagy fokát, amelynek szimbólumai. Ahogy a népsűrűség növekszik, és az emberi kapcsolatok bonyolultabbakká és nagyobb számúvá válnak, az élet valamennyi részlete a kidolgozás és a szelekció folyamatán megy keresztül; a kidolgozás e folyamatában a trófeák használata a rangok, címek, fokozatok és megjelölések rendszerévé fejlődik — ennek tipikus példái a címerek, az érmek és a díszítő kitüntetések.

Gazdasági szempontból — foglalkozásként tekintve — a dologtalanság szorosan kapcsolódik a hősies élethez; a dologtalan életet jellemző teljesítmények, amelyek díszítő kritériumai maradnak, sokban hasonlítanak a hősiesség trófeáihoz. A szűkebb értelemben vett dologtalanság azonban, amely különbözik a hősiességtől és minden, belső haszon nélküli tárgyra irányuló, erőfeszítéssel járó nyilvánvalóan produktív elfoglaltságtól, rendszerint nem hagy maga mögött valamilyen anyagi terméket. A múltbeli dologtalanság kritériuma ezért rendszerint „anyagtalan” javak formáját ölti. A múltbeli dologtalanság ilyen anyagtalan bizonyítékait jelentik a kvázi tudományos, vagy kvázi művészi teljesítmények, és

azoknak a folyamatoknak és eseményeknek az ismerete, amelyek közvetlenül nem járulnak hozzá az emberi élet továbbviteléhez. Ilyen például korunkban a holt nyelvek és az okkult tudományok ismerete; a helyes kiejtés, a szintaxis és a prozódia, a házimuzsika és egyéb házi művészetek különböző formái; az öltözködés, a bútorok és felszerelések újdonsága; a játékok, a sportok, a különleges tenyészállatok, például kutyák és versenylovak. A tudás mindezen területein a kezdeti motívum, amelynek alapján megszerzésük elindult, s amelyen keresztül először váltak divatossá, lehetett valami egészen más is, mint annak igazolása, hogy az illető nem töltötte idejét ipari elfoglaltsággal; ha azonban ezek a teljesítmények nem bizonyultak volna felhasználhatónak a terméketlen időtöltés igazolására, nem maradtak volna fenn, és nem maradtak volna a dologtalan osztály hagyományos teljesítményei. Bizonyos értelemben e teljesítményeket a tudás ágainak tekinthetjük. Ezeken kívül és túl van a társadalmi tényeknek egy további sora, amely a tudás területéről leválva fizikai szokássá és ügyességgé vált. Ilyen az, amit modorként és neveltetésként, udvariasságként, illemként, s általában formális és szertartásos tiszteletadásként ismerünk. A tényeknek ez az osztálya még közvetlenebbül és behatóbban megfigyelhető, s ezért szélesebb körben, könnyörtelenebbül ragaszkodnak hozzá, mint a dologtalanság elismert mértékének kívánt bizonyítékához. Erdemes megjegyezni, hogy a szertartásos tiszteletadás mindazon fajtái, amelyeket a modor általános kifejezésével foglalunk össze, fontosabb helyet foglalnak el a férfiak megbecsülésében a kultúra azon szakaszában, amikor a hivalkodó dologtalanság a jó hírnév jeleként a legnagyobb divatban van, mint a kulturális fejlődés későbbi szintjein. Az ipar kvázi-békés szakaszán élő barbár ember rendszerint jobban nevelt úriember az illem minden tekintetében, mint későbbi korokban a legkiválóbbak kivételével bárki. Jól ismert tény, vagy legalábbis széles körben hiszik, hogy a modor fokozatosan romlott, mióta a társadalom elmozdult a

patriarchális szintről. A régi iskolához tartozó sok úriember kénytelen sajnálkozóan nyilatkozni a modern ipari közösség jobb osztályainak neveletlen modora és szokásai láttán. Az összes kifinomult érzékenységű személy azt tekinti a késői civilizáció egyik fő szörnyűségének, hogy a szertartásos magatartási szabályok hanyatlanak — vagy mint másképp kifejezik, az élet közönségessé vált — az ipari osztályok között. A magatartási szabálynak az iparilag elfoglalt emberek körében végbement hanyatlása minden megvetéstől függetlenül azt tanúsítja, hogy az illem a dologtalan osztály életének terméke és kifejeződése, s teljes mértékben csak a státus uralma alatt virágzik.

Kétségtelen, hogy a modor eredetét vagy inkább származását nem a jómodorúak azon tudatos erőfeszítéseiben kell keresnünk, amelyekkel bizonyítani akarják, hogy modoruk megszerzésére sok időt fordítottak. Az újítás és kidolgozás közvetlen célja a szépség és kifejezőerő növelése volt. Az antropológusok és a szociológusok általában feltételezik, hogy az illemszokások szertartásos szabályrendszerének létrejötte és fejlődése a megbékélés vagy a jóakarát kimutatásának vágyából magyarázható, s e kezdeti motívum ritkán, vagy sohasem hiányzik a jó modorú személyek viselkedéséből, bármely későbbi szakaszát tekintjük is a fejlődésnek. A modor — mondják — részben a gesztusok kidolgozása, részben pedig szimbolikus és hagyományossá vált maradvány, amely az uralom, a személyes szolgálat vagy a személyes érintkezés korábbi tetteit képviseli. Nagyrészt a státusviszony kifejeződése — egyfelől az uralom, másfelől a szolgálat szimbolikus pantomimje. Bárhol kölcsönzi is a jelenben a zsákmányoló gondolkodásmód, valamint az uralom és a szolgaság belőle következő attitűdje a maga jellegét a bevett életvitelnek, hallatlanul fontos a viselkedés valamennyi finomsága. Az a pontosság, amellyel követik a rangok és a címek szertartásos figyelembevételét, erősen megközelíti azt az eszményt, amelyet a kvázi békés nomád kultúra barbár embere tűzött

ki célul. Néhány európai ország jól szemlélteti e szellemiség továbbélését. Ezekben a közösségekben szintén megközelítik az ősi eszményt, ami a modornak mint belső érdemnek kijáró megbecsülést illeti.

Az illem eredetileg szimbólum és pantomim volt, s hasznossága csupán az általa szimbolizált tények és tulajdonságok kifejezésében rejlett; de ebben az esetben is rögtön bekövetkezett az az átalakulás, amely általában a szimbolikus tények sajátja az emberi érintkezés során. A népfelfogás a modort azonnal úgy tekintette, mint ami önmagában hasznos; szent jellegre tett szert, s nagymértékben függetlenedett azoktól a tényektől, amelyeknek eredetileg előképe volt. Az illemszabályoktól való eltérések az összes ember szemében lényegileg visszataszítóvá váltak, s a mindennapi felfogás szerint a jólneveltség nem egyszerűen az emberi kiválóság előnyös jegye, hanem a méltó emberi lélek lényeges vonása. Kevés dolog van, amitől ösztönösebben visszariadnánk, mint az illem megszegése; s annyira előrehaladtunk abban az irányban, hogy belső hasznosságot tulajdonítsunk az etikett szertartásos figyelembevételének, hogy közülünk kevesen — ha egyáltalán bárki is — képesek elválasztani az etikett megsértését attól, hogy lényegileg méltatlannak érezze azt, aki megsértette. A hűség megszegése jóvátehető, az illemé azonban nem. „A modor teszi az embert.”

Mégis, miközben a modornak mind alanya, mind szemlélője felfogásában ilyen benső hasznossága van, az illem benső helyességének érzése csak közvetlen alapja a modor és a neveltség divatjának. Végso, gazdasági alapjuk a jó modor megszerzéséhez nélkülözhetetlen dologtalanságnak vagy az idő és erőfeszítés nem produktív felhasználásának tiszteletreméltó jellege. A helyes forma ismerete és megszokása csak hosszú ideig folytatódó használat következménye lehet. A kifinomult ízlés, a jó modor és a jó szokások hasznos bizonyítékai az előkelőségnek, mert a jólneveltséghez időre, szorgalomra és pénzre van szükség, s ezért nem hozzáférhető azok szá-

mára, akiknek idejét és energiáját a munka emészti fel. A helyes forma ismerete elsőrendű bizonyíték arra, hogy a jól nevelt személy érdemesen töltötte el életének azt a részét, amelyet nem a megfigyelők szeme előtt töltött, s olyan képességekre tett szert, amelyeknek nincs anyagi kihatása. A modor értéke végső elemzésben az, hogy ő kezeskedik a dologtalan életért. Mivel pedig a dologtalanság a pénzben kifejeződő hírnév elfogadott eszköze, az illemhez való bizonyos jártasság megszerzése kötelessége mindenkinek, aki „egy adag” anyagi jóra valósságra igényt tart.

A tiszteletreméltóan dologtalan életnek az a része, amely nem a nézők szeme előtt zajlik, csak akkor szolgálhatja a jó hír céljait, ha ilyen kézzelfogható, látható eredményt hagy maga után, ha összemérhető és összehasonlítható más, a hírnévre aspiráló versenytársak hasonló termékeivel. E hatások közül néhány — a dologtalan modor és a küllem — egyszerűen a munkától való állandó tartózkodásból következik, még akkor is, ha az adott személy nem gondolja végig a dolgot, és nem akarja gondos munkával megteremteni maga körül a dologtalan bőség és úrhatnamság légkörét. Különösen igaznak látszik, hogy az ily módon nemzedékeken keresztül továbbörökített dologtalan élet állandó, kimutatható hatást gyakorol az adott személy struktúrájára, s még inkább szokásos magatartására és viselkedésére. De mindaz, ami a folytonos dologtalan életből következik, mindaz az illemben való jártasság, ami a passzív hozzászokás révén válik az egyén sajátjává, tovább is tökéletesíthető, ha elgondolkodnak rajta és szorgalmasan szert tesznek a tiszteletreméltó dologtalanság jegyeire, majd kitartó és rendszeres fegyelemmel folytatják az elfoglaltság alóli mentesség ezen előnyös jegyeinek mutogatását. Világos, hogy e ponton a szorgalmas erőfeszítések és ráfordítások anyagilag elősegíthetik a jóra való jártasság elérését a dologtalan osztály sajátosságaiban. S megfordítva, minél nagyobb fokú a jártasság, minél nyilvánvalóbbak a bizonyítékok arra, hogy az adott személy nagymértékben hozzászokott

a sem anyagi, sem egyéb közvetlenül hasznos célt nem szolgáló szertartásokhoz, feltehetően annál nagyobb idő- és anyagfelhasználásra volt szükség megszerzésükhöz, s annál nagyobb lesz az eredményként létrejövő hírnév. Ezért a jó modorban való jártasságért folytatott versenyszerű küzdelemben nagy erőfeszítéseket tesznek az illemszabályok művelésére; az illem részletei átfogó tantárggyá fejlődnek, s ehhez alkalmazkodnia kell mindenkinek, aki a hírnév tekintetében makulátlannak akar látszani mások előtt. Ezért aztán másfelől e hivatkozó dologtalanság, amelynek egyik elágazása az illem, fokozatosan a viselkedés fáradságos gyakorlásává válik, az ízlés és megkülönböztetés nevelésévé azzal kapcsolatban, hogy mely fogyasztási cikkek az illendőek, s mi elfogyasztásuk illendő módja.

Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a személyek fejlett patológikus érzékenységeinek lehetőségét, begyakorolt arcjátékát és stílusát gyakran értékelik kedvezően a kulturált osztály létrehozásában. Jelentős számú család és leszármazási vonal esetében így teremtik meg lerövidített úton a nemesi származás és neveltetés késleltetett fejlődését — abban a folyamatban, amelyet közönségesen sznobizmusként ismerünk. E gyorsított „nemesítés” olyan egyénekhez vezet, akik a népesség dologtalan osztályának tagjaiként lényegileg semmivel sem maradnak el azok mögött, akik anyagi helyzetük révén talán hosszabb, de kevésbé buzgó képzésben részesültek.

Ami az illendő eszközöket és a fogyasztás módjait illeti, lemérhető az alkalmazkodás foka a formaságok legutóbb elfogadott szabályaihoz. A személyek közötti különbségek összehasonlíthatók abban a tekintetben, hogy mennyire alkalmazkodnak az eszményhez; a modor és neveltetés előrehaladó skálájában a személyek bizonyos pontossággal és hatékonysággal rangsorolhatók és helyezhetők el. E tekintetben általában jóhiszeműen jutalmazták a hírnevet — alapja a szóban forgó ügyek elfogadott ízlésbeli szabályaihoz való alkalmaz-

kodás, miközben semmiképpen sem veszik tudatosan figyelembe a jó hírnévre aspiráló jelöltek pénzügyi helyzetét vagy dologtalanságának mértékét; a jutalmazás alapjául szolgáló ízlésbeli szabályok azonban állandóan a hivalkodó dologtalanság törvényének felügyelete alatt állnak, s valójában állandóan változáson és átalakuláson mennek keresztül, hogy közelebbről megfeleljenek e dologtalanság követelményeinek. Így, miközben a megkülönböztetés közvetlen célja más is lehet, a jóneveltség legfontosabb elve és maradandó próbája mégis az idő lényegi és kiemelkedő pazarlásának követelménye. A részletek tekintetében jelentős különbségekkel találkozhatunk az elven belül, ezek azonban a forma és a kifejeződés, nem pedig a lényeg változatai.

A mindennapi érintkezésben tapasztalt udvariasság jelentős része természetesen a megfontoltság és a szíves jóakarat közvetlen kifejeződése, s a viselkedésnek ezt az elemét nagyrészt nem kell a tiszteletreméltóságra mint alapra visszavezetni ahhoz, hogy megmagyarázzuk akár meglétét, akár azt a helyeslést, amivel tekintenek rá. De ugyanez nem érvényes az illemszabályokra. E szabályok a státust fejezik ki. Természetesen annak, aki gondosan odafigyel, elég világos, hogy viselkedésünk a cselédekkel és egyéb pénzügyileg függő alacsonyabb rendű személyekkel szemben a felsőbbrendű ember státusviszonyban történő viselkedése, bár megnyilvánulása gyakran eltér a nyers uralom eredeti kifejeződésétől és enyhébb annál. Ugyanígy a feletteseinkkel s nagymértékben a velünk egyenlőkkel kapcsolatos viselkedésünk az engedelmeség többé-kevésbé bevett attitűdjét fejezi ki. Tanúskodik erről az emelkedett szellemű úriember vagy hölgy jelenléte. Jelenlétük bizonyítja az uralmat és a gazdasági körülményektől való függetlenséget, és ugyanakkor meggyőző erővel ragadja magával a helyesség és a báj bennünk lakozó érzékét. Az illem ebben a legmagasabb rendű dologtalan osztályban — amely felett semmi sem áll, s mellette is csak kevesen — fejeződik ki a legteljesebben és legérettebben; s ugyanak-

kor ez a legmagasabb rendű dologtalan osztály adja meg az illemnek azt a végleges megfogalmazását, amely az alatta álló osztályok viselkedésének kánonjául szolgál. S a kánon egyben itt a leginkább félreérthetetlenül a státus szabálya, s itt a legnyilvánvalóbb, hogy összeegyeztethetetlen mindenfajta közönséges termelőmunkával. Az isteni magabiztosság és az ellentmondást nem tűrő szolgálófkészség, azé az emberé, aki hozzászokott, hogy engedelmességet követeljen és ne gondoljon a másnapra — ezek a feladata magaslatán álló úriember születésétől fogva meglevő jogai és az úriasság kritériumai; a népfelfogásban pedig ez még többet jelent, mert e viselkedést a nagyobb érdem benső tulajdonságainak ismerik el, amely előtt az alacsony születésű közember örömmel hajlong és hódol.

Mint egy korábbi fejezetben jeleztük, okunk van azt hinni, hogy a tulajdon intézményének első formája személyek, első sorban nők tulajdonlása volt. Az ilyen tulajdon megszerzésére szemmel láthatólag a következő dolgok ösztönöztek: (1) az uralomra és kényszerítésre való hajlam; (2) e személyeknek mint birtokosuk vitézsége bizonyítékainak hasznossága; (3) szolgálataik hasznossága.

A személyes szolgálat sajátos helyet foglal el a gazdasági fejlődésben. A kvázi békés ipar időszakában, különösen pedig ennek az általános szakasznak a keretein belül az ipar korai fejlődési szakaszán általában szolgálataik haszna az az uralkodó motívum, amely a személyek tulajdonként való megszerzésére ösztönöz. A szolgálakat szolgálataik miatt értékelik. E motívum uralkodó szerepe azonban nem annak köszönhető, hogy a szolgálak másfajta hasznosságai hanyatlásnak indultak. Inkább arról van szó, hogy a megváltozott életkörülmények hangsúlyozzák a szolgálaknak az említett cél szempontjából való hasznosságát. A nőket és egyéb rabszolgálakat azért értékelik magasra, mert bizonyítják a gazdagságot, és egyben eszközei a gazdagság felhalmozásának. Ha pásztortörzsről van szó, akkor a marhákkal együtt ők jelentik a nye-

reség érdekében történő befektetések szokásos formáját. A nőrabslzolgaság olyan nagy mértékben rányomhatja bélyegét a kvázi békés kultúra gazdasági életére, hogy az e kulturális szinten álló emberek számára a nők még az érték egységeként is szolgálhatnak — például a homéroszi időkben. Ahol erről van szó, ott vitán felül áll, hogy az ipari rendszer alapja az ingórabslzolgaság, s a nők általában rabslzolgák. A legjelentősebb mindent átható emberi viszony ebben a rendszerben az úr és a szolga viszonya. A gazdagság elfogadott bizonyítéka a sok nő birtoklása, majd később más rabslzolgáké is, akik uruk személyére vigyáznak és javakat termelnek számára.

Rövidesen létrejön a munkamegosztás, melynek során az úrnak nyújtandó személyes szolgálatok és a kíséret a szolgák egy részének sajátos feladatává válik, míg azok, akiket a tulajdonképpeni ipari foglalkozásokban alkalmaznak, egyre kevésbé állanak közvetlen kapcsolatban tulajdonosuk személyével. Ugyanakkor azokat a szolgákat, akiknek feladata a személyes szolgálat, beleértve a háztartással kapcsolatos kötelességeket is, fokozatosan felmentik a nyereség érdekében üzött termelő ipar alól.

Az ipari elfoglaltság általános menete alól történő egyre nagyobb mentesség folyamata rendszerint a feleség vagy a fő feleség mentesítésével kezdődik. Miután a közösség áttér a letelepült életmódra, az ellenséges törzsektől való feleségrablás mint szokásos ellátási forrás, kivihetetlenné válik. Ahol megtörténik ez a kulturális haladás, ott a fő feleség rendszerint nemesi vérből származik, s ez a tény meggyorsítja mentesítését a közönséges elfoglaltság alól. Nem tárgyalhatjuk itt, hogy honnan ered a nemes vér fogalma, mint ahogy azt sem, hogy milyen helyet foglal el a házasság fejlődésében. Célunk szempontjából elég, ha annyit mondunk, hogy a nemes vér a felhalmozott gazdagsággal vagy a töretlen kiváltsággal való hosszú kapcsolaton alapul. A házasságban az ilyen elődökkel rendelkező nőt részesítik előnyben,

mind azért, mert így szövetségre lépnek hatalmas rokonai-
val, mind pedig, mert úgy érzik, hogy nagyobb érdem lako-
zik abban a vérben, amely javak sokaságával és nagy hata-
lommal kapcsolódik össze. Az ilyen asszony még mindig férje
ingó vagyona lesz, ahogyan apjáé volt, mielőtt eladták,
ugyanakkor azonban apja nemes vérből is származik; erköl-
csileg tehát megengedhetetlen, hogy részt vegyen a hozzá
hasonló szolgák megalázó elfoglaltságában. Bármennyire tel-
jesen alávetett is férjének, bármennyire alacsonyabb rendű
is, mint annak a társadalmi rétegnek a férfi tagjai, amelyhez
születésénél fogva tartozik, a nemesség átadhatóságának elve
mégis a közönséges rabszolga fölé helyezi; mihelyt pedig ez
az elv parancsoló tekintélyre tesz szert, valamennyit neki is
juttat a dologtalanság azon kiváltságából, amely a nemesség
legfőbb jele. Az átadható nemesség elvének következtében —
ha a tulajdonos gazdagsága lehetővé teszi — növekszik a fe-
leség mentessége, s végül magában foglalja mind az alantas
szolgálatok, mind a kézművesség alóli mentesítést. Ahogy to-
vább fejlődik az ipar, a tulajdon viszonylag kevesebb kézben
halmozódik fel, s emelkedik a felső osztályok gazdagságának
szokásos szintje. Ekkor a kézművességtől s az idők folyamán
az alantas házi szolgálatokból való mentességnek ugyanez a
tendenciája figyelhető meg a többi feleség — ha vannak ilye-
nek — s az úr személyének közvetlen ellátását végző egyéb
szolgák esetében is. Minél távolabbi viszonyban áll a szolgál-
ura személyével, annál később következik be a mentesítés.
Ha az úr pénzügyi helyzete megengedi, a személyi szolgák
vagy inasok sajátos osztályának kialakulását az is elősegíti,
hogy nagy fontosságot kezdenek tulajdonítani a személyes
szolgálatnak. A legkomolyabb követelmény az, hogy az úr
személye érdem és becsület megtestesülése legyen. Mind a
közösségben elfoglalt tiszteletreméltó helyzete, mind önbe-
csülése szempontjából létfontosságú, hogy hatékonyan specia-
lizált szolgák álljanak hívására készen, akiket személye ellá-
tásától, e fő feladatuktól nem von el valamilyen mellékfoglal-

kozás. E specializált szolgák hasznosságában a ténylegesen végzett szolgáltatoknál nagyobb szerepet játszik az, hogy mutogatni lehet őket. Amennyiben nem csupán megmutatás céljából tartják őket, főleg annyiban nyújtanak kielégülést uruknak, hogy teret engednek uralmi hajlamainak. Igaz, az állandóan bővülő háztartási gépezetnek további munkára van szüksége; mivel azonban ez az apparátus általában a jó hírnév szolgáltatában növekedett, nem pedig a kényelem eszközeként, ez a kiegészítő érv nem túlzottan súlyos. Nagyszámú magasan specializált szolga jobban szolgálja mindezeket a hasznossági szempontokat. Ezért aztán állandóan tovább differenciálódik és létszámban megsokszorozódik a házi és testi szolgák serege, s ezzel párhuzamosan folytatódik e szolgák mentesítése a termelőmunkától. Miután e háziszolgák elsősorban a fizetőképességet hivatottak bizonyítani, feladataik fokozatosan egyre kevesebb kötelességet tartalmaznak, s szolgálatuk pusztán névlegessé válik. Ez különösen azokra a szolgákra érvényes, akik legközvetlenebbül és legnyilvánvalóbban foglalkoznak uruk ellátásával. Az ő hasznuk egyre inkább elsősorban a termelőmunka alóli feltűnő mentességükben rejlik, mert e mentesség bizonyítja uruk gazdagságát és hatalmát.

Miután jelentős előrehaladás történt abban a gyakorlatban, hogy a szolgák sajátos testületét alkalmazzák a hivalkodó dologtalanság ily módon történő bemutatására, a nőkkel szemben a férfiakat kezdték előnyben részesíteni azon szolgáltatokban, amelyek „különösen szem előtt vannak”. A férfiak, különösen az izmos, jóképű fickók — amilyeneknek a lakájoknak és egyéb szolgáknak kell lenniük — nyilvánvalóan erőteljesebbek és drágábbak, mint a nők. Ezért alkalmasabbak erre a munkára, amelynek célja az idő és az emberi energia nagyobb pazarlásának bemutatása. Így aztán a dologtalan osztály gazdaságában a korai patriarchális időszak dolgos háziszonya, akit a nehéz munkát végző szolgálók serege kísért, rövidesen átadja helyét az úrnőnek és a lakájnak.

Az úrnő és a lakáj dologtalansága az élet minden területén és a gazdasági fejlődés minden szintjén abban különbözik a saját jogú úriember dologtalanságától, hogy szembetűnően dolgos jellegű. Nagymértékben az úr körüli szolgálat gondos ellátásának vagy a háztartás kellékei fenntartásának és megmunkálásának formáját ölti; így csak abban az értelemben dologtalanság, hogy ez az osztály csekély termelőmunkát végez — vagy semmilyen —, de abban az értelemben nem, hogy a munka mindenfajta látszatától mentes lenne. Az úri-asszony, vagy a háziszolgák által végzett kötelességek gyakran elég sok vesződséggel járnak, s olyan célokra irányulnak, amelyeket rendkívül szükségesnek tartanak az egész háztartás szempontjából. Amennyiben e szolgálatok az úrnak vagy a háztartásának fizikai erejét vagy kényelmét segítik elő, termelőmunkának kell tekintenünk őket. Dologtalanságnak csak azt a fennmaradó elfoglaltságot kell tartanunk, amely e hatékony munka elvégzése után megmarad.

A modern mindennapi életben azonban a háztartási tevékenységhez sorolt számos szolgálatnak, s a civilizált ember kényelmes létezéséhez szükséges „hasznos dolgoknak” szertartásos jellege van. Ezeket tehát joggal tekinthetjük a dologtalanság megnyilvánulásainak abban az értelemben, ahogyan itt használjuk e kifejezést. Ezek ettől még éppolyan parancsolóan szükségesek a jóra való létezés szempontjából; sőt, éppúgy kellékei még a személyes kényelemnek is, annak el- lenére, hogy főleg vagy teljesen szertartásos jellegűek. Amennyiben viszont ilyen jellegük van, azért szükségesek és azért az élet kellékei, mert megtanultuk, hogy igényeljük őket, ha nem kívánunk szenvedni a szertartásos tisztátalanságtól és méltatlanságtól. Kényelmetlenül érezzük magunkat hiányukban, de nem azért, mintha távollétük közvetlenül fizikai kényelmetlenséget okozna; az elfogadottan jó és elfogadottan rossz megkülönböztetésében nem képzett ízlés nem érezné sértve magát, ha hiányoznának. Ha ez igaz, akkor az e szolgálatok során végzett munkát a dologtalansághoz kell

sorolnunk; ha pedig nem a személyzet gazdaságilag szabad és önálló feje végzi, akkor helyettesítő dologtalanságról kell beszélnünk.

A háziasszonyok és a szolgák által a háztartási ügyek vezetőjének irányítása alatt végzett helyettesítő dologtalanság gyakran robotolássá fejlődhet, különösen ha szoros és kitartó versengés folyik a jó hírért. A modern életben gyakran ez a helyzet. Ha erről van szó, akkor a szolgák osztályának kötelességeit tartalmazó házi szolgálatot találóbb — helyettesítő dologtalanság helyett — pazarló erőfeszítésnek neveznünk. Az előbbi kifejezésnek azonban az az előnye, hogy jelzi, honnan származnak e házkörüli szolgálatok, s pontosan sejteti hasznosságuk lényeges gazdasági alapját is. Ezek a foglalkozások ugyanis főleg azért hasznosak, mert módszeresen anyagi hírnevet kölcsönöznek az úrnak vagy a háztartásnak; ennek az az alapja, hogy e tekintetben adott mennyiségű időt és erőfeszítést pocsékolnak el.

Ily módon aztán létrejön egy kiegészítő vagy másodlagos dologtalan osztály, amelynek feladata a helyettesítő dologtalanság az elsődleges vagy megengedett dologtalan osztály jó hírnevének javára. E helyettesítő dologtalan osztályt életmódjának egyik sajátos vonása különbözteti meg a tulajdonképpeni dologtalan osztálytól. Az úri osztály dologtalansága, legalábbis látszólag, a munkakerülés hajlamának kielégítése, s a feltételezés szerint az úr jólétét és életének teljességét van hivatva fokozni; a termelőmunka alól felmentett szolgák osztályának dologtalansága viszont olyan tevékenységből áll, melyek nem saját kényelmükre irányulnak. A szolga dologtalansága nem a saját dologtalansága. Amennyiben a szó teljes értelmében szolga valaki, nem pedig a tulajdonképpeni dologtalan osztály alsóbb rétegeinek tagja, akkor dologtalansága normális körülmények között az úr életének teljességét elősegítő sajátos szolgálat képét ölti. Az engedelmesség e viszonyát nyilvánvalóan bizonyítja a szolga ruházata és életmódja. Gyakran ugyanez mondható el a feleségről is, azon

hosszan tartó gazdasági szakaszban, amelyben elsősorban szolgának tekintik — vagyis mindaddig, amíg érvényben marad a férfi vezetése alatt álló háztartás. A szolgának ahhoz, hogy eleget tehessen a dologtalan osztályra jellemző életmód követelményeinek, nemcsak engedelmes viselkedést kell tanúsítania, hanem sajátos képzettséggel és gyakorlattal is kell rendelkeznie az engedelmesség terén. A szolgának vagy a feleségnek nemcsak bizonyos feladatokat kell ellátnia, nemcsak szolgálai hajlandóságot kell mutatnia, éppolyan parancsolóan szükséges, hogy könnyen elsajátítsák az engedelmesség taktikáját; meg kell tanulniuk, hogy alkalmazkodjanak a tényleges és a feltűnő engedelmesség szabályaihoz. A szolgálai viszony formális megnyilvánításának hajlandósága és megszerzett ügyessége még ma is éppúgy a legfontosabb eleme jól fizetett szolgálaink hasznosságának, mint ahogyan a jól nevelt háziasszony egyik legfőbb ékessége is.

A jó szolga első szükséges ismérve, hogy feltűnően ismernie kell helyzetét. Nem elég, ha tudja, hogyan kell elérni bizonyos kívánt mechanikus eredményeket; mindenekelőtt avval kell tisztában lennie, hogyan érhetők el ezek az eredmények a megfelelő formában. A házi szolgálatról elmondható, hogy inkább szellemi, mint mechanikus funkciója van. Fokozatosan kialakul a megfelelő forma kidolgozott rendszere, amely sajátosan szabályozza, hogyan történjen a szolgálai osztályának helyettesítő dologtalanossága. Helytelenítenek minden eltérést ettől a szabálytól, s nem annyira azért, mert csökkenti a mechanikus hatékonyságot vagy esetleg a szolgálai viselkedés és vérmérséklet hiányáról tanúskodik, hanem mert végső elemzésben a sajátos képzés hiányát mutatja. A személyes szolgálat terén szerzett speciális képzettség időbe és pénzbe kerül, s ahol szemmel láthatóan magas szinten van jelen, ott arról tanúskodik, hogy a képzettség birtokában levő szolga rendszerint nem üz és nem is üzőtt semmiféle produktív foglalkozást. Ez az elsőrendű bizonyítéka a messzi múltba visszanyúló helyettesítő dologtalanosságnak. A képzett szolgálai

lat tehát nemcsak azért hasznos, mert kielégíti az úr ösztönös rokonszenvét a helyes és ügyes mesterségbeli tudás iránt, nem is csak azért, mert eleget tesz azon hajlandóságának, hogy feltűnően uralkodjon a neki engedelmességgel tartozók felett; hasznos azért is, mert az emberi szolgálat sokkal jelentősebb igénybevételét bizonyítja, mint amiről a képzetlen személy által „bemutatott” pusztán jelenbeli hivalkodó dologtalanság tanúskodna. Nagy baj, ha az úriember lakája vagy inasa kötelességeit a formától annyira eltérően végzi ura asztala vagy kocsija körül, hogy sejteti: megszokott foglalkozása esetleg a szántás vagy a pásztorkodás. Az ilyen kontárság azt jelezné, hogy az úr képtelen képzett szolgák szolgálataira szert tenni, vagyis, hogy nem képes megfizetni azt az időt, erőfeszítést és oktatást, amelyre ahhoz van szükség, hogy a képzett szolga alkalmassá váljék a formák pontos szabályrendszere alapján végzendő speciális szolgálatokra. Ha a szolga teljesítménye ura eszközeinek hiányáról tanúskodik, akkor lerombolja a legfontosabb célt. A szolgák legfőbb haszna ugyanis az, hogy uruk fizetőképességét bizonyítják.

Amit az imént elmondottunk, abból levonhatnánk azt a következtetést is, hogy a képzetlen szolga vétke az olcsóság vagy a hasznosság közvetlen sejtetése. A helyzet természetesen nem ez. A kapcsolat sokkal kevésbé közvetlen. Itt ugyanaz történik, ami általában is megeshet. Bármit helyeseljünk is valamilyen ok miatt kezdetben, az rögtön önmagában kielégülést nyújtó dolognak tetszik nekünk; gondolkodásmódunk számára lényegileg helyesnek látszik. De bármely sajátos magatartási szabályrendszer fennmaradásához elengedhetetlen az, hogy a fejlődési normáját alkotó szokás vagy hajlam támogatassa vagy legalábbis összeegyeztethető legyen vele. A helyettesítő dologtalanság igénye vagy a szolgálat feltűnő igénybevétele a legfontosabb ösztönzője a szolgák tartásának. Mindaddig, amíg ez így van, különösebb vita nélkül megállapíthatjuk, hogy azonnal elviselhetetlennek találnának minden eltérést az elfogadott szokásoktól, amely megrövidített

inaskodást jelentene. A drága helyettesítő dologtalanság követelménye közvetetten, szelektíven hat — irányítja ízlésünk kialakulását, meghatározza, hogy mit érezzünk helyesnek ezekben a dolgokban, s a nonkomformista eltéréseket úgy gyomlálja ki, hogy nem helyesli ezeket.

Ahogy nővekszik a gazdagságnak a közmegegyezés által elismert szintje, finomodik a szolgák birtoklása és kizsákmányolása, mint a fölöslegesség bemutatásának eszköze. A javak termelésében foglalkoztatott rabszolgák birtoklása és fenntartása gazdagságról és vitézségről tanúskodik, a semmit sem termelő szolgák tartása viszont még nagyobb gazdagságról és még magasabb pozícióról. Ezen elv alapján létrejön a szolgák egy osztálya — s minél számosabb ez, annál jobb —, amelynek egyedüli feladata, hogy ostobán kiszolgálja tulajdonosának személyét, s így bizonyítsa ura azon lehetőségét, hogy nagy mennyiségű improduktív szolgálatra tart igényt. A szolgák és a függő személyek között, akik életüket a dologtalan úriember becsületének fenntartására fordítják, munkamegosztás alakul ki. Míg az egyik csoport javakat termel a számára, a másik — amelyet rendszerint a feleség vagy a fő feleség irányít — az uralkodó dologtalanság jegyében fogyaszt ura érdekében — így bizonyítja azt, hogy az úr el tud viselni nagyobb pénzügyi veszteségeket is, szuperbőségének károsodása nélkül.

A házi szolgálat fejlődésének és természetének ez a bizonyos fokig idealizált és vázlatos körvonala azon a kulturális szinten kerül a legközelebb a valósághoz, amelyet itt az ipar „kvázi békés” szakaszának nevezünk. A személyes szolgálat ezen a szinten válik először gazdasági intézménnyé, s ezen a szinten foglalja el a legnagyobb helyet a közösség életvitelében. Kulturális tekintetben a kvázi békés szakasz a tulajdonképpen zsákmányoló szakaszt követi, s mindkettő a barbár élethez tartozik. Jellgezetes vonása a béke és a rend formális megtartása, ugyanakkor azonban ezen a szinten még túl sok a kényszer és az osztályellentét az életben ahhoz,

hogy a szó teljes értelmében békésnek nevezhetnénk. Más célok érdekében, s nem gazdasági szempontból a státusz szakaszának is nevezhetnénk. Ez a kifejezés jól összefoglalja az emberi viszonyokban ezen a szinten uralkodó módszereket, csakúgy, mint a férfiak szellemi magatartását a kultúra területén. Olyan leíró kifejezésként azonban, amely az iparban uralkodó módszereket jellemzi, s a gazdasági fejlődés e pontján jelzi az ipari fejlődés tendenciáját, előnyösebbnek látszik a „kvázi békés” kifejezés. A nyugati kultúra közösségeit illetően, a gazdasági fejlődésnek ez a szakasza valószínűleg már a múlté, kivéve a közösség egy számszerűleg csekély, de annál feltűnőbb részét, amelyben csak kismértékben indult bomlásnak a barbár kultúrára jellemző gondolkodásmód.

A személyes szolgálat még mindig igen fontos gazdasági elem, különösen a javak elosztásának és fogyasztásának tekintetében; viszonylagos fontossága azonban e téren is kétségtelenül kisebb, mint korábban volt. A helyettesítő dologtalanság legfejlettebb formái inkább a múltban, mint a jelenben találhatók; jelenleg legjobban a felső dologtalan osztály életvitelében fejeződnek ki. A modern kultúra sokat köszönhet ennek az osztálynak olyan hagyományok, szokások és gondolkodásmódok konzerválása tekintetében, amelyek egy ősből kulturális időszakhoz tartoznak — legalábbis, ami ezek legszélesebb körű elfogadását és leghatékonyabb kialakulását illeti.

A modern ipari közösségekben igen fejlettek a mindennapi élet kényelméhez szükséges mechanikus berendezések. Olyannyira, hogy inasokat, sőt egyáltalán háziszolgákat ma alig alkalmaznának másért, mint a korábbi szokásokból áthagyományozódott s a jó hírnévre vonatkozó szabályok miatt. Az egyetlen kivételt azok a szolgák jelentik, akik a magatehetetlen vagy gyengeelméjű személyekre felügyelnek. Az ilyen szolgák azonban tulajdonképpen a képzett ápolókhoz és nem a háziszolgákhoz tartoznak, s ezért csak látszólagos, nem pedig valóságos kivételt képeznek a szabály alól.

Annak közvetlen oka például, hogy a mai, viszonylag jó-módú háztartásokban háziszolgákat tartanak (feltehetően) az, hogy a háztartás tagjai kényelmetlenségek nélkül nem képesek elvégezni azt a munkát, amit az ilyen modern szervezetek megkívánnak. S azért képtelenek ellátni ezt a munkát, mert (1) túl sok „társadalmi kötelezettségük” van, és (2) a végzendő munka túl komoly és túl sok. E két okot a következőképpen is megfogalmazhatnánk: (1) a jórahalóság kötelező kánonja következtében az ilyen háztartások tagjainak idejüket és erőfeszítéseiket látszólag teljesen a hivalkodó dologtalanság bemutatására kell fordítaniuk — meghívásokra, lovaglásra, klubokra, varrási összejövetelekre, sportra, jótékony célú szervezetekre és egyéb társadalmi funkciókra. Azok a személyek, akiknek idejét és energiáját ezek az ügyek foglalják le, négyszemközt elismerik, hogy mindezek a kötelességek csakúgy, mint az alkalmankénti megfelelő öltözködés és a hivalkodó fogyasztás más fajtái, igen terhesek, de teljességgel elkerülhetetlenek; (2) a javak hivalkodó fogyasztásának követelménye folytán az élethez szükséges apparátus olyan bonyolulttá és terhessé vált a lakás, a bútorok, a csecsebecsék, a ruházkodás és az étkezés tekintetében, hogy e dolgok fogyasztója a megkívánt módon nem képes segítség nélkül megbirkózni velük. A háziak számára rendszerint ízléstelen dolog a személyes kapcsolat azokkal a bérelt személyekkel, akiknek segítségére a jórahalóság rutinjának ellátása miatt tartanak igényt, jelenlétüket azonban eltűrik és megfizetik, hogy a háztartási javak fárasztó fogyasztásának egy részét rájuk hárítsák. A háziszolgák, különösen pedig az inasok sajátos osztályának jelenléte a fizikai kényelem érdekében tett engedmény az anyagi jórahalóság erkölcsi célja miatt.

A modern életben a helyettesítő dologtalanság leginkább az úgynevezett házi kötelességekben nyilvánul meg. E kötelességek csaknem a végzett szolgálatok külön fajtájává váltak, nem annyira a háztartás fejének egyéni érdekében, mint inkább a háztartás mint szerves egység jó híréért — ez az egy-

ség olyan csoportosulás, amelyben a háziasszony látszólag egyenlő tagnak számít. Mihelyt ez a háztartás, amelyért e szolgálatokat végzik, eltér a tulajdonházasság ősi alapjától, természetesen a háztartási kötelességek sem tartoznak már az eredeti értelemben vett helyettesítő dologtalanság kategóriájához, kivéve, ha fizetett szolgák végzik őket. Vagyis, mivel a helyettesítő dologtalanság csak a státus vagy a fizetett szolgálat alapján lehetséges, bármikor tűnjék is el a státusviszony az emberi érintkezésből, ez maga után vonja — legalábbis, ami az életnek ezt a részét illeti — a helyettesítő dologtalanság eltűnését is. Hozzá kell azonban tennünk — megszorítván a megszorítást —, hogy mindaddig, amíg — akár megosztott vezetés alatt is — fennáll a háztartás, a jó hírért végzett improduktív munkának ezt az osztályát még mindig a helyettesítő dologtalansághoz kell sorolnunk, bár kissé megváltozott értelemben. E dologtalanság most a kvázi személyes testületi háztartás érdekében, nem pedig — mint korábban — a háztartás fejéért mint tulajdonosért történik.

4. A hivalkodó fogyasztás

Miközben a helyettesítő dologtalan osztály fejlődéséről és a dolgozó osztályoktól való differenciálódásáról beszéltünk, további munkamegosztásra utaltunk, amely a szolgák különböző osztályai között megy végbe. A szolgák osztályának egyik része, főleg azok a személyek, akiknek foglalkozása a helyettesítő dologtalanság, a kötelességek új, járulékos sorát — a javak helyettesítő fogyasztását — vállalják. E fogyasztás legnyilvánvalóbb formája a libériaviselés és a tágas szolgálakás. A helyettesítő fogyasztás másik, alig kevésbé szembeötlő és hatékony, viszont sokkal szélesebb körökben uralkodó formája az, hogy a ház úrnője és a házi szervezet többi tagja ételt, ruházatot, lakást és bútort fogyaszt.

De a gazdasági fejlődésnek már az úrnő megjelenését mesz-

sze megelőző egyik pontján is többé-kevésbé kidolgozott rendszerre kezdett kialakulni a javak specializált fogyasztása mint az anyagi erő bizonyítéka. A fogyasztáson belüli differenciálódás ráadásul megelőzi mindazt, amit helyénvalóan anyagi erőnek nevezhetünk. E differenciálódás egészen a zsákmányoló kultúra kezdeti szakaszáig nyomon követhető, sőt egyes jelek arra utalnak, hogy a kezdeti differenciálódás ebben a tekintetben a zsákmányoló élet kezdeténél is korábbi. A javak fogyasztásának legkezdetlegesebb differenciálódása annyiban hasonlít a későbbihez — amelyet olyan közről ismerünk —, hogy nagymértékben szertartásos jellegű, abban azonban különbözik, hogy nem a felhalmozott gazdagság különbségén alapul. Másodlagos fejlődésnek kell tartanunk azt, hogy a fogyasztás azért hasznos, mert a gazdagságot bizonyítja. Nem más ez, mint egy korábban már létező és mélyen az emberi gondolkodásmódban gyökerező megkülönböztetésnek a szelektív folyamat során történő alkalmazkodása egy új célhoz.

A zsákmányoló kultúra korai szakaszain az egyetlen gazdasági differenciálódás az egészséges férfiakból álló tiszteletreméltó felső osztály és a dolgozó nőkből álló alsó osztály közötti általános megkülönböztetés. Az e korban érvényes eszményi életvitelnek megfelelően a férfiak feladata, hogy elfogyasszák, amit a nők megtermeltek. A nők fogyasztása munkájuk szempontjából csak mellékes, annak feltétele, hogy folytathassák munkájukat, de nem olyan fogyasztás, amely saját kényelmükre és életük teljességére irányul. A javak improduktív elfogyasztása azért tiszteletreméltó, mert egyrészt ez a vitézség és az emberi méltóság jele, másrészt pedig önmagában is lényegileg tiszteletreméltóvá válik, különösen, ami a kíváncsabb dolgok elfogyasztását illeti. A válogatott élelmiszerek, s gyakran a ritka díszítő tárgyak elfogyasztása tabu lesz a nők és gyermekek számára; s ha létezik férfiakból álló alacsonyabb rendű (szolgai) osztály, akkor a tabu erre is vonatkozik. A kultúra továbbfejlődése során ez

a tabu többé-kevésbé szigorú szokássá változhat; bármi legyen is azonban a fennmaradó megkülönböztetés elméleti alapja — akár tabu, akár a szélesebb értelemben felfogott konvenció —, csak nehezen változnak meg a fogyasztás hagyományos sémájának ismérvei. Amikor kialakul az ipar kvázi békés szakasza, alapvető intézményével, a tulajdonrabszolgasággal együtt, azzal a többé-kevésbé szigorúan alkalmazott általános elvvel találkozunk, hogy az alacsonyabb rendű, dolgozó osztálynak csak annyit kell fogyasztania, amennyire létének fenntartásához szüksége van. A dolog természetéhez tartozik, hogy a luxuscikkek és az élet kényelmi berendezései a dologtalan osztályhoz tartoznak. Bizonyos élelmiszerek, különösen pedig egyes italok tabu alatt állnak, s ezeket szigorúan a felsőbbrendű osztály használata számára tartják fenn.

Az étrenden belüli szertartásos differenciálódást legjobban a mérgező italok és a narkotikumok használata szemlélteti. Mivel e fogyasztási cikkek drágák, nemesnek és tiszteletreméltónak érzik őket. Ezért az alsóbb osztályok, elsősorban a nők erőszakkal megtartóztatják magukat e stimuláló szerektől, kivéve azokat az országokat, ahol igen olcsón elérhetők. Ősidőktől kezdve végig az egész patriarchátuson keresztül a nők feladata volt, hogy előkészítsék és kezeljék ezeket a luxuscikkeket, viszont a nemes származású és neveltetésű férfiak előjoga volt azok elfogyasztása. A stimulánsok szabad használatából eredő részegség és más beteges következmények viszont általában tiszteletreméltóvá váltak, mert közvetve azoknak magasabb státusát jelölték, akik megengedheték maguknak, hogy éljenek velük. Bizonyos népek férfias tulajdonságként ismerik el a túlfogyasztásból származó károsodásokat. Még az is előfordul, hogy a test bizonyos ebből eredő beteges állapotai a mindennapi nyelvbe a „nemes” szinonimájaként kerültek át. A drága bűnöket csak a kultúra viszonylag korai szakaszán fogadják el hagyományosan a magasabb státus jegyeként, s csak ekkor válnak erényekké,

csak ekkor igénylik a közösség tiszteletét; az a tiszteletreméltóság azonban, amely bizonyos drága bűnökhöz fűződik, erejéből még hosszú időn keresztül megtart annyit, hogy jelentős mértékben csökkentse azt a helytelenítést, amely a gazdag vagy nemesi osztályhoz tartozó férfiakat érinti, ha túlzottan élnek e szerekekkel. Ugyanebből a megszegyenítő megkülönböztetésből nyeri erejét az a jelenség is, amikor manapság helytelenítik, hogy a nők, a kiskorúak, és az alacsonyabb rangú emberek élvezzék e szereket. E hagyományos megszegyenítő megkülönböztetés még napjaink legfejlettebb népei között sem veszített erejéből. Ahol a dologtalan osztály példája továbbra is parancsoló erővel szabályozza a bevett szokásokat, megfigyelhető, hogy a nők még mindig nagymértékben tartóztatják meg magukat e stimuláló szerektől.

Mikor így jellemezzük a stimuláló szerekek terén megnyilvánuló nagyobb önmegegyenítő tartást a tiszteletreméltó osztályhoz tartozó nők esetében, akkor látszólag túlzottan kifinomult logikához folyamodunk a józan ész kárára. De közismert tények tanúskodnak arról, hogy a nők nagyobb fokú önmegegyenítő tartása részben a parancsoló erejű konvencióknak köszönhető; s e konvenciók általában ott a legerősebbek, ahol a leginkább eleven maradt a patriarchális hagyomány — az a hagyomány, hogy a nő tulajdon. E hagyomány bizonyos értelemben — amely terjedelmében és szigorában nagymértékben megváltozott, de még ma sem veszített jelentéséből — azt állítja, hogy mivel a nő tulajdon, csak annyit fogyaszthat, amennyi fennmaradásához szükséges — kivéve, ha további fogyasztása hozzájárul ura kényelméhez és jó hírnevéhez. A luxuscikkek fogyasztása — igazi értelemben — magának a fogyasztónak a kényelmét szolgálja, s ezért az úrra jellemző. Mások ilyenfajta fogyasztása csak hallgatólagos beleegyezés alapján történhet. Azokban a közösségekben, amelyekben a népi gondolkodásmódot mélyrehatóan befolyásolta a patriarchális hagyomány, ennek megfelelően kutathatunk a luxuscikkek tabujának maradványai után — legalább-

is, amennyiben a konvenciók helytelenítik, hogy a nem szabad és függő helyzetben levő osztályok használják ezeket. Ez különösen igaz bizonyos olyan luxuscikkek esetében, amelyeknek a függő helyzetben levő osztály által történő felhasználása észrevehetően csökkenti uraik kényelmét vagy örömét, illetve amelyeknek megengedhető volta más okok miatt kétséges. A nyugati civilizáció nagy konzervatív középosztályának felfogásában e különböző élenkítőszerek használata e kifogások legalább egyikének — ha nem mindkettőnek — a szempontjából visszataszító; túlon túl jelentős — s éppen ezért nem elhanyagolható — tény, hogy éppen a germán kultúrához tartozó említett középosztályokban — amelyekben elevenen fennmaradt a patriarchális sajátosságok iránti érzék — a nők számára nagymértékben tabu a narkotikumok és az alkoholtartalmú italok élvezete. Számos módosulással — s egyre többel, ahogyan fokozatosan gyengül a patriarchális hagyomány — azt az általános szabályt érzik helyesnek és kötelezőnek, hogy a nők csak uruk javára fogyaszthatnak. Természetesen felmerül az az ellenvetés, hogy a nők ruházatával és háztartási eszközeivel kapcsolatos kiadások nyilvánvalóan kivételt jelentenek a szabály alól; a továbbiakban azonban ki fog derülni, hogy e kivétel sokkal inkább látszólagos, mint amennyire lényeges.

A gazdasági fejlődés korábbi szakaszain a szűkös számban meglevő javak, különösen pedig a jobb javak fogyasztása — elméletileg minden fogyasztás, amely meghaladja a létfenntartási minimumot — rendszerint a dologtalan osztály kiváltsága. E korlátozás a későbbi békés szakasz elérése után legalábbis formálisan eltűnik; erre a szakaszra a javak magántulajdona és a bér munkán vagy a kicsiny háztartási gazdaságon alapuló ipari rendszer a jellemző. A kvázi békés szint korai időszakában azonban, amelyben kialakult és megszilárdult számos hagyomány, hogy a dologtalan osztály intézménye később ezeken keresztül befolyásolja a gazdasági életet, ez az elv a konvenció törvényeként érvényesült. Áltá-

lában ehhez a normához alkalmazkodott a fogyasztás, s minden jelentősebb eltérést olyan torzulásnak kell tekintenünk, amelyet a későbbi fejlődés előbb-utóbb bizonyosan kiküszöböl.

A kvázi békés korszak dologtalan úriembere tehát nemcsak a létfenntartás és a fizikai hatékonyság által megkívánt mértéken felül fogyasztja az élet által rendelkezésére bocsátott javakat, hanem fogyasztása specializálódik az elfogyasztott javak tekintetében is. Szabadon fogyaszt és mindenből a legjobbat, akár ételről, italról, narkotikumokról, védelemről, szolgálatokról, díszekről, ruházatról, fegyverekről, akár harci öltözékekről, szórakozásokról, amulettekről, bálványokról és istenségekről legyen szó. A fogyasztási cikkek fokozatos tökéletesedésének folyamatában az újítást motiváló elv és az újítás közvetlen célja kétségtelenül az, hogy a tökéletesebb és kidolgozottabb termékek hatékonyabban szolgálják a kényelmet és a jólétet. Fogyasztásuknak azonban nem ez az egyetlen célja. Jelen van a tiszteletreméltóság kánonja, s ez megragadja azokat az újításokat, amelyek a tiszteletreméltóság mércéje szerint alkalmasak a fennmaradásra. Mivel e kiválóbb javak fogyasztása a gazdagság bizonyítéka, e fogyasztás tiszteletreméltóvá válik; s megfordítva, nem kellő mennyiségben és minőségben történő fogyasztásuk az alacsonyabbrendűség és a bűn jele lesz.

Az evés és ivás tekintetében megnyilvánuló minőségi kiválósággal kapcsolatos pontos megkülönböztetés kialakulása azonnal kiterjeszti befolyását az életmódon kívül a dologtalan úriember képzésére és szellemi tevékenységére is. Ez az úr már nem egyszerűen a sikeres és agresszív férfi, hanem az erős, találékony és rettenthetetlen ember. Ha nem kíván nevetségessé válni. ízlését is művelnie kell, mert elvárják tőle, hogy pontos különbséget tudjon tenni nemes és nemtelen fogyasztási javak között. Az érdem különböző szintjén álló húsok, a férfias italok, az illő öltözék és építkezés, a fegyverek, a játékok, a táncok és a narkotikumok szavahihető

ismerőjévé válik. Az esztétikai képességnek ez a művelése időt és odaadást igényel, s azok az igények, amelyek e tekintetben felmerülnek az úriemberrel szemben, fokozatosan átalakítják dologtalan életét; többé-kevésbé buzgó odaadással kezdi tanulni, hogyan élje illendő módon a hivalkodó dologtalanság életét. Ahhoz a követelményhez, hogy az úriembernek szabadon és a megfelelő javakat kell fogyasztania, szorosan kapcsolódik az a másik követelmény, hogy ismernie kell illő elfogyasztásuk módját is. Így jön létre a jó modor, mint arra az előző fejezetben már rámutattunk. A jólnevelt életmód és a jó modor a hivalkodó dologtalanság és a hivalkodó fogyasztás normáihoz való alkalmazkodást jelenti.

Az értékes javak hivalkodó fogyasztása a dologtalan úriember számára a tiszteletreméltóság eszköze. Amint felhalmozódik kezei között a gazdagság, önálló erőfeszítése tüstént elégséges bizonyítékot szolgáltat bőségére az említett módszer segítségével. A barátok és versenytársak segítségével — értékes ajándékok, költséges ünnepek és szórakozások formájában — ezért azonnal meghonosodik. Az ajándékok és ünnepek eredetileg valószínűleg nem a naiv kérkedés céljait szolgálták, de igen korán kezdtek ily módon hasznossá válni s e jellegüket egészen napjainkig megtartották; ezért hosszú idő óta e hasznosságuk jelenti azt a lényeges alapot, amelyen ezek a szokások nyugszanak. Az olyan költséges szórakozások, mint a téli indiánünnep vagy a táncmulatságok, különösen alkalmasak e cél szolgálatára. E módszer segítségével eszközzé válik az a versenytárs, akivel a szórakoztatás megszervezője össze kívánja hasonlítani magát. Helyettesként fogyaszt házigazdája helyett, s ugyanakkor tanúja annak is, hogy meghívója könnyedén lesz úrrá az illemszabályokon.

Más, barátságosabb motívumok természetesen szintén jelen vannak a költséges szórakozások megszervezése során. Az ünnepélyes összejövetelek motívumai eredetileg valószínűleg a kedélyes együttlétből és a vallásból származtak; e motívumok fennmaradtak a későbbi fejlődés során is, de már nem

az egyedüliek. A dologtalan osztály későbbi ünnepélyei és szórakozásai kismértékben esetleg továbbra is vallási szükségletet, ennél nagyobb mértékben pedig a regenerálódás és az együttlét igényeit szolgálhatják. Egyben azonban megszá-
gyenítő céljuk is van, s ezt is éppolyan hatékonyan szolgál-
ják, függetlenül attól, hogy e bevallhatóbb motívumok nyomán hihetően jóindulatú alapjuk van. Ettől azonban még nem lesz kisebb e társadalmi szórakozások gazdasági hatása, akár a javak helyettesítő fogyasztásában, akár az etikettbeli nehéz és költséges teljesítmények bemutatásában.

Amint felhalmozódik a gazdagság, a dologtalan osztály mind struktúrájában, mind funkciójában továbbfejlődik, és belsőleg differenciálódik. A rangok és fokozatok többé-ke-
vésbé kidolgozott rendszere jön létre. E differenciálódást elő-
segíti a gazdagság, s ennek következtében a nemesség örök-
lődése is. A nemesség öröklésével együtt jár a kötelező dolog-
talanság öröklése is. Az a nemesség, amely képes dologtalan
életet maga után vonni, örökölheto anélkül is, hogy a tiszte-
letreméltó dologtalansághoz szükséges gazdagság egészítené
ki. A nemes vér átadható még akkor is, ha az adott személy
javai nem teszik lehetővé a kénye-kedvére történő tiszteletre-
méltóan szabad fogyasztást. Így jön létre a pénztelen dolog-
talan úriemberek osztálya, amelyre már utaltunk. E „félvér”
dologtalan úriemberek egymás között hierarchikusan tago-
lódnak. Akik születés, gazdagság vagy mindkettő tekintetében
közelebb állnak a gazdag dologtalan osztály legmagasabb
szintjeihez, a hierarchiában magasabban helyezkednek el,
mint azok, akik „nem ilyen jó helyre” születtek, vagy pénz-
ügyileg gyengébbek. Ezek az alacsonyabb szinten levők, kü-
lönösen a pénztelen vagy marginális dologtalan úriemberek
a függőségek vagy a lojalitás rendszerén keresztül kötődnek
a náluk magasabb pozícióban levőkhöz; hírnevük ezáltal,
vagy pedig úgy növekszik, hogy „hűbéruruktól” megkapják
azokat az eszközöket, amelyekkel dologtalan életet folytathat-
nak. Uruk udvaroncai, kísérei vagy szolgálai lesznek. Mivel pe-

dig uruk élhelmezi és védelmezi őket, jelzik rangját és helyette is fogyasztanak felesleges gazdagságából. E csatlós dologtalan úriemberek közül sokan ugyanakkor saját jogukon kisebb vagyonnal rendelkeznek — ezért közülük néhányan egyáltalán nem, mások csak részben tekinthetők helyettesítő fogyasztónak. Az úr kíséretét alkotó személyek közül azonban sokan minden minősítés nélkül helyettesítő fogyasztónak tekinthetők. Közülük ismét csak sokan — s számosan az alsóbb szintű arisztokrácia tagjai közül is — viszont feleségük, gyermekeik, szolgálk és kísérők személyében helyettesítő fogyasztók többé-kevésbé egységes csoportját fűzik személyükhöz.

A helyettesítő dologtalan-ság és a helyettesítő fogyasztás e tagolt sémájában egy szabály érvényesül, mely szerint a feladatokat oly módon vagy olyan körülmények, illetve jelek szerint kell végezni, hogy világosan utaljanak arra az úrra, akihez a dologtalan-ság vagy a fogyasztás tartozik, s akit ezért jog szerint megillet a jó hírnév eredményeként létrejövő növekedés. Ezeknek a személyeknek a fogyasztása és dologtalan-sága uruk vagy patrónusuk befektetését képviseli, amelyet az jó hírének növelése érdekében eszközölt. Az ünnepélyek és adományok esetében ez elég nyilvánvaló, s itt a közismertség alapján közvetlenül az úrra vagy a patrónusra száll a jó hírnév. Ahol a dologtalan-ság és a fogyasztás helyettesítését szolgálk és kísérők végzik, ott a létrejövő hírnév úgy száll át patrónusukra, hogy közel laknak személyéhez, s így mindenki számára világossá válik, mely forrásból merítenek. Mihelyt megnövekszik az a csoport, amelynek megbecsülését ily módon kell biztosítani, nyomósabb eszközökre van szükség annak jelölésére, hogy kire száll az „elvégzett” dologtalan-ság után járó megbecsülés — e célból divatba jönnek az egyenruhák, a jelvények és a libériák. Az egyenruha- vagy libéria-viselés jelentős függőséget jelez, sőt azt is mondhatjuk, hogy a tényleges vagy látszólagos szolgaság jele. Az egyenruhák és libériák viselőit nagyjából két osztályba sorolhatjuk: a szabadokra és a szolgálkra, vagy a nemesekre és a nemtele-

nekre. Az általuk végzett szolgálatok hasonlóképpen nemesekre és nemtelenekre oszthatók. A gyakorlatban természetesen nem ilyen szigorúan következetes a megkülönböztetés. Nem ritka eset, hogy ugyanaz a személy végzi az alantas szolgálatok közül a kevésbé megalázóakat, a nemes funkciók közül pedig a kevésbé tiszteletreméltóakat. Ennek ellenére nem hagyhatjuk figyelmen kívül az említett általános különbséget. Bizonyos fokig növelheti a zavart az a tény, hogy a nemes és a nemtelen közötti alapvető különbség, amely a végzett látszólagos szolgálat természetén alapul, a tiszteletreméltó és a megalázó másodlagos megkülönböztetésévé alakul át, amelynek alapja viszont azon személy rangja, akinek szolgálnak, illetve akinek a libériáját viselik. Így nemesek azok a feladatok, amelyek jog szerint a dologtalan osztály tulajdonképpeni elfoglaltságaihoz tartoznak: ilyen a kormányzás, a harc, a vadászat, a fegyverek és a harci öltözékek gondozása és hasonlók — röviden mindazok, amelyeket szemmel láthatóan a zsákmányoló foglalatosságokhoz sorolhatunk. Nemtelenek viszont azok az elfoglaltságok, amelyek rendszerint a dolgozó osztályokra jellemzőek — a kézműipar vagy más termelőmunkák, az alantas szolgálatok és ehhez hasonlók. Igen tiszteletreméltó lehet azonban az az alantas szolgálat, amelyet igen magas rangú személy körül végeznek; ilyen például a királynő udvarhölgye vagy komornája, a király lovászmestere vagy falkamestere. Az utóbbi két hivatalt bizonyos fokig általános érvényű elvre utal. Ha — mint ezekben az esetekben — a kérdéses alantas szolgálat közvetlenül a harc és a vadászat elsődlegesen dologtalan elfoglaltságaira utal, akkor ezek tiszteletreméltó jellege könnyen visszasugárzik rá is. Ily módon esetleg nagy megbecsüléssel illetnek olyan elfoglaltságokat, amelyek természetüket tekintve alantasabbak.

A békés ipar későbbi fejlődése során fokozatosan eltűnik az a szokás, hogy egyenruhás fegyveresek tétlen csapatát alkalmazzák. Az uruk jelvényét viselő függő emberek helyet-

tesítő fogyasztása leszűkül a libériás szolgák seregére. A libéria ezért fokozottabb mértékben a szolgaság vagy inkább a szolgálalkúság jelvényévé válik. A fegyveres kísérő libériájához mindig fűződik bizonyos tiszteletreméltó jelleg, ez azonban eltűnik, mihelyt a libéria az alantas szolga kizárólagos jelvénye lesz. A libéria visszataszítóvá válik csaknem mindenki számára, akinek viselnie kell. Még nem távolodtunk el annyira a tényleges rabszolgaság állapotától, hogy ne érintene érzékenyen, ha szolgálalkúnek tartanak. Ez az ellenszenv még azokban az esetekben is megnyilvánul, amelyekben bizonyos testületek alkalmazottaik megkülönböztető öltözkéül libériát vagy egyenruhát írnak elő. Ez az ellenérzés — enyhe és bizonytalan formában — egészen odáig megy, hogy diszkreditálja azokat a katonai és polgári kormányzati foglalkozásokat, amelyek libéria vagy egyenruha viselését követelik meg.

A szolgaság eltűnésével egészében csökkenő tendenciát mutat az egyes úriemberekhez tartozó helyettesítő fogyasztók száma. Ugyanez érvényes természetesen, sőt talán még nagyobb mértékben azon függő emberek számával kapcsolatban, akik a dologtalanságot „végzik” helyette. E két csoport általában — bár nem teljesen és nem is következetesen — egybeesik. Az a függő személy, akire e kötelességeket először áthárították, a feleség vagy a fő feleség volt; s mint várható, az intézmény későbbi fejlődése során, amikor fokozatosan szűkül azon személyek száma, akik rendszerint teljesítik e kötelességeket, a feleség marad meg utolsónak. A társadalom magasabb szintjein a szolgálat mindkét említett fajtájából sokat igényelnek; itt a feleséget természetesen még mindig az alárendelt szolgák többé-kevésbé népes csapata segíti. Ahogy azonban ereszkedünk a társadalmi hierarchián, rövidebben elérünk arra a pontra, amelyen a helyettesítő dologtalanság és fogyasztás kötelességei egyedül a feleségre hárulnak. A nyugati kultúra közösségeiben ezt a pontot jelenleg az alsó középosztályban találjuk.

S itt a dolgok furcsa megfordulásával találkozunk. Általánosan megfigyelhető, hogy ebben az alsó középosztályban a háztartás feje egyáltalán nem tart igényt a dologtalanságra. A dologtalanság a körülmények ereje következtében használaton kívülre került. A középosztálybeli feleség azonban a háztartás és ura jó hírneve érdekében továbbra is végzi a helyettesítő dologtalanságot. Ha a modern ipari közösségben lefelé haladunk a társadalmi hierarchiában, már viszonylag magas szinten eltűnik az elsődleges tény, a háztartás urának feltűnő dologtalansága. A középosztálybeli háztartás feje a körülmények nyomása alatt kénytelen megélhetését olyan foglalkozások révén megkeresni, amelyek gyakran az iparhoz hasonló jellegűek — mint például a mai átlagos üzletember esetében. A leszármaztatott tény — a feleség által végzett helyettesítő dologtalanság és fogyasztás, valamint a szolgák kiegészítő helyettesítő dologtalansága — azonban olyan konvencióként marad divatban, amelynek megtagadását a tiszteltreméltóság igényei nem tűrik. Egyáltalán nem ritka látvány, hogy a férfi a legszorosabb munkára adja a fejét, hogy felesége a megfelelő formában végezhesse helyette azt a helyettesítő dologtalanságot, amelyet a kor közvéleménye megkíván.

A feleség dologtalansága az ilyen esetekben természetesen nem egyszerűen a restség vagy tétlenség megnyilvánulása. Csaknem mindig a munka valamilyen formájával, háztartási kötelességekkel vagy társadalmi szórakozásokkal leplezik, amelyek közelebbről szemlélve csak igen kevésre, vagy egyáltalán semmire sem szolgálnak azon kívül, hogy megmutatják: nem foglalkozik semmi olyasmivel, ami jövedelmező, vagy aminek lényeges haszna lenne. Mint az illem kapcsán már megjegyeztük, ilyen jellegű a háztartási teendők megszokott menetének nagyobb része, amelyre a középosztálybeli háziasszony idejét és energiáját szenteli. Nem arról van szó, mintha a háztartási ügyeknek szentelt figyelme, a szép, modern otthon nem tetszene a középosztálybeli tulajdonsá-

gok jegyében képzett férfiaknak; azt az ízlést azonban, amelynek tetszését megnyerik a háztartás díszítésének és csinosságának ezek a hatásai, a tulajdon szabályrendszerének szelektív irányítása alakította ki, e szabályrendszer pedig az elvesztegetett energiának éppen ezeket a bizonyítékait igényli. A hatások főleg azért tetszenek nekünk, mert arra tanítottak, hogy megnyerjék tetszésünket. Az otthoni kötelességek elvégzése során sokat törődnek a forma és a szín megfelelő kombinációjával, s egyéb célokkal, amelyeket a szó tulajdonképpeni értelmében esztétikaiaknak kell neveznünk; nem tagadható az sem, hogy e hatásoknak néha valóban lényeges esztétikai értékük van. Itt azonban mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy ami az élet kellemességeit illeti, a háziasszony erőfeszítéseit azon hagyományok vezetik, amelyeket az idő és az anyag feltűnően pazarló felhasználásának törvénye alakított ki. Ha az eredmény szépség és kényelem — és többé-kevésbé véletlen körülmény, ha így van —, akkor ennek elérését azok az eszközök és módszerek biztosítják, amelyek az elpazarolt energia nagy gazdasági törvényéhez igazodnak. A középosztálybeli háztartás tiszteletreméltóbb, „bemutatható” része egyrészt a feltűnő fogyasztás tételeiből áll, másrészt pedig abból a gépezetből, amely bizonyítja a háziasszony helyettesítő dologtalanságát.

A feleség helyettesítő fogyasztásának követelményével a pénzügyi skála alacsonyabb fokán is találkozunk, ahol már nem jelenik meg a helyettesítő dologtalanság igénye. Azon a szinten, amelyen már nem figyelhető meg az elpazarolt energia (s ha igen, csak kismértékben), a szertartásos tisztség és az ehhez hasonló igénye, s ahol tudatosan egészen bizonyosan nem törekszenek a látszólagos dologtalanságra, a jóra valóság még mindig azt követeli a feleségtől, hogy a háztartás és a háztartás fejének jó hírneve érdekében feltűnően fogyasszon bizonyos javakat. Így tehát egy ősi intézmény fejlődésének késői eredménye az, hogy a feleség — aki kezdetben mind elméletben, mind gyakorlatilag a férfi rabszol-

gája és tulajdona volt, s az ő fogyasztása számára termelte meg a javakat — azon javak szertartásos fogyasztójává válik, amelyeket a férfi termel. A feleség azonban elméletileg félreérthetetlenül a férfi tulajdona marad; a rendszeres helyettesítő dologtalanság és fogyasztás ugyanis a nem szabad szolgálhatatlan jegye.

A közép- és alsó osztályokhoz tartozó háztartások helyettesítő fogyasztását nem tekinthetjük a dologtalan osztály életvitele közvetlen kifejeződésének, mivel az ezen az anyagi szinten álló háztartás nem tartozik a dologtalan osztályhoz. Inkább arról van szó, hogy itt közvetve jut kifejeződésre a dologtalan osztály életvitele. A dologtalan osztály a tiszteletreméltóság tekintetében a társadalmi struktúra csúcsán áll; életmódja és az érdem rá jellemző mércéje ezért a tiszteletreméltóság normáját nyújtja a közösségnek. E mércék betartása jó megközelítésben kötelező érvényű minden, a hierarchiában lejjebb elhelyezkedő osztály számára. A modern civilizált közösségben bizonytalanná és áttetszővé váltak a társadalmi osztályokat elválasztó határvonalak, s ahol ez a helyzet, ott a tiszteletreméltóságnak a felső osztály által bevezetett normája kényszerítő befolyását csupán csekély akadályba ütközve terjesztheti ki a társadalmi struktúrán keresztül, egészen a legalsóbb rétegekig. Ebből az következik, hogy minden réteg tagjai a jóra való eszményül a hozzájuk legközelebb álló magasabb réteg divatos életvitelét fogadják el, s energiájukat arra fordítják, hogy megközelítsék ezt az eszményt. Abbeli félelmükben, hogy kudarc esetén eljártsszák jó hírüket és önbecsülésüket, legalább látszólag alkalmazkodniuk kell az elfogadott szabályrendszerhez.

Az anyagi erő az a végső alap, amelyen a jó hírnév nyugszik minden magasan szervezett ipari közösségben; az az eszköz pedig, amelynek segítségével megmutatható a pénzügyi erő, s amellyel szert lehet tenni a jó hírnévre, illetve meg lehet azt tartani, a dologtalanság és a javak feltűnő fogyasztása. Ennek megfelelően mindkét módszer divatban van, egé-

szén a hierarchia azon legalacsonyabb szintjéig, amelyen még lehetséges; az alsóbb rétegekben, amelyek között mindkét módszert alkalmazzák, mindkét feladatot nagymértékben a háztartásban élő feleségre és a gyermekekre ruházzák. Még lejjebb, ahol a feleség számára már megvalósíthatatlan az akárcsak látszólagos dologtalanság bármely formája is, továbbra is fennmarad a javak feltűnő fogyasztása, amelynek alanyai a feleség és a gyermekek. A háztartásban élő férfi szintén tehet valamit e tekintetben, s rendszerint tesz is; ha azonban még mélyebbre, a nyomor szintjére ereszkedünk — a nyomornegyedek szélére —, akkor a férfi, majd a gyermekek már nem fogyasztanak értékes javakat a látszat kedvéért, s tulajdonképpen a nő marad a jóra való háztartás vagyoni státuszának egyetlen képviselője. A szokásos hivalkodó fogyasztás a társadalom egyetlen osztályát, még a legnyomorúságosabban szegényeket sem kerüli el. A fogyasztás e kategóriájának utolsó elemeit csak a legszörnyűbb szükség nyomására adják fel. Igen sok szennyet és kényelmetlenséget elviselnek, amíg eldobják az utolsó csecsebecsét vagy a vagyoni státuszuk utolsó látszatát. Nincs osztály és ország, amely olyan nyomorúságosan behódolt volna a fizikai szükség nyomásának, hogy megtagadná önmagától e magasabb rendű vagy szellemi igény mindenfajta kielégítését.

A hivalkodó dologtalanság és fogyasztás fejlődésének iménti áttekintéséből kiderül, hogy a tiszteletreméltóság céljaira való hasznosságuk a pazarlás mindkettőjüknél előforduló közös elemében rejlik. Az egyik esetben az idő és az energia, a másikon a javak pazarlásáról van szó. Mind a két módszerrel a gazdagság birtoklása bizonyítható, s a kettőt hagyományosan egyenértékűnek fogadják el. Közöttük egyszerűen annak alapján választanak, hogy melyik célszerűbb a publicitás szempontjából, kivéve amennyiben a más forrásból eredő tulajdon egyéb mércéi befolyásolják. Célszerűségi alapon a gazdasági fejlődés különböző szakaszain hol az egyiket, hol a másikat részesíthetik előnyben. A kérdés az, hogy a két

módszer közül melyik gyakorol nagyobb hatást azokra a személyekre, akiknek meggyőződését befolyásolni kívánják. A szokás különböző körülmények között különbözőképpen válaszolt e kérdésre.

Ameddig a közösség vagy a társadalmi csoport elég kicsi és összetartó ahhoz, hogy egyedül a közismertség révén elérhető legyen — vagyis amíg az az emberi környezet, amelyhez az egyénnek a tiszteletreméltóság tekintetében alkalmazkodnia kell, a személyes ismeretség és a szomszédsági pletykák körén belül terül el —, addig az egyik módszer nagyjából éppolyan hatékony, mint a másik. Ezért a társadalmi fejlődés korai szakaszain mindkettő megközelítőleg egyformán jól szolgálja célját. Amint azonban fokozódik a differenciálódás, és szükségessé válik a tágabb emberi környezet befolyásolása, a fogyasztás a jóra valószínűség szokásos eszközeként kezd túlsúlyba jutni a dologtalanság felett. Különösen érvényes ez a későbbi, békés gazdasági szinten. Az érintkezés eszközei és a népesség mobilitása ma sok olyan személy megfigyelésének teszik ki az egyént, akik tiszteletreméltóságát csak arról tudják megítélni, hogy mennyire képes a javak (és talán neveltsége) fitogtatására, miközben közvetlen megfigyelésük alatt áll.

Az ipar modern szervezete más vonalon ugyanezen irányba halad. A modern ipari rendszer szükségletei gyakran olyan egyéneket és háztartásokat helyeznek egymás mellé, akik, illetve amelyek között e mellérendelésen kívül semmiféle kapcsolat sem áll fenn. Mechanikusan kifejezve ezt, szomszédaink társadalmilag gyakran nem szomszédaink, még csak nem is ismerőseink; átmeneti jó véleményünk mégis igen hasznos. Pénzügyi képességeinket csak úgy tudjuk bemutatni mindennapi életünk e nem rokonszenvező megfigyelőinek, ha szakadatlanul bizonyítjuk fizetőképességünket. A modern közösségben továbbá gyakrabban vagyunk jelen olyan összejöveteleken, amelyeknek résztvevői nem ismerik mindennapi életünket; olyan helyekre gondolok, mint a templom-

mok, a színházak, a báltermek, a szállodák, a parkok, az üzletek stb. Ahhoz, hogy az átmeneti megfigyelőkre valamilyen benyomást gyakoroljunk, s megtartsuk önelégültségünket, miközben megfigyelnek, pénzügyi erőnknek olyan betűkkel kell megjelenennie rajtunk, amelyeket a mellettünk elrohanó ember is elolvashat. Nyilvánvaló ezért, hogy a fejlődés jelenlegi iránya a hivalkodó fogyasztás hasznosságának növekedése a dologtalanságéval szemben.

Megfigyelhető az is, hogy a fogyasztásnak a tiszteletreméltség szempontjából való haszna s az, hogy mint a jórahalóság eleméhez ragaszkodnak hozzá, a közösség azon részeiben fejlődött ki legjobban, amelyekben az egyén emberi kapcsolatai a legszélesebb körűek, és ahol legnagyobb a népesség mobilitása. A feltűnő fogyasztás a jövedelem nagyobb részét igényli a városi, mint a vidéki lakosságtól, s az igény egyben parancsolóbb is. Ennek az az eredménye, hogy az előbbieket a jórahaló látszat fenntartása érdekében rendszerint inkább hívei a máról holnapra való életnek, mint az utóbbiak. Így például megesik, hogy az amerikai farmer, felesége és lányai rendszerint kevésbé divatosan öltöznek és kevésbé városias jellegűek, mint az azonos jövedelemmel rendelkező városi kézműves család tagjai. Nem arról van szó, mintha a városi lakosság természeténél fogva sokkal jobban vágya a feltűnő fogyasztásból eredő sajátos önelégültségre, vagy mintha a vidéki lakosság kevesebbet törődne a pénzügyi jórahalósággal. A városban azonban sokkal határozottabban a kihívás az ilyen természetű bizonyításra, s egyben átmenetibb jellegű e bizonyítás hatékonysága. Ezért sokkal könnyebben folyamodnak ehhez a módszerhez, s a városi lakosok, miközben egymás túlszárnyalására törekszenek, magasabb szintre emelik a feltűnő fogyasztással kapcsolatos normális mércéjüket. Emiatt e téren viszonylag nagyobb kiadásra van szükség ahhoz, hogy a városban valaki jelezze a pénzügyi jórahalóság adott fokát. Kötelezővé válik az alkalmazkodás ehhez az elfogadottan magasabb szinthez. A jórahalóság mércéje osztályról osztályra

magasabb, s a jóra való látszatnak ezt a követelményét teljesítenie kell annak, aki nem akarja elveszteni társadalmi pozícióját.

A fogyasztás a városban jelentősebb elemévé válik az élet-színvonalnak, mint vidéken. A vidéki lakosság körében helyét bizonyos mértékig a megtakarítás és az otthoni kényelmi berendezések foglalják el. Ezek a szomszédság pletykáin keresztül eléggé ismertek ahhoz, hogy a pénzügyi hírnév itt is éppolyan általános célját szolgálják. Ezeket az otthoni kényelmet szolgáló berendezéseket és a megszokott dologtalanságot — ott, ahol létrejön e megszokás — természetesen nagyrészt szintén a hivalkodó fogyasztás jegyeihez kell sorolnunk: nagyjából ugyanezt kell mondanunk a megtakarításokról is. Az a tény, hogy a kézműves osztály kevésbé takarékoskodik, bizonyos mértékig kétségtelenül annak a ténynek köszönhető, hogy a kézműves a maga környezetében megtakarításai-val kevésbé hatékonyan képes felhívni magára a figyelmet, mint a tanyákon és kis falvakban élő emberek. Ez utóbbiak esetében mindenki ismeri az összes többi ember ügyeit, különösen pedig pénzügyi helyzetét. Ha csak önmagában — első fokon — tekintjük, az a nagyobb kihívás, amelynek a kézművesek és a városi dolgozó osztályok ki vannak szolgáltatva, valószínűleg nem csökkenti komoly mértékben a megtakarítások összegét; halmazati hatása azonban, éppen mivel növeli a jóra való kiadások szintjét, igen jelentős visszatartó hatást gyakorol a megtakarítás tendenciáira.

A kortyintgatás, szórakozás és a dohányzás nyilvános helyeken, amely megszokott jelenség a városi munkások és kézművesek, s általában a városi lakosság alsó középosztályának körében, találóan szemlélteti azt a módot, ahogyan a tiszteletreméltóságnak ez a szabályrendszere létrehozza a maga eredményeit. A nyomdászsegédeket tekinthetjük az egyik olyan osztálynak, amelyben nagy divatja van a feltűnő fogyasztásnak, s amelyen belül ez bizonyos jól megfigyelhető, s gyakran rosszallással kísért következményekkel jár.

Az osztály sajátos szokásait ebből a szempontból rendszerint egyfajta rosszul meghatározott erkölcsi fogyatéknak tudják be, amelyet ennek az osztálynak tulajdonítanak, vagy pedig annak az erkölcsileg romboló befolyásnak, amelyet a feltevés szerint bizonyos meghatározhatatlan módon foglalkozásuk gyakorol azokra az emberekre, akiket itt alkalmaznak. A következőképpen lehetne összegezni a nyomdák mindennapi életében a szedő vagy a nyomótermekben dolgozó férfiak helyzetét. Azok a készségek, amelyek valamelyik nyomdában vagy városban megszerezhetők, könnyedén felhasználhatók bármely másik nyomdában vagy városban — egyszóval csekély a speciális képzettségnek köszönhető tehetetlenségi erő. Továbbá, e foglalkozás az átlagosnál több intelligenciát és általános tájékozottságot igényel, s az e szakmában dolgozó férfiak rendszerint másoknál inkább készek arra, hogy kihasználják a munkájuk iránt mutatkozó keresletnek az egyes helyek között meglevő csekély eltéréseit. Ennek következtében nem erős közöttük az otthonosság érzéséből származó tehetetlenségi erő. Ugyanakkor a szakmában fizetett bérek elég magasak ahhoz, hogy viszonylag könnyűvé tegyék az egyik helyről a másikra történő vándorlást. Ennek nyomán bekövetkezik a nyomdaiparban alkalmazott munkaerő nagymértékű mobilitása; ez talán nagyobb, mint amit bármely más, ugyanilyen jól meghatározott és jelentős munkáscsoportnál megfigyelhetünk. Ezek a férfiak állandóan ismerősök újabb csoportjaival kerülnek kapcsolatba; a létrejött viszonyok átmenetiek és tűnékenyek, de ettől még egyelőre semmivel sem értékelik kevésbé az új ismerősök jó véleményét. A hivatkozás emberi hajlandósága, amelyet a bajtársiasság érzése erősít, arra ösztönzi őket, hogy szabadon költekezzenek olyan területeken, amelyek ezeket az igényeket a legjobban szolgálják. Az előírás itt is, mint másutt azonnal megragadja a szokást, mihelyt az divattá válik, s bekebelezi a jórahalóság elfogadott mércéjébe. A következő lépés az, hogy a jórahalóságnak ez a mércéje az ugyanebbe az irányba tör-

tendő továbbfejlődés kiindulópontjává válik — az ugyanis nem érdem, ha valaki egyszerűen meggondolás nélkül alkalmazkodik a tékozlás azon mércéjéhez, amelynek a szakmában mindenki magától értetődő módon tesz eleget.

Az a tény tehát, hogy a tékozlás nagyobb fokú a nyomdászok között, mint az átlagos munkások esetében, legalábbis bizonyos mértékig annak tulajdonítható, hogy ebben a szakmában könnyebb a mozgás, s átmenetibbek az ismeretségek és az emberi kapcsolatok. A tékozlás iránti nagyfokú igény lényegi alapja azonban végső elemzésben ugyanaz az uralom és az elismert vagyonosság iránti hajlam, amely a francia paraszttulajdonost fősvénnyé és takarékosná teszi, az amerikai milliommot pedig arra ösztönzi, hogy egyetemeket, kórházakat és múzeumokat alapítson. Ha a feltűnő fogyasztás szabályrendszere ellen nem hatnának az emberi természet más vele szemben álló vonásai, elméletileg lehetetlenné válna mindenfajta takarékoskodás a jelenlegi városi kézműves és dolgozó osztályokhoz hasonló helyzetű lakosság részéről, bármilyen magas legyen is bére vagy jövedelme.

A gazdagságon és a gazdagság kimutatásán kívül azonban léteznek a hírnévnek más mércéi, a viselkedésnek pedig egyéb, kevésbé parancsoló erejű szabályai is, s ezek közül némelyek kidomborítják vagy módosítják a hivalkodó pazarlás alapvető szabályát. Ha egyszerűen kipróbáljuk, melyikük hatékonyabb módja a hírverésnek, akkor várhatóan azt találjuk, hogy kezdetben a dologtalanság és a javak feltűnő fogyasztása között nagyjából egyenlően oszlik meg a pénzügyi vetélkedés terepe. Várható ezután, hogy a dologtalanság fokozatosan teret veszít és feledésbe merül a gazdasági fejlődéssel, s megnövekszenek a közösség méretei; eközben a javak feltűnő fogyasztásának mind abszolút, mind viszonylagos értelemben fokozatosan egyre fontosabbá kellene válnia, amíg magába olvaszt minden rendelkezésre álló terméket, s csak a puszta megélhetést hagyja maga mögött. A fejlődés tényleges menete azonban bizonyos fokig eltér ettől az ideális

sémától. Kezdetben a dologtalanság állt az első helyen, s a kvázi békés kultúra időszakában mind a gazdagság közvetlen kifejeződéseként, mind a jórahalóság mércéjének egyik elemeként sokkal magasabb volt a rangja, mint a javak pazarló fogyasztásának. Ettől az időszaktól kezdve teret nyert a fogyasztás, s jelenleg kétségtelenül ez az elsődleges, bár még messze van attól, hogy a létminimumon túl az egész termelést magába olvassza.

A dologtalanságnak mint a tiszteletreméltóság eszközének korai felemelkedése visszavezethető a nemes és nemtelen elfoglaltságok közötti ősi megkülönböztetésre. A dologtalanság részben azért tiszteletreméltó és azért válik kötelezővé, mert a nemtelen munkától való mentességről tanúskodik. A nemes és nemtelen osztályok közötti ősi megkülönböztetés a tiszteletreméltó és a megalázó elfoglaltságok közötti megsegényítő különbségtételen alapul; a korai kvázi békés szakaszban e hagyományos megkülönböztetés a jórahalóság kötelező szabályává válik. Felemelkedését az a tény is elősegíti, hogy a dologtalanság még mindig éppolyan teljes hatékonysággal bizonyítja a gazdagságot, mint a fogyasztás. Sőt, olyan hatékony a dologtalanság abban a viszonylag szűk és állandó emberi környezetben, amelynek e kulturális szinten az egyén ki van szolgáltatva, hogy annak az ősi hagyománynak a segítségével, amely rosszall minden termelőmunkát, kialakít egy jelentős pénztelen dologtalan osztályt, sőt még arra is törekszik, hogy a közösségi ipar termelését a létfenntartási minimumra korlátozza. Az iparnak ezt a szélsőséges korlátozását azért kerülük el, mert a rabszolga munkaerő, amely sokkal elevenebb kényszer nyomása alatt dolgozik, mint amilyen a tiszteletreméltóság, s arra kényszerül, hogy több terméket hozzon létre, mint amennyi a dolgozó osztály minimális létfenntartásához szükséges. A hivalkodó dologtalanságnak a hírnév alapjaként való hasznossága ezt követően részben azért szorul háttérbe, mert a fogyasztás egyre inkább viszonylag hatásosabban bizonyítja a gazdagságot,

részen azonban egy olyan másik erőre is visszavezethető, amely eltér a feltűnő pazarlás szokásától és bizonyos mértékig ellentétes is azzal.

Ez az idegen tényező a mesterségbeli tudás ösztöne. Megengedve más körülményeket, ez az ösztön képessé teszi az embert arra, hogy kedvezően tekintsen a termelői hatékonyságra és mindenre, aminek az ember szempontjából haszna van. Képessé teszi az embereket arra, hogy helytelenítsék az anyag és energia pazarlását. A mesterségbeli tudás ösztöne minden emberben jelen van, s még nagyon ellenséges körülmények között is megnyilvánul. Így a valóságban bármilyen pazarló legyen is valamilyen adott kiadás, mégis valamiféle látszólagos cél tekintetében legalábbis bizonyos hihető mentéseket kell említenünk az érdekében. Egy korábbi fejezetben már jeleztük, hogy sajátos körülmények között hogyan hozza létre ez az ösztön a hősiesség iránti hajlamot és a nemes és nemtelen osztályok közötti megszegyenítő megkülönböztetést. Ha a mesterségbeli tudás ösztöne összeütközésbe kerül a hivalkodó pazarlás törvényével, akkor nem annyira a lényegi hasznossághoz való ragaszkodásban fejeződik ki, hanem abban, hogy megingathatatlanul érzi: ami nyilvánvalóan haszontalan, az gyűlöletes és esztétikailag lehetetlen. Mivel a természete szerint ösztönös érzelem, főleg és közvetlenül akkor érvényesül, ha nyilvánvalóan és szemmel láthatóan megsértik követelményeit. Követelményeinek azon lényeges megsértéseire, amelyek csak az elmélkedésben becsülhetők fel, lassabban és kisebb kényszerítő erővel reagál.

Mindaddig, amíg az összes munkát továbbra is kizárólag vagy rendszerint a rabszolgák végzik, a férfiak tudatában túl állhatatosan és elrettentő erővel van jelen a produktív erőfeszítések alantasságának gondolata ahhoz, hogy a mesterségbeli tudás ösztöne komoly hatást gyakorolhasson az ipari hasznosság irányában; amikor azonban a kvázi békés szakasz (a rabszolgaság és a státus szakasza) az ipar békés szakaszába (amelyet a bér munka és a készpénzfizetés jelle-

mez) megy át, hatékonyabbá válik az említett ösztön működése. Kezdi agresszívan megformálni a férfiak nézeteit azzal kapcsolatban, hogy mi számít tiszteletreméltónak, és legalábbis az önelégültség kiegészítő szabályaként nyilvánul meg. Valamennyi nem ide tartozó megfontolástól eltekintve megállapíthatjuk, hogy manapság csupán csekély kisebbségben vannak azok a (felnőtt) személyek, akik nem érznek hajlandóságot valamilyen cél teljesítésére, vagy akiket saját indítékaik ne ösztönöznének arra, hogy emberi használat számára formáljanak meg valamilyen tárgyat, tényt vagy viszonyt. Lehet, hogy e hajlandóságot nagymértékben elnyomja a tiszteletreméltó dologtalanságra és az ildomtalan hasznosság elkerülésére irányuló közvetlenebbül kényszerítő ösztönzés, s ezért csak a színlelésben jelentkezik: mint például a „társadalmi kötelezettségekben”, és a kvázi művészi, kvázi tudományos teljesítményekben, a ház gondozásában és díszítésében, a varró-összejöveteleken tanúsított tevékenységben vagy az öltözködés megreformálásában, a ruházkodás, a kártya, a jachtok, a golf és a különböző sportok terén megnyilvánuló jártasságban. Az a tény azonban, hogy a körülmények nyomása alatt ilyen hívságokat eredményezhet, éppolyan kevésbé cáfolja az ösztön meglétét, mint ahogy a kotlás ösztönét sem cáfolja, ha egy tyúkot arra készítetünk, hogy fészeknyi porcelántojáson üldögéljen.

E késői kellemetlen tapogatózás a célszerű tevékenység valamely formája után, amely ugyanakkor nem annyira ildomtalanul produktív, hogy akár egyéni, akár kollektív haszonnal járna, jelzi a modern és a kvázi-békés korszakbeli dologtalan osztály beállítottságának különbségét. A korábbi szinten — mint fentebb már elmondottuk — a rabszolgaság és a státus mindenek felett uralkodó intézménye ellenállhatatlanul helytelenített minden tevékenységet, amely nem a naivan zsákmányoló célokra irányult. A cselekvés hajlamának mégis megszokott elfoglaltságot tudtak biztosítani az ellenséges csoportok vagy a csoporton belüli alávetett osztályok ellen el-

követett agresszió, vagy e csoportok elnyomása útján. Mindez arra szolgált, hogy csökkentse a nyomást és levezesse a dologtalan osztály energiáját anélkül, hogy ténylegesen hasznos, sőt akár csak látszólag hasznos elfoglaltságokhoz kellett volna folyamodni. Bizonyos mértékig ugyanezt a célt szolgálta a vadászat is. Mikor a közösség békés ipari szervezetté alakult, s a földek teljesebb elfoglalása a vadászatnak csupán egészen csekély lehetőséget biztosított, akkor a célszerű elfoglaltság után néző energia nyomását máshol kellett leveztetni. A kényszermunka eltűnésével kevésbé élessé vált az a gyalázatos jelleg is, amely a hasznos erőfeszítéshez fűződött; kezdett állhatatosabban és szilárdabban megnyilvánulni a mesterségbeli tudás ösztöne.

A legkisebb ellenállás vonala bizonyos mértékig megváltozott, s az az energia, amely korábban a zsákmányoló tevékenységben találta meg a biztonsági szerepet, ma részben valamilyen látszólag hasznos tevékenység irányába fordul. Kezdi megvetni a látszólag céltalan dologtalanságot, különösen a dologtalan osztály azon széles rétegeiben, amelyeket plebejus származásuk szembeállított az *otium cum dignitate* (rangos semmittevés — *A ford.*) hagyományaival. Még mindig kéznél van azonban a tiszteletreméltóság kánonja, amely helytelenít s csupán átmeneti divatként enged meg bármilyen, lényegileg hasznos és produktív elfoglaltságot. Ennek az a következménye, hogy változás állt be a dologtalan osztály által gyakorolt feltűnő dologtalanságban — ez azonban nem annyira a tartalmat, mint inkább a formát érinti. A két, egymással szemben álló követelményt úgy békítették ki, hogy a színleléshez folyamodtak. Kialakult sok bonyolult szertartásos természetű udvariassági szokás és társadalmi kötelezettség; sok szervezetet alapítottak a javítás tetszetős céljával, amely hivatalos stílusokban és címekben testesül meg; sok a járás-kelés, a szöveg, s mindennek az a célja, hogy a beszélgetőknek ne legyen alkalmuk elgondolkodni érintkezésük tényleges gazdasági értékén. S a célszerű elfoglaltság szín-

lélése közben, szétválaszthatatlanul beleszőve textúrájába, rendszerint — ha nem mindig — jelen van a valamilyen komoly célra irányuló erőfeszítés többé-kevésbé jelentékeny eleme.

Hasonló változás következett be a helyettesítő dologtalan-ság szűkebb szférájában is. A fejlett békés korszakban a háziasszony ahelyett, hogy — mint a patriarchális rendszer legjobb napjaiban — egyszerűen látható tétlenségben töltene napjait, szorgalmasan végzi a háztartás körüli teendőket. Már jeleztük a házi szolgálat e fejlődésének legfontosabb vonásait.

A feltűnő költekezés, akár javakról, akár szolgálatokról, akár emberi életről legyen szó, egész fejlődésén keresztül vonul az a nyilvánvaló következtetés, hogy ha a fogyasztó ténylegesen növelni kívánja jó hírnevét, akkor felesleges kiadásokba kell vernie magát. Ahhoz, hogy tiszteletreméltó legyen, pazarlónak kell lennie. Nem érdem az a fogyasztás, amely pusztán az élethez szükséges dolgokra irányul, kivéve, ha azal a nyomorultul szegény emberrel hasonlítjuk össze, akinek fogyasztása még a létminimumot sem éri el — s ebből az összehasonlításból a jóra valóság legprózaibb és legkevésbé vonzó szintjén kívül a kiadásoknak semmiféle mércéje sem származik. Persze még itt is lehetséges az életnek az a mércéje, amely lehetővé teszi a megszegyenítő összehasonlítást, ha nem is a bőség tekintetében; össze lehet hasonlítani például az erkölcsi, a fizikai, a szellemi vagy az esztétikai erő megnyilvánulásait. Ma divatban vannak az összehasonlításnak mindezen irányai; ezek rendszerint olyan kibogozhatatlanul összekapcsolódtak a pénzügyi összehasonlítással, hogy alig különböztethetők meg ez utóbbitól. Ez különösen érvényes az értelmi és esztétikai erő vagy jártasság kifejeződései felbecsülésének mai divatjára; gyakran esztétikainak vagy értelminek tartjuk például azt a különbséget, amely lényegében csak pénzügyi.

A „pazarlás” kifejezésének használata bizonyos tekintet-

ben szerencsétlen. A mindennapi élet nyelvhasználatában a szó helytelenítő hangsúlyt kap. Itt azért használjuk, mert nem találtunk jobb kifejezést a motívumok és jelenségek ugyanazon sorának megfelelőbb leírására; így nem rosszalló értelemben használjuk, mint ami az emberi termékek vagy az emberi élet nem megengedett kiadására vonatkozik. A gazdaságelmélet szempontjából a kérdéses kiadás nem kevésbé és nem inkább megengedett, mint bármely egyéb kiadás. Itt azért nevezzük „pazarlásnak”, mert ez a kiadás nem egészében szolgálja az emberi életet vagy jólétet, s nem azért, mintha az egyéni fogyasztó szempontjából — aki választja — az erőfeszítések vagy kiadások pazarlása vagy helytelen irányba fordulása lenne. Aki ezt választja, az dönti el viszonylagos hasznosságát a maga számára, szemben a fogyasztás egyéb formáival, amelyeket nem rosszallna pazarló jellegük miatt. Bármely formáját válassza is a kiadásnak a fogyasztó, bármely célt tartson szeme előtt, miközben választ, ezeknek azért van hasznosságuk az ő számára, mert előnyben részesíti őket. Az egyéni fogyasztó szempontjából a tulajdonképpen gazdaságelméleten belül nem merül fel a pazarlás kérdése. A „pazarlás” szó technikai kifejezésként való használata ezért nem jelenti azoknak a motívumoknak vagy céloknak a rosszallását, amelyeket a fogyasztó a hivalkodó pazarlás említett szabályrendszerének uralma alatt követ.

Más okok miatt viszont érdemes megjegyezni, hogy a mindennapi nyelvben a „pazarlás” kifejezés annak rosszallását jelenti, amit pazarlóként jellemezünk. Ez a józan észből fakadó következtetés maga is a mesterségbeli tudás ösztönének felbukkanása. A pazarlás népi helytelenítése annyit jelent, hogy ha a mindennapok embere békében akar élni saját magával, képesnek kell lennie arra, hogy minden emberi erőfeszítésben és élvezetben egészében véve az életnek és a jólétnek a fokozását lássa. Ahhoz, hogy egyértelmű helyesléssel találkozzon, minden gazdasági ténynek igazolnia kell magát a személytelen hasznosság próbáján — ez az általános

emberi szempontjából való hasznosság. Az egyik egyénnek a másikkal szembeni viszonylagos vagy a versenyből keletkezett előnye nem elégíti ki a gazdasági lelkiismeretet, s ezért ez a lelkiismeret nem hagyja jóvá a verseny kikényszerítette kiadásokat.

Ha nagyon pontosak akarunk lenni, akkor a hivatkozó pazarláshoz csak azokat a kiadásokat sorolhatjuk, amelyek a megszegyenítő anyagi jellegű összehasonlítás alapján keletkeznek. Ahhoz azonban, hogy bármely adott tételt vagy elemet ide soroljunk, nem szükséges, hogy a kiadást eszközlő személy maga is ebben az értelemben felfogott pazarlásként ismerje el. Gyakran előfordul, hogy az életszínvonal egyik eleme kezdetben elsősorban pazarló jellegű volt, végül azonban a fogyasztó felfogásában létszükségletté válik — ily módon éppolyan nélkülözhetetlenné válhat, mint a fogyasztó megszokott kiadásainak bármely más tétele. A szőnyeget és kárpitokat, az ezüst étkészleteket, a pincérek szolgálatait, a selyemkalapokat, a vasalt ágyneműt, számos ékszert és ruházati cikket említhetünk olyan tételekként, amelyek néha e kategóriához tartoznak, s ezért szemléltethetik az említett elv működését. Annak azonban, hogy a szokás és hagyomány kialakulása után ezek a dolgok nélkülözhetetlenné váltak, kevés köze van ahhoz, hogy a kiadásokat a szó technikai értelmében a pazarláshoz soroljuk-e vagy sem. Az a próba, amelynek minden kiadást alá kell vetnünk, hogy döntsünk e kérdésben, az, vajon közvetlenül szolgálja-e az adott kiadás az emberi élet egészének fejlődését, vajon elősegíti-e a személytelen értelemben tekintett életfolyamatot. A mesterségbeli tudás ösztöne ugyanis ezen az alapon jutalmaz, s a gazdasági igazság vagy adekvátság minden kérdésében ehhez az ösztönhöz kell végső soron fellebbeznünk. Az a kérdés, hogy jutalmazza-e az adott kiadást a szenvtelen józan ész, nem pedig az, hogy vajon az egyéni megszokások és a társadalmi szokások adott körülményei között a szóban forgó kiadás hozzájárul-e valamelyik fogyasztó kielégüléséhez és lelki béké-

jéhez. A kérdés tehát arra vonatkozik, hogy a kiadás eredménye — függetlenül a szerzett ízléstől és a szokások, valamint a bevett jóraavalóság szabályaitól — nyereséget jelent-e az élet kényelme vagy teljessége szempontjából. A megszokott kiadást akkor kell pazarlásnak tekintenünk, ha az a szokás, amelyen alapul, visszavezethető megszegyenítő pénzügyi megkülönböztetés megszokására, s ha úgy tekintjük, mint ami nem válhatott volna szokásossá és előírászerűvé a pénzügyi tiszteltetelméltóság vagy a viszonylagos gazdasági siker említett elvének támogatása nélkül.

Ahhoz, hogy a kiadás adott tárgyát a hivalkodó pazarlás kategóriájába soroljuk, nyilvánvalóan nem szükséges, hogy kizárólag pazarlás jellege legyen. Egy adott cikk lehet egyszerre pazarló jellegű és hasznos is, s a fogyasztó szempontjából való hasznossága a haszon és a pazarlás legkülönbözőbb arányaiból tevődhet össze. Az elfogyasztható javak, sőt még a produktív javak is általában egymással összekeveredve tartalmazzák e két elemet hasznosságuk alkotó elemeiként; általában azonban a fogyasztási cikkekben a pazarlás eleme van túlsúlyban, míg a termelő felhasználásra szánt cikkekről ennek ellenkezője mondható el. Valamilyen, legalább látszólag hasznos cél jelenlétét mindig felfedezhetjük még azokban a cikkekben is, amelyek első pillantásra kizárólag a hivalkodást szolgálják. Másfelől viszont közelebbi vizsgálatra rendszerint nyilvánvalóvá válnak a hivalkodó pazarlás, vagy legalábbis a kérkedés nyomai még azokon a speciális gépeken és szerszámokon is, amelyeket valamely sajátos ipari folyamat számára terveztek, csakúgy, mint az emberi iparkodás legdurvább szerkezetein. Kockázatos dolog lenne azt állítani, hogy a hasznos cél mindörökre hiányzik valamely cikk vagy szolgáltat hasznosságából, bármennyire nyilvánvaló legyen is, hogy elsődleges célja és legfontosabb eleme a hivalkodó pazarlás; s ugyanígy, csak kevéssel lenne kockázatmentesebb azt állítani bármely elsődlegesen hasznos termékről, hogy a pazarlás eleme és közvetlenül vagy áttételesen nem érinti értékét.

5. Az élet anyagi mércéje

A modern közösségben élő emberek számára a fizikai kényelem igényein túli költekezés közvetlen alapja nem a tudatos törekvés arra, hogy kitűnjenek látható fogyasztásuk drágasága terén, hanem inkább az a vágy, hogy az elfogyasztott javak mennyiségében és minőségében elérjék a jóra való hagyományos mércéjét. Ezt a vágyat nem valamilyen szigorúan változatlan mérce kormányozza, amelyet el kell érni, s amelyen túl semmi sem ösztönöz a továbbhaladásra. A mérce hajlékony, és vég nélkül emelhető, ha van idő a vagyonszerző képességek növekedésének megszokására, és arra, hogy az egyén készségekre tegyen szert az új és szélesebb körű fogyasztásban, amely az említett növekedést követi. Sokkal nehezebb lemondani az egyszer már megszokott kiadásokról, mint a gazdagság növekedésének nyomán kiterjeszteni a kiadások megszokott skáláját. A megszokott kiadások számos tétele az elemzés során csaknem teljesen pazarlónak bizonyul, s ezért ezek csak tiszteletreméltóak, de miután egyszer már részévé váltak a jóra való fogyasztásnak, s így az egyén életvitele szempontjából is nélkülözhetetlenek, feladásuk éppolyan nehéz, mint sok olyan tételé, amely közvetlenül az egyén fizikai kényelmére irányul, sőt esetleg élete és egészsége szempontjából szükséges. Vagyis a hivalkodóan pazarló, s tiszteletet kiváltó kiadás, amely szellemi jólétet szolgáltat, nélkülözhetetlenebbé válhat, mint azok a kiadások, amelyek csak a fizikai jólét vagy a létfenntartás „alacsonyabb rendű” igényeit szolgálják. Közismert dolog, hogy éppolyan nehéz lemondani a „magas” életszínvonalról, mint lejjebb engedni azt a mércét, amely viszonylag már alacsony. Igaz, a nehézség az előbbi esetben erkölcsi természetű, míg az utóbbiban az élet fizikai kényelmének csökkenését foglalhatja magában.

Míg azonban a visszafejlődés nehéz, addig viszonylag könnyű az új előrehaladás a hivalkodó költekezésben; sőt, ez csaknem magától értetődő dologként történik. Azon ritka ese-

tekben, amikor valaki nem képes látható fogyasztását növelni, bár rendelkezik a növelés eszközeivel, a népfelfogás úgy érzi, magyarázatra van szükség, s a zsugoriság méltatlan motívumát tulajdonítják azoknak, akik ebben a tekintetben könnyűnek találtnak. Az igenre való gyors választ viszont normális jelenségként fogadják el. Ez arra utal, hogy az erőfeszítéseinket általában irányító költekezési mérce nem a már elért átlagos megszokott költekezés, hanem a fogyasztás olyan eszménye, amely éppen az általunk elérhető felett áll, vagy amelynek elérése bizonyos erőfeszítést igényel. A motívum a versengés — annak az elfogult összehasonlításnak az ingere, amely sürget, hogy szárnyaljuk túl azokat, akikkel rendszerint egy osztályhoz soroljuk magunkat. Lényegében ugyanezt a feltevést fejezi ki az a közhelyszerű megjegyzés, hogy minden osztály a társadalmi ranglétrán nála eggyel feljebb álló osztályt irigyli, azzal verseng, miközben ritkán hasonlítja össze magát azokkal, akik alatta vagy messze felette állnak. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a jórahalóságot célzó kiadások általunk elfogadott mércéjét csakúgy, mint a versengés egyéb céljait, azoknak a szokásai szabják meg, akik közvetlenül felettünk helyezkednek el a tiszteletreméltóság tekintetében; ily módon a tiszteletreméltóság és a jórahalóság valamennyi szabálya csakúgy, mint a fogyasztás összes mércéje észrevehetetlen fokozatokon keresztül a legfelső társadalmi és pénzügyi osztály — a dologtalan osztály — szokásaira és gondolkodásmódjára vezethetők vissza — különösen egy olyan közösségben, amelyben az osztálykülönbségek bizonyos mértékig elmosódtak.

Erre az osztályra hárul annak meghatározása, hogy körvonalaiban milyen életvitelt fog jórahalóként és tiszteletreméltóként elfogadni a közösség; s ennek az osztálynak a tiszte, hogy mint előírást vagy példát legmagasabb rendű eszményi formában testesítse meg a társadalmi megváltás e sémáját. A felső dologtalan osztály azonban csak bizonyos anyagi határok között gyakorolhatja ezt a kvázi papi tiszte. Az osz-

tály e szertartásos követelmények egyikének tekintetében sem forradalmasíthatja vagy forgathatja fel hirtelen tetszése szerint a népszerű gondolkodásmódokat. Időbe kerül, amíg bármely változás áthatja a tömegeket és megváltoztatja a nép megszokott viselkedését; különösen pedig az kerül időbe, hogy megváltozzanak olyan osztályok szokásai, amelyek társadalmilag távolabb állnak a változást kisugárzó magtól. Ahol kisebb a lakosság mobilitása, vagy ahol a különböző osztályok közötti hézagok szélesebbek és nincsenek átmenetek, ott lassabb e folyamat. De ha idő van rá, akkor a dologtalan osztály nagymértékben dönthet a közösség életvitelének formájáról és részleteiről; ami viszont a tiszteletreméltóság lényegi elveit illeti, az általa befolyásolható változások szűk tűréshatáron belül mozognak. Példája az előírás erejével hat az alatta levő osztályokra; de ezt a tekintélyelvű előírást — miközben kidolgozza a tiszteletreméltóság formáját és módszereit irányító javallatokat, vagyis formálja az alsóbb osztályok szokásait és szellemi magatartását — a hivalkodó pazarlás szabályának szelekciója vezérli, amelyet különböző mértékben módosít a mesterségbeli tudás ösztöne. Az említett normákhoz hozzá kell még adnunk az emberi természet egy másik általános elvét — a zsákmányoló lelkiületet —, amely általánosság és pszichológiai tartalom tekintetében az imént említett két elv között fekszik. Még foglalkoznunk kell az-
zal, milyen hatást gyakorol ez utóbbi az elfogadott életvitel alakításában.

A tiszteletreméltóság kánonjának alkalmazkodnia kell a gazdasági körülményekhez, a hagyományokhoz, és annak a sajátos osztálynak a szellemi érettségéhez, amelynek életvitelét szabályozni fogja. Fontos megjegyeznünk, hogy bármilyen tekintélyes legyen is valamely sajátos formális betartás, s bármennyire hű legyen is kezdetben a tiszteletreméltóság lényeges követelményeihez, mégsem maradhat érvényben, ha az idők során — vagy mikor átadják egy alacsonyabb anyagi szinten álló osztálynak — kiderül róla, hogy ellentétben áll

a jórahalóságnaa a végső alapjával, amelyet a civilizált népek elfogadnak, vagyis azzal, hogy a pénzügyi sikerek megszégyenítő összehasonlításának céljaira használható fel.

Nyilvánvaló, hogy a kiadások e szabályai jelentős mértékben meghatározzák bármely közösség vagy osztály életszínvonalát. Nem kevésbé nyilvánvaló, hogy annak az életszínvonalnak, amely általános bármely időszakban, vagy a társadalmi ranglétra bármely fokán, jelentős befolyása van arra, hogy milyen formákat öltsenek a tiszteletreméltó kiadások, s arra is, hogy ezek a „magasabb” igények milyen mértékben uralkodjanak egy nép fogyasztásán. Az elfogadott életszínvonal által gyakorolt ellenőrzés ebben a tekintetben főleg negatív jellegű; csaknem kizárólag arra irányul, hogy megakadályozza az egyszer már megszokottá vált hivalkodó költekezés szintjéről való visszaesést.

Az életszínvonal természete olyan, mint a szokásé: nem más, mint adott ingerre való válaszadás megszokott mércéje és módszere. A megszokott szintről való visszalépés éppolyan nehéz, mint az egyszer már kialakult szokás elvetése. Az a tény, hogy viszonylag könnyű emelni valamely adott szintet, annyit jelent, hogy az életfolyamat kibontakozó tevékenységfolyamat, s bármikor és bárhol kész új irányban kibontakozni, ha csökken az önkifejezéssel szemben megnyilvánuló ellenállás. De ha egyszer már kialakult a csekély ellenállás ezen adott vonala mentén a kifejezés szokása, a feszültség még akkor is a megszokott kiutat fogja keresni, ha olyan változás következett be a környezetben, amely jelentősen megnövelte a külső ellenállást. A szokás kiegyenlítő hatást gyakorolhat, ha megnövekszik az ellenállás, amelyet a külső körülmények gyakorolnak az élet adott irányban történő kibontakozásával szemben. Az egyéni életszínvonalat alkotó különböző szokások vagy a kifejezés megszokott módjai és irányai között jelentős különbség van abban a tekintetben, hogy mennyire állnak ellent az ellenük ható körülményeknek,

s mennyire parancsoló erejű, hogy a kitörés adott irányban történjen.

A mai gazdaságelmélet nyelvén szólva: az emberek minden irányban vonakodnak megnyirbálni kiadásait, de bizonyos irányokban inkább, mint másokban; így miközben vonakodva adnak fel bármilyen megszokott fogyasztást, vannak a fogyasztásnak bizonyos fajtái, amelyeket viszonylag szélsőséges vonakodással adnak fel. Azok a fogyasztási cikkek vagy formák, amelyekhez a fogyasztó a legkitartóbban ragaszkodik, rendszerint az úgynevezett létszükségleti cikkek vagy a létfenntartási minimum. A létfenntartási minimum természetesen nem a javak szigorúan meghatározott fejadagja, amely fajtáját és mennyiségét tekintve végleges és megváltoztathatatlan; jelen célunk szempontjából azonban feltételezhetjük, hogy a fogyasztásnak azt a meghatározott, többé-kevésbé végleges összegét tartalmazza, amely az élet fenntartásához szükséges. Feltehetjük, hogy a kiadások állandó megnyirbálása közepette az emberek utoljára rendszerint ezt a minimumot adják fel. Ez általánosságban annyit jelent, hogy az egyén életét irányító szokások közül azok a legkitartóbbak és legparancsolóbb erejűek, amelyek a legősibbek és a leginkább meggyökeresedettek — azok a szokások, amelyek szervezetként való létezését érintik. Ezeken túl, bizonyos fokig szabálytalan és egyáltalán nem változatlan fokozatokon keresztül jelentkeznek a magasabb rendű igények, valamint az egyén vagy a faj később kialakult szokásai. E magasabb rendű igények közül egyesek — mint például bizonyos ösztönző szerek megszokott használata, vagy eszkatologikus értelemben vett megváltás, vagy a jó hírnév igénye bizonyos esetekben — előtérbe kerülhetnek az alacsonyabb rendű vagy elemibb igényekkel szemben. Általában minél hosszabb a megszokás, minél töretlenebb a szokás, minél inkább megfelel az életfolyamat korábbi megszokott formáinak, annál kitartóbban nyilvánul meg. Erősebb lesz a szokás, ha az emberi természet sajátos vonásai, amelyeket működése

magában foglal, vagy sajátos hajlamai, amelyeket érvényre juttat, olyan vonások vagy hajlamok, amelyek már nagymértékben és mélységesen érdekeltek az adott sajátos faj életfolyamatában vagy szorosan kötődnek élettörténetéhez.

Különböző személyek nem egyforma könnyen alakítják ki a különböző szokásokat, s ugyanígy az eltérő szokásokról hol inkább, hol kevésbé vonakodva mondanak le; mindez arra utal, hogy a sajátos szokások kialakulása nem csupán a megszokás időtartamának kérdése. Annak eldöntésében, hogy mely szokások játszanak majd uralkodó szerepet bármelyik egyén életvitelében, legalább annyit számítanak a vérmérséklet öröklött hajlamai és vonásai, mint a megszokás időtartama. Sőt, az átadott hajlamok uralkodó típusa vagy — más szavakkal — a vérmérséklet azon típusa, amely bármely közösségben az uralkodó etnikai elemhez tartozik, meszemenőig meghatározza, milyen méretekben és formában fejeződik ki a közösség megszokott életfolyamata. Hogy mennyire számítanak a hajlam átadott különlegességei az egyéni szokások gyors és végleges kialakulásában, szemlélteti az a rendkívüli könnyedség, ahogyan az alkoholizmus mindenekfelett uralkodó szokása kialakul; s hasonlóképp könnyen és elkerülhetetlenül alakul ki a vallási szertartások szokása azoknál a személyeknél, akik sajátos hajlammal rendelkeznek ehhez. Ugyanez a jelentése a sajátos emberi környezet „romantikus szerelem”-nek nevezett, különösen könnyen kialakuló szokásának.

Az emberek különböznek egymástól átvett hajlamaik tekintetében, és abban is, hogy milyen könnyen bontakoztatják ki élettevékenységüket meghatározott irányokban. Azok a szokások, amelyek egybeesnek egy viszonylag erős hajlammal, vagy a viszonylag könnyed kifejezés képességével, illetve amelyek ezekből alakulnak ki, komoly következményekkel járnak az egyén jólétére. Az a szerep, amelyet a hajlamnak ez az eleme játszik az életszínvonalat alkotó számos szokás viszonylagos tartósságának meghatározásában, magyará-

zatot ad arra, hogy az emberek miért vonakodnak annyira attól, hogy lemondjanak bármilyen, a hivatkozó fogyasztáshoz tartozó, megszokott kiadásukról. Azok a hajlamok vagy hajlandóságok, amelyekre ezek a szokások visszautalnak, a versengésben gyakorolhatók; a versengés hajlandósága pedig — vagyis a megszügyenítő összehasonlításé — ősi eredetű és az emberi természet mindent átható vonásai közé tartozik. Eleven működése bármely új formában könnyűszerrel kiváltható, s igen nyomatékosan nyilvánul meg minden formában, amelyben valamikor rendszeresen kifejeződött. Ha az egyén számára egyszer már szokásossá vált, hogy a tiszteletreméltó kiadások adott formájában fejezze ki magát — vagyis ha az ingerek adott sorára a versengés említett éber és mélyreható hajlandóságának irányítása alatt rendszerint adott fajtájú és irányultságú tevékenységgel válaszol —, akkor nagyon vonakodik attól, hogy lemondjon e megszokott kiadásokról. Ha viszont az egyén számára anyagi erejének növekedése lehetővé teszi, hogy nagyobb méretekben és hatósugárral bontakoztassa ki életfolyamatát, akkor a faj ősi hajlamai abban nyilvánulnak meg, hogy meghatározzák, milyen irányt vegyen az élet új kibontakozása. S azok a hajlamok, amelyek valamilyen hasonló kifejeződési formában már jelen vannak, amelyeket az érvényben levő bevett életvitel hangsúlyozott sugallatai támogatnak, s amelyek gyakorlásához már megvannak az anyagi eszközök és lehetőségek, különösen jelentős befolyást gyakorolnak annak a formának és iránynak a kialakítására, amelyben az egyén összerejének növekedése megnyilvánul. Konkrétan ez annyit jelent, hogy minden közösségben, amelyben a hivatkozó fogyasztás az életvitel elemeihez tartozik, az egyén fizetőképességének növekedése nagy valószínűséggel a kiadások olyan formáját ölti, amely beilleszkedik a feltűnő fogyasztás valamely bevett sémájába.

A versengés hajlama az önfenntartás ösztönétől eltekintve valószínűleg a legerősebb, legéberebb és legkitartóbb a tulajdonképpeni gazdasági motívumok közül. Az ipari közösség-

ben a versengésnek ez a hajlama a pénzügyi vetélkedésben fejeződik ki; s ez — ami a jelenlegi civilizált nyugati közösségeket illeti — valójában egyenértékű azzal, hogy a hivalkodó pazarlás valamilyen formájában fejeződik ki. A hivalkodó pazarlás igénye ezért készen áll arra, hogy a közösség ipari hatékonyságának vagy árutermelésének növekedését felszippantsa, miután már kielégítették a legelemibb fizikai szükségleteket. Ahol modern körülmények között nem jön létre ez az eredmény, ott az eltérés okát rendszerint abban kell keresnünk, hogy az egyéni gazdagság növekedésének tempója túl gyors ahhoz, hogy a kiadások szokása lépést tart-hasson vele; esetleg az is előfordulhat, hogy a szóban forgó egyén a növekedés hivalkodó elfogyasztását későbbi időpontra halasztja — rendszerint azért, hogy a tervbe vett összkiadásokkal növelje a szemmel látható hatást. Mivel az ipari hatékonyság növekedése lehetővé teszi, hogy kevesebb munka árán tegyenek szert a megélhetés eszközeire, a közösség iparkodó tagjai hajlanak arra, hogy nagyobb eredményeket tűzenek ki célul a feltűnő kiadásokban, semmint engedjenek a kényelmesebb ütem csábításának. A nyomás nem csökken, bár az ipari hatékonyság növekszik és lehetővé teszi e csökkenést; a termelés növekedését arra fordítják, hogy eleget tegyen ennek az igénynek, amely a gazdaságelméletben a magasabb vagy szellemi igényeknek tulajdonított általános jellegzetességek értelmében végtelenül bővíthető. Főleg az életszínvonal ezen elemének jelenléte mondathatta J. S. Mill-lel, hogy „ennélfogva kétséges, vajon az eddigi összes mechanikai találmány csökkentette-e bármely emberi lény minden-napos robotját”.

A személy közösségének vagy osztályának elfogadott kiadási szintje nagymértékben meghatározza, hogy milyen lesz életszínvonala. Ezt részben közvetlenül teszi, amennyiben a közvélemény előtt helyesként és jóként jelenik meg, s amennyiben rendszeresen figyelembe veszi és magáévá teszi azt az életvitelt, amelyhez tartozik; részben azonban közvetve

is, amennyiben a közösség ragaszkodik ahhoz, hogy — megvetés és kiközösítés terhe mellett — a kiadások elfogadott mennyiségéhez mint illemszabályhoz kell alkalmazkodni. A megkívánt életszínvonal elfogadása és gyakorlása egyszerre kellemes és hasznos is, rendszerint olyannyira, hogy nélkülözhetetlen a személyes kényelem és a sikeres élet szempontjából. Ami a hivalkodó pazarlás elemeit illeti, minden osztály életszínvonala rendszerint olyan magas, amilyent az osztály keresőképesége lehetővé tesz — azzal együtt, hogy állandóan jelen van az emelkedés tendenciája. Ennek úgy kell irányítania a férfiak tevékenységeit, hogy az egyetlen szem előtt tartott cél a lehető legnagyobb gazdagság megszerzése legyen, miközben helytelenítsenek minden munkát, amely nem jár anyagi haszonnal. A fogyasztásra gyakorolt hatás ugyanakkor ezt olyan vágányokra összpontosítja, amelyek azon megfigyelők számára a legszembeötlőbbek, akiknek a jó véleményét kicsikarni igyekeznek; ugyanekkor, hatályon kívül helyezik azokat a hajlamokat és hajlandóságokat, amelyeknek gyakorlása nem foglalja magában az idő vagy az anyag tiszteletreméltó felélését.

A látható fogyasztás javára történő megkülönböztetés eredménye, hogy a legtöbb osztály otthoni élete viszonylag kopottas, összehasonlítva életük azon nyilvános részének zaiosságával, amely a megfigyelők szeme előtt zajlik. E megkülönböztetés másik következménye az, hogy az emberek magánéletüket rendszerint elrejtik a megfigyelés elől. Ami fogyasztásuk azon részét illeti, amelyet büntetlenül titokban úzhatnak, itt vonakodnak bármilyen kapcsolatba lépni szomszédaikkal. Innen az emberek visszahúzódása otthoni életük tekintetében minden iparilag fejlett közösségben; bár távolabbról származik, ugyanezen ok alakította ki a magánélet és a zárkózottság szokását, e jellegzetes vonást minden közösségben a jobb osztályainak illemkódexében. Azoknak az osztályoknak az alacsony születésszáma, amelyekre a legsürgetőbben hárulnak a tiszteletreméltó kiadások követelményei, szín-

tén visszavezethető a hivalkodó pazarlásra alapuló életszínvonal követelményeire. Igen jelentős és elrettentő hatást gyakorol az a hivalkodó fogyasztás és az ennek következtében megnövekedett kiadás, ami a gyerekek tiszteletet igénylő fenntartásához szükséges. Valószínűleg ez a leghatásosabb Malthus „megfontoltságból származó fékjei” közül.

Az életszínvonal e tényezőjének hatását mind abban, hogy háttérbe szorítja a fogyasztásnak azokat a nem annyira szem előtt levő elemeit, amelyek célja a fizikai kényelem és fennmaradás, mind pedig a gyermekek csekély számára vagy hiányára, a legjobban talán azon osztályok esetében figyelhetjük meg, amelyeknek tagjai tudományos céloknak szentelték magukat. Tehetségük és teljesítményük feltételezett magasabbrendűsége és ritkasága miatt ezeket az osztályokat hagyományosan magasabb társadalmi szinthez sorolják, mint amiről anyagi szintjük gondoskodna. Az ő esetükben a jóra valószínűség célzó kiadások mértéke ennek megfelelően magasra szökik, következésképpen viszonylag csekély teret enged számukra az élet egyéb céljainak elérésére. A körülmények nyomására rendkívül erősen érzékelik mindazt, hogy mi a helyes és megfelelő ezekben a dolgokban, mind pedig azt, hogy mit vár el a közösség a jóra valószínűség vagyoni tekintetében a tanult emberektől — lemérhető ez a bőség és a fizetőképesség rájuk jellemző fokával, összehasonlítva a nem tudós osztályokéval, amelyekkel társadalmilag tulajdonképpen egyenlőek. Minden modern közösségben, amelyben ezeket a foglalkozásokat nem a papság monopolizálja, a tudományos kutatással foglalkozó emberek elkerülhetetlenül kapcsolatba kerülnek olyan osztályokkal, amelyek pénzügyileg felettük állnak. A jóra valószínűségnek az a magas vagyoni szintje, ami érvényben van e felettük álló osztályokban, úgy áramlik át a tudós osztályokba, hogy szigora csupán kismértékben enyhül; következésképpen nincs még egy olyan osztály a közösségben, amelyik anyagi javainak nagyobb arányát költené hivalkodó pazarlásra, mint ez.

6. Az ízlés pénzügyi kánonjai

Ismételten figyelmeztettünk már arra, hogy bár a fogyasztást nagymértékben szabályozzák a hivalkodó pazarlás normái, ezt nem szabad úgy érteni, hogy őszinte, nyers formájában ez az elv maga szolgáltatja a motívumot, amelynek alapján a fogyasztó bármely adott esetben cselekszik. A fogyasztó cselekedeteit rendszerint az motiválja, hogy alkalmazkodjon a bevett szokáshoz, elkerülje a rá nézve kedvezőtlen megjegyzéseket és észrevételeket, az elfogyasztott javak fajtáját, mennyiségét és fokát tekintve eleget tegyen a jóra valósság elfogadott szabályainak, s tiszteletreméltóan használja fel idejét és energiáját. A dolgok mindennapi menetében az előírászerű szokásnak ez az érzéke jelen van a fogyasztó motívumaiban és közvetlenül kényszerítő erőt gyakorol, különösen ami a megfigyelők szeme előtt folyó fogyasztást illeti. Az előírászerű drágaság jelentős eleme figyelhető meg azonban az olyanfajta fogyasztásban is, amely semmilyen mértékben sem válik ismertté a kívülállók számára — mint például az alsóruházati cikkekben, bizonyos élelmiszerek esetében, konyhai berendezéseknél vagy egyéb háztartási eszközöknél, amelyeket kevésbé szántak bizonyítéknak. A közelebbi vizsgálat mindezekben a hasznos cikkekben felfedez majd bizonyos vonásokat, amelyek növelik a költségeket és emelik a szóban forgó javak kereskedelmi értékét, de nem ezzel arányban növelik e cikkek felhasználhatóságát olyan anyagi célokra, amelyeket látszólag kizárólag szolgálnak.

A hivalkodó pazarlás törvényének szelektív felügyelete alatt létrejön a fogyasztás bevett szabályainak rendszere, amely a fogyasztót a javak fogyasztásában és az idő és energia felhasználásában a költségesség és a pazarlás bizonyos szintjének betartására ösztönzi. Az előírásos szokás ilyen kialakulása közvetlenül hat a gazdasági életre, de közvetetten és áttételesebben is hat a viselkedésre. Az élet bizonyos irányban történő kifejeződésével kapcsolatos gondolkodásmódok

elkerülhetetlenül befolyást gyakorolnak arra is, hogy más irányokkal kapcsolatban rendszerint mit tartanak helyesnek és megfelelőnek az életben. A gondolkodásmódok szerves összefüggésében, amely az egyén tudatos életének szubsztanciáját alkotja, a gazdasági élet nem a többi érdektől elszigetelten és különállóan jelenik meg. Bizonyos dolgokat például elmondtunk már arról, hogy mi a viszonya a tiszteletreméltóság szabályaihoz.

A feltűnő pazarlás elve abban a tekintetben határozza meg a gondolkodásmód kialakulását, hogy mi a tisztességes és a tiszteletreméltó az életben és az áruk között. Eközben ez az elv érinti a viselkedés más normáit is, amelyeknek elsősorban nem a pénzügyi tisztelethez van közük, de amelyeknek, közvetlenül vagy esetlegesen, bizonyos gazdasági jelentőségük van. A tiszteletreméltó pazarlás szabálya ily módon közvetlenül vagy áttételeken keresztül befolyásolja a kötelességérzetet, a szépségérzetet, a hasznosság érzetét, a vallásos vagy rituális alkalmasság érzetét és a tudományos igazságérzetet.

Aligha szükséges itt azokat a sajátos kérdéseket vagy azt a sajátos módot tárgyalnunk, amelyekben, illetve ahogyan a tiszteletreméltó kiadások szabálya az erkölcsi viselkedés szabályait érinti. Az ügyet széleskörűen figyelik és szemléltetik azok, akiknek feladatuk, hogy felügyeljenek az elfogadott erkölcsi szabályoktól való bármilyen eltérésre. A modern közösségekben, ahol az élet uralkodó gazdasági és jogi vonása a magántulajdon intézménye, az erkölcsi szabályok egyik fontos vonása a tulajdon szentsége. Nincs szükség bizonyításra vagy szemléltetésre azon feltevés igazságának belátása érdekében, hogy a magántulajdon sértetlenségének szokását keresztezi egy másik szokás: ez a gazdagság megszerzésére irányul a jó hír érdekében, amelyre a gazdagság hivalkodó fogyasztása révén lehet szert tenni. Szintén közismert és közmondásos dolog az is, hogy azoknak a törvénysértéseknek az esetében, amelyek során a törvénysértő jelentős tulajdonhoz jut, ez utóbbinak rendszerint nincs része olyan súlyos bün-

tetésben vagy közmegvetésben, mint amilyenel törvénysértése pusztán a naiv erkölcsi szabályrendszer alapján találkozna. Annak a tolvajnak vagy csalónak, aki bűnözésével nagy gazdagságra tett szert, a kis stílű tolvajnál több esélye van arra, hogy elkerülje a törvény szigorú büntetését, sőt, bizonyos jó hírnév is háramlik rá megnövekedett gazdagsága következtében, és mert illő módon költi el szabálytalanul szerzett birtokát. Zsákmányának jól nevelt elköltése különösen megnyeri a tulajdon iránti művelt érzékkel rendelkező személyek tetszését, és nagymértékben enyhíti az erkölcsi lenézés érzését, amellyel az előbbiek hanyagságát szemlélik. Megjegyezhetjük továbbá — s ez közvetlenebbül érinti tárgyunkat —, hogy valamennyien hajlamosak vagyunk elnézni a tulajdon megsértését olyan ember részéről, akit az a méltó motívum vezérel, hogy felesége és gyermekei számára biztosítsa a „jóravaló” élethez szükséges eszközöket. Ha még hozzátesszük, hogy felesége „jólétben nevelkedett”, akkor ezt további enyhítő körülményként fogadjuk el. Vagyis hajlandók vagyunk elnézni az olyan törvénysértést, amelynek tiszteletreméltó célja, hogy képessé tegye a törvénysértő feleségét: az idő és az anyag akkora helyettesítő fogyasztását végezze számára, amekkorát a jóravalóság mércéje megkövetel. Ezekben az esetekben a hivatkozott pazarlás megszokott mértékének helyeslése néha olyannyira keresztezi a tulajdon megsértését helytelenítő szokást, hogy bizonytalanságban marad: dicséret vagy hibáztatás illeti meg a tettet. Ez különösen akkor igaz, ha a mulasztás észrevehetően zsákmányoló vagy kalózkodó elemet tartalmaz.

Aligha kell tovább vizsgálnunk e témát; de talán ide illik az a megjegyzés, hogy az erkölcsi szabályok tekintélyes csoportja, amely a sérthetetlen tulajdon fogalma körül rajzik, maga is a gazdagság hagyományos tiszteletreméltóságának pszichológiai lecsapódása. S hozzá kell tennünk, hogy ezt a szentnek tartott gazdagságot elsősorban a jó hírnév miatt ér-

tékelik, amelyre a hivalkodó fogyasztás révén lehet szert tenni.

Egy külön fejezetben meglehetősen részletességgel foglalkozunk majd azzal, hogy milyen befolyást gyakorol a pénzügyi jórahalóság a tudományos szellemre vagy az igazság keresésére. Ezért nem kell sokat beszélnünk e helyütt a vallási vagy rituális érdemnek ebben az összefüggésben elfoglalt helyéről sem. Később alkalomszerűen erre a témára is sor kerül majd. A tiszteletreméltó költekezés említett szokása mégis nagymértékben felelős a népi ízlés kialakításáért abban a vonatkozásban, hogy mi tekintendő helyesnek és érdemesnek a szent ügyekben. Most tehát rámutathatunk arra, milyen befolyást gyakorol a hivalkodó pazarlás elve némely közhelyszerű vallási szertartásra és képzelődésre.

Nyilvánvaló, hogy nagyrészt a hivalkodó pazarlás szabálya felelős azért, amit vallásos fogyasztásnak nevezhetünk; ilyen például a szent épületek, ruhák és egyéb, ugyanide tartozó javak fogyasztása. Még azokban a modern kultuszokban is, amelyek istenségeiknek a nem kézzel épített szentélyek iránti előszeretettel tulajdonítják, a szent épületeket és a kultusz egyéb kellékeit úgy építik meg és díszítik fel, hogy bizonyos mértékig tekintettel legyenek a pazarló költekezés tiszteletreméltó fokára. Csupán csekély megfigyelésre vagy introspekcióna van szükség ahhoz, hogy megbizonyosodjunk: az imádat házának költséges ragyogása jelentős mértékű felemelő és lehiggasztó hatást gyakorol az imádat alanyának tudati struktúrájára. Ugyanezt a tényt erősíti meg, ha a nyomorult szégyenkezés érzésére gondolunk, amellyel minden szemlélőt a nélkülözés és a mocskok bizonyítékai töltenek el a szent hely körül. A vallási szertartások kellékeinek pénzügyileg kifogástalannak kell lenniük. E követelmény parancsoló erejű, bármilyen szabad kezét adjanak is e kellékek tekintetében esztétikai vagy egyéb felhasználhatósági szempontból.

Helyénvaló megjegyeznünk azt is, hogy minden közösségben, különösen pedig az olyan szomszédságokban, amelyek-

ben a lakásokra vonatkozó jóra valóság vagyoni szintje nem magas, a helyi szentély építészeti és díszítésképpen pazarabb, feltűnőbben pazarló jellegű, mint a gyülekezet tagjainak lakóháza. Ez érvényes csaknem minden, akár keresztény, akár pogány felekezetre és kultuszra, de különösen érvényes a régebbi és érettebb kultuszokra. Ugyanakkor a szentély rendszerint szinte semmivel sem járul hozzá a felekezet tagjainak fizikai kényelméhez. Sőt, a szent struktúra egyrészt alig szolgálja a felekezet tagjainak fizikai jólétét, összehasonlítva szerényebb lakóházaikkal, másrészt valamennyien úgy érzik, hogy a helyes és felvilágosult igazság-, szép- és jóérzés megköveteli, hogy a szentéllyel kapcsolatos kiadásokból feltűnően hiányozzon minden olyan elem, amely az imádkozók kényelmét szolgálhatná. Ha valamilyen kényelmi berendezést beengednek a szentélybe, akkor legalábbis gondosan a látszólagos ridegség mezébe öltöztetik. A legjobb hírű, újabb kegyhelyeken, amelyeknek építése során semmiféle kiadástól sem riadtak vissza, a ridegség elemét odáig viszik, hogy a hely berendezését — legalábbis látszatra — a test sanyargatásának eszközévé teszik. Kevés olyan, a vallási fogyasztás kérdéseiben kifinomult ízlésű ember van, aki ne tartaná lényegileg helyesnek és jónak ezt a ridegen pazarló kényelmetlenséget. A vallási fogyasztás helyettesítő fogyasztás. A vallási ridegségnek ez a szabálya a hivalkodóan pazarló fogyasztás pénzügyi tiszteletreméltóságán alapul, amelyet az az elv támogat, hogy a helyettesítő fogyasztás hivalkodóan nem vezethet a helyettesítő fogyasztó kényelméhez.

A szentély és berendezése bizonyos mértékig minden kultuszban ilyen rideg, ahol a szent vagy az istenség, akihez a szentély tartozik, a feltevés szerint nincs jelen és személyesen nem használja fel birtokát a neki tulajdonított fényűző ízlés kielégítésére. A szent eszköztár jellege bizonyos mértékig különbözik ettől azokban a kultuszokban, amelyekben az istenségnek tulajdonított életmód közelebb áll a földi patriarchális hatalmasságéhoz — ahol tehát feltételezik, hogy személye-

sen él ezekkel az elfogyasztható javakkal. Ez utóbbi esetben a szentély és berendezése jobban hasonlít azokra a javakra, amelyek a mulandó úr vagy tulajdonos hivalkodó fogyasztására szolgálnak. Ahol viszont a szent gépezet egyszerűen az istenséget szolgálja, vagyis ahol az ő nevében és helyette szolgálai fogyasztják, ott a szent tulajdonnak olyan jellege van, amely a kizárólag a helyettesítő fogyasztásra szánt javakra jellemző.

Ez utóbbi esetben a szentélyt és a szent gépezetet úgy tervezik meg, hogy ne növelje a helyettesítő fogyasztó kényelmét és életének teljességét, vagy legalábbis ne keltse azt a benyomást, hogy elfogyasztásának célja a fogyasztó kényelme. A helyettesítő fogyasztás célja ugyanis nem a fogyasztó teljesebb élete, hanem az, hogy annak az úrnak a pénzügyi hírnevét növelje, akinek hasznára történik a fogyasztás. A papi öltözékek ezért közismerten drágák, túldíszítettek és kényelmetlenek; azokban a kultuszokban, amelyekben az istenség papi szolgája a feltevés szerint nem az istenség jelenlétében végzi szolgálatait, e ruházatok ridegek és kényelmetlenek. S úgy érzik, ilyeneknek is kell lenniük.

A pazarlás elve nemcsak a drágaság vallási mércéjének megállapításával hatol be a vallási felhasználhatóság szabályainak területére. Éppúgy érinti az utakat, módokat, mint az eszközöket, éppúgy befolyásolja a helyettesítő dologtalanságot, mint a helyettesítő fogyasztást. A fogalmához méltó papi viselkedés tartózkodó, komótos, közömbös, s érintetlen az érzéki örömekre való utalásoktól. Ez érvényes — természetesen különböző mértékben — az összes kultuszokra és felekezetekre; az antropomorf kultuszokban azonban a papi életben észrevehető az idő helyettesítő fogyasztásának jegyei.

A helyettesítő dologtalanság ugyanezen mindent átfogó szabálya van láthatóan jelen a vallási szolgálatok külső részleteiben is, s erre csak azért kell rámutatnunk, hogy nyilvánvalóvá váljék minden szemlélő előtt. Minden szertartás kapcsán megfigyelhető az a tendencia, hogy bizonyos formulák

ismétlésére korlátozódjanak. A formuláknak ez a fejlődése leginkább azokban az érettebb kultuszokban figyelhető meg, amelyekben ugyanakkor a papi élet és öltözék is ridegebb, díszesebb és szigorúbb; észrevehető azonban az imádat formáiban és módszereiben az újabb és frissebb keletű szektáknál is, amelyeknek a papokkal, öltözékekkel és szentélyekkel kapcsolatos ízlése kevésbé szigorú. A szolgálat előadása (a „szolgálat” kifejezés a szóban forgó kérdés szempontjából jelentős utalást tartalmaz) komótosabbá válik, mihelyt a kultusz idősebb és szilárdabb lesz, s a helyes vallásos ízlésnek nagyon tetszik ez a komótoság. Erre jó oka is van, mert a komótoság ténye azt hangsúlyozza, hogy az urat, akit szolgálnak, szolgálainak a valójában jövedelmező szolgálatra irányuló közönséges igényén túl is dicsőítik. Hasznót nem hajtó szolgák ők, s tiszteletreméltó jelzés rejlik uruk számára abban, hogy nem hajtanak hasznót. Szükségtelen rámutatnunk itt a szoros analógiára a papi szolgálat és az inas szolgálata között. Az illendőség iránti tetszéssel szemléljük mindkét esetet, mikor felismerjük, hogy a szolgálat nyilvánvaló komótosága annyit jelent, hogy csak *formai* végrehajtásról van szó. A papi szolgálat ellátásában nem szabad sem fürgeséget, sem ügyes manipulációt mutatni, mert ez arra utalna, hogy az illető képes lenne abbahagyni a munkát.

Mindez természetesen arra utal, hogy a hívők, akik a tiszteletreméltóság említett pénzügyi szabályai szerint élnek, milyen vérmérsékletet, ízlést, hajlamokat és életvitelt tulajdonítanak az istenségnek. Azáltal, hogy áthatotta az emberek gondolkodásmódját, a hivalkodó pazarlás elve átszínezi az imádkozó hívők elképzeléseit mind az istenségről, mind arról, hogy az emberi szubjektum milyen viszonyban áll vele. A pénzügyi szépségnek ez a behatolása természetesen a naivabb kultuszok esetében a legszembetűnőbb, de azért mindenütt észrevehető. Minden nép, bármely szintjén álljon a kultúrának, vagy bármennyire felvilágosult legyen is, kész pótolni az istenségeinek személyiségéről és megszokott kör-

nyezetéről rendelkezésre álló érezhetően csekély számú hit-
teles információt. S mikor ily módon a képzeletet hívják se-
gítségül, hogy gazdagítsa és kitöltse az istenség jelenlétéről
és életmódjáról alkotott képüket, akkor rendszerint olyan vo-
násokat tulajdonítanak neki, amelyek az érdekes emberről
kialakított eszményükben találhatók. S miközben egyesülni
kívánnak az istenséggel, a megközelítés útjai és eszközei,
amennyire csak lehet, hasonulnak a korabeli férfiak tudatában
létező isteni eszményhez. Úgy érzik, hogy az istenség a leg-
szívesebben és a leghatásosabban azon elfogadott módszerek
alapján és azon anyagi körülmények kíséretével jelenik meg,
amelyek a népfelfogásban különösképpen összhangban állnak
az isteni természettel. Az együttlét ilyen alkalmaikor a meg-
felelő viselkedésnek és eszközöknek ezt a nép által elfogadott
eszményét természetesen jelentős mértékben az határozza
meg, hogy a népfelfogás milyen emberi viselkedést és környe-
zetet talál lényegileg méltónak és szépnek mindenfajta méltó-
ságteljes érintkezésben. Ennek kapcsán félrevezető lenne,
ha úgy próbálnánk elemezni a vallási viselkedést, hogy a tisz-
teletreméltóság vagyoni mércéjének jelenlétéről árulkodó
minden bizonyítékot közvetlenül és azonnal visszavezetnénk
a pénzügyi versengés ezt megalapozó normájára. Félrevezető
lenne tehát, ha — mint a népfelfogás tartja — az istenségről
egyszerűen azért gondolnánk, hogy féltékenyen őrzi vagyoni
helyzetét, és elkerüli, illetve elítéli a gyalázatos helyzeteket és
környezetet, mert ezek vagyoni tekintetben rangján aluliak.

Mindent számításba véve mégis úgy látszik, hogy a va-
gyoni tiszteletreméltóság kánonjai közvetve vagy közvetlenül
anyagilag befolyásolják az istenség tulajdonságairól kialakít-
ott fogalmainkat csakúgy, mint azt, hogy mit tartunk az is-
tenséggel való együttlét illő és adekvát módjának és körülmé-
nyeinek. Úgy érezzük, hogy az istenség életvitelének kü-
lönösen derűsnek és komótosnak kell lennie. S mikor a val-
lások költő — okulásul vagy a vallási képzeletre hivatkozva —
az istenség székhelyét ábrázolja, hallgatóinak képzelete elé

magától értetődő módon olyan trónt rajzol fel, amely bővelkedik a gazdagság és a hatalom jegyeivel, és amelyet szolgák népes serege vesz körül. Az égi lakhely ilyenfajta bemutatásában a szolgák testületének feladata rendszerint a helyettesítő dologtalanság, idejüket és energiájukat nagymértékben arra fordítják, hogy iparilag terméketlen módon ismételtessék az istenség tiszteletreméltó jellemvonásait és vitézi tetteit; az ábrázolás hátterét eközben az értékes fémek és a legszebb drágakövek ragyogása tölti be. A pénzügyi szabályoknak a vallásos eszményekbe való behatolása csak a vallásos képzelet durvább kifejezéseiben válik ilyen szélsőségesse. Ezzel az esettel találkozunk a déli néger népesség vallásos képzeletében. A költők képtelenek leereszkedni bármihez is, ami olcsóbb az aranynál; így ebben az esetben a pénzügyi szépség hangsúlyozása megdöbbenően sárga hatást eredményez, amit a józanabb ízlés elviselhetetlennek találna. S mégis, valószínűleg nem létezik olyan kultusz, amelyben ne hívták volna segítségül a pénzügyi érdem eszményeit a szertartásos adekvátság azon eszményeinek támogatására, amelyek irányítják az emberek elképzeléseit arról, hogy mi a helyénvaló a szent gépezet ügyeiben.

Úgy érzik továbbá — s ez hat az érzelemre —, hogy az istenség és papi szolgái nem foglalkozhatnak semmiféle iparilag produktív munkával; semmilyen munka — vagyis olyan elfoglaltság, amelynek tapinthatóan emberi haszna van — sem végezhető az istenség jelenlétében vagy a szentélyen belül; bárki legyen is isten közelében, ruházatát és személyét először meg kell tisztítani minden földi, ipari vonástól, s olyan öltözetbe kell burkolóznia, amelyeknek költségei nem mindennapiak; az ünnepnapokon, amelyeket az istenség tiszteletére vagy a vele való együttlétre tartanak fenn, senki sem végezhet emberi haszonnal járó munkát. Még a közvetettebb, laikus függő embereknek is helyettesítő dologtalanságot kell végezniük a hét egyik napján.

Így nyilvánul meg a férfiak tanulatlan érzéke az iránt, hogy

mi a helyes és illő a vallási szolgálatban és az istenség vonatkozásában, s e megnyilvánulásokban elég nyilvánvaló a vagyoni tiszteletreméltóság szabályainak tényleges jelenléte, akár közvetlenül, akár közvetve hatnak ezek a szabályok a vallásos megítélésre.

A tiszteletreméltóság kánonjai hasonló, de messzebb nyúló és pontosabban meghatározható hatást gyakorolnak az elfogyasztható javak szépségével és felhasználhatóságával kapcsolatos tömegérzékre. A jórahalóság vagyoni követelményei igen jelentős mértékben befolyásolták a szépség- és hasznosságérzetet a szép vagy hasznos cikkek megítélésében. Egyes cikkek használatát bizonyos mértékig azért részesítik előnyben, mert feltűnően pazarló jellegűek; felhasználhatóságukat valamiképpen arányba állítják pazarló jellegükkel, és azzal, hogy látszólagos céljukat nem szolgálják.

A szépségük miatt értékelt cikkek hasznossága erősen függ drágaságuktól. Egy közismert illusztráció kimutatja majd ezt a függőséget. A kézműiparilag előállított ezüstkanál, amelynek kereskedelmi értéke körülbelül 10-től 20 dollárig terjed, rendszerint nem hasznosabb — a szó első jelentésében —, mint az ugyanabból az anyagból géppel gyártott kanál. Sőt, esetleg még annál a géppel gyártott kanálnál sem jobban használható, amelyet valamilyen „alantas” fémből, például alumíniumból készítettek, s értéke nem több 10—20 centnél. Az előbbi két eszköz valójában rendszerint kevésbé hatékonyan szolgálja látszólagos célját, mint az utóbbi. Természetesen rögtön adódik az ellenvetés, hogy ha így tekintjük a dolgot, figyelmen kívül hagyjuk a drágább kanál egyik fő hasznát, sőt talán a legfőbbet; a kézzel gyártott kanál kielégíti ízlésünket, szépérzékünket, míg a durva fémből, géppel gyártott kanálnak a nyers hatékonyságon kívül nincs egyéb hasznos feladata. A tények kétségtől úgy állnak, hogy ez az ellenvetés leszögezi őket, de ha elgondolkozunk rajta, nyilvánvalóvá válik, hogy az ellenvetés végül is inkább magától értetődő, mint bizonyító erejű. Kiderül, hogy (1) bár a kü-

lönböző anyagok — amelyekből a kanál készült — mindegyike szép és felhasználható arra a célra, amire használták, a kézzel készített kanál anyaga mégis mintegy százszor értékesebb, mint az „alantasabb” fém, anélkül, hogy lényegesen túlszárnyalná az előbbit a szemcsézettség vagy a szín belső szépsége tekintetében és anélkül, hogy a mechanikai felhasználhatóság szempontjából bármilyen mértékben magasabb rendű lenne; (2) ha a közelebbi vizsgálat kimutatná, hogy a feltételezett kézműipari kanál a valóságban csak igen hű utánzata a kézműipari javaknak, de az utánzás olyan ügyes lenne, hogy a szakértő szem is csak aprólékos vizsgálódás után tudná felfedezni, különben pedig mindenkiben az eredetivel azonos benyomást keltene a vonalak és a felület tekintetében, akkor a cikk hasznossága, beleértve azt a kielégülést is, amelyet használója érez szép tárgyként való szemlélése során, azonnal mintegy nyolcvan-kilencven százalékkal, vagy még többel is csökkenne; (3) ha a két kanál a meglehetősen alapos megfigyelő számára annyira azonosnak tünne, hogy különbségükről egyedül a hamisított cikk könnyebb súlya árulkodna, akkor a formának és a színnek ez az azonossága már alig emelné a gépileg gyártott kanál értékét, s nem fokozná a használó „szépérzékének” kielégülését, miközben szemléli, mihelyt az olcsóbb kanál nem újdonság, és már névleges árán hozzá lehet jutni.

A kanál esete tipikusnak tekinthető. Az a nagyobb kielégülés, amelyet költséges és állítólag szép termékek használatából és szemléletéből nyerünk, rendszerint nagymértékben a szépség neve alatt rejtőző drágaság iránti érzékünk kielégülése. A magasabb rendű tárgyat azért becsüljük többre, mert tiszteletreméltóbb; ez sokkal gyakoribb eset, mint mikor őszintén, szépségéért értékeljük. A hivalkodó pazarlás követelményei rendszerint nincsenek tudatosan jelen ízlésünk kánonjaiban, de ettől még nem kevésbé jelentkezik olyan kényszerítő erejű normaként, amely szelektíven formálja és fenntartja azt az érzékünket, amelynek alapján szépnek tar-

tunk valamit, s irányít bennünket, mikor különbséget teszünk aközött, amit megengedett módon szépként hagyhatunk jóvá és aközött, amit nem.

Ezen a ponton, ahol a szép és a tiszteletreméltó találkozik és keveredik, itt válik minden konkrét esetben a legnehezebbé a megkülönböztetés a használhatóság és a pazarló jelleg között. Gyakran előfordul, hogy az a tárgy, amely a feltűnő pazarlás tiszteletreméltó célját szolgálja, egyben szép is, s ugyanaz a munka, amelynek az első cél érdekében való hasznosságát köszönheti, esetleg — mint ez gyakran megtörténik — szép formát és szint kölcsönöz az adott tárgynak. A kérdést tovább bonyolítja az a tény, hogy sok tárgy, mint például az értékes kövek és fémek, valamint a díszítésre és cicomázásra használt egyéb anyagok, a hivalkodó pazarlás tételeiként való hasznosságukat az ezt megelőző szép tárgyakként való hasznosságuknak köszönhetik. Az arany például érzékileg igen szép; sok, sőt a legtöbb magas értékű műalkotás belsőleg szép, bár gyakran jelentős módosulásokkal; ugyanez mondható el bizonyos, ruházzkodásra használt anyagokról, egyes tájképekről, és kisebb mértékben sok más dologról. Ha nem lenne meg e belső szépségük, aligha sóvárognának e tárgyakra úgy, ahogyan teszik, s aligha váltak volna birtokosaik és használóik büszkeségének kizárólagos tárgyává. A birtokos számára azonban e dolgok hasznossága rendszerint nem annyira belső szépségüknek köszönhető, mint inkább annak a tiszteletnek, amely birtoklásukat és fogyasztásukat körülveszi, vagy annak, hogy elhárítják feje felől a szégyent.

Eltekintve más szempontból való felhasználhatóságtól, e tárgyak önmagukban szépek és hasznosak; emiatt értékesek, amennyiben elsajátíthatók vagy monopolizálhatók; ezért mint értékes birtoktárgyakra sóvárognak rájuk, és kizárólagos élvezetük kielégíti birtokosuk felsőbbrendűségi érzését pénzügyi tekintetben, s ugyanakkor szemlélésük eleget tesz szép-érzékének is. Szépségük azonban, a szó naiv értelmében, inkább alkalmat ad, mint alapot nyújt kisajátításukra vagy ke-

reskedelmi értékük megnyilvánulására. „Érzékileg bármilyen szépek is a drágakövek, ritkaságuk és áruk megkülönböztetett kifejezéssel ruházza fel őket, amellyel sohasem rendelkeznének, ha olcsók volnának.” Az ide tartozó esetek nagy többségében valóban csak az ösztönöz e szép dolgok birtoklására és használatára, hogy a hivalkodó pazarlás tárgyaiként tiszteletreméltó jellegük van. A legtöbb ide sorolható tárgy — részben kivételt képeznek ez alól a személyes díszítést szolgáló cikkek — a tiszteletreméltóságon kívül minden egyéb célt éppilyen jól szolgálna, függetlenül attól, hogy az őket szemlélő személy birtokolja-e őket vagy sem; s még az állandóan használt ékszerekkel kapcsolatban is meg kell jegyeznünk, hogy fő céljuk ragyogást kölcsönözni hordozójuk (vagy tulajdonosuk) személyének, összehasonlítva más személyekkel, akik kénytelenek meglenni nélkülük. A birtoklás sem nagymértékben, sem egyetemesen nem növeli a szép tárgyak esztétikai felhasználhatóságát.

Az eddigi elemzés alapot nyújt arra az általánosításra, miszerint ahhoz, hogy bármely értékes tárgy megragadja szépérzékünket, mind a szépség, mind a drágaság követelményeinek eleget kell tennie. De ez még nem minden. A drágaság szabálya ezenkívül oly módon befolyásolja ízlésünket, hogy felfogásunkban a költségesség jegyei kibogozhatatlanul összekeverednek a tárgy szép vonásaival, s az így létrejövő hatást egyszerűen a szépség felfogása alá soroljuk be. A költségesség jegyeit a költséges cikkek szép vonásaiként fogadjuk el. Ezek azért tetszenek nekünk, mert a tiszteletreméltó drágaság jegyeit hordozzák, s az az öröm, amelyet e tekintetben nyújtanak, keveredik a tárgy szép formája és a színe nyújtotta élvezettel. Ily módon gyakran kijelentjük, hogy például valamely ruházati cikk „gyönyörű”, miközben a cikk esztétikai értékének elemzése egyedül arra a kijelentésre adna okot, hogy az adott tárgy pénzügyileg tiszteletreméltó.

A költségesség és a szépség elemeinek ezt a keveredését és összezavaródását a legjobban talán a ruházati és a bútorcik-

kek példázzák. Az öltözködés kérdésében a tiszteletreméltóság kánonja dönti el, hogy adott időszakban az emberi öltözködés mely formáit, színeit, anyagait és általános hatásait fogadják el megfelelőként; a kánontól való eltérés sérti ízlésünket, állítólag mert eltér az esztétikai igazságtól. Azt a helyeslést, amiben a divatos öltözetet részesítjük, semmiképpen sem tekinthetjük pusztá színlelésnek. Készségesen, s legtöbbször teljesen őszintén véljük tetszetősnek a divatos dolgokat. Mikor például a tükörfényes és semleges színű holmik a divatosak, sértik szemünket a bolyhos ruhaanyagok és a hangsúlyos színhatások. Az idén divatos luxussapka kétségtelenül sokkal erőteljesebben hat ma érzékeinkre, mint az ugyanennyire luxuskivitelű, de a múlt évben divatos sapka, de ha egy negyed évszázad távlatából nézzük, úgy vélem, rendkívül nehéz lenne a két struktúra közül bármelyiknek is odaadni a pálmát a másikkal szemben, belső szépség tekintetében. Ezzel kapcsolatban ismét megjegyezhetjük, hogy amennyiben egyszerűen fizikailag mint emberi formát szemléljük, akkor a férfikalap vagy a lakkcipő fényében nincs több belső szépség, mint egy viseltes ruhaujj ugyanilyen fényében; mégis kétségtelen, hogy minden jól nevelt ember (a nyugati civilizált közösségekben) ösztönösen és őszintén ragaszkodik az elsőhöz mint igen szép jelenséghez, és elkerüli a másodikat, mint ami sértő mindenfajta érzékre, amely előtt megjelenik. Nagyon kétséges, vajon bárkit rá lehetne-e venni, hogy egy olyan csinálmányt viseljen, mint a civilizált társadalom kürtőkalapja, hacsak nem készítené erre valamilyen sürgető, s nem esztétikailag megalapozott ok.

Ha továbbra is hozzászokunk ahhoz, hogy elismerően észleljük a javakban a költségesség jegyeit, és a szépséget rendszerint a tiszteletreméltósággal azonosítsuk, akkor előfordul, hogy nem tartjuk szépnek azt a szép cikket, amelyik nem drága. Így például előfordult, hogy bizonyos szép virágokat a konvenció káros gyomoknak tart; más virágokat, amelyek viszonylag könnyen termesztethők, az az alsó középosztály

fogad el és csodál, amely e tekintetben nagyobb luxust nem engedhet meg magának; azok az emberek azonban, akik képesek megfizetni a drága virágokat, s akik neveltetésüknél fogva a virágkereskedelmi termékek nagyobb pénzügyi szépségéhez szoktak, közönségesként vetik el az előbb említett fajtákat, miközben jelentős költségekkel természetnek ezeknél semmivel sem szebb virágokat, amelyek a virágok híveinek nagy csodálatát váltják ki — ez utóbbiak ízlése ugyanis az udvarias környezet kiritikai irányítása alatt érlelődött.

Az egyik társadalmi osztálytól a másikig haladva az ízlésnek ugyanezeket a változatait látjuk sok más elfogyasztható dolog esetében, például a bútorzatnál, a házaknál, a parkoknál és a kerteknél. A nézetek e sokfélesége azzal kapcsolatban, hogy mi a szép a javak e különböző csoportjaiban, nem annak a normának a sokfélesége, amely szerint az őszinte szépérzék működik. Azt, hogy mely tárgyak illenek bele az adott kritikus osztályának tiszteletreméltó fogyasztásába, nem az esztétikai adottságok konstitucionális különbségei határozzák meg, hanem inkább a tiszteletreméltóság szabályrendszerében mutatkozó különbségek. Azt, hogy a dolgok mely fajtái fogyaszthatók ízléses és művészeti tárgyakként — anélkül, hogy ez a fogyasztó lealacsonyodásával járna —, az említett tárgyak illendő voltával kapcsolatos hagyományok különbségei szabják meg. Leszámítva bizonyos, más okokkal magyarázható eltéréseket, ezeket a hagyományokat többé-kevésbé szigorúan határozzák meg az osztály életének pénzügyi szempontjai.

A mindennapi élet számos különös példával szemlélteti, hogy miként változik osztályról osztályra a pénzügyi szépség szabályrendszere a használati cikkekkel kapcsolatban, s egyben azt is, hogy milyen módon tér el megnyilvánulásain a konvencionális szépérzék a pénzügyi hírnév követelményeitől nem érintett érzéktől. Ilyen példával találkozunk a pázsit vagy a tövig nyírt udvar, illetve park esetében, amely olyanmilyre őszintén ragadja meg a nyugati népek ízlését. Úgy

látszik, az említett közösségekben ez különösen a jómódú osztályok ízlésének felel meg, amelyekben jelentős mértékben uralkodó szerepet tölt be a csúcsfejű-szőke elem.² A pásziban kétségtelenül van valami érzékelhető szépség, ha egyszerűen a szemlélet tárgyának tekintjük, s mint ilyen, elég közvetlenül tetszetős csaknem minden fajta és osztály szemében; da a csúcsfejű-szőke típus talán még kevesebb fenntartással tartja szépnek, mint az emberi nem egyéb fajtái. Az a tény, hogy ez az etnikai egység másokhoz képest inkább becsüli a gyepes sávot, együtt jár a csúcsfejű-szőke vérmérséklet bizonyos egyéb vonásaival, amelyek azt jelzik, hogy e fajta egykor hosszú ideig pásztorkodó nép volt, amely nedves éghajlatú területen élt. A tövig nyírt pászit szép annak a népnek a szemében, amely öröklött hajlama következtében könnyű örömet talál abban, ha a jól karbantartott rétet vagy legelőt szemléli.

A pászit az esztétikai cél szempontjából tehénlegelő; s bizonyos esetekben manapság — mikor a kísérő körülmények költséges volta kizárja a takarékoság bármilyen gyanúját — a csúcsfejű-szőke ember visszanyeri idilljét, ha egy tehenet telepít a pászitra vagy saját földjére. Ilyenkor rendszerint egy drágább tehénfajtát használnak fel. A takarékoság közönséges kísértése, amely csaknem elválaszthatatlan a tehéntől, helytálló kifogás ennek az állatnak a dekoratív felhasználásával szemben. Így minden esetben el kell kerülni a tehénnek mint az ízlés tárgyának a felhasználását, kivéve, ha a luxuskörnyezet megsemmisíti ezt a kísértést. Ahol túlzottan hajlanak arra, hogy a legelő kísértésének valamilyen legelő állattal engedjenek, ott a tehén gyakran valamely, többé-kevésbé oda nem illő helyettesnek adja át a helyét — például rénszarvasnak, antilopnak vagy más hasonlóan egzotikus

² Az eredeti kifejezéseket a brechti kategóriapár adja vissza a legjobban. Lásd *B. Brecht: A gömbfejűek és a csúcsfejűek, vagy gazdag gazdagnak barátja*. Ford.: Háy Gyula (*A fordító*)

állatnak. Bár e helyettesek a nyugati ember pásztori szemében kevésbé szépek, mint a tehén, mégis mindezekben az esetekben előnyben részesítik őket, mert drágábbak, hasznavehetetlenebbek és ennek következtében nagyobb a hírük. Ténylegesen sem jövedelmezők, és nem is utálnak ilyesmire.

A közparkok természetesen ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a pázsit; „feladatuk magaslatán” ezek is a legelőt utánozzák. Az ilyen park persze a legeléssel ápolható a legjobban, s a fűvön legelgető állatok nem kevésel járulnak hozzá a hely szépségéhez — ezt senkinek sem kell bizonyítani, aki valaha is látott már jól karbantartott legelőt. Mint a népízlésben rejlő pénzügyi elem kifejeződésére azonban érdemes felfigyelnünk arra, hogy ritkán folyamodnak a közterületek ily módon való fenntartásához. A legtöbb, amit a szakképzett munkások egy karbantartó felügyelete alatt tesznek, az, hogy többé-kevésbé szigorúan utánozzák a legelőt, az eredmény azonban kivétel nélkül nélkülözi a legelés művészi hatását. Az átlagos népfelfogásban azonban a tehéncsorda oly mértékben sugallja a takarékossgot és a hasznossgot, hogy jelenléte a közös szórakozóhelyeken tűrhetetlenül olcsó lenne. A földek fenntartásának ez a módszere viszonylag nem drága, s ezért nem ildomos.

Ugyanilyen általános hordereje van a közterületek egy másik vonásának is. Gondosan igyekeznek fitogtatni a drágaságot, ami párosul az egyszerűség és a nyers használhatóság színlelésével. A magánföldek mindenütt ugyanezt az arculatot mutatják, ahol olyan személyek igazgatása alatt vagy tulajdonában vannak, akiket legkésőbb a jelenlegi nemzedék gyermekkorában neveltek a középosztálybeli életmódra vagy a felső osztály hagyományainak szellemében. Azok a földek, amelyek az újabb felső osztály művelt ízléséhez alkalmazkodnak, nem árulkodnak ennyire erről a vonásról. A jól neveltek régi és újabb nemzedéke közötti ízléskülönbség oka a gazdasági helyzet változásában rejlik. Hasonló különbséget figyelhetünk meg más tekintetben a szórakozóhelyek elfo-

gadott eszményeiben. Nálunk csakúgy, mint a legtöbb országban, egészen a múlt századig csak a lakosság nagyon csekély hányada volt olyan gazdag, hogy mentesülhetett volna a takarékoságtól. Az érintkezés tökéletlen eszközei következtében ez a kis hányad is szétszóródott az országban, s tagjai között nem létezett hatékony érintkezés. Ezért nem volt alapja olyan ízlés kialakulásának, amely figyelmen kívül hagyta volna a költségességet. Gátlástalanul folytatódott a jól nevelt ízlés lázadása a közönséges szorgalom ellen. Bárhol mutatkozhatott volna meg az őszinte szépérzék, amely helyeselte az olcsó vagy takarékos környezetet, nem érezte volna háta mögött azt a „társadalmi megerősítést”, amely csak hasonló beállítottságú emberek jelentős csoportjából indulhat ki. Ennélfogva nem létezett olyan hatékony felső osztálybeli vélemény, amely figyelmen kívül hagyja a lehetséges olcsóság bizonyítékait a földek kezelésében; így nem volt jelentős különbség a szórakozóhelyek arculatával kapcsolatos eszmények tekintetében a dologtalan osztály és az alsó középosztály között. Mindkét osztály a pénzügyi rossz hírnévtől való félelmében alakította ki eszményeit.

Ma már kezd láthatóvá válni az eszmények közötti különbség. A dologtalan osztálynak az a része, amely egy vagy több nemzedéken keresztül állandóan mentes volt a munkától és a pénzügyi dolgoktól, már elég nagy ahhoz, hogy az ízlés kérdéseiben kialakítsa és fenntartsa véleményét. Az egyének mobilitásának fokozódása szintén megkönnyítette a „társadalmi megerősítés” megszerzését az osztályon belül. E kiválasztott osztályon belül a takarékoságtól való mentesség olyan közhelyszerűvé vált, hogy a jóra valósság vagyoni alapjaként meglevő hasznosságát nagyrészt elvesztette. A felső osztály újabb ízlésbeli kánonjai ezért már nem ragaszkodnak olyan szilárdan a költségesség töretlen bizonyításához és a takarékoság mindenfajta látszatának szigorú kizárásához. E magasabb társadalmi és szellemi szinten így jelenik meg a vonzódás a rusztikus és „természetes” parkok, illetve földek iránt.

Ez a vonzalom nagyrészt a mesterségbeli tudás ösztönének felbukkanása, s eredményeit több-kevesebb rendszerességgel hozza létre. Ritkán tekinthetjük teljesen őszintének, s időnként olyasmivé alakul, ami nemigen különbözik a rusztikus-ságnak attól a színlelésétől, amelyre korábban hivatkoztunk.

A gyengeség az olyan nyersen felhasználható csinálmányok iránt, amelyek hangsúlyozottan utálnak a közvetlen és pazarlástól mentes hasznosságra, még a középosztály ízlésében is jelen van; itt azonban, a tiszteletreméltó haszontalanság kánonjának töretlen uralma közepette jól kézben tartják. Így jönnek létre a tettetett felhasználhatóság különböző útjai-módjai olyan csinálmányok formájában, mint a rusztikus sövények, hidak, lugasok, pavilonok és más hasonlók. A használhatóság színlelésének a gazdasági szépség iránti érzék első sugallatától talán legtávolabb eső kifejeződését láthatjuk a rusztikus kovácsoltvas kerítésben és rácsozatban, vagy a sík térségen keresztülvezető kacsakaringós útban.

A válogatott dologtalan osztály — legalábbis bizonyos pontokon — meghaladta a pénzügyi szépség e pseudo-hasznos változatainak használatát. A tulajdonképpeni dologtalan osztály új tagjainak, valamint a közép- és alsó osztályoknak az ízlése azonban még mindig igényt tart arra, hogy pénzügyi szépsége egészítse ki az esztétikai szépséget, még azoknak a tárgyaknak az esetében is, amelyeket elsősorban a hozzájuk mint természetes teremtményekhez tartozó szépségük miatt csodálnak.

E dolgokban a népszerű ízlés túlnyomórészt magasra értékeli a rövidre nyírt bokrokat és a közterületek konvencionális virágágyásait. A pénzügyi szépség uralmát az esztétikai felett a középosztály ízlésében talán a lehető legjobban azon területek újjáalakítása szemlélteti, amelyeket újabban a Columbia Kiállítás foglal el. Ez a bizonyíték arra utal, hogy a tiszteletreméltó költségesség követelménye még ott is elevenen hat, ahol elkerülnek minden látszólag fényűző kérést. Az ilyen újjáépítésben ténylegesen alkalmazott művészi

hatások eléggé jelentősen eltérnek attól, amit ugyanez a terület gyakorolt volna olyan kezekben, amelyeket nem az ízlés pénzügyi kánonjai vezérelnek. A munka előrehaladását még a városi lakosság jobb osztályai is fenntartás nélküli helyesléssel szemlélik, ami arra utal, hogy ebben az esetben legfeljebb csekély eltérés van — ha van egyáltalán — a város felső és közép- vagy alsó osztályainak ízlése között. A fejlett pénzügyi kultúra e reprezentatív városában a lakosság szépe-érzéke igen gondosan kerül minden eltérést a hivalkodó pazarlás nagy kulturális elvétől.

A természetszeretet, amit bizonyára szintén a magasabb osztály ízlésének szabályrendszeréből kölcsönöztek, a pénzügyi szépség e kánonjának irányítása alatt néha váratlan úton-módon fejeződik ki, s olyan eredményekre vezet, amelyek oda nem illőnek tűnhetnek a meggondolatlan szemlélő számára. Az a jól bevált gyakorlat, hogy az ország pusztáin fákat ültessenek el, a tiszteletreméltó kiadások egyik tételeként meghonosodott az erdősített tájakon is; így egyáltalán nem szokatlan az erdős területen élő falusi lakos vagy farmer számára, hogy megtisztítsa a földet az ott honos fáktól, majd azonnal különböző fajta csemetéket ültessen el a tanyaudvar körül vagy az utcák mentén. Ily módon kiirtják a tölgyfa-, fűzfa-, bükkfa-, vajdiófa-, bürök-, hársfaerdőket, hogy helyet adjanak a juhar-, nyárfa- és a fűzfacsemetéknek. Úgy érzik, hogy az erdő fáinak meghagyásával járó kis költség méltatlan ahhoz a tárgyhoz, amelyet arra szántak, hogy díszítő és tiszteletreméltó célt szolgáljon.

Az ízlésnek a pénzügyi hírnév által történő átfogó irányítása nyomon követhető az állati szépség uralkodó mércéiben is. Már beszéltünk ennek az ízlésbeli kánonnak a szerepéről azzal kapcsolatban, ahogyan kijelöli a tehén helyét a népi esztétikai skálában. Bizonyos mértékig ugyanez érvényes a többi háziállatra is, amennyiben jelentős ipari hasznuk van a közösség szempontjából — ilyen például a baromfi, a sertés, a szarvasmarha, a birka, a kecske és az igásló. Ezek pro-

duktív javak, és hasznos, gyakran jövedelmező célt szolgálnak; ezért nem könnyen tartják szépnek őket. Más helyzetben vannak azok a háziállatok, amelyek rendszerint semmiféle ipari célt nem szolgálnak; ilyenek a galambok, a papagájok és egyéb kalickában élő madarak, a macskák, a kutyák és a versenylovak. Ezek rendszerint a feltűnő fogyasztás szférájához tartoznak, ezért természetükből adódóan tiszteletreméltóak, és jogosan szépnek tekinthetők. Az állatoknak ezt a csoportját hagyományosan a felső osztályok csodálják, míg az alacsonyabb anyagi szinten álló osztályok — valamint a dologtalan osztálynak az a válogatott kisebbsége, amelynek körében bizonyos mértékig avulóban van a takarékoságot megvető szigorú kánon — az állatok egyik csoportjában éppúgy találnak szépséget, mint a másokban, anélkül, hogy pénzügyileg erőteljesen és gyorsan elhatárolnák a szépet és a csúnyát.

A tiszteletreméltó és szépnek tartott háziállatok esetében van az érdemnek egy kiegészítő alapja is, amelyről beszélnünk kell. Eltekintve azoktól a madaraktól, amelyek a háziállatok tiszteletreméltó osztályához tartoznak, s helyüket ebben az osztályban egyedül nem jövedelmező jellegüknek köszönhetik, a külön figyelmet érdemlő állatokhoz a macskák, a kutyák és a sebes futású lovak tartoznak. A macska kevésbé tiszteletreméltó, mint a két utóbbi, mivel kevésbé nyilvánvaló benne a pazarló jelleg; sőt, még hasznos célt is szolgálhat. Ugyanakkor vérmérséklete sem teszi alkalmassá a tiszteletreméltó cél számára. Egyenlőként él az ember mellett, semmit sem tud arról a státuszviszonyról, ami minden érdembeli, tiszteletbeli és hírnévbeli megkülönböztetés ősi alapja, s nem könnyen válhat az elfogult megkülönböztetés eszközévé tulajdonosa és annak szomszédai között. Ez utóbbi szabály alól az olyan ritka és szeszélyes fajták jelentenek csak kivételt, mint az angóramacska, amelynek magas ára miatt van valamelyes tiszteletreméltó értéke, s ennélfogva pénz-

ügyi okokból kifolyólag speciális igényt tarthat arra, hogy szépnek tekintsék.

A kutyanak mind hasznavehetetlensége, mind vérmérséklete sajátos adottságai folytán vannak bizonyos előnyei. Gyakran — kiválóságát dicsérendő — úgy beszélnek róla, mint az ember barátjáról, dicsérik értelmét és hűségét. Ennek az a jelentése, hogy a kutya a férfi szolgája, s képes a kérdés nélküli engedelmességre, és arra, hogy a rabszolga gyorsaságával találja ki gazdája hangulatát. E vonásokhoz, amelyek alkalmassá teszik a státuszviszonyra — s amelyeket a jelen cél szempontjából felhasználható vonásoknak kell tekintennünk — csatlakoznak a kutya olyan egyéb jellemzői, amelyeknek esztétikai értéke kétértelműbb. A háziállatok közül személyében ő a legpiszkosabb, szokásaiban pedig a legrosszabb. Ezért gazdájával szemben alázatos, csúszó-mászó viselkedést tanúsít, de kész kárt és kényelmetlenséget okozni mindenki másnak. A kutya tehát kedvünkre van, mikor lehetővé teszi, hogy kiéljük uralmi hajlamainkat, mivel pedig egyben költséges lény is, s általában nem szolgál valamilyen ipari célt, ezért mint a jó hírnevet szolgáló dolognak, biztos helye van az ember megbecsülésében. A kutya képzeletünkben ugyanakkor a vadászathoz kapcsolódik, ami érdemdús elfoglaltság és a tiszteletreméltó zsákmányoló ösztön kifejeződése.

Mivel a kutya ilyen kedvező helyzetben van, rendszerint elismerik és eltúlozzák a forma és a mozgás mindazon szépségeit és mindazokat a dicséretes szellemi vonásokat, amelyekkel esetleg rendelkezik. Sokan még azokat a kutyaajtákat is őszintén szépnek tartják, amelyeket a kutyabarátok groteszkül formátlanná neveltek. E kutyaajtákat — ugyanez érvényes más, tenyésztett állatokra is — esztétikai értékük szerint úgy rangsorolják, hogy bizonyos mértékig arányba állítják értéküket azzal, hogy a sajátos forma, amelyben az adott esetben testet ölt a formátlanság, mennyire groteszk és ingatag. A jelen cél érdekében a struktúra groteszk volta

és ingatagsága alapján létrejött különböző hasznosság visszavezethető a nagyobb ritkaság, következésképpen a magas költség terminusaira. Az olyan kutyaszörnyetegnek, mint a férfiak és nők használatára „készült” ölebek uralkodó típusainak a kereskedelmi értéke magas termelési költségükön alapul, s tulajdonosaik számára főleg ezért van értékük, mert a hivalkodó fogyasztás eszközeként használja őket. Közvetve, azáltal, hogy elgondolkodnak tiszteletreméltó drágaságukon, bizonyos társadalmi érdemet tulajdonítanak nekik; s így, miközben a szavak és az eszmék könnyedén helyet cserélnek, szépként csodálják és tisztelik őket. Mivel ezeknek az állatoknak a gondozása semmilyen értelemben sem tekinthető nyereséggel járó vagy hasznos elfoglaltságnak, egyben tiszteletreméltó is; mivel pedig megszokott gondozásukat nem helytelenítik, ez igen kitartó és rendkívül jóindulatú szokásos ragaszkodássá válhat. Így a dédelgetett állatokkal kapcsolatos érzelmekben a költségesség kánonja többé-kevésbé áttételesen van jelen, mint olyan norma, amely irányítja és formálja az érzelmet és az érzelem tárgyának kiválasztását. Mint rögtön észre fogjuk venni, ugyanez érvényes a személyekhez fűződő érzelmekre is, bár ebben az esetben a norma kissé másként működik.

A versenyló esete sokban hasonlít a kutyaéhoz. Ez is drága, vagy pazarló jellegű és haszon nélkül való — az ipari célok szempontjából. Az a produktív haszon, amellyel rendelkezhet — amennyiben fokozza a közösség jólétét vagy könnyebbé teszi az életet a férfiak számára —, a mozgás erejének és könnyedségének bemutatásában nyilvánul meg, ami kielégíti a nép esztétikai érzékét. Ez persze pusztán felhasználhatóság. A ló nem ugyanolyan mértékben rendelkezik az alázatos függőség szellemi magatartásával, mint a kutya; valójában azonban segédkezet nyújt gazdája ösztönének, amely arra irányul, hogy a környezet „lelkes” erőit saját hasznára és kedvére fordítsa s így rajtuk keresztül fejezze ki saját uralkodni vágyó egyéniségét. A gyors ló legalábbis lehetőség szerint

jobb vagy rosszabb versenyló, s mint ilyen, különösen hasznos gazdája számára. A gyors ló elsősorban azért hasznos, mert a versengés hatékony eszköze; kielégíti tulajdonosának agresszióra és uralomra irányuló érzékét, azt, hogy az ő lova túlszárnyalja a szomszédét. Mivel e felhasználás nem jövedelmező, hanem egészében elég következetesen, mégpedig teljesen hivalkodóan pazarló jellegű, tehát tiszteletreméltó, s ezért a gyors ló nagy valószínűséggel növeli a tiszteletet. A tulajdonképpeni versenylónak mint játszóeszköznek ezenkívül hasonlóképpen nem ipari, hanem tiszteletreméltó haszna is van.

A gyors ló tehát esztétikailag szerencsésnek mondható, mert a pénzügyi jó hírnév kánonja engedélyezi, hogy szabadon becsülhessük azt a szépséget és felhasználhatóságot, amellyel rendelkezik. Igényeit támogatja a feltűnő pazarlás elve és az uralomra, valamint versengésre irányuló zsákmányoló magatartás. A ló ráadásul szép állat is, bár a versenyló nem tűnik különösebben szépnek a műveletlen ízlésű emberek szemében, akik nem tartoznak sem a versenylovak barátaihoz, sem pedig ahhoz az osztályhoz, amelynek szépérzékét a lókedvelő jutalmának erkölcsi kényszere függeszti fel. E tanulatlan ízlés számára legszebb ló az, amelyik a tenyésztő szelektív fejlesztése során kevésbé gyökeres változáson ment keresztül, mint a versenyló. Mégis, ha írók vagy szónokok — különösen azok, akiknek ékesszólása következetesen nem több közhelyeknél — az állati kecsességet és felhasználhatóságot kívánják szemléltetni kifejezőképességük jutalmának reményében, akkor rendszerint a lovat veszik elő; s ugyancsak rendszerint még mielőtt ezt megtennék, világossá teszik, hogy versenylóra gondolnak.

Meg kell jegyezni, hogy a kutya- és lófajták különböző mértékű megbecsülésében — amivel még olyan embereknel is találkozunk, akiknek ízlése ebben a kérdésben csak mérsékeltén kiművelt — a tiszteletreméltóság dologtalan osztálybeli kánonjának egy másik, közvetlenebb befolyása is kive-

hető. Nálunk például a dologtalan osztály ízlését bizonyos mértékig azok a szokások formálták, amelyek a brit dologtalan osztály körében uralkodnak vagy legalábbis ezt tartják róluk. A kutyák esetére ez kevésbé érvényes, mint a lovakéra. A lovaknál, különösen a hátaslovaknál általánosságban érvényes, hogy egy példányt annál szebbnek tartanak, minél „inkább angol”; a tiszteletreméltó szokások szempontjából ugyanis az angol dologtalan osztály lett a felső dologtalan osztály, s egyben az alsóbb szintek példaképe is. Az utánzás a szépség felfogásának és az ízlésítéletek kialakításának módszereiben nem feltétlenül eredményez hamis, és semmi esetre sem okoz képmutató vagy tettetett vonzalmat. A vonzalom az ízlésnek éppolyan komoly és lényegi jutalma, mikor ezen alapul, mint mikor alapja bármi egyéb; a különbség csak annyi, hogy ez az ízlés a hírnév szempontjából korrekt, nem pedig az esztétikailag szép irányában nyilvánul meg.

Meg kell mondani, hogy az utánzás nem áll meg a lovakkal kapcsolatos szépérzéknél. A lovaglószerszámokra éppúgy kiterjed, mint a lovaglás művészetére, s így a korrekt vagy tiszteletreméltóan szép nyerget vagy testtartást egyaránt az angol szokás határozza meg. Hogy megmutassuk, néha milyen esetlegesek lehetnek azok a körülmények, amelyek meghatározzák, mi az illő és mi nem a szépség pénzügyi kánonjának uralma alatt, megjegyezhetjük, hogy az angol nyereg, amely esetleg ülésre késztet, abból az időből maradt fenn, amikor az angol utak olyan rosszak, mocsarasak és sárosak voltak, hogy tulajdonképpen csak e kényelmetlen testtartással lehetett lovagolni rajtuk; így a lovaglás művészetében illendő ízléssel bíró személy ma azért lovagol kényelmetlen testtartással, lehangolóan tántorogva kurta farkú és rövid lábú lován, mert a múlt század nagy részében az angol utak járhatatlanok voltak a feszesebb tartással menetelő lovak számára, vagy más olyan állat számára, amely felépítésénél

fogva könnyedén mozog azon a szilárd és nyílt terepen, amelyen a ló honos.

A pénzügyi tiszteletreméltóság kánonja nemcsak az elfogyasztható javakkal, illetve a háziállatokkal kapcsolatban színezi át az ízlést. Körülbelül ugyanilyen hatásról kell beszelnünk a személyes szépség esetében is. Mivel mindenféle vitatott kérdést el kívánunk kerülni, ebben az összefüggésben nem hangsúlyozzuk az olyan népszerű vonzalmakat, amelyek esetleg a közönséges hagyományban az érett férfiak gazdagságához kapcsolódó tiszteletet ébresztő (dologtalan) viselkedés és méltóságteljes megjelenés iránt nyilvánulnak meg. E vonásokat bizonyos mértékig a személyes szépség elemeiként ismerik el. Vannak viszont a női szépségnek olyan elemei, amelyek szintén ide tartoznak, s amelyek olyan konkrét és sajátosak, hogy tételesen felbecsülhetjük őket. Azokban a közösségekben, amelyek a gazdasági fejlődés olyan szintjén állnak, ahol a felső osztályok a nőket szolgálataikért értékelik, többé-kevésbé az a szabály, hogy a szépségeszmény a robusztus, hosszú végtagú nő. A megbecsülés alapja a fizikum, az arcforma pedig csak kisebb súllyal esik a latba. A korai zsákmányoló kultúrának erre az eszményére jól ismert példák a homéroszi költemények hajadonjai.

Az ezt követő fejlődési szakaszban, amelyben a konvencionális életvitel során a felső osztálybeli feleség feladata csupán a helyettesítő dologtalanság lett, ez az eszmény is változáson ment keresztül. Az eszmény ekkor azokat a vonásokat tartalmazza, amelyekről feltételezik, hogy az állhatatosan kieroszakolt dologtalan életből jönnek létre vagy azzal járnak együtt. Az ilyen körülmények között elfogadott eszményt leolvashatjuk abból, hogy miként írták le a lovagkor költői és írói a szép nőket. Ennek az időszaknak a konvencionális sémájában a magas rangú hölgyekről feltételezték, hogy állandó gyámkodás alatt állnak és kínos gondossággal felmentik őket minden hasznos munka alól. Az eredményként létrejövő lovagi vagy romantikus szépségeszmény főleg az arcról vesz tu-

domást, ennek finomságánál, a kezek és lábak, a karcsú alak és különösen a karcsú derék kecsességénél időzik el. A korabeli nők képi ábrázolásában, és a lovagi gondolkodás és érzés modern utánczóinál a derék méretei oly mértékben csökkennek, hogy ez rendkívüli gyengeséget sejtet. Ugyanez az eszmény jelentős mértékben fennmaradt a modern ipari közösségek lakosságának jelentős részénél is; annyit azonban el kell mondani, hogy azokban a modern közösségekben maradt a leginkább hatásos, amelyek gazdasági és polgári szempontból kevésbé fejlettek, s amelyekben a legjelentősebb maradványait találjuk a státusnak és a zsákmányoló intézményeknek. Egyszóval a lovagi eszmény leginkább azokban a létező közösségekben maradt fenn, amelyek lényegében a legkevésbé modernek. Ennek az affektáltan érzelgős vagy romantikus eszménynek a maradványaival bőségesen találkozunk a kontinentális országok jómódú osztályainak ízlésében.

Azokban a modern közösségekben, amelyek az ipari fejlődés magasabb szintjén állnak, a felső dologtalan osztály akkora gazdagságot halmozott fel, hogy asszonyait a közönséges termelőmunka minden gyanúja fölé helyezte. Itt a nőnek mint helyettesítő fogyasztónak a státusa kezdi elveszteni helyét az emberek érzelmeiben; következésképpen a női szépségeszményben az erőtlen finomság, áttetszőség és a veszélyes karcsúság ismét átadja helyét az ősi típusnak, aki nem tagadja meg sem kezét és lábát, sem pedig személyének egyéb durván anyagi tényezőit. A gazdasági fejlődés során a nyugati kultúra népeinek szépségeszményében a nő fizikai megjelenését felváltotta az úrnő, s most ez ismét a fizikai értelemben felfogott nőnek kezdi átadni a helyét — mindez pedig megfelel a pénzügyi versengés változó feltételeinek. Egy időben a versengés követelményei erőteljes rabszolgákat kívánt meg; máskor a helyettesítő dologtalanság feltűnő elvégzését, következésképpen a nyilvánvaló tehetetlenséget igényelték, a helyzet azonban ma kezd túlnőni ez utóbbi követelményen,

mivel a modern ipar nagyobb hatékonysága következtében a nők dologtalansága már a tiszteletreméltóság skálájának olyan alacsony szintjein is lehetséges.

Eltekintve ettől az általános ellenőrzéstől, amit a hivalkodó pazarlás normája gyakorol a női szépségeszmény felett, egy-két részlet még külön figyelmet is érdemel, mert megmutatja, hogyan gyakorolhat részleteiben is rendkívüli kényszert ez a norma a férfiaknak a női szépség iránti érzéken. Már megjegyeztük, hogy a gazdasági fejlődés azon szintjein, amelyek a feltűnő dologtalanságot nagymértékben a jó hírnév eszközének tekintették, a szépségeszmény finom és kicsiny kezeket, lábakat és karcsú derekat követelt. E vonások, a struktúra hozzájuk kapcsolódó, s rendszerint velük együttjáró hibáival együtt arra utalnak, hogy az ilyen személy képtelen minden hasznos erőfeszítésre, s ezért tulajdonosának tétlenségében támogatnia kell. A nő haszontalan és drága, következőképpen értékes mint a pénzügyi erő bizonyítéka. Ennek következtében ezen a kulturális szinten élő nők arra töreksenek, hogy megváltoztassák személyüket, amely így jobban eleget tehet a kor művelt ízlése követelményeinek; a férfiak pedig a pénzügyi jóra valósság kánonjának irányítása alatt vonzónak találják a mesterségesen előállított beteges vonásokat. Így például az összenyomott derekat, amelynek divatja oly széles körűnek és kitartónak bizonyult a nyugati kultúra közösségeiben, s ugyanígy a kínai nők eltorzított lábát. A képzetlen érzék számára mindkettő kétségtelenül visszataszító torzulás. Megszokásra van szükség ahhoz, hogy kibéküljünk velük. Nem kérdéses azonban, hogy mindezt vonzónak találták azok a férfiak, akiknek életvitelébe a pénzügyi tiszteletreméltóság követelményei szerint illeszkedtek be ezek a vonások. A pénzügyi és kulturális szépséghez tartoznak, s kötelességüket az asszonyiség eszményének elemeiként teljesítik.

A dolgok esztétikai értéke és megszegyenítő pénzbeli értéke között itt jelzett kapcsolat természetesen nem tudatoso-

dik az értékelőben. Ha mint ízlésítéletet kialakító személy azon elmélkedik, hogy a kérdéses szép tárgy pazarló és tiszteletreméltó jellegű-e, s ezért jogosan tartjuk-e szépnek, akkor nem jóhiszemű ízlésítéletet formál. A kapcsolat a tárgyak tiszteletreméltósága és értékelt szépsége között, amelyhez itt ragaszkodunk, azon a hatáson keresztül jön létre, amelyet e tiszteletreméltóság ténye gyakorol az értékelő gondolkodásmódjára. Szokása az, hogy különböző értékítéleteket formáljon — gazdaságiakat, erkölcsieket, esztétikaiakat vagy tiszteletreméltósággal kapcsolatosakat — azokról a tárgyakról, amelyekkel dolga van, és ha bármilyen okból dicsérő attitűdöt tanúsít valamilyen adott tárggyal kapcsolatban, akkor ez befolyásolja a tárgyról alkotott esztétikai célú értékelését is. Különösen érvényes ez olyan értékelésekre, amelyek alapja szorosan kapcsolódik az esztétikai értékelés alapjához — ilyen például a tiszteletreméltóság. Az esztétikai szempontból és a hírnév szempontjából történő értékelést nem különböztetik meg annyira, amennyire lehetne. Az értékelés e két fajtája különösen gyorsan összekeveredhet, mert a tiszteletreméltó tárgyak értékét a beszédben rendszerint nem különböztetik meg valamilyen sajátos leíró kifejezés használatával. Ennek az az eredménye, hogy a szépség kategóriáinak vagy elemeinek megjelölésére használt ismerős kifejezésekbe egyben a pénzügyi érdem e megnevezetlenül hagyott elemét is belefoglalják, s ebből már könnyen következik az eszmék összekeveredése is. A tiszteletreméltóság igényei a népfelfogásban ily módon összeolvadnak a szépérzék követelményeivel, s nem fogadják el szépnek azt, amit nem kísérnek a jó hírnév bevett jegyei. A pénzügyi tiszteletreméltóság és a naiv értelemben felfogott szépség követelményei azonban semmilyen tekintetben sem esnek egybe. Mikor tehát környezetünk-ből kiküszöböljük a pénzügyileg oda nem illő dolgokat, akkor többé-kevésbé alaposan kiküszöböljük azokat a szép elemeket is, amelyek történetesen nem alkalmazkodnak a pénzügyi követelményekhez.

Az ízlés alapjául szolgáló normák igen régen alakultak ki, s valószínűleg messze megelőzték az itt tárgyalt pénzügyi intézmények felemelkedését. Következésképpen a férfiak gondolkodásmódjának múltbeli szelektív alkalmazkodása következtében előfordul, hogy az egyszerű szépség követelményei többnyire olyan olcsó csinálmányok és struktúrák segítségével elégíthetők ki, amelyek nyíltan utálnak mind arra a feladatra, amelyet teljesíteniük kell, mind pedig arra, hogy hogyan szolgálják céljukat.

Helyénvaló emlékezetünkbe idézni a modern pszichológia álláspontját. A forma szépsége a könnyű felfogás kérdése. Az állítást talán ennél tágabban is biztonsággal megfogalmazhatjuk. Ha elvonatkoztatunk az asszociációtól, a sejtetéstől és a „kifejezéstől”, amelyeket a szépség elemeihez sorolunk, akkor bármely érzékelt tárgy szépsége annyit jelent, hogy a tudat gyorsan kibontakoztatja felfogó tevékenységét azon irányokban, amelyeket az adott tárgy kínál. Azok az irányok azonban, amelyekben a tevékenység gyorsan kibontakozik vagy kifejeződik, olyan irányok, amelyekre a hosszú és meghitt megszokás hajlamosította a tudatot. Ami a szépség lényegi elemeit illeti, ez a megszokás olyan hosszú és meghitt, hogy nemcsak a felfogás szóban forgó formájában hajlamosít, hanem létrehozza a fiziológiai struktúra és funkció alkalmazkodását is. Amennyiben a gazdasági érdek részt vesz a szépség létrehozásában, akkor valamely céllal való adekvátság sejtetéseként vagy kifejeződéseként jelenik meg, s nyilvánvalóan és könnyen kikövetkeztethetően alárendelődik az életfolyamatnak. Bármely tárgy gazdasági könnyedségének vagy gazdasági felhasználhatóságának kifejeződését — amit a tárgy gazdasági szépségének nevezhetünk — az szolgálja a legjobban, ha egyszerűen és egyértelműen utal feladatára és hatékonyságára az élet anyagi céljai szempontjából.

Ezen az alapon a használati tárgyak közül esztétikailag az egyszerűek és a dísztelenek a legjobbak. Mivel azonban a tiszt-

teletreméltóság pénzügyi kánonja elveti az egyéni fogyasztásra szánt cikkek olcsóságát, a szép tárgyak iránti vágyódásunk kielégítését kompromisszum útján kell keresnünk. A szépség kánonját valamilyen fortéllal kell kijátszani, amely bizonyítja a tiszteletreméltóan pazarló költekezést, s ugyanakkor eleget tesz kritikai érzékünk igényeinek a hasznos és a szép iránt, vagy legalábbis teljesíti egy olyan szokás igényeit, amely az említett érzék helyett teljesíti kötelességét. Az egyik ilyen kiegészítő az újdonságérzék; ez utóbbit mint helyettest kíségeti az a kíváncsiság, amellyel a férfiak az elmés és meglepő szerkentyűket szemlélik. Így történik aztán, hogy a legtöbb szépnek tartott, s feladatát teljesítő tárgy szerkezete igen elmés, a szemlélő csodálatára apellál, s ugyanakkor bizonyítja, hogy előállítására több munkát fordítottak, mint amennyi látható gazdasági célja szempontjából feltétlenül szükséges lett volna.

Ezt olyan példákon szemléltethetjük, amelyek mindennapi szokásainkon és érintkezéseinken, s így elfogultságainkon is kívül esnek. Ilyenek a Hawaii-ban látható figyelemre méltó tollköpenyek, vagy a polinéz szigeten a szertartásos bárdok jól ismert metszett fogantyúi. Ezek tagadhatatlanul szépek mind abban az értelemben, hogy a forma, a vonalak és a szín tetszetős összetételét kínálják, mind pedig abban, hogy nagy ügyességről és elmésségről tanúskodnak a tervezésben és létrehozásban. E cikkekről ugyanakkor szemmel látható, hogy semmilyen más gazdasági célt nem lennének képesek szolgálni. Az elmés és meglepő szerkezeteknek az elpazarolt energia kánonjának irányítása alatt történő fejlődése azonban nem mindig jár ilyen szerencsés eredménnyel. Az eredmény legalább ilyen gyakran a szépség vagy felhasználhatóság kifejezéseként szolgáló elemek csaknem teljes elnyomása — miközben ezeket a feltűnő alkalmatlanság támogatta elfecseirelt elmésség és munka bizonyítékaival helyettesítik; mindez odáig terjed, hogy sok olyan tárgyat, amellyel a mindennapi életben körül vesszük magunkat, sőt még a mindennapi

öltözködés és díszítés számos elemét is csak az előírászerű hagyomány nyomására lennénk hajlandó elviselni. A szépségnek és a felhasználhatóságnak az elmésséggel és költséggel való helyettesítését látjuk például otthoni építkezésben, a háziiparban és díszítésben, különböző — különösen női és papi — ruházati cikkekben.

A szépség kánonja az általános kifejeződését követeli. A feltűnő pazarlás igényeinek köszönhető „újdonság” megfordítja a szépségnek ezt a kánonját: ízléses tárgyaink arculatát modorosságok halmazává változtatja. Ráadásul a modorosságok a költségesség kánonjának szelektív felügyelete alatt állnak.

Különösen az építészet fejlődésében érvényesül hatékonyan az a folyamat, amelynek során végbemegy a tervek szelektív alkalmazkodása a hivalkodó pazarlás céljához, s az esztétikai szépség helyébe a pénzügyi szépség lép. Rendkívül nehéz lenne olyan modern civilizált lakóházat vagy középületet találni, amely többre tarthatna igényt annál, mint hogy ne hasson sértően bárki szemében, aki el akarja választani egymástól a szép és a tiszteletreméltóan pazarló elemeket. A homlokzatok végtelen változatai, amelyeket az ingatlanok és bérházak jobb fajtáinál látunk, az építészet nyomorának végtelen változatosságáról tanúskodnak, és a drága kényelmetlenségre utalnak. Ha az épületet szép tárgynak tartjuk, akkor legjobb vonásai általában a struktúráknak a művész keze által érintetlenül hagyott oldalsó és hátsó holt falai.

Amit arról a hatásról mondtunk, amelyet a hivalkodó pazarlás törvénye gyakorol az ízlés kánonjaira, kis módosítással érvényes arra a befolyásra is, amit a javaknak nem esztétikai felhasználhatóságáról kialakított fogalmainkra gyakorol. A javakat olyan eszközökként termeljük és fogyasztjuk, amelyek az emberi élet teljesebb kibontakozását segítik elő; az első példában e javak azért hasznosak, mert e cél eszközeként hatnak. A cél az első példában az egyén életének abszolút értelemben vett teljessége. A versengésre való emberi hajlan-

dóság azonban a javak elfogyasztását megszegyenítő összehasonlítás eszközévé tette, s ezáltal az elfogyasztható javakat olyan másodlagos hasznossággal ruházta fel, amely a viszonylagos fizetőképességet bizonyítja. Az elfogyasztható javak e közvetett vagy másodlagos felhasználása tiszteletreméltó jelleget ad a fogyasztásnak, s azoknak a javaknak is, amelyek a legjobban szolgálják a fogyasztás versengésbeli célját. A drága javak fogyasztása tiszteletreméltó, s tiszteletreméltóak azok a javak is, amelyeknek költségei meghaladják azt a szintet, amely látszólagos mechanikai céljuk szempontjából felhasználhatóvá tenné őket. A felesleges költségesség jegyei a javakban ezért az érdem jegyei — s igen hatékonyak azon közvetett, megszegyenítő céljuk szempontjából, amelyet fogyasztásuk szolgál; s megfordítva, a javak akkor megalázóak, s így visszataszítóak, ha túlzott takarékossgal alkalmazkodnak a megvalósítani kívánt mechanikus célhoz, s nem tartalmaznak olyan költségeket, amelyeken az önelégült megszegyenítő összehasonlítás alapulhat. A „jobb” javak értékének nagy részét e közvetett hasznosságuk adja. Ahhoz, hogy valamilyen tárgy elnyerje a kiművelt hasznossági érzék tetszését, valamennyit tartalmaznia kell e közvetett hasznosságból.

Míg kezdetben az emberek helytelenítették az olcsó életmódot, mert ez arról árulkodott, hogy az illető nem képes sokat költeni, s így a pénzügyi siker hiányára vallott, a fejlődés végén már megszokott lett számukra, hogy az olcsó dolgokat azért helytelenítsék, azért tartsák lényegileg szégyenletesnek vagy méltatlannak, mert olcsók. Ahogyan az idő előrehaladt, minden nemzedék az őt megelőzőtől vette át a tiszteletreméltó költsékezés hagyományát, s a maga részéről még jobban kidolgozta és megszilárdította az elfogyasztott javak pénzügyi tiszteletreméltóságának hagyományos kánonját; végül már annyira meg vagyunk győződve minden olcsó dolog méltatlanságáról, hogy mindenfajta kétkedés nélkül fogalmazzuk meg ezt a maximát: „Olcsó és csúnya”. Gondolkodásunkba mélyen belegyökerezett az a szokás, hogy

helyeseljük azt, ami drága és helytelenítsük, ami olcsó, s ösztönösen ragaszkodunk ahhoz, hogy bármit fogyasztunk, az legalább bizonyos mértékig pazarlóan költséges legyen, még olyan javak esetében is, amelyeket szigorú magányunkban, a fitogtatás legcsekélyebb szándéka nélkül használunk. Mindannyian őszintén és kétkedés nélkül úgy érezzük, hogy szellemileg emelkedettebbek vagyunk, mivel napi élelmünket még saját háztartásunk magányában is kézműiparilag gyártott ezüst evőeszközökkel, kézzel festett (s gyakran kétes művészi értékű) porcelánból, s drága asztalterítón fogyasztottuk el. Minden visszafejlődést attól az életszínvonalától, amelyet megszokottan méltónak tartunk ebből a szempontból, emberi méltóságunk súlyos megsértésének érzünk. Így például az utóbbi évtizedben a gyertya bármi másnál kellemesebb fényforrás lett az ebédek alkalmával. A gyertyafény ma a jól nevelt szem számára lágyabb, kevésbé kellemetlen, mint az olaj, gáz vagy villanyfény. Ugyanezt harminc évvel ezelőtt, mikor a gyertya a legolcsóbb, házi használatra szolgáló fényforrás volt, nem lehetett volna elmondani. A gyertyák ma is csak a szertartásos megvilágítás szempontjából nyújtanak elfogadható vagy hatásos fényt.

Egy politikai bölcse az egész ügyet a következő mondásban foglalta össze: „Az olcsó ruha olcsó emberré tesz”. Talán senki sincs, aki ne érezné meggyőző erejűnek a kijelentést.

Az a szokás, hogy a javakban a felesleges drágaság jegyeit keressük, s megköveteljük, hogy minden tárgy közvetve és megszégyenítő módon is hasznos legyen, megváltoztatja azokat a mércéket, amelyeken a javak hasznossága leméretik. A fogyasztónak az árukról való felfogásában nem válik külön a tiszteletreméltóság és a nyers hatékonyság eleme, s a kettő együtt alkotja a javak alkotórészeire nem bontott összesített felhasználhatóságát. A felhasználhatóság így létrejövő mércéjének fényében egyedül anyagi rátermettsége alapján egyetlen cikk sem állja ki a próbát. Ahhoz, hogy teljes és tökéletesen elfogadható legyen a fogyasztó számára, ki kell

mutatnia a tiszteletreméltóság elemét is. Emiatt a fogyasztási cikkek termelői az erőfeszítéseiket olyan javak gyártására fordítják, amelyek eleget tesznek a tiszteletreméltó elem iránti igénynek. Ezt annál is készségesebben és hatásosabban teszik, mivel felettük is a javaknak ugyanaz a mérceje uralkodik, és őszintén szomorkodnának olyan javak látán, amelyekből hiányzik a megfelelően tiszteletreméltó kikészítés. Ez aztán azzal járt, hogy ma már egyetlen iparág sem állít elő olyan javakat, amelyek kisebb-nagyobb mértékben ne tartalmazzák a tiszteletreméltóság elemét. Az a fogyasztó, aki Diogenészhez hasonlóan, ragaszkodna ahhoz, hogy fogyasztásából kiküszöböljön minden tiszteletreméltó vagy pazarló elemet, még legmindennapibb igényeit sem lenne képes kielégíteni a modern piacon. Sőt, még ha ahhoz folyamodna is, hogy igényeit közvetlenül saját erőfeszítései révén elégítse ki, nehéznek, ha nem lehetetlennek találná, hogy tudatában elszakadjon az uralkodó gondolkodásmódtól; így aligha törekedhetne arra, hogy megtermelje a napi fogyasztásához szükséges létszükségleti javakat anélkül, hogy otthon készített termékébe ösztönösen vagy feledékenységből ne kerülne bele az elpazarolt munka e tiszteletreméltó, kvázi díszítő elemei közül valamelyik.

Közismert tény, hogy miközben a vásárlók a kiskereskedelmi piacon kiválasztják a felhasználható javakat, sokkal inkább a javak kikészítése és megmunkálása, mint a lényegi felhasználhatóság bármely más jegye vezérli őket. Ahhoz, hogy a javak elkeljenek, bizonyos mennyiségű munkát kell beléjük fektetni, amely ellátja őket a jóra való drágaság jegyeivel, azon a munkamennyiségen túl, amelynek révén hatékonyan szolgálhatják a megkövetelt anyagi célt. Az a szokás, amely a nyilvánvaló költségességet a felhasználhatóság kánonjává teszi, természetesen növeli a fogyasztási cikkek összköltségét. Óvatosságra készítet bennünket az olcsósággal szemben, mert az érdemet bizonyos mértékig a költségekkel azonosítja. A fogyasztó rendszerint állhatatos erőfeszítése-

ket tesz azért, hogy a megkívánt módon felhasználható javakat a lehető legkedvezőbb áron szerezzze meg; de a nyilvánvaló költségesség konvencionális követelménye mint a javak felhasználhatóságának kezese és alkotórésze arra ösztönzi, hogy méltóságán aluliként vesse el azokat a javakat, amelyek nem tartalmazzák jelentős részben a hivalkodó pazarlás elemét.

Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az elfogyasztható javak olyan vonásainak jelentős része, amelyek a népfelfogásban a felhasználhatóság jegyeiként szerepelnek, s amelyekre itt mint a hivalkodó pazarlás elemeire hivatkoztunk, nem egyedül drágaságuk alapján erőszakolják rá magukat a fogyasztóra. Rendszerint szakértelemről és mesterségbeli tudásról is tanúskodnak, még akkor is, ha nem járulnak hozzá a javak lényegi felhasználhatóságához; a tiszteletreméltó felhasználhatóság bármely sajátos jegye kétségtelenül ezen az alapon vált először divatossá, hogy később az adott cikk érdemének normális konstitutív eleme legyen. A hatékony mesterségbeli tudás fitogtatása önmagában tetszetős, még ott is, ahol távolabbi — s ilyenkor figyelmen kívül hagyott — következménye haszon nélkül való. A szakértelemmel készült munka szemlélésével kielégítjük művészi érzékünket. Hozzá kell azonban tennünk azt is, hogy az ügyes mesterségbeli tudás, vagy az eszközök valamely célhoz való elmés és hatásos alkalmazásának bizonyítékai hosszú távon csak akkor nyerik el a modern civilizált fogyasztó helyeslését, ha a hivalkodó pazarlás kánonja szentesíti őket.

Ezt az álláspontot szerencsésen támasztja alá a gépi termékeknek a fogyasztásban elfoglalt helye. Az ugyanazt a célt szolgáló géppel gyártott és kézműipari termékek anyaga rendszerint abban különbözik egymástól, hogy az előbbiek jobban szolgálják elsődleges céljukat. Sokkal tökéletesebb termékek, s mint eszközök jobban alkalmazkodnak céljukhoz. Ez nem menti meg őket a lebecsüléstől és helytelenítéstől, mert nem állják ki a tiszteletreméltó pazarlás próbáját.

A kézi munka pazarlóbb módja a termelésnek; az így készített javak ezért felhasználhatóbbak a pénzügyi tiszteletreméltóság szempontjából; a kézi munka jegyei emiatt tiszteletreméltóvá válnak, s azok a javak, amelyek e jegyekkel rendelkeznek, magasabb rendűnek számítanak, mint a megfelelő gépi termékek. A kézi munka tiszteletreméltó jegyeit általában — ha nem is mindig — a vonalak bizonyos tökéletlenségei és szabálytalanságai jelentik a cikken, amelyek megmutatják, hol vétett hibát a munkás a terv végrehajtásában. A kézműipari módon előállított javak felsőbbrendűségének alapja ezért egyfajta durvaság. A durvaság sohasem lehet olyan mértékű, hogy kontármunkára utaljon, mivel ez az alacsony költséget bizonyítaná, de olyan csekély sem, hogy a csak gép által elérhető eszményi pontosságra utaljon, mert ez ismét csak az olcsóság bizonyítéka lenne.

Finom megkülönböztetés eredménye a tiszteletreméltó durvaság azon bizonyítékainak becsben tartása, amelyeknek a kézműipari úton előállított javak érdekesebb és bájosabb voltukat köszönhetik a jól nevelt emberek szemében. Ehhez képzésre és a helyes gondolkodásmód kialakulására van szükség azzal kapcsolatban, amit a javak arculatának lehetne nevezni. A közönséges és rosszul nevelt emberek, akik nem gondolkodtak el az elegáns fogyasztás külsőségein, éppen túlzott tökéletességük miatt csodálják és részesítik előnyben a géppel gyártott javakat. A gépi termékek szertartásos alacsonyabbrendűsége arra utal, hogy a dolgok kivitelezésével kapcsolatos költséges újításokban megtestesülő ügyesség és mesterségbeli tudás önmagában még nem biztosíthatja számukra az elfogadást és az állandó tetszést. Az újításnak el kell nyernie a hivalkodó pazarlás kánonjának támogatását is. A javak arculatának egyetlen vonását sem tűrik el — bármilyen tetszetős legyen is önmagában és bármennyire találkozzon is a hatékony munka iránti ízléssel —, ha ellen-szenvesnek bizonyul a pénzügyi tiszteletreméltóság e normája számára.

Sok ember igen komolyan veszi az elfogyasztható javak szertartásos alacsonyabbrendűségét vagy tisztátalanságát, ami „közönségességüknek”, vagy más szóval alacsony termelési költségeiknek köszönhető. A gépi termékekkel szembeni kifogást gyakran az ilyen javak közönségessége elleni kifogásként fogalmazzák meg. Ami közönséges, azt (pénzügyileg) sok ember elérheti. Fogyasztása ezért nem tiszteletreméltó, mivel nem kedvez a többi fogyasztóval való megszegyenítő összehasonlításban. Így az ilyen javaknak nemcsak a fogyasztása, hanem a látványa is elkerülhetetlenül utal az emberi élet szégyenletesen alacsonyabb szintjeire, s szemléletüktől az alantasság mindent átható érzésével menekülünk, ami rendkívül ízléstelen és lehangelő az érzékeny ember számára. Azokban a személyekben, akiknek ízlése ellentmondást nem tűrően nyilvánul meg, s akik nem képesek, nem szokásuk, vagy semmi sem ösztönzi őket arra, hogy különbséget tegyenek különböző ízlésítéleteik alapja között, a tiszteletreméltó iránti érzék összeolvad a szépérzéssel vagy a felhasználhatóság érzékével, mégpedig a már ismertetett módon; a létrejövő összetett értékelés a tárgy szépségének vagy felhasználhatóságának megítélésére szolgál, attól függően, hogy az értékelőt elfogultságai vagy érdekei a tárgy melyik szempontból történő felfogására teszik hajlamossá. Ebből nem ritkán az következik, hogy az olcsóság vagy közönségesség jegyeit a művészi alkalmatlanság határozott jegyeiként fogadják el, s ezen az alapon az ízlés kérdéseiben való eligazodás céljából egyfelől létrejön az esztétikai sajátosságok, másfelől pedig az esztétikailag gyűlöletes tulajdonságok szabályrendszere vagy terve.

Mint már rámutattunk, a modern ipari közösségekben a mindennapi olcsó, s ezért nem illendő fogyasztási cikkek általában gépi termékek; ha a géppel gyártott javakat összehasonlítjuk a kézműipari módon előállított cikkekkel, akkor fiziognómiájuk általános vonása az, hogy tökéletesebb mesterségbeli tudásról s a terv részletes kivitelezésében nagyobb

pontosságról tanúskodnak. Ezért aztán előfordul, hogy a kézműipari módon előállított javak látható tökéletlenségeit, lévén ezek tiszteletreméltóak, a szépség, a felhasználhatóság vagy mindkettő tekintetében a magasabbrendűség jegyeinek tartják. Így jött létre a fogyatékoságok felmagasztalása, aminek John Ruskin és William Morris a maguk korában oly buzgó szószólói voltak; s ezen az alapon vették át és folytatják az ő koruk óta a durvaság és az elpazarolt energia általuk megkezdett propagálását. Ezért hirdetik meg a kézműiparhoz és a háziiparhoz való visszatérés programját is. Mennyire lehetetlen lett volna az itt jelzett embercsoport munkássága és spekulációja abban az időszakban, amelyben a vizuálisan tökéletesebb javak nem voltak egyben az olcsóbbak is!

Itt természetesen csak az a szándékunk, s csak arra vagyunk képesek, hogy egyedül ennek az esztétikai iskolának a gazdasági értékéről mondjunk valamit. Amit mondtunk, **annak** értelme nem a lenézés; elsősorban jellemezni kívántuk e **tanítás** hatását a fogyasztásra és az elfogyasztható javak termelésére.

Talán az a könyvmanufaktúra példázza a legnyomatékosabban, milyen módon jelent meg a termelésben az ízlésnek ez az egyoldalú fejlődése, amellyel Morris foglalkozott élete késői éveiben; de ami nagymértékben érvényes a Kelmscott Press munkájára, az alig kisebb mértékben érvényes általában a modern művészi könyvcsinálásra is — ami a szedést, a papírt, az illusztrációt, a kötőanyagokat és a könyvkötő munkáját illeti. A könyvkészítő ipar újabb termékei által megjelenített kiválóságigény bizonyos mértékig azon alapul, hogy mennyire közelíti meg annak az időszaknak a nyersességét, amelyben a könyvgyártás elégtelen felszereléssel végzett, kétséges kimenetelű harc volt a makacs anyaggal. Mivel ezek a termékek kézi munkát igényelnek, ezért drágábbak; kevésbé kényelmesek is, mint azok a könyvek, amelyeket egyedül a felhasználhatóság szem előtt tartásával hoztak

létre; ezért arra utalnak, hogy vásárlójuk képes szabadon fogyasztani, s képes elpocsékolni idejét és energiáját. A mai nyomdászok ezen az alapon térnek vissza a „régí stílushoz”, s a szedés olyan többé-kevésbé elavult típusaihoz, amelyek kevésbé olvashatóak, s nyersebb külső képet kölcsönöznek a könyv lapnak, mint a „modern” stílus. Még egy tudományos folyóirat is — amelynek látszólag egyetlen célja az adott tudomány anyagának leghatékonyabb bemutatása — olyannyira behódol e pénzügyi szépség igényeinek, hogy tudományos vitáit régimódi szedéssel, bordázott papíron és felvágatlan szegéllyel teszi közzé. Azok a könyvek azonban, amelyek láthatólag nem egyedül tartalmuk hatékony bemutatásával foglalkoznak, természetesen messzebb jutnak el ebben az irányban. Itt valamivel durvább szedéssel találkozunk, amelyet kézzel bordázott, merített szélű papírra nyomnak, túlzott margókkal és felvágatlan oldalakkal, pedánsan nyers és kidolgozottan együgyű kötéssel. A Kelmscott Press a dolgot az abszurdumig fokozta — legalábbis ha egyedül a nyers felhasználhatóság szempontjából tekintjük —, mikor modern használatra olyan könyveket adott ki, amelyeknek szerkesztése az elavult kiejtéshez alkalmazkodott, amelyeket fekete betűkkel nyomtak, s puha, bőrcsíkokkal összeillesztett pergaménbe kötöttek. A művészi könyvkészítés gazdasági helyét rögzítő további jellegzetes vonásként szolgáljon az a tény, hogy ezeket az elegánsabb könyveket, ha valóban méltók e névhez, korlátozott példányszámban adják ki. A korlátozott példányszám valójában annak biztosítéka — igaz, kissé durva biztosítéka —, hogy az adott könyv ritka, ezért drága és pénzügyileg megkülönböztető helyet kölcsönöz birtokosának.

A kiművelt ízlésű könyvvásárlók szemében e könyvtermékek speciális vonzereje természetesen nem drágaságuk és esetlenebb voltuk naiv felismerésében rejlik. Itt csakúgy, mint a kézműiparilag előállított cikkek felsőbbrendűségénél a gépi termékekkel szemben, az előnyben részesítés tudatos alapja egyfajta belső kiválóság, amelyet a drágább és esetlenebb

cikknek tulajdonítanak. A felfogás szerint az antik és elavult folyamatok termékeit utánzó könyveknek tulajdonított nagyobb kiválóság főleg esztétikailag jelent nagyobb hasznosságot; gyakorta találkozunk azonban olyan jól nevelt könyvbaráttal, aki azon erősködik, hogy az esetlenebb termék egyben felhasználhatóbb is. Ami a hanyatló könyv nagyobb esztétikai értékét jelenti, a könyvbarát állításának van esélye arra, hogy megalapozottnak tekintsük. A könyvet úgy tervezték, hogy csak szépségét tartották szem előtt, s az eredmény általában a tervező bizonyos mértékű sikeréről tanúskodik. Itt azonban azt bizonyítjuk, hogy az ízlésnek az a kánonja, amelynek uralma alatt a tervező dolgozik, a hivalkodó pazarlás törvényének felügyelete mellett alakult ki, s ez a törvény szelektíven működik, hogy kiküszöbölje az ízlés minden olyan kánonját, amely nem alkalmazkodik igényeihez. Vagyis, míg a dekadens könyv szép is lehet, a korlátokat, amelyek között a tervező dolgozhat, nem esztétikai követelmények határozzák meg. Ha a termék szép, egyben költségesnek is kell lennie, s rosszul kell alkalmazkodnia látszólagos felhasználásához. A könyvtervező esetében azonban az ízlésnek ezt a parancsoló erejű kánonját nem teljesen a pazarlás törvényének első formája alakítja ki; a kánon bizonyos mértékig a zsákmányoló vérmérséklet azon másodlagos kifejeződésével egyetértésben alakul ki (az ősi vagy elvakult tiszteletével), amelynek egyik sajátos fejlődésformáját klasszicizmusnak nevezzük.

Az esztétikai elméletben rendkívül nehéz, sőt esetleg kivihetetlen lenne választóvonalat húzni a klasszicizmus kánonja — vagy az archaikus tisztelete — és a szépség kánonja közé. Esztétikailag aligha kell ilyen különbséget tennünk, s ez valóban nem is létezik. Az ízlés elmélete szempontjából az archaikus elfogadott eszményének kifejeződését — bármilyen alapon fogadják is el — a leginkább talán a szépség elemének tekinthetjük; jogosultsága nem kétséges. A jelen cél szempontjából azonban — mikor célunk az, hogy meghatá-

rozzuk, milyen gazdasági okai vannak az ízlés elfogadott kánonjainak, s mi a jelentőségük a javak elosztása és elfogyasztása szempontjából — a különbség az előbbitől eltérően nem egészen fontosság nélkül való.

A gépi termékek helyzete a fogyasztás civilizált sémájában arra szolgál, hogy kimutassa, milyen viszony áll fenn a fogyasztásban a feltűnő pazarlás kánonja és az illemszabályok között. Ez a kánon nem az újítás vagy kezdeményezés elvéként lép fel sem a művészet és a tulajdonképpen ízlés kérdéseiben, sem pedig a javak elfogadott felhasználhatósága iránti érzék tekintetében. Nem olyan teremtető elvként kerül át a jövőbe, amely újításokat hoz létre és a fogyasztás új tételeit, a költségek új elemeit vezeti be. A szóban forgó elv bizonyos értelemben inkább negatív, mint pozitív törvény; inkább szabályozó, mint alkotó elv. Igen ritkán kezdeményez vagy hoz létre valamilyen szokást vagy elterjedt gyakorlatot. Működése kizárólag szelektív. A feltűnő pazarlás közvetlenül nem ad alapot a változásnak és a fejlődésnek, a követelményeihez való alkalmazkodás azonban azon újítások fennmaradásának feltétele, amelyek esetleg más alapokon alakultak ki. Bármilyen módon jönnek is létre a szokások, a bevett gyakorlatok és a költségek módszerei, valamennyien alá vannak vetve e tiszteletreméltósági norma szelektív működésének; s az, hogy mennyire alkalmazkodnak követelményeihez, annak a próbája, hogy mennyire képesek fennmaradni a más hasonló szokásokkal és gyakorlatokkal vívott versengés közepette. Ha minden más feltétel azonos, akkor a fennmaradásra a legnagyobb esélyük a nyilvánvalóan pazarló szokásoknak vagy módszereknek van. A hivalkodó pazarlás törvénye nem ad számot a változások eredetéről, hanem csupán azon formák kitartó továbbéléséről, amelyek képesek fennmaradni uralma alatt. Működése során konserválja azt, ami megfelelő, nem pedig létrehozza azt, ami elfogadható. Tiszte az, hogy megmérjen minden dolgot, s szorosán kezében tartsa, ami célja szempontjából megfelelő.

7. Az öltözködés mint a pénzkultúra kifejeződése

Ideje, hogy illusztrációkon keresztül bizonyos részletes-séggel bemutassuk, hogyan alkalmazhatók az eddig megállapított gazdasági elvek az életfolyamat valamely irányával kapcsolatos mindennapi tényekre. E cél érdekében a fogyasztás egyik fajtája sem nyújthat találóbb illusztrációt, mint az öltözködés. Az öltözködésben különösen a javak feltűnő pazarlásának szabálya fejeződik ki, bár ugyanez példázza a pénzügyi jó hírnév egyéb, ezzel kapcsolatos elveit is. Az egyén pénzügyi helyzetét bemutató egyéb eszközök is hatásoosan szolgálják céljukat, s egyéb módszerek is mindig és mindenütt divatosak; az öltözködéssel kapcsolatos kiadásoknak azonban megvan az az előnyük a legtöbb más módszerrel szemben, hogy öltözékünk mindig bizonyíték, s első pillantásra jelzi minden megfigyelőnek pénzügyi helyzetünket. Egyúttal az is igaz, hogy az öltözködés kérdésében mindenfajta egyéb fogyasztásnál nyilvánvalóbban jelen van a fitogtatással kapcsolatos elfogadott kiadás, és ezt itt talán általánosabban gyakorolják, mint bármely más területen. Mindenki könnyen elismeri annak a közhelynek az igazságát, hogy az összes osztályban az öltözködési kiadások nagyobbik része nem annyira a személyes védelmet, hanem inkább a tiszteltetelmértő megjelenést szolgálja. S valószínűleg egyetlen más területen sem érezzük annyira nyomorultnak magunkat, mint itt, ha nem ütjük meg azt a mércét, amelyet a társadalmi gyakorlat szab az öltözködés kérdésében. Az öltözködésre még inkább érvényes, mint a fogyasztás többi tételére, hogy az emberek jelentős nélkülözésre hajlandók az élet szükséges vagy kényelmi berendezkedései tekintetében, hogy megüthessék a jóra valóság mércéjét a pazarló fogyasztásban; így egyáltalán nem ritka eset, hogy a zord éghajlat alatt élő emberek inkább kevés ruhát öltenek magukra, csak hogy jól öltözötnék látsszanak. A ruházati javak kereskedelmi értékét bármely modern közösségben sokkal nagyobb mértékben al-

kotja a javak divatossága, tiszteletreméltósága, mint az a mechanikus szolgálat, amit azzal teljesítenek, hogy felöltöztetik viselőjük személyét. Az öltözködés igénye kifejezetten „magasabb” vagy szellemi igény.

Ez az öltözködésre irányuló szellemi igény nem teljesen s még csak nem is elsősorban a költségesség fitogtatására irányuló naiv hajlandóságot fejezi ki. A feltűnő pazarlás törvénye az öltözékek esetében is éppúgy, mint más dolgoknál, főleg közvetve irányítja a fogyasztást azzal, hogy kialakítja az ízlés és a jóra való kánonjait. Az esetek túlnyomó többségében a hivalkodóan pazarló öltözködés viselőjét vagy vásárlóját annak szükségessége vezérli, hogy alkalmazkodjon a bevett szokáshoz, s megüsse az ízlés és a tiszteletreméltóság elfogadott mércéjét. Nemcsak arról van szó, hogy az egyént öltözködésében az illemszabályoknak kell vezérelniük ahhoz, hogy elkerülje a kedvezőtlen észrevételekből és megjegyzésekből származó megaláztatást, bár már önmagában ez a motívum is sokat számít; a költségesség követelménye azonban ezen túlmenően is annyira beleitta magát gondolkodásmódunkba az öltözködés kérdéseivel kapcsolatban, hogy ösztönösen megaláazónak érzünk minden olyan öltözetet, ami nem drága. Gondolkodás és elemzés nélkül úgy érezzük, hogy ami olcsó, az méltatlan. „Olcsó ruha teszi az olcsó embert.” Az „olcsó a csúnya” az öltözködésben még szigorúbban érvényes, mint a fogyasztás bármely más területén. Az olcsó ruházati cikket az „olcsó és csúnya” maximájának uralma alatt mind az ízlés, mind a felhasználhatóság alapján alacsonyrendűnek tartjuk. A dolgok szépségét és felhasználhatóságát bizonyos mértékig árukkal arányosítjuk. Kevés és következmények nélkül maradó kivételtől eltekintve szépség és felhasználhatóság tekintetében valamennyien előnyben részesítjük a drága, kézzel készített ruházati cikket kevésbé drága utánzatával szemben, bármilyen ügyesen utánozza is a hamisított cikk a drága eredetit; a hamisított cikkben érzékenységszűzünket nem az sérti, hogy csekélyebb értékű a forma és a szín szem-

pontjából, sőt bármilyen vizuális tekintetben; a sértő tárgy olyan pontos utánczat is lehet, hogy csupán a legalaposabb vizsgálat képes leleplezni; mihelyt azonban kiderül a csalás, rohamosan csökken mind esztétikai, mind kereskedelmi értéke. S nemcsak ez történik; talán nem ütközik jelentősebb ellenállásba az az állításunk, hogy a leleplezett „ál”-ruha esztétikai értéke nagyjából ugyanabban az arányban csökken, amelyben a másolat olcsóbb, mint az eredeti. Azért veszi el helyzetét esztétikailag, mert alacsonyabbra kerül a pénzügyi ranglétrán.

Az öltözködésnek a fizetőképesség bizonyítékaként betöltött funkciója azonban nem egyszerűen azzal végződik, hogy megmutatja: viselője több értékes dolgot fogyaszt annál, mint amennyire fizikai kényelme szempontjából szüksége lenne. A javak egyszerű feltűnő pazarlása annyira hatékony és kielégítő, amennyire terjed; megfelelő elsődleges bizonyítéka a pénzügyi vonalon elért sikernek, s következésképpen a társadalmi érdemnek is. Az öltözködésben azonban finomabb és messzebb menő lehetőségek rejlenek, mint hogy egyedül a pazarló fogyasztás e durva, első kézből származó bizonyítéka legyen. Ha azon kívül, hogy megmutatja: viselője megengedheti magának, hogy szabadon és pazarlóan fogyasszon, egy-csapásra megmutatja azt is, hogy az illetőnek nem kell megkeresnie megélhetését, akkor jelentősen nagyobb bizonyítéka a társadalmi érdemnek. Az öltözködésnek ezért ahhoz, hogy hatékonyan szolgálja célját, nemcsak drágának kell lennie, hanem világossá is kell tennie minden megfigyelő számára, hogy viselője nem foglalkozik semmifajta termelőmunkával. Abban a fejlődési folyamatban, amelynek során öltözködési rendszerünk jelenlegi, céljához csodálatos tökélyvel alkalmazkodó formája kialakult, kellő figyelmet szenteltek a bizonyítékok e mellékvonalának. Ha részletesen megvizsgáljuk, mit tekint a népfelfogás elegáns öltöзéknek, kiderül, hogy ezt minden tekintetben úgy szerkesztették meg, hogy a megfigyelőben azt a benyomást ültesse el, viselője rendszerint

semmiféle hasznos erőfeszítést nem végez. Magától értetődik, hogy nem tekinthető elegánsnak, sőt jóra valónak sem az az öltözék, amely viselője kétkezi munkájának hatásairól tanúskodik, mocskok vagy elhasználódás formájában. A csinos és makulátlan öltözetek tetszetős hatása főleg, sőt talán teljesen annak köszönhető, hogy a dologtalanságra, mindenfajta ipari folyamattal való érintkezés alóli mentességre utalnak. Annak a vonzerőnek a nagy része, amellyel a lakkcipő, a makulátlan fehérnemű, a csillogó kürtőkalap és a sétatálcák rendelkezik — s amelyek olyan nagymértékben emelik az úriember veleszületett méltóságát — abból ered, hogy nyomatékosan utalnak arra: viselőjük ilyen öltözködésben nem űzhet semmiféle olyan elfoglaltságot, amelynek közvetlenül bármiféle emberi haszna lenne. Az elegáns öltözködés nemcsak annyiban szolgálja az elegancia célját, hogy drága, hanem annyiban is, hogy a dologtalanság jele. Nemcsak arra utal, hogy viselője képes viszonylag jelentős érték elfogyasztására, hanem egyben emellett is érvel, hogy termelés nélkül fogyaszt.

A női öltözködés a férfiakénál még inkább bizonyítja, hogy viselője tartózkodik a termelő elfoglaltságoktól. Különösebb érvelés nélkül is belátható az az általános megállapítás, hogy az elegánsabb női kalapok még inkább lehetetlenné teszik a munkát, mint a magas férfikalapok. A női cipő az úgynevezett francia sarokkal járul hozzá a csillogása által lehetővé tett kényeszerű dologtalanság bizonyításához; ez a magas sarok ugyanis nyilvánvalóan rendkívül nehézé tesz mindenfajta, még a legegyszerűbb és legszükségesebb kétkezi munkát is. Ugyanez, de még nagyobb mértékben érvényes a szoknyára és egyéb szövetből készült darabokra, amelyek a női öltözködést jellemzik. Lényegében éppen ezért ragaszkodunk oly makacsul a szoknyához: drága, gátolja viselője szabad mozgását, és képtelenné teszi minden hasznos tevékenységre. Ugyanez érvényes a rendkívül hosszú haj viselésének női szokására is.

A női ruházat azonban nemcsak annyiban szárnyalja túl a

férfiakét, hogy nagyobb mértékben tanúskodik a munkától való mentességről; olyan különös és igen jellemző sajátossága van, amely fajtájában különbözik mindentől, amivel a férfiak rendszerint rendelkeznek. E sajátosságot azok a szerkezetek jelentik, amelyeknek tipikus példája a fűző. A gazdasági elmélet szerint a fűző lényegében egyfajta torzítás, amelynek a szubjektumok azért vetik alá magukat, hogy csökkenjen eleveenségük, s állandóan és nyilvánvalóan alkalmatlanná váljanak mindenféle munkára. Igaz, hogy a fűző csökkenti viselőjének személyes vonzerejét, de az e téren elszenvedett veszteséget kiegyenlíti a tiszteletreméltóságban bekövetkezett nyereség, amely a viselő szemmel láthatólag megnövekedett költségességéből és gyengeségéből származik. Általában leszögezhető, hogy a női öltözék nőiessége lényegében olyan hatékonyabb akadállyá alakul a hasznos tevékenységgel szemben, amelyet a nőkre jellemző ruhadarabok kínálnak. Ezt a különbséget a férfi és női öltözék között itt egyszerűen mint jellegzetes vonást mutattuk be. Nemsokára elemezzük majd megjelenésének okait is.

Eddig az öltözködés nagy és uralkodó normájaként a hivalkodó pazarlás általános elvét használtuk. Ezen elv kiegészítéseként kapjuk második normaként a feltűnő dologtalanság elvét. Az öltözködés megalkotásában e norma olyan különböző szerkezetek formájában működik, amelyek arra utalnak, hogy viselőjük nem vesz részt — s amennyiben ez nehézség nélkül megmutatható, nem is képes részt venni — a termelőmunkában. E két elven kívül van egy harmadik is, amelynek kényszerítő ereje alig kisebb, s amelyet mindenki észrevesz, aki egyáltalán elgondolkodik a dolgon. A ruhának nemcsak feltűnően drágának és kényelmetlennek kell lennie, hanem egyben modernnek is. Eddig még egyetlen kielégítő magyarázattal sem találkoztunk a divat változásával kapcsolatban. Az a parancsoló erejű követelmény, hogy az utolsó bevett divat szerint kell öltöznünk, éppannyira ismerős valamenyünk előtt, mint az, hogy ez az elfogadott divat szezonról

szezonra változik; mindeddig azonban még nem dolgozták ki e folyamatnak és változásnak az elméletét. Persze teljesen meggyőző és jogos, ha azt állítjuk, hogy az újdonságnak ez az elve újabb függelék a hivalkodó pazarlás törvényéhez. Ha minden ruhadarab csak rövid ideig szolgálhat, s ha a jelen szezonban egyetlen egyet sem tartunk meg és használunk fel a múlt szezon öltözékei közül, akkor nyilvánvalóan nagymértékben növekednek az öltözködéssel kapcsolatos pazarló kiadások. Mindez helyénvaló, de csupán negatívum. E megfontolás csak annak megállapítására hatalmaz fel, hogy a hivalkodó pazarlás normája ellenőrző felügyeletet gyakorol az öltözködés minden kérdése felett, s így a divat minden megváltozásának alkalmazkodnia kell a pazarlás követelményéhez; megválaszolatlanul hagyja azonban azt a kérdést, hogy milyen motívum alapján hozzuk létre és fogadjuk el az uralkodó stílus megváltozását, s nem magyarázza meg azt sem, hogy miért olyan parancsolóan szükséges — mint ahogy tudjuk, hogy az — adott időpontban alkalmazkodnunk az adott stílushoz.

Ha olyan teremtő elvet akarunk találni, amely motívumként szolgálhat a divat kitalálásának és megújításának magyarázatára, akkor vissza kell térnünk ahhoz a primitív, nem gazdasági motívumhoz, amelynek nyomására létrejött az öltözék — s ez a motívum az ékesítés. Anélkül, hogy részletesen elemeznénk, hogyan és miért nyilvánul meg a költésesség irányítása alatt ez a motívum, általában megállapítható, hogy a divat minden megújítása erőfeszítés a fitogtatás olyan formájának kialakítására, amely elfogadhatóbb szín-, forma-, és hatásosságérzékünk számára, mint az, amelyet felvált. A stílusok változása azt fejezi ki, hogy szakadatlanul kutatunk valamit, ami esztétikai érzékünkre hathat; mivel azonban minden újítás felett a feltűnő pazarlás normájának szelekciója uralkodik, bizonyos mértékig korlátozott az a terület, amelyen belül újítások jöhetnek létre. Az újításnak nemcsak szebbnek, vagy talán gyakrabban kevésbé sértőnek

kell lennie, mint annak a formának, amelyet felvált, hanem meg kell ütnie a költségesség elfogadott mércéjét is.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a ruha szépségének eléréséért folytatott töretlen harc eredményeként fokozatosan közelednünk kell a művészi tökélyhez. Természetesen elvárhatjuk, hogy a divat jól megfigyelhető módon a különösképpen emberi formájú öltözék valamilyen típusa irányába haladjon, sőt még úgy is érezhetjük, hogy lényeges okunk van abban reménykedni, hogy ma — miután sok éven át annyi elmésséget és energiát fektettek az öltözködésbe — a divatnak olyan viszonylagos tökélyre és stabilitásra kellett szert tennie, amely szorosan megközelít egy állandóan tartható művészi eszményt. Nem így áll azonban a helyzet. Sőt, még azt is nagyon kockázatos lenne állítani, hogy a mai divat lényegileg illendőbb, mint a tíz évvel ezelőtti, vagy akár a húsz, ötven, vagy száz évvel ezelőtti is. Másfelől viszont természetesen semmit sem vethetünk ellene annak az állításnak, hogy a két évezreddel ezelőtti divatos stílusok illendőbbek, mint a legkidolgozottabb és legpontosabb mai konstrukciók.

A divatnak ez a magyarázata tehát nem teljes, s ezért másik után kell néznünk. Jól ismert tény, hogy a világ különböző részein kialakultak bizonyos, viszonylag állandó öltözködési típusok és stílusok; például a japánoknál, a kínaiaknál és egyéb keleti népeknél, de ugyanígy a görögöknél, a rómaiaknál és más ókori keleti népeknél is, majd később a parasztoknál, Európa csaknem minden országában. Hozzáértő bírálók e nemzeti vagy népi öltözékeket a legtöbb esetben sokkal illendőbbnek, művészibbnek ítélik, mint a modern civilizált öltözék változó stílusait. Ugyanakkor azonban — legalábbis rendszerint — kevésbé feltűnő bennük a pazarlás eleme; más szóval, struktúrájukban első pillantásra mást látunk, mint fitogtatást.

E viszonylag állandó öltözékek általában — eléggé szigorúan és szűken — helyhez kötöttek, s az egyik hely felől a másik felé haladva csekély és rendszeresen fokozatokat mu-

tatnak. Minden esetben olyan népek vagy osztályok hozták létre őket, amelyek nálunk szegényebbek, különösen pedig olyan országokra, helyekre és időszakokra jellemzőek, amelyekben a lakosság vagy legalábbis az az osztály, amelyhez a szóban forgó öltözék tartozik, viszonylag homogén, stabil és mozdulatlan. Vagyis az idők és a fejlődés próbáját kiálló állandó ruházatot olyan körülmények között alakítják ki, amikor a feltűnő pazarlás normája kevésbé parancsoló erejűen nyilvánul meg, mint a modern civilizált nagyvárosokban, amelyekben a divat kérdéseiben az ütemet a viszonylag mobil, gazdag lakosság szabja meg. Azokban az országokban és osztályokban, amelyek ily módon állandó és művészi ruházatot hoztak létre, helyzetüknél fogva a pénzügyi versengés inkább a feltűnő dologtalanságban, mint a javak feltűnő fogyasztásában megnyilvánuló verseny formáját öltötte. Tehát általában is érvényes, hogy a divat azokban a közösségekben kevésbé állandó és a legkevésbé illendő, amelyekben — mint például nálunk — a javak feltűnő fogyasztása parancsolóbb erővel nyilvánul meg. Mindez ellentétre utal a drágaság és a művészi öltözék között. A hivalkodó pazarlás normája gyakorlatilag összeegyeztethetetlen azzal a követelménnyel, hogy a ruházatnak szépnek és illendőnek kell lennie. Ez az ellentét magyarázza a divat szakadatlan változását, amelyről önmagában nem adhat számot sem a drágaság kánonja, sem a szépségé.

A tiszteletreméltóság mércéje azt követeli, hogy a ruházatnak pazarló kiadásokról kell tanúskodnia; a pazarlás viszont sérti velünk született ízlésünket. Már rámutattunk arra a pszichológiai törvényre, amely szerint minden férfi — s a nők talán még nagyobb mértékben — irtózik a haszontalanságtól, akár energiáról, akár kiadásokról legyen szó — nagyjából ugyanúgy, ahogyan valamikor a természetről mondták, hogy irtózik az ürességtől. A feltűnő pazarlás elve azonban nyilvánvalóan felesleges költsékezést követel; az öltözködés így létrejövő feltűnő drágasága ezért lényegileg visszataszító.

Minden öltözködési újítással kapcsolatban azt találjuk tehát, hogy az újabb vagy megváltozott részletek azzal próbálnak kibújni az elítéltetés alól, hogy rámutatnak valamilyen látszólagos célra, a feltűnő pazarlás követelménye viszont ugyanakkor megakadályozza, hogy ezen újítások célszerűsége több legyen valamifajta átlátszó kifogásnál. A divat még mikor a legszabadabban szárnyal is, ritkán, sőt talán sohasem szabadul attól, hogy valamilyen látszólagos célt színleljen. Az öltözködés divatos részeinek látszólagos hasznossága azonban átlátszó színlelés, viszont lényegi haszontalanságuk azonnal olyan merészen figyelmünk középpontjába kerül, hogy elviselhetetlenné vá'ik, s ilyenkor egy új stílusban keresünk menedéket. Az új stílusnak azonban alkalmazkodnia kell a tiszteletreméltó pazarlás és hasznavehetetlenség követelményéhez. Haszontalansága azonnal éppolyan undorítóvá válik, mint elődjéé; s a pazarlás törvénye ilyenkor csak azt a gyógyírt kínálja, hogy egy új, éppilyen haszontalan és tartahatatlan konstrukcióban keressünk enyhét. Innen a divatos öltözékek lényegi csúnyasága és szakadatlan változása.

Miután ily módon megmagyaráztuk a divat változásának jelenségét, most meg kell feleltetnünk ezt a magyarázatot a mindennapi tényeknek. E mindennapi tények sorában találjuk azt a jól ismert tetszést, amellyel minden férfi fogadja minden adott időpontban az éppen divatos stílust. Az új stílus divatossá válik, egyetlen szezon erejéig kedvelik, s legalábbis, amíg újdonságszámba megy, az emberek általában vonzónak találják. Az uralkodó divatot szépnek érzik. Ez részben annak köszönhető, hogy megkönnyebbülést jelent, amennyiben különbözik elődjétől, részben pedig annak, hogy tiszteletreméltó. Mint az előző fejezetben jeleztük, a tiszteletreméltóság kánonja bizonyos mértékig alakítja ízlésünket, s így irányítása alatt mindent illőnek fogadunk el, amíg csak meg nem szűnik újdonság lenni, vagy amíg a tiszteletreméltóság nem egy másik, ugyanezt a célt szolgáló új struktúrát tüntet ki kegyeivel. Hogy a divatos stílus állítólagos szép-

sége vagy „baja” mindenkor átmeneti és hamis, azt az a tény tanúsítja, hogy a sok különböző stílus közül egyik sem állja ki az idő próbáját. Ha féltucat vagy még több év távlatából tekintjük, akkor legjobb divatjaink groteszknek, ha nem megnézhetetlennek tűnnek. Átmeneti ragaszkodásunk mindenhez, ami történetesen a legújabb, nem esztétikai alapokon nyugszik, s csak addig tart, amíg maradandó esztétikai érzékünk időt nyer, hogy megnyilvánuljon és elvesse ezt a legutolsó, elviselhetetlen csinálmányt.

Az esztétikai undor kialakulásához több-kevesebb időre van szükség; az egyes esetekben a szükséges idő fordított arányban áll a szóban forgó stílus lényegi gyűlöletességének mértékével. Ez az időbeli viszony a divat gyűlöletessége és állandósága között alapot ad arra a következtetésre, hogy minél gyorsabban követik és váltják fel egymást a különböző stílusok, annál jobban sértik az egészséges ízlést. Feltevésünk ezért az, hogy minél gazdagabbá, emberi kapcsolataiban minél mobilabbá válik a közösség, különösen pedig annak gazdag osztályai, annál parancsolóbban nyilvánul meg az öltözködés kérdéseiben a feltűnő pazarlás törvénye, annál inkább hatályon kívül helyezik a szépérzéket — illetve annál inkább elnyomja a pénzügyi tiszteletreméltóság kánonja, annál gyorsabban változik a divat, s annál groteszkebbek és elviselhetetlenebbek lesznek az egymás után divatossá váló különböző stílusok.

Az öltözködésnek ebben az elméletében még maradt legalább egy megvitatást igénylő kérdés. Amit elmondtunk, annak legnagyobb része éppúgy érvényes a férfiakra, mint a nőkre, bár a modern korban csaknem minden tekintetben erősebben áll ez utóbbiakra. A nők öltözködése azonban egyetlen ponton lényegesen különbözik a férfiakétól. A női ruháknál nyilvánvalóan nagyobb súlyt helyeznek azokra a vonásokra, amelyek tanúsítják, hogy viselőjük mentes minden közönséges termelő elfoglaltságtól, illetve képtelen ilyenekre. A női öltözködésnek ez a vonása nemcsak azért érdekes, mert

kiegészíti az öltözködés elméletét, hanem azért is, mert megerősíti mindazt, amit a nőknek mind múltbeli, mind jelenbeli gazdasági státusáról már elmondottunk.

Mikor a helyettesítő dologtalanság és a helyettesítő fogyasztás kapcsán a nők státusát tárgyaltuk, láthattuk, a gazdasági fejlődés során az lett a nők tiszte, hogy a háztartás feje helyett fogyasszanak; öltözőküket e cél szem előtt tartásával alakították ki. Így történt, hogy a nyilvánvalóan termelő jellegű munka különösen lealacsonyítóvá vált a tiszteletreméltó nő számára. Ezért a női ruhák előállításában külön erőfeszítéseket kellett tenni, hogy a szemlélőben azt a benyomást (valójában gyakran csak fikciót) keltsék, hogy a ruha viselője rendszerint nem foglalkozik és nem tud foglalkozni hasznos munkával. Az illendőség a tiszteletreméltó nőktől megkívánja, hogy állhatatosabban tartózkodjanak a hasznos erőfeszítésektől, s dologtalanabbnak mutassák magukat, mint az ugyanazon társadalmi osztályokhoz tartozó férfiak. Szinte idegesítő arra gondolni, hogy bármely jól nevelt nőnek hasznos munkával kell megkeresnie kenyerét. Ez nem a „nők területe”. Ők a háztartásban vannak otthon, amelyet meg kell „szépíteniük”, s amelynek „fő ékességévé” kell válniuk. A háztartás ékessége tehát a háztartás feje. Ha ezt a vonást összekapcsoljuk azzal a másik ténnyel, hogy az illem szerint a nők hajthatatlanabban ügyeljenek ruháik és egyéb kellékeik költséges fitogtatására, akkor megerősítjük a már az eddigiekben is kifejtett nézetet. A patriarchális múltból való származása folytán társadalmi rendszerünk különösen a nő feladatává teszi, hogy bizonyítsa háztartásának fizetőképességét. A modern civilizált életvitel értelmében éppen a nőnek kell törődnie háztartása jó hírével; ennél fogva a nő dolga a tiszteletreméltó költekezés és a feltűnő dologtalanság rendszere, amely legerősebben tartja fenn ezt a jó hírnevet. Az eszményi sémában — ami a pénzügyileg felsőbb osztályok életében kezd megvalósulni — azt követelik, hogy egyedül a

nő gondoskodjék az anyag és energia feltűnő pazarlásáról, s épp ez legyen gazdasági feladata.

A gazdasági fejlődés azon szakaszán, amelyen a nők még a szó szoros értelmében vett tulajdonai voltak a férfiaknak, a hivalkodó dologtalanság és fogyasztás ellátása a tőlük megkövetelt szolgálatok része volt. Mivel a nők nem voltak önmaguk urai, költekezésük és dologtalanságuk is uruk hitelét, és nem az ő hitelüket növelte; ezért minél nyilvánvalóbban improduktívabbak és minél drágábbak a háztartáshoz tartozó nők, annál elfogadottabb és hatásosabb az életük a háztartás vagy a háztartás fejének tiszteletreméltósága szempontjából. Sőt, a nőktől nemcsak azt kívánták, hogy dologtalan életről tegyenek tanúbizonyságot, hanem azt is, hogy képtelenné váljanak a hasznos tevékenységre.

E tekintetben a férfiak öltözködése elmarad a nőké mögött, mégpedig okkal. A hivalkodó pazarlás és a hivalkodó dologtalanság azért tiszteletreméltó, mert a pénzügyi erőt bizonyítja: a pénzügyi erő végső elemzésben azért tiszteletreméltó vagy becsülendő, mert a sikerről és a nagyobb erőről tanúskodik; ezért, ha az egyén a saját pazarlását és dologtalanságát bizonyítja, ez nem ölthet állandóan olyan formát, nem vihető odáig, hogy tehetetlenségről vagy hangsúlyozott kényelmetlenségről árulkodjon, hiszen ebben az esetben nem felsőbbrendűségről, hanem alsóbbrendűségről tanúskodna, és ezzel saját célja ellen hatna. Így tehát, ahol a pazarló költekezés és az erőfeszítésektől való tartózkodás bemutatása normálisan vagy átlagosan odáig terjed, hogy nyilvánvaló kényelmetlenségre vagy szándékosan létrehozott fizikai képtelenségre utal, ott ebből azt a közvetlen következtetést vonhatjuk le, hogy a szóban forgó személy nem azért költekezik pazarlóan, nem azért válik cselekvőképtelenné, hogy ezzel ő maga nyerjen a pénzügyi hírnév tekintetében, hanem mindent olyasvalaki nevében teszi, akitől gazdaságilag függ; s ezt a viszonyt a gazdaságelméletben végső elemzésben a szolgaság viszonyára kell visszavezetnünk.

A női öltözködésre alkalmazva ezt az általánosítást, s konkrétan megfogalmazva a kérdést: a magas sarok, a szoknya, az elviselhetetlen kalap, a fűző, s általában a ruhát viselő kényelmének figyelmen kívül hagyása, ami nyilvánvaló vonása minden civilizált nő öltözkékének, mind megannyi bizonyítéka annak, hogy a modern civilizált életvitelben a nő elméletileg még mindig gazdasági függőségben van a férfival szemben, s hogy nagyon elvont értelemben még mindig a férfi tulajdona. A nők mindenfajta hivalkodó dologtalan-ságának és öltözkékének kézenfekvő oka abban a tényben rejlik, hogy szolgák, akikre a gazdasági funkciók differenciálódása nyomán uruk fizetőképességét bizonyító tiszt hárult.

E tekintetben hangsúlyozott hasonlóság van a nők és a háziszolgák, különösen a libériás szolgák öltözéke között. Mindkettő részleteiben mutatja a szükségtelen drágaságot, s mindkét esetben észrevehetően figyelmen kívül hagyták a ruha viselőjének fizikai kényelmét. Az úrinő öltözéke azonban kidolgozottabban tanúskodik viselője tétlenségéről, sőt fizikai gyengeségéről, mint a szolgálé. S ennek így kell lennie; hiszen elméletileg, a pénzügyi kultúra eszményi sémájának megfelelően, a ház asszonya a legfőbb háztartási cseléd.

Azokon a szolgákon kívül, akiket mostanában ilyenekként ismernek, létezik még legalább egy olyan osztálya az embereknek, amelyet öltözéke a szolgák osztályához hasonlít, s ez az öltözkék sok olyan vonást mutat, amelyek a női ruha nőies-ségére utalnak. A papok osztályáról van szó. A papi öltö-zékek hangsúlyos formában jelzik mindazokat a vonásokat, amelyekről kimutattuk, hogy a szolgálai státust és a helyettesítő életet bizonyítják. A papi ruha a mindennap megszokott-nál is meglepőbben díszes, groteszk, kényelmetlen, s leg-alábbis látszólag egészen a kimerültségig céltalan. A paptól ugyanakkor elvárják, hogy elkerülje a hasznos erőfeszítéseket, s mikor a nyilvánosság előtt van, apatikusan vigasztalan arcot mutasson, ami igen hasonlít a jól nevelt szolgálamodórához. A pap borotvált arca ugyanebbe az irányba hat. A papi

osztály beleolvadása a háziszolgák osztályába öltözék és viselkedés tekintetében annak köszönhető, hogy a két osztály hasonló gazdasági funkciót tölt be. A gazdasági elméletben a pap olyan inas, aki az istenség személyét látja el, akinek libériáját hordja. Libériája igen drága, s ennek így is kell lennie, hogy szemmel láthatóan utaljon magasztalt urának méltóságára; úgy szerkesztették meg azonban, hogy viselkedése kevéssel vagy semmivel se járuljon hozzá a viselő fizikai kényelméhez, hiszen a helyettesítő fogyasztás tárgya, s a fogyasztásából hírnevet a távollevő úrnak, nem pedig szolgájának kell tulajdonítanunk.

A nők, a papok és a szolgák, illetve a férfiak öltözködése közötti határvonalat a gyakorlatban nem mindig tartják be szigorúan, de aligha vitatható, hogy többé-kevésbé határozottan mindig jelen van a népi gondolkodásmódban. Akadnak természetesen — és nem kevesen — olyan szabad emberek, akik a hibátlanul tiszteletreméltó öltözék iránti vak buzgólkodásukban áthágják az elméleti határvonalat a férfi és női öltözködés között, néha annyira, hogy olyan öltözékbe burkolják magukat, amelyet nyilvánvalóan a halandó porhüvely sanyargatására találtak ki; mindenki habozás nélkül elismeri azonban, hogy az ilyen férfiöltözék a normálistól való eltérést jelent. Azt szoktuk mondani, hogy az ilyen ruha „feminin”; s néha azt a megjegyzést halljuk, hogy ez vagy az a kitűnően öltözött úriember éppolyan jól öltözködik, mint egy inas.

Részletesebb vizsgálatra érdemesek bizonyos feltűnő eltérések az öltözködésnek ebben az elméletében, különösen mivel többé-kevésbé nyilvánvaló irányzatot jelölnek az öltözködés későbbi és érettebb fejlődésében. A fűző divatja — amit itt illusztrációként idéztünk — szemmel láthatóan kivételt képez ez alól a szabály alól. A közelebbi vizsgálat során azonban ki fog derülni, hogy ez a látszólagos kivétel tulajdonképpen azt a szabályt igazolja, mely szerint az öltözködés bármely adott elemének vagy vonásának divatossága azon

alapul, hogy mennyire használható fel a pénzügyi helyzet bizonyítására. Jól ismert tény, hogy az iparilag fejlettebb közösségekben a fűzőt csak bizonyos elég jól meghatározott társadalmi rétegeken belül használják. A szegényebb osztályokhoz tartozó nők, különösen pedig a vidékiek rendszerint csak ünnepnapokon, luxusként élnek vele. Ezekben az osztályokban a nőknek keményen kell dolgozniuk, s keveset használ nekik a dologtalanság fitogtatása, ha ennek ára az, hogy a mindennapi életben ily módon kell sanyargatniuk testüket. E szerkentyű ünnepnapokon történő használata annak köszönhető, hogy utánozzák a jóra valósnak a felsőbb osztályokban elterjedt kánonját. A nélkülözés és a kétkezi munka szintjétől fölfelé, a fűző egy vagy két nemzedéken keresztül csaknem nélkülözhetetlen volt a nők számára — beleértve a leggazdagabbakat és legjobb hírűeket is —, ha helyzetüket társadalmilag makulátlannak akarták tudni. E szabály mindaddig érvényesült, amíg nem volt elég sok gazdag ember, aki nem végzett kétkezi munkát, s ugyanakkor csoportjuk elég nagy volt ahhoz, hogy olyan önmagában megálló, elszigetelt társadalmi réteget alkosson, amely megengedhette magának, hogy a viselkedés sajátos szabályait alapozza meg az osztályon belül, amelyeket egyedül az osztály meglevő véleménye kényszerített ki. Most azonban már kialakult egy jelentős dologtalan osztály, amely olyan gazdag, hogy együgyű és ártalmatlan rágalom lenne, ha azzal az állítással mocskolnák be, hogy kénytelen kétkezi munkát végezni; ezért ezen az osztályon belül nagymértékben használaton kívül helyezték a fűzőt.

A kivételek a fűzőtől való mentesség e szabálya alól inkább látszólagosak, mint valóságosak. Ide tartoznak az ősi, kvázi ipari típushoz közelebb álló alacsonyabb szintű ipari struktúrával rendelkező országok gazdag osztályai, valamint a fejlettebb ipari közösségek gazdag osztályainak újabb keletű tagjai. Az utóbbiaknak még nem volt idejük elszakadni az ízlés és a tiszteletreméltóság plebejus kánonjaitól, amelyet

korábbi, alacsonyabb pénzügyi szintjükről hoztak magukkal. A fűzőhordás szokásának fennmaradásával gyakran találkozunk például azon amerikai városok felsőbb társadalmi osztályainál, amelyek újabban és gyorsan gazdagodtak meg. Ha a kifejezést technikai értelemben, mindenfajta rosszízű következtetés nélkül használjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a fűző főleg a sznobizmus időszakában marad fenn — sznobizmuson itt a pénzkultúra alacsonyabb és magasabb szintje közötti bizonytalan és átmeneti intervallumot értjük. Tehát mindazokban az országokban, ahol örökölték a fűzőt, az mindenütt és mindaddig használatban marad, ameddig viselőjének fizikai cselekvésképtelenségén keresztül bizonyítja a tiszteletreméltó dologtalanságot.

Nagyjából hasonló dolgok érvényesek a hivalkodó fogyasztás különböző tételeire, sőt kismértékben ez látszik érvényesülni az öltözködés különböző vonásaiban is, különösen ha ezek a ruha viselőjének hangsúlyozott vagy látszólagos kényelmetlenségét vonják maguk után. Az elmúlt évszázad folyamán különösen a férfiak ruházkodásában figyelhetünk meg olyan tendenciát, hogy felhagynak a költséges terhes módszereivel és a dologtalanság szimbólumainak olyan használatával, amelyek a maguk idejében esetleg jó célt szolgáltak, de folytatásuk a mai felső osztályok részéről már túlbuzgóságnak számítana; ilyen például a púderozott paróka és az aransujtás használata vagy az állandó borotválkozás. (Az utóbbi években a borotvált arc bizonyos újjáéledésének lehettünk tanúi az udvarias társaságok körében, ez azonban valószínűleg az inasokra kényszerített divat átmeneti és nem tanácsos utánzása, s várható, hogy ugyanaz a sors vár rá, mint nagyapáink rizsporos parókájára.)

Ezeket a jeleket — és másokat is, amelyek hasonló merész-séggel mutatják meg minden megfigyelőnek, hogy rendszerint hasznavehetetlen az a személy, aki használja őket — más módszerek váltják fel, amelyek finomabban fejezik ki ugyanazt aényt; e módszerek nem kevésbé nyilvánvalóak a kívá-

lasztottak azon kis köréhez tartozó emberek képzett szemében, akik mindenekfelett törekednek a jó véleményre. Az önmutogatás korábbi és nyersebb módszere addig volt érvényben, amíg az önmutogatók referens közönsége sok olyan tagot tűrt meg, akik nem voltak elég képzetek ahhoz, hogy felfedezzék a finom különbségeket a gazdagság és a dologtalanság bizonyítékaiban. Az önmutogatás módszere akkor válik kifinomultabbá, mikor létrejön egy elég nagy gazdag osztály, amelynek dologtalansága lehetővé teszi, hogy ügyességet szerezzen a költekezés finomabb jeleinek értelmezésében. A jó ízlésű ember sértőnek találja a „kiáltóan” különködő öltözködést, mert az viselője indokolatlan vágyáról tanúskodik, hogy hasson és maradandó befolyást gyakoroljon a közönséges ember képzetlen érzékenységre. A jól nevelt egyén számára anyagi következményekkel csak az a tiszteletreméltóbb megbecsülés jár, amit saját osztálya tagjainak kiművelt érzékétől kap. Mivel a gazdag dologtalan osztály annyira jelentőssé vált, illetve a dologtalan osztályhoz tartozó egyén olyan széles körű kapcsolatba lépett saját osztálya tagjaival, hogy a tiszteletreméltóság céljának megfelelő emberi környezetet létre tudta hozni, kialakult az a tendencia, hogy a lakosság alacsonyabb rendű elemeit még mint tapsoló vagy büntethető nézőként sem tűrjék a sémában. Mindez a módszerek kifinomulásához, finomabb eszközök felhasználásához és az öltözködés szimbolikus sémájának spiritualizálódásához vezet. Mivel pedig a jóra valósság kérdéseiben ez a felső dologtalan osztály szabja meg az ütemet, a társadalom többi részében is az öltözködés sémájának fokozatos megjavulását figyelhetjük meg. Amint a közösség gazdagsága és kulturális szintje növekszik, a fizetőképességet olyan eszközökkel bizonyítják, amelyek a szemlélőtől állandóan finomabb és finomabb megkülönböztetéseket kívánnak meg. Az önmutogatás eszközei közötti finomabb megkülönböztetés ténylegesen igen jelentős eleme a magasabb rendű pénzkultúrának.

8. Az ipartól való mentesség és a konzervativizmus

Az ember élete a társadalomban csakúgy, mint más fajok élete, a létezésért folyó harc, a szelektív alkalmazkodás folyamata. A társadalmi struktúra fejlődése az intézmények természetes kiválasztódásának folyamata. Az emberi intézmények és az emberi jellem múlt- és jelenbeli fejlődését általában a legmegfelelőbb gondolkodásmódok kiválasztódásának tulajdoníthatjuk, valamint annak, hogy az egyének kénytelenek ahhoz a környezethez alkalmazkodni, amely állandóan változik a közösség fejlődésével és az emberek életét körülvevő intézményekkel. Az intézmények nemcsak maguk is eredményei annak a kiválasztódási és alkalmazkodási folyamatnak, amely kialakítja a szellemi magatartások és hajlamok uralkodó típusait, hanem egyben az élet és az emberi viszonyok sajátos módszerei is, s ezért másfelől a kiválasztódás hatásos tényezői. Az intézmények változása tehát a maguk részéről elősegíti a legmegfelelőbb vérmérsékletű egyének további kiválasztását, s az egyéni vérmérséklet és szokások további alkalmazkodását a változó körülményekhez, mégpedig új intézmények kialakulása útján.

Az emberi élet és a társadalmi struktúra fejlődését formáló erők végső soron kétségtelenül az élő anyagra és az anyagi környezetre vezethetők vissza; célunk szempontjából azonban jó megközelítés, ha ezeket az erőket a részben emberi, részben nem emberi környezet és a többé-kevésbé meghatározott fizikai és szellemi berendezkedéssel rendelkező emberi szubjektum terminusaiban írjuk le. Ha összességében vagy átlagában tekintjük ezt az emberi szubjektumot, akkor többé-kevésbé változónak kell tartanunk; ezt a változást kétségtelenül főleg a kedvező változatok szelektív megőrzésének szabálya irányítja. A kedvező változatok kiválasztása nagyrészt talán az etnikai típusok szelektív megőrzése. Bármely, különböző etnikai elemek keveréséből álló közösség történetében minden adott időpontban a test vagy vérmérséklet sok,

viszonylag állandó típusa közül az egyik vagy másik válik uralkodóvá. A helyzet, beleértve a bármely időpontban hatásos intézményeket is, az egyik típusú jellem fennmaradásának és uralmának kedvez a másik rovására; az így kiválasztott embertípus pedig, amelynek feladata a múltból fennmaradt intézmények fenntartása és továbbformálása, ezeket bizonyos mértékig tetszése szerint alakítja. A viszonylag állandó jellem- és gondolkodásmódbeli típusok kiválasztódásával egyidőben azonban kétségtelenül végbemegy a gondolkodásmódok szelektív alkalmazkodásának folyamata a hajlamok azon általános során belül, amely az uralkodó etnikai típust vagy típusokat jellemzi. A viszonylag állandó típusok szelekciója következtében változhat bármely népesség alapvető jellege, de vannak olyan változatok is, amelyek a típuson belül a részletekhez való alkalmazkodásnak és az egyes társadalmi viszonyokkal vagy viszonycsoportokkal kapcsolatos sajátos és megszokott nézetek közötti kiválasztódásnak köszönhetőek.

A jelen cél szempontjából azonban az alkalmazkodási folyamat természetének kérdése — tehát az, vajon ez főleg a vérmérséklet és a jellem állandó típusai közötti kiválasztódás-e, vagy elsősorban az ember gondolkodásmódjának alkalmazkodása a körülmények változásához — kevésbé fontos, mint az a tény, hogy akár az egyik, akár a másik módon, de az intézmények változnak és fejlődnek. A körülmények változásával az intézményeknek is meg kell változniuk, mivel ez utóbbiak a körülmények megváltozásának ösztönzésére létrejött válaszok megszokott módjait jelentik. A társadalom fejlődése azonos ezeknek az intézményeknek a fejlődésével. Az intézmények lényegében az egyén és a közösség különös viszonyaival és funkcióival kapcsolatos uralkodó gondolkodásmódot rögzítik. Azt az életvitelt pedig, amelyet az adott időben vagy a társadalmi fejlődés adott pontján fennálló intézmények összessége alkot, pszichológiai oldalról általánosságban az uralkodó szellemi magatartásként vagy az uralkodó életszemléletként jellemezhetjük. E szellemi magatartás vagy

életszemlélet általános vonásait tekintve végső elemzésben visszavezethető az uralkodó jellemtípusra.

A mai helyzet szelektív, kényszerítő folyamaton keresztül formálja a holnapi intézményeket: az emberek megszokott szemléletére hat, s így változtatja vagy erősíti meg azt a nézőpontot vagy szellemi magatartást, amely a múltból maradt fenn. Az emberek ily módon korábbi időszakoktól öröklik életüket irányító intézményeiket, vagyis gondolkodásmódjaikat. Ezek az időszakok lehetnek távolabbiak vagy közelebbiek, de az intézményeket mindenképpen a múltban dolgozták ki, és onnan öröklik. Az intézmények múltbeli folyamatok termékei, múltbeli körülményekhez alkalmazkodtak, s ezért sohasem felelnek meg teljesen a jelen követelményeinek. A dolog természetében rejlik, hogy a szelektív alkalmazkodásnak ez a folyamata sohasem tarthat lépést azokkal a változó körülményekkel, amelyek között a közösség adott időszakban létezik; az alkalmazkodást létrehozó és a szelekciót végző környezet, helyzet és követelmények ugyanis napról napra változnak; mihelyt viszont létrejönnek a közösség újabb és újabb helyzetei, ezek azonnal elavultakká válnak. Mikor a közösség egy lépéssel továbbhalad, maga ez a lépés is a helyzet olyan megváltozását jelenti, amely új alkalmazkodást igényel; az alkalmazkodás új kiindulópontjává válik, s ez így folytatódik a végtelenségig.

Bár unalmas közhelynek tűnhet, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a mai intézmények — az élet jelenleg elfogadott sémája — nem teljesen felelnek meg a mai helyzetnek. Az emberek jelenlegi gondolkodásmódja viszont tendenciájában a végtelenségig fenn kíván maradni, hacsak a körülmények nem kényszerítenek ki valamilyen változást. Az öröklött intézmények, gondolkodásmódok, nézőpontok, szellemi magatartások és hajlamok ezért maguk is konzervatív tényezők. Ezek a társadalmi tehetetlenség, a pszichológiai tehetetlenség és a konzervativizmus tényezői.

A társadalmi struktúra csak azon a változáson keresztül

fejlődik és alkalmazkodik az új helyzethez, amely a közösség osztályainak gondolkodásmódjában végbemegy; a változás alapja tehát végső elemzésben a közösséget alkotó egyének gondolkodásmódjának megváltozása. A társadalmi fejlődés lényegében az egyének szellemi alkalmazkodása azon körülmények nyomására, melyek már nem tűrik meg a jelenlegitől különböző múltbeli körülmények között kialakult és hozzájuk alkalmazkodó gondolkodásmódokat. Közvetlen célunk szempontjából nemigen fontos az a körülmény, vajon az alkalmazkodásnak ez a folyamata a kiválasztódás és a kitartó etnikai típusok fennmaradása-e, vagy pedig az egyéni alkalmazkodás folyamata és a szerzett vonások öröklődése.

A társadalmi haladás, különösen a gazdasági elmélet szempontjából olyan állandó közeledés, amelynek célja, hogy a belső viszonyok megközelítőleg pontosan alkalmazkodjanak a külsőkhöz; ez az alkalmazkodás azonban sohasem végérvényes, mivel a „külső viszonyok” maguk is állandóan változnak, a „belső viszonyok” folytonos változása következtében. A közelség foka viszont lehet nagyobb és kisebb, attól függően, hogy milyen könnyű az alkalmazkodás. Az ember mindenestre elkésve és vonakodva alkalmazkodik csak a megváltozott helyzet követelményeihez, s csak akkor, ha olyan körülmény készteti erre, amely tarthatatlanná tette az elfogadott nézeteket. Az intézmények és a megszokott nézetek alkalmazkodása a körülmények megváltozásához külső nyomásra történik; természetét tekintve az inger-válasz sémához hasonlít. Az tehát, hogy mennyire szabad és mennyire könnyű az alkalmazkodás, vagyis mennyire képes fejlődni a társadalmi struktúra, nagymértékben attól függ. hogy mekkora szabadsággal hat a helyzet bármely adott időpontban a közösség tagjaira — vagyis mennyire vannak kiszolgáltatva az egyének a környezet kényszerítő erejének. Ha a társadalom bármely része vagy osztálya valamilyen lényeges tekintetben menedéket talál a környezet hatása elől, akkor a közösségnek ez a része, vagy ez az osztály késedelmesebben alkalmaz-

mazkodik szemléletében és életvitelében a megváltozott helyzethez, s ennyiben visszatartja a társadalmi átalakulás folyamatát. A változásért és alkalmazkodásért felelős gazdasági erőkkel szemben ilyen védett helyzetben van a gazdag dologtalan osztály. S elmondható, hogy azok az erők, amelyek az intézmények alkalmazkodását igénylik — különösen a modern ipari közösség esetében —, csaknem kizárólag gazdasági természetűek.

Minden közösséget tekinthetünk olyan ipari vagy gazdasági mechanizmusnak, amelynek struktúráját az úgynevezett gazdasági intézmények alkotják. Ezen intézmények segítségével a közösség életfolyamata az őt körülvevő anyagi körülményekkel kapcsolatban módszeresen megy végbe. Amikor ily módon létrejönnek azok a módszerek, amelyek segítségével az emberi tevékenység kibontakozhat ebben az adott környezetben, akkor a közösség élete bizonyos mértékig könnyen fejeződik ki e megszokott irányokban. A közösség e múltban tanult és az említett intézményekben megtestesült módszerek szerint használja fel a környezet erőit életcéljai érdekében. De ahogyan a lakosság száma növekszik, s bővül az emberek tudása és ügyessége a természet erőinek irányításában, azonnal a korábbtól eltérő eredménnyel járnak a csoport tagjai közötti viszonyok megszokott módszerei, és a csoport mint egész, életfolyamatának irányításához felhasznált, szintén megszokott módszer; hasonlóképpen, az eredményként létrejövő életfeltételek sem ugyanúgy és ugyanolyan hatással oszlanak meg a közösség különböző tagjai között. Ha az a séma, amelynek megfelelően a korábbi feltételek mellett végbement a csoport életfolyamata, hatékonyság és könnyedség tekintetében az adott körülmények között megközelítette az elérhető legjobb eredményt, akkor megváltozott feltételek mellett ugyanez a változatlan életvitel ebben a tekintetben nem az elérhető legjobb eredménnyel fog járni. A népesség, a tudás és az ügyesség megváltozott feltételei mellett esetleg nem nehezebb az élet vitele a hagyo-

mányos sémának megfelelően, mint a korábbi feltételek mellett; de mindig megvan az esély arra, hogy az élet kevésbé könnyű, mint amilyen lehetne, ha a sémát úgy változtatnánk meg, hogy megfeleljen a megváltozott feltételeknek.

A csoport egyénéből áll, s a csoport élete az egyének legalábbis látszólag sokféle életéből tevődik össze. A csoport elfogadott életvitele úgy alakul ki, hogy az adott egyének összeegyeztetik nézeteiket arról, mi a helyes, a jó, az ajánlatos és a szép az emberi élet során. Mikor a környezettel való bánás megváltozott módszerei nyomán bekövetkezik az életfeltételek újraelosztása, akkor az eredmény nem az, hogy a csoport minden tagjának egyformán könnyebbé válik az élete. A megváltozott feltételek esetleg az egész csoport számára könnyebbé teszik az életet, de az újraelosztásnak rendszerint az a következménye, hogy a csoport egyes tagjai számára kevésbé könnyűvé és teljessé válik az élet. A technikai módszerek, a lakosság számának vagy az ipari szervezetnek a fejlődése a közösségnek legalább néhány tagjától azt igényli, hogy változtassa meg életmódját, ha könnyen és hatékonyan kíván alkalmazkodni a megváltozott ipari módszerekhez; eközben ezek az emberek nem képesek eleget tenni a helyes és szép életmóddal kapcsolatos áthagyományozott fogalmaknak.

Bárki, aki kénytelen megváltoztatni életmódját és embertársaihoz fűződő megszokott viszonyát, érzi az ellentétet az élet azon módszere, amelyet tőle az újólag létrejött szükségletek követelnek meg, és az élet hagyományos sémája között, amelyhez hozzászokott. Az ilyen helyzetbe került egyének érzik a legelevenebb ösztönzést arra, hogy újjáépítsék az áthagyományozódott életvitelt, s leginkább ők hajlandók új mércék elfogadására; ilyen helyzetbe viszont a megélhetés eszközei iránti szükséglet nyomán kerülnek az emberek. Az a nyomás, amelyet a környezet gyakorol a csoportra, s amely a csoport életvitelének átformálását igényli, pénzügyi igények formájában nehezedik a csoport tagjaira; mivel pedig a külső

erőket nagyrészt pénzügyi vagy gazdasági igényekre fordíthatjuk le, e tény miatt elmondhatjuk, hogy azok az erők, amelyek bármely modern közösségben az intézmények újjáalakítása szempontjából számítanak, főleg gazdasági jellegűek, vagy közelebbről, a pénzügyi nyomás formáját öltik. Az az újjáalakítás, amelyet itt szem előtt tartunk, lényegében az emberek nézeteinek megváltozása azzal kapcsolatban, hogy mi a jó és a helyes, s e változásnak az emberek felfogásában nagymértékben a pénzügyi igények nyomása az eszköze.

A legjobb esetben is csak vontatottan megy végbe mindenféle változás az emberek nézeteiben azzal kapcsolatban, hogy mi a helyes és a jó az életben. Különösen érvényes ez minden olyan változásra, amely haladó irányzatú, vagyis eltér az ősi helyzettől, attól a helyzettől, amelyet a közösségi társadalmi fejlődésének minden lépésénél kiindulópontnak tekinthetünk. Ennél könnyebb a visszafejlődés, a visszatérés arra az álláspontra, amelyhez a faj a múltban hosszú időn át hozzászokott. Különösen érvényes ez abban az esetben, ha a múltbeli álláspontról való továbbfejlődés elsősorban nem egy olyan etnikai típus megjelenésének köszönhető, amelynek vérmérséklete idegenül hat a korábbi állásponton.

A nyugati civilizáció élettörténetében a jelenlegi korszakot közvetlenül az a kulturális szakasz előzi meg, amit itt kvázi békés szakasznak nevezünk. Ennek a kvázi békés szakasznak az életvitelében a státus törvénye játszik uralkodó szerepet. Nem szükséges rámutatnunk arra, hogy a mai férfiak mennyire hajlamosok visszatérni az uralom és a személyes szolgaság szellemi magatartásához, amely ezt a szintet jellemzi. Inkább azt mondhatjuk róla, hogy a mai gazdasági igények bizonytalan időre hatályon kívül helyezték, mintsem azt, hogy végleg eltörölték azt e később kialakult igényekkel összhangban álló gondolkodásmódjukkal. Úgy látszik, hogy a gazdasági fejlődés zsákmányoló és kvázi békés szakaszai hosszan tartottak a nyugati kultúrához tartozó népesség valamennyi

fő etnikai elemének élettörténetében. Az ezekre a kulturális szakaszokra jellemző vérmérséklet és hajlamok ezért annyira kitartóak, hogy minden osztály vagy közösség esetében, amelyre nem hatnak a később kialakult gondolkodásmód fennmaradásáért felelős erők, elkerülhetetlen a gyors visszatérés a megfelelő pszichológiai konstitúció általános vonásaihoz.

Közismert dolog, hogy ha egyéneket, sőt még jelentős embercsoportokat is kiemelnek a magasabb szintű ipari kultúrából, és alsóbb rendű kulturális környezetnek vagy kezdetleges gazdasági helyzetnek szolgáltatnak ki, akkor gyorsan nyilvánvalóvá válik visszatérésük azokhoz a szellemi vonásokhoz, amelyek a zsákmányoló típust jellemzik. Valószínűnek látszik az is, hogy az európai férfi csúcsfejű-szőke típusa könnyebben tér vissza a barbársághoz, mint a többi etnikai elem, amellyel e típus együtt él a nyugati kultúrában. Bőségesen találkozunk a visszatérés e fajtájának típusaival a kivándorlás és a gyarmatosítás késői történetében. Ha nem félnénk attól, hogy megsértjük azt a sovíniszta hazafiúi érzületet, amely olyannyira jellemzi a zsákmányoló kultúrát, s amelynek megléte gyakran a visszaesés legfeltűnőbb jele a modern közösségekben, akkor az amerikai gyarmatok esetét a szokatlanul nagy méretű, bár nem túl mélyreható visszaesés példájaként említhetnénk.

A dologtalan osztály nagyfokú védettséget élvez azon gazdasági szükségletek nyomásától, amelyek oly nagy szerepet játszanak minden magasan szervezett ipari közösségben. Ez az osztály sokkal kevésbé érzi az élet eszközeiért folytatott harc követelményeit szigorúnak, mint bármely másik; s e kiváltságos helyzet következtében úgy kell találnunk, hogy a társadalom osztályai közül egyike azoknak, amelyek a legkevésbé fogékonyak azon követelmények iránt, amelyek az adott helyzetből származnak az intézmények további fejlődése és a megváltozott ipari helyzethez való alkalmazkodásunk érdekében. A dologtalan osztály konzervatív. A közösség álta-

lános gazdasági helyzetének követelményei nem nehezednek szabadon vagy közvetlenül ennek az osztálynak a tagjaira. Az elavulás fenyegetése nem követeli meg tőlük, hogy megváltoztassák életmódjukat és a külvilágról kialakított elméleti nézeteiket, hogy eleget tegyenek az új ipari technika követelményeinek; hiszen a szó igazi értelmében nem szerves részei az ipari közösségnek. Ezek a követelmények ezért az osztály tagjaiban nem azonnal hoznak létre akkora elégedetlenséget a fennálló renddel szemben, amely egyedül képes arra készíteni bármely embercsoportot, hogy feladja az élettel kapcsolatos és megszokottá vált nézeteit és módszereit. A dologtalan osztálynak az a feladata a társadalmi fejlődésben, hogy feltartsa a mozgást és konzerváljon mindent, ami elavult. Ez az állítás semmiképpen sem megy újdonság számba — már régen a közvélemény közhelyei közé tartozik.

Széleskörűen elfogadják azt az uralkodó meggyőződést, hogy a gazdag osztály természeténél fogva konzervatív, anélkül, hogy ehhez túl sok segítséget nyújtana valamilyen elméleti nézet, amely ennek az osztálynak a kulturális fejlődésben elfoglalt helyével s ezen fejlődéshez való viszonyával lenne kapcsolatban. Ha egyáltalán valamilyen magyarázattal kívánnak szolgálni ennek az osztálynak a konzervativizmusára, akkor ezt rendszerint megszégyenítő formában teszik, mondván, hogy a gazdag osztály azért ellenzi az újításokat, mert szerzett és méltatlan érdeke fűződik a jelenlegi állapotok fenntartásához. Az itt adott magyarázat semmiféle méltatlan motívumot nem tulajdonít ennek az osztálynak. A kulturális séma megváltozásával szembeni ellenkezés ösztönös, és nem elsősorban az anyagi előnyök érdeke által vezérelt kalkuláción alapul; ösztönös ellenszenv ez a cselekvés és a dolgok szemléletének elfogadott módjától való mindenfajta eltérés iránt — márpedig ez az ellenszenv minden emberben megvan, s csak a körülmények nyomására haladható meg. Az életmód és a gondolkodás mindenfajta megváltozását terhesnek tekintjük. Az emberiség gazdag és közönséges része kö-

zött ebben a tekintetben a különbség nem annyira a konzervativizmusra ösztönző motívumban rejlik, hanem inkább abban, hogy mennyire van kiszolgáltatva a változást sürgető gazdasági erőknek. A gazdag osztály tagjai azért nem engednek olyan könnyen az újítás követelményének, mert nem kénytelenek így tenni.

A gazdag osztálynak ez a konzervativizmusa annyira nyilvánvaló vonás, hogy néha még a tiszteletreméltóság jegyének is tartják. Miután a konzervativizmus a közösség gazdagabb és ezért jobb hírű részét jellemzi, bizonyos fokig tiszteletreméltó és díszítő értékű. Olyannyira előírásszerűvé vált, hogy a konzervatív nézetekhez való ragaszkodás magától értetődő része a tiszteletreméltóságról kialakított fogalmainknak; ezért parancsolóan hozzátartozik mindenkihez, aki a társadalmi jó hírnév szempontjából makulátlan életet kíván élni. A konzervativizmus, lévén a felső osztály jellegzetessége, előkelő; s megfordítva, az újítás közönséges, mert az alsó osztályokra jellemző. Az első és leginkább meggondolatlan elem abban az ösztönös ellenszenvben és szemrehányásban, amellyel elfordulunk minden társadalmi újítótól, éppen a dolog lényegi közönségessége. Így még azokban az esetekben is, amelyekben felismerjük annak az ügynek a lényeges érdemeit, amelynek szószólója az újító — ami könnyen megtörténhet, ha azok a bajok, amelyekre gyógyírt igyekszik találni, eléggé távol esnek időben, térben vagy a személyes kapcsolat szempontjából —, kénytelenek vagyunk érzékenyen reagálni arra a tényre, hogy az újító olyan személy, akivel kapcsolatba kerülni legalábbis ízléstelen dolog, s akivel el kell kerülni a társadalmi kapcsolatot. Az újítás rossz dolog.

Az a tény, hogy a jómódú dologtalan osztály szokásai, cselekedetei és nézetei a társadalom többi részének előírásos magatartásbeli kánonjává válnak, még nagyobbá teszi ennek az osztálynak a konzervatív befolyását. Kötelező lesz minden tiszteletreméltó ember számára, hogy ennek az osztálynak a vezetése alatt haladjon. Így tehát a helyes forma megteste-

sítőjeként elfoglalt magas pozíciója révén a gazdagabb osztálynak sokkal jelentősebb visszatartó hatása van a társadalmi fejlődésre, mint amit számszerű súlya indokolna. Előírásként ható példája nagymértékben megkeményíti a többi osztály ellenállását bármely újítással szemben, s az emberek érzelmeit azok felé a jó intézmények felé fordítja, amelyeket egy korábbi nemzedéktől örököltek.

A dologtalan osztály befolyása más módon is kifejeződik, más módon is akadályozza az élet olyan új konvencionális sémájának átvételét, amely jobban megfelelne a kor igényeinek. A felső osztály irányításának második módját, ha szigorúan következetesek akarunk maradni, nem sorolhatjuk ugyanahhoz a kategóriához, mint az ösztönös konzervativizmust és az új gondolkodásmódok irányában megnyilvánuló ellenszenvet, amikről az imént beszéltünk; itt is foglalkozhatunk azonban vele, mivel legalábbis annyiban közös a konzervatív gondolkodásmóddal, hogy akadályozza az újításokat és a társadalmi struktúra fejlődését. Az illemszabályok, a konvenciók és a divatos szokások bármely időpontban és bármely nép esetében többé-kevésbé szerves egésznek alkotnak; ezért, ha bármiféle jelentősebb változás következik be a séma egyik pontján, akkor más pontokon is változást vagy átrendeződést, sőt esetleg teljes újjászerveződést von maga után. Ha olyan változás következik be, amely közvetlenül csak a séma egyik csekélyebb fontosságú pontját érinti, akkor rejtve maradhat a konvenciók struktúrájának ezt követő megzavarodása; de még ilyen esetben is bizton állíthatjuk, hogy a következmény az általános séma többé-kevésbé megszire nyúló zavara lesz. Ha viszont a megkísérelt reform a konvencionális séma valamelyik elsőrendű fontosságú intézményének megszüntetését vagy alapos átformálását vonja maga után, akkor közvetlenül érezhető, hogy az eredmény az egész séma komoly zavara; az emberek úgy érzik, hogy a struktúra hozzáillesztése ahhoz az új formához, amelyet egyik

fő eleme öltött, fájdalmas és hosszadalmas, sőt kétséges folyamat lesz.

Hogy felismerjük, milyen nehézségekkel járna a konvencionális életmód bármely vonásának ilyenfajta radikális megváltozása, csak a monogám család, az apai vérrokonsági rendszer, a magántulajdon vagy az istenhit megszűnésére kell utalnunk bármely nyugati közösségben; vagy tegyük fel, hogy Kínában megszűnne az ősök imádata, Afrikában a rabszolgaság, a mohamedán országokban pedig a nemek egyenlőtlensége. Nem kell különösebb érvekkel rámutatnunk arra, hogy mindezekben az esetekben igen jelentős zavarok támadnának a konvenciók általános rendszerében. Az effajta újítás messzemenő változásokat vonna maga után az emberek gondolkodásmódjában, a rendszer azon pontjain is, amelyeket közvetlenül nem érint. Bármifajta ilyen újítással szemben megmutatkozó ellenszenv nem más, mint visszariadás az élet lényegileg idegen sémájától.

Mindennapi tapasztalatainkból ismerjük azt az ellenszenvet, amit jóra való emberek éreznek, ha szembe kerülnek olyan indítványokkal, amelyek az élet bevett módszereitől való eltérésre irányulnak. Nem szokatlan jelenség, hogy azok a személyek, akik üdvös tanácsokat és intelmeket osztogatnak a közösségnek, erőteljes kifejezésekkel illetik a messzemenő káros hatásokat, amelyektől a közösség szenvedne, ha akár csak olyan, viszonylag csekély változások következnének is be, mint az anglikán egyház elválasztása az államtól, a válás megkönnyítése, a női választójog elfogadása, a mérgező italok gyártásának és eladásának megtiltása vagy az öröklött jogok eltörlése, illetve korlátozása. Mint mondták, e változások mindegyike „alapjaiban rengetné meg a társadalom szerkezetét”, „a társadalmat káosszá változtatná”, „felforgatná az erkölcs alapjait”, „elviselhetetlenné tenné az életet”, „megzavarná a természet rendjét” stb. E kifejezések kétségtelenül túlzóak; ugyanakkor azonban, minden túlzáshoz hasonlóan, bizonyítják megfogalmazóik eleven érzé-

két azon súlyos következmények iránt, amelyeket leírni szándékoznak. Úgy érzik, az ilyen és az ehhez hasonló változtatások sokkal súlyosabb következményekkel járnak a bevett életmód megzavarása szempontjából, mintha az emberek társadalombeli kényelmét szolgáló szerkezetek valamelyik elszigetelt részének egyszerű megváltozása következne be. Ami ilyen nyilvánvalóan érvényes az elsőrendűen fontos újításokra, az kisebb mértékben, de ugyanígy érvényes a közvetlenül kevésbé fontos változásokra is. A változással szembeni ellenszenv nagyrészt azt jelenti, hogy az emberek húzódnak a gondoktól-bajoktól, amelyeket bármely változás során az újjárendezés tesz szükségessé; bármely kultúra vagy nép intézményrendszerének ez az összetartása az emberek gondolkodásmódjában még olyan ügyekkel kapcsolatban is erősíti a változással szembeni ösztönös ellenállást, amelyek önmagukban kisebb jelentőségűek.

Az emberi intézmények összetartásának köszönhető nagyobb fokú vonakodás következménye az, hogy minden változás során több idegi energiát emészt fel a szükséges újjárendezés, mint amennyire egyébként szükség lenne. Nemcsak arról van szó, hogy visszataszító a bevett gondolkodásmód megváltoztatása. Az elfogadott életszemlélet újjárendezése bizonyos mértékű lelki erőfeszítést igényel, többé-kevésbé hosszú és verejtékes erőfeszítéseket arra, hogy az egyén megőrizze tartását a megváltozott körülmények között. E folyamat bizonyos energiafelhasználást követel, s így sikeres elvégzéséhez több energiára van szükség, mint amennyit a megélhetésért folyó mindennapi harc felemészt. Ebből következik, hogy a haladást a hiányos táplálkozás és a rendkívüli fizikai nélkülözések nem kevésbé hatékonyan gátolják, mint az a fényűző élet, amely azáltal, hogy nem teremt számára alkalmat, kizárja az elégedetlenséget. A nyomorúságosan szegény emberek és mindazok, akiknek energiáit teljesen felemésztí a mindennapi fennmaradásért folytatott harc, azért konzervatívak, mert nem engedhetik meg maguknak, hogy

a holnaputánra is gondoljanak; s ugyanígy a nagy jómódban élők azért konzervatívak, mert nemigen van alkalmuk arra, hogy elégedetlenek legyenek a dolgok adott állásával.

Ebből az állításból következik, hogy a dologtalan osztály intézménye olyan módon teszi konzervatívvá az alsóbb osztályokat, hogy annyit von el tőlük a megélhetés eszközeiből, amennyit csak tud, s olyan szintre szállítja le fogyasztásukat, következésképpen a rendelkezésükre álló energiákat is, amelyen képtelenek az új gondolkodásmód megtanulásához és átvételéhez szükséges erőfeszítések megtételére. A gazdagság felhalmozódása a pénzügyi skála felső végén megfosztottságot jelent a skála alján. Közhelyszámba menő megállapítás, hogy a nagymértékű megfosztottság bizonyos embercsoportoknál mindig komoly akadály a bármifajta újításnak.

A gazdagság egyenlőtlen megoszlásának e közvetlen gátló hatását segíti elő az a közvetett hatás is, amelynek ugyanez az eredménye. Mint azt már láttuk, a felső osztály kötelező érvényű példája a tiszteletreméltóság kánonjainak rögzítésében elősegíti a feltűnő fogyasztást. A feltűnő fogyasztásnak, a jóra való mércéje egyik legfontosabb elemének uralkodó jellege az összes osztályban természetesen nem teljesen a gazdag dologtalan osztály példájára vezethető vissza, de gyakorlását és a hozzá való ragaszkodást kétségtelenül megerősíti a dologtalan osztály példája. Ebben a kérdésben a jóra való követelményei igen jelentősek és parancsolóak; így még azok az osztályok is, amelyeknek pénzügyi helyzete elég erős ahhoz, hogy a létfenntartáshoz minimálisan szükséges javaknál sokkal többet fogyasszanak, a parancsolóbb erejű fizikai igények kielégítése után fennmaradó többletet gyakran a hivalkodó jóra való céljára fordítják, ahelyett, hogy az élet fizikai kényelmét és teljességét növelnék vele. Sőt, a rendelkezésre álló többletenergiát valószínűleg olyan javak megszerzésére fordítják, amelyek a feltűnő fogyasztást vagy a feltűnő fitogtatást szolgálják. Mindennek az az eredménye, hogy a pénzügyi tiszteletreméltóság követelményei

általában (1) csak csekély olyan létfenntartási minimumot tesznek lehetővé, amely a feltűnő fogyasztáson kívül más célokra is felhasználható és (2) felemésztének minden többlet-energiát, ami az élet pusztán fizikai szükségleteinek kielégítése után még rendelkezésre áll. Mindez erősíti a közösség általános konzervatív magatartásmódját. A dologtalan osztály intézménye közvetlenül úgy gátolja a kulturális fejlődést, hogy (1) az osztályra jellemző tehetetlenséggel rendelkezik és (2) előírászerű példát nyújt a feltűnő pazarlásra és konzervativizmusra; közvetetten pedig a gazdagság és a létfenntartás egyenlőtlen megoszlásának azon rendszerén keresztül, amelyen maga az intézmény is alapul.

Tegyük hozzá, a dologtalan osztálynak anyagi érdeke is fűződik ahhoz, hogy olyannak hagyja meg a dolgokat, amilyenek. Az uralkodó körülmények között ez az osztály bármely időszakban kiváltságos helyzetben van, s várható, hogy mindenfajta eltérés a fennálló rendtől inkább hátrányosan, mint előnyösen érinti. Az osztály attitűdjét ezért, amelyet egyszerűen osztályérdeke befolyásol, békén kell hagyni. Ez az érdektől vezérelt motívum egészíti ki az osztály erőteljes ösztönös előítéleteit, s ezeket még szilárdabban konzervatívvá teszi, mint amilyenek különben lennének.

Mindez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, mintha magasztalnánk vagy helytelenítenénk a dologtalan osztálynak, a társadalmi struktúra konzervativizmusának és visszaesésének képviselőjeként és eszközeként betöltött tisztét. Gátló hatása lehet üdvös is, és ennek ellenkezője is. Hogy bármely adott esetben a kettő közül melyikről kell beszelnünk, azt inkább a konkrét esetvizsgálat, mint az általános elmélet dönti el. Lehet valami igazsága a konzervatív elemek szószólói által oly gyakran (politikai kérdésként) hangoztatott nézetnek, hogy ha a konzervatív jómódú osztályok nem fejtenének ki ilyen fontos és állandó ellenállást az újítással szemben, akkor a társadalmi újítás és kísérletezés tarthatatlan és elviselhetetlen helyzetbe kergetné a közösséget; ennek

egyetlen lehetséges eredménye az elégedetlenség és pusztító visszacsapás lenne. Mindez azonban nem tartozik a jelenlegi érveléshez.

Függetlenül azonban minden helytelenítéstől és attól a kérdéstől, vajon szükséges-e valamilyen módon fékezni az elhamarkodott újításokat, a dolog természetében rejlik, hogy a dologtalan osztály állandóan gátolja azt az alkalmazkodást a környezethez, amelyet társadalmi haladásnak vagy fejlődésnek nevezünk. Az említett osztály jellegzetes magatartását a következő szabályban foglalhatjuk össze: „Minden, ami van, helyes”; ha ezzel szemben az emberi intézményekre vonatkoztatjuk a természetes kiválasztódás törvényét, akkor a következő axiómát kapjuk: „Minden, ami van, rossz.” Nem arról van szó, mintha a mai intézmények teljesen rosszak lennének a mai élet céljai szempontjából, de bizonyos mértékig mindig és a dolog természeténél fogva rosszak. Annak eredményeként jöttek létre, hogy az életmód többé-kevésbé megfelelően alkalmazkodott egy helyzethez, amely a múltbeli fejlődés valamely időszakában volt uralkodó; ennél fogva valamivel rosszabbak, mint az átmenet, amely a jelenlegi helyzetet elválasztja a múltbelitől. A „helyes” és „rossz” kifejezést itt természetesen anélkül használjuk, hogy közben elgondolnánk, minek kellene és minek nem kellene lennie. E kifejezéseket egyszerűen az evolúció (erkölcsileg nem színezett) álláspontjáról alkalmazzuk, s velük a tényleges evolúciós folyamattal való összeférhetőséget vagy összeférhetetlenséget jelöljük. A dologtalan osztály intézménye, erővel vagy az osztályérdek és az ösztön közvetítésével, előírás és előírásos példa révén továbbörökíti az intézmények meglevő hibás alkalmazkodását, sőt előnyben részesít egy olyan fordulatot, amely valamivel archaikusabb életvitelhez való visszatérést eredményez. Ez a séma még kevésbé tenne eleget az élet kívánalmainak a fennálló helyzetben, mint az a bevett és elavult séma, amelyet a közvetlen múltból örököltünk.

Miután azonban mindezt elmondtuk a régi jó módszerek

megőrzésével kapcsolatban, mégis igaz marad, hogy az intézmények változnak és fejlődnek. A szokások és gondolkodásmódok halmozott fejlődésen mennek keresztül; a konvenciók és életmódok szelektív adaptációja jön létre. Kell valamit állítani arról a feladatról, amelyet a dologtalan osztály teljesít e fejlődés irányításában és visszatartásában; nem sokat mondhatunk azonban viszonyáról az intézmények fejlődéséhez, kivéve, ha ez az elsősorban és közvetlenül gazdasági intézményeket érinti. Ezeket az intézményeket — a gazdasági struktúrát — megközelítően két osztályra vagy kategóriára bonthatjuk, attól függően, hogy a gazdasági élet két eltérő célja közül az egyiket vagy a másikat szolgálják-e.

A klasszikus terminológiával élve ezek a szerzés vagy a termelés intézményei; vagy, hogy a más összefüggésben már a korábbi fejezetekben felhasznált kifejezésekhez folyamodjunk, ezek pénzügyi vagy ipari intézmények; megint csak más kifejezésekkel, olyan intézményekről van szó, amelyek vagy megszégyenítő vagy nem megszégyenítő szándékú gazdasági érdekeket szolgálnak. Az előbbi kategória az „üzletre”, az utóbbi az iparra vonatkozik, e kifejezést mechanikai értelemben véve. Az utóbbiakat gyakran nem tekintik intézményeknek, nagyrészt azért, mert közvetlenül nem érintik az uralkodó osztályt, s ezért ritkán alanyai a törvényhozásnak vagy a szándékos megegyezésnek. Ha feléjük fordul a figyelem, akkor rendszerint pénzügyi vagy üzleti oldalról közelítik meg őket, lévén ez a gazdasági élet azon oldala vagy része, amely korunkban elsősorban foglalkoztatja az emberek, különösen pedig a felső osztályok meggondolásait. Ezeknek az osztályoknak gazdasági ügyekben szinte kizárólag üzleti érdekeik vannak, ugyanakkor főleg az ő dolguk, hogy döntsenek a közösség egyes-bajos dolgairól.

A dologtalan (vagyis a birtokos nem ipari) osztály pénzügyi viszonyban áll a gazdasági folyamattal — a szerzés és nem a termelés, a kiaknázás és nem a felhasználás viszonyában. Gazdasági tevékenysége közvetve persze rendkívül fon-

tos lehet a gazdasági élet szempontjából; s itt semmiképpen sem kívánjuk lebecsülni a birtokos osztály vagy az ipar kaptányainak gazdasági funkcióját. Célunk egyszerűen az, hogy rámutassunk, milyen természetű viszonyban állnak ezek az osztályok az ipari folyamattal és a gazdasági intézményekkel. Tevékenységük élősködő jellegű, érdekeik arra irányulnak, hogy annyi anyagot fordítsanak saját hasznukra, amennyit csak tudnak, s mindent megtartsanak, amit csak kezükbe kapnak. Az üzleti világ konvenciói a zsákmányolás vagy élősködés ezen elvének szelektív felügyelete alatt alakultak ki. Ezek a tulajdonlás konvenciói; több-kevesebb áttétellel az ősi zsákmányoló kultúrából származnak. Ezek a pénzügyi intézmények azonban nem teljesen felelnek meg a mai helyzetnek, mivel olyan múltbeli helyzetben alakultak ki, amely bizonyos mértékig különbözik a jelenlegitől. Ennélfogva még a pénzügyi hatékonyságot sem szolgálják úgy, ahogy tehetnék. A megváltozott ipari élet a szerzés megváltozott módszereit igényli; a pénzügyi osztályoknak pedig bizonyos érdekeik fűződnek ahhoz, hogy úgy alakítsák a pénzügyi intézményeket, hogy a leghatásosabbak legyenek a magánnyereség megszerzése szempontjából, vagyis összeegyeztethetők az ipari folyamat — amelyből e nyereség származik — fennmaradásával. Ezért többé-kevésbé állandó tendenciát figyelhetünk meg az intézményes fejlődésnek a dologtalan osztály által történő irányításában, amely megfelel azon pénzügyi céloknak, amelyek a dologtalan osztály gazdasági életét formálják.

A pénzügyi érdeknek és gondolkodásmódnak az intézmények fejlődésére gyakorolt hatását láthatjuk azokban a rendeletekben és megegyezésekben, amelyek a tulajdon biztonságára, a szerződések végrehajtására, a pénzügyi ügyletek megkönnyítésére és a szerzett érdekeltségekre irányulnak. Ilyen hatással járnak azok a változások, amelyek a csődöt és a csőd-tömeggondnokságot, a korlátolt felelősséget, a bank és valuta-forgalmat, a munkások vagy alkalmazók koalícióit, a trösztö-

ket és a közös irodákat érintik. A közösség ilyenfajta intézményes berendezkedésének közvetlen hatása csak a birtokos osztályokra van, mégpedig birtokuk mértékében, vagyis attól függően, hogy mennyiben sorolhatók a dologtalan osztályhoz. Az effajta megegyezések az üzleti életben azonban közvetve a legsúlyosabb következményekkel járnak az ipari folyamat és a közösség élete szempontjából. S miközben így irányítják az intézmények fejlődését, a pénzügyi osztályok a közösség szempontjából rendkívül fontos célt szolgálnak, nemcsak az elfogadott társadalmi séma megőrzésében, hanem a tulajdonképpeni ipari folyamat formálásában is.

Ennek a pénzügyi intézmény struktúrájának és megjavításának közvetlen célja a könnyebb, békésebb és rendezettebb kizsákmányolás; távolabbi hatásai azonban messze meghaladják e közvetlen célt. A könnyebb üzletvitel nemcsak azt teszi lehetővé, hogy az ipar és az iparon kívüli élet kevesebb zavar közepette haladjon előre; a szigorú megkülönböztetést igénylő zavarok és bonyodalmak kiküszöbölése lassanként magát a pénzügyi osztályt is feleslegessé teszi. Mihelyt a pénzügyi műveletek rutinmunkává válnak, nélkülözhetők lesznek az ipar kapitányai. Szükségtelen hozzátennünk, hogy a dolgok ilyenén való végső kimenetele még a beláthatatlan jövőbe nyúlik. Azok a tökéletesítések, amelyeket pénzügyi érdekek kedvéért hajtottak végre a modern intézményeken, más területen egyre inkább „lélektelen” részvénytársaságokkal helyettesítik a kapitányokat, ugyancsak a tulajdonos dologtalan osztály funkcióinak nélkülözhetőségéről tanúskodnak. Ezért aztán az a hajlam, amelyet a gazdasági intézmények növekedése a dologtalan osztály befolyására kialakított, közvetve igen jelentős ipari következményekkel jár.

9. Az archaikus vonások konzerválása

A dologtalan osztály intézménye nemcsak a társadalmi struktúrára, hanem a társadalom egyes tagjaira is hatással van. Mihelyt valamilyen hajlamot vagy nézőpontot az élet tekintélyen nyugvó mércéjeként vagy normájaként fogadnak el, az visszahat azon társadalom tagjainak jellemére, amely normaként fogadta el. Bizonyos mértékig alakítja gondolkodási szokásait és szelektív felügyeletet gyakorol az emberek készségei és hajlandóságai felett. E hatás részben valamennyi egyén szokásainak kényszerű, nevelt adaptációja révén jön létre, részben pedig az alkalmatlan egyének és származási ágak szelektív kiküszöbölésén keresztül. Azt az emberanyagot, amely nem enged az elfogadott séma által kikényszerített életmódnak, többé-kevésbé kiküszöbölik, illetve elnyomják. A pénzügyi versengés és az ipartól való mentesség elvei ily módon az élet kánonjaivá váltak, és meglehetősen fontos kényszerítő tényezőkké lettek abban a helyzetben, amelyhez az embereknek alkalmazkodniuk kell.

A hivalkodó pazarlás és az ipar alól való mentesség két átlagos elve hatást gyakorol a kulturális fejlődésre, mind úgy, hogy irányítja az emberek gondolkodási szokásait és ellenőrzi az intézmények fejlődését, mind pedig úgy, hogy a kiválasztáson keresztül megőrzi az emberi természet bizonyos vonásait, amelyek az élet könnyebbségéhez vezetnek a dologtalan osztály sémájának uralma alatt, s így ellenőrzik a közösség tényleges beállítottságát. A dologtalan osztály intézményeinek közvetlen tendenciája a szellemi fennmaradásra és visszatérésre irányul az emberi jellem alakításában. A közösség beállítottságára gyakorolt hatása megállítja a szellemi fejlődést. Egészében véve ez az intézmény különösen a késői kultúrában mutat konzervatív tendenciákat. Ez az állítás lényegében eléggé ismerős, itteni alkalmazása azonban sokak számára az újdonság erejével hathat. Ezért helyénvalónak látszik, ha összefoglaló áttekintést nyújtunk logikai alapjáról,

még akkor is, ha ezzel közhelyek unalmas ismételtetésének és megfogalmazásának kockázatát vállaljuk.

A társadalmi fejlődés a vérmérséklet és a gondolkodási szokások szelektív alkalmazkodásának folyamata az egyesült élet körülményeinek nyomása alatt. A gondolkodási szokások alkalmazkodása azonos az intézmények fejlődésével. Az intézmények fejlődésével együtt azonban sokkal lényegesebb változás is lejátszódik. Nemcsak arról van szó, hogy az emberek szokásai megváltoznak a helyzet változó kívánalmai nyomán, hanem ezek a változó kívánalmak is megfelelő változást hoznak létre az emberi természetben. Az élet változó feltételeivel együtt megváltozik a társadalom emberanyaga is. Az emberi természetnek ezt a változását a mai etnológusok szelektációs folyamatnak tartják, amely számos, viszonylag állandó és tartós etnikai típus vagy etnikai elem között megy végbe. Az emberek általában hajlamosak arra, hogy többé-kevésbé pontosan visszatérjenek (illetve a nevelés során ragaszkodjanak) az emberi természet egyik vagy másik olyan típusához, amely fő vonásaiban megközelítőleg megfelelt egy, a jelenlegitől különböző múltbeli helyzetnek. A nyugati kultúrához tartozó népességben az emberiség számos ilyen viszonylag állandó etnikai típusát megtaláljuk. Ezek az etnikai típusok a faj öröklődésében ma nem merev és változatlan mintákként élnek tovább, amelyek közül mindegyiknek egyetlen pontos és sajátos sémája lenne, hanem kisebb-nagyobb számú változat formájában. Az etnikai típusok néhány változata annak a hosszúra nyúlt kiválasztási folyamatnak az eredménye, amelynek a különböző típusok és kereszteződések voltak kiszolgáltatva a kultúra történelem előtti és történelmi fejlődése során.

Maguknak a típusoknak ezt a szükségszerű változását — amely hosszantartó és állandó szelektációs folyamatnak köszönhető — nem eléggé realizálták azok a szerzők, akik az etnikai fennmaradást elemezték. Az elméletnek itt az emberi természet fő, egymástól eltérő változatával van dolga, amelyek

a nyugati kultúrához tartozó etnikai típusok e viszonylag késői szelektív alkalmazkodásából jöttek létre; elsősorban az érdekel bennünket, hogy milyen valószínű hatásokkal jár a mai helyzet a két, egymástól eltérő irányú változás elősegítésében.

Az etnológiai helyzetet röviden összefoglalhatjuk; mivel pedig a legnélkülözhetetlenebbek kivételével minden részletet el kívánunk kerülni — a típusok és változatok körvonalait, valamint a visszatérés és fennmaradás őket érintő sémáját —, diagrammszerűen szárazon és egyszerűen mutatjuk be azt, ami más célok szempontjából nem lenne megengedhető. Ipari közösségeink férfiai általában a következő három fő etnikai típusnak megfelelően nevelik utódaikat: a csúcsfejű-szőke, a rövid és gömbfejű-barna és a mediterrán — figyelmen kívül hagyva kultúránk kisebb jelentőségű és nem belső elemeit. De e fő típusok mindegyikén belül legalább két irányzat észlelhető: e kettő a békés és zsákmányolás előtti változat és a zsákmányoló változat. E két jellegzetes változat közül az előbbi minden esetben közelebb áll az általános típushoz, mivel típusa reprezentánsa a visszatérés szempontjából, amint azt az egyesült élet legkorábbi szakaszán megtalálhattuk (azon a szakaszon, amelyről vannak akár régészeti, akár pszichológiai bizonyítékaink). Ez a változat képviseli a jelenlegi civilizált ember őseit az élet békés, vad szakaszában, amely megelőzte a zsákmányoló kultúrát, a státus birodalmát és a pénzügyi versengés kialakulását. A típusok második vagy zsákmányoló változatát a fő etnikai típusok és kereszteződéseik újabb módosulásából létrejött maradványnak tekintjük — e típusokat főleg a zsákmányoló kultúra és a kvázi békés szakasz versengésen alapuló kultúrája vagy a tulajdonképpeni pénzügyi kultúra fegyelmezése alatt történő szelektív alkalmazkodás módosította.

Az öröklődés ismert törvényeinek következtében többé-kevésbé messzi múltbeli szakaszokból is lehetséges a fennmaradás. Rendes átlagos vagy normális esetben, amennyiben

a típus megváltozott, vonásai megközelítőleg olyan formában kerülnek át az új típusba, amilyenek a közelmúltban voltak — amit az öröklött jelennek nevezhetünk. Célunk szempontjából ezt az öröklött jelent a késői zsákmányoló és a kvázi békés kultúra jelenti.

Az esetek többségében a modern civilizált ember általában az emberi természetnek ahhoz a változatához igyekszik hű maradni, amely ezt a közelmúltbeli, öröklöten még mindig létező zsákmányoló vagy kvázi zsákmányoló kultúrát jellemzi. Ezt az állítást bizonyos megszorítással kell értenünk a barbár idők szolgai vagy elnyomott osztályainak leszármazottjait illetően, de a szükséges finomítás valószínűleg nem olyan jelentős, mint amilyennek első pillantásra tűnhet. Ha a népeiséget egészében vesszük, akkor ez a zsákmányoló, versengő változat nem érte el az állandóság és stabilitás magas fokát. Ez annyit jelent, hogy a modern nyugati ember által örökölt emberi természet nem tekinthető kifejezetten homogénnek az őt alkotó különböző készségek és hajlamok sorának vagy viszonylagos erejének tekintetében. Az öröklött jelen embere az egyesült élet legújabb kíváncsi szempontjából kismértékben archaikus. Az a típus pedig, amelyhez a modern ember általában vissza akar térni a változatok törvénye nyomán, egy valamivel ősebb emberi természet. Ha viszont azon visszatérő elemek alapján ítélünk, amelyek az uralkodó zsákmányoló vérmérséklettől eltérő vérmérsékletű egyénekben mutatkoznak meg, akkor azt látjuk, hogy a zsákmányolás előtti változat állandóbb, és vérmérsékletbeli elemeinek megoszlása vagy viszonylagos ereje szimmetrikusabb.

Az öröklött emberi természet elágazását az etnikai típus egy korábbi és egy későbbi változatára — amelyhez az egyén hű kíván maradni — keresztezi és elhomályosítja egy hasonló elágazás két vagy három olyan fő etnikai típusra, amelyek a nyugati népeiséget alkotják. E közösségek egyéneit csaknem minden esetben a legkülönbözőbb arányokban ke-

resztesződött három uralkodó etnikai elem vegyületeinek tekintjük; ennek az az eredménye, hogy az egyének igyekeznek teljesen hasonulni a bennük keveredő egyik vagy másik etnikai elemhez. Ezek az etnikai típusok vérmérsékletük szerint bizonyos mértékig úgy különböznek egymástól, mint a típusok zsákmányoló és zsákmányolás előtti változatai; a csúcsfejű-szőke típusra inkább jellemző a zsákmányoló vérmérséklet — vagy legalábbis az erőszakosabb beállítottság —, mint a gömbfejű-barna típusra, s különösen inkább, mint a mediterrán típusra. Ha tehát az intézmények fejlődése vagy az adott közösség tényleges érzelmei a zsákmányoló emberi természettől való eltérésről árulkodnak, akkor lehetetlenség bizonyossággal kijelenteni, hogy ez az eltérés visszatérést jelez-e a zsákmányolás előtti változathoz. Lehet, hogy az eltérést a közösségben megtalálható „alacsonyabb” etnikai elemek egyikének-másikának fokozódó túlsúlya okozza. Mégis, bár a bizonyítékok nem annyira meggyőzőek, mint kívánatos lenne, vannak jelek arra, hogy a modern közösségek tényleges vérmérsékletében meglevő változatok nem teljesen az állandó etnikai típusok közötti szelekció következményei. Úgy látszik, hogy a szelekció jelentős mértékben a különböző típusok zsákmányoló és békés változatait érinti.

Az elemzés szempontjából nem nélkülözhetetlen a jelenkori emberi fejlődés itt ismertetett koncepciója. Az általános következtetések, amelyekre a szelektív alkalmazkodás e fogalmának használata nyomán szert tettünk, lényegében igazak maradnának akkor is, ha helyettük korábbi, darwini és spenceri fogalmakat használnák. Az adott körülmények között megengedhető bizonyos szabad játék a kifejezések használatában. A „típus” szót tág értelemben használjuk, hogy a vérmérséklet olyan változatait jelöljük vele, amelyeket a néprajztudós talán csak a típus mindennapi változatainak, nem pedig külön etnikai típusoknak tekintene. Ha valahol az érvelés szempontjából finomabb megkülönböztetésre van szük-

ség, ott az összefüggésből nyilvánvalóvá válik, hogy erőfeszíté-
teket tettünk erre.

A mai etnikai típusok tehát a primitív faji típusok változatai. A barbár kultúra fegyelme alatt változáson mentek keresztül, s megváltozott formájuk bizonyos fokig rögződött. Az öröklött jelen embere az őt alkotó etnikai elemeknek a szolga vagy az arisztokrata formájában megjelenő barbár változata. Ez a barbár változat azonban nem érte el a homogenitás vagy az állandóság legmagasabb fokát. Bár a barbár kultúra — a zsákmányoló és a kvázi békés kulturális periódus — abszolút mértékkel mérve hosszú ideig tartott, jellegét tekintve sem elég hosszú, sem elég változatlan nem volt ahhoz, hogy rendkívül szilárd típusokat eredményezhetett volna. Elég gyakran találkozunk a barbár emberi természet változataival, s ma még inkább észrevehetőek ezek a változatok, mert a modern életkörülmények már nem hatnak rendszeresen abba az irányba, hogy elnyomják mindazt, ami barbár mércével mérve normálisnak tekinthető. A zsákmányoló vérmérséklet nem segít hozzá az élet minden céljának megoldásához, s különösen alkalmatlannak bizonyul a modern iparban.

Az öröklött jelen emberi természetétől való eltérések leggyakrabban visszatérések a típus valamelyik korábbi változatához. Ezt a korábbi változatot képviseli az a vérmérséklet, amely a békés vadság primitív szakaszát jellemzi. Az emberi természetet a barbár kultúra hajnala előtt uralkodó életkörülmények és a tevékenység akkori céljai alakították, s ezek rögzítették bizonyos alapvető vonásait. Az öröklött jelen emberi természetének változása során a modern ember hajlamos visszatérni ezekhez az ősi, általános vonásokhoz. Békésnek tűnnek azok a feltételek, amelyek között az emberek a még emberinek nevezhető egyesült élet legkezdetlegesebb szakaszán éltek; s e korai feltételek vagy körülmények mellett az emberek jellege, szellemi beállítottsága és vérmérséklete látszólag békés és nem agresszív, mondhatni tehetetlen színe-

zetű volt. Közvetlen célunk szempontjából úgy vehetjük, hogy ez a békés kulturális szint jelzi a társadalmi fejlődés kezdeti szakaszát. A jelen érvelés szempontjából a kultúra e feltételezett kezdeti szakaszának uralkodó szellemi vonása a csoportszolidaritás közvetlen, magától értetődő érzése volt, amely nagyrészt önelégült, de semmiképpen sem buzgó rokonszenvben fejeződött ki az emberi élet mindenfajta tehetősége iránt, és kényelmetlen ellenszenvben az élet megérteti gátjaival és haszontalanságaival szemben. Az általában hasznos iránti mindent átható, de nem türelmetlen érzéknek — azáltal, hogy mindenütt jelen volt a zsákmányoló korszak előtti vadember gondolkodási szokásaiban — valószínűleg jelentős kényszerítő ereje volt életére és a csoport más tagjaival való megszokott kapcsolatának módjára.

Homályosnak és kétségesnek látszanak a kultúra kezdeti, differenciálatlanul békés szakaszának nyomai, ha létezésének csupán olyan kategórikus bizonyítékaira vagyunk tekintettel, amelyekkel akár a civilizált, akár a nyers közösségek történelmi jelenében divatos szokások és nézetek szolgálnak; létezésének kevésbé kétséges bizonyítékait találjuk azonban a pszichológiai maradványokban, az emberi jellem állandó és mindent átható vonásaiban. E vonások talán különösen nagymértékben élnek tovább azokban az etnikai elemekben, amelyek a zsákmányoló kultúra során háttérbe szorultak. A létért folytatott egyéni küzdelem során viszonylag haszontalanná váltak azok a vonások, amelyek megfeleltek a korábbi életszokásoknak. Ennélfogva elnyomták és háttérbe szorították a népesség azon elemeit vagy azokat az etnikai csoportokat, amelyek vérmérsékletük miatt kevésbé voltak alkalmasak a zsákmányoló életre.

A zsákmányoló kultúrára való átmenet során bizonyos mértékig megváltozott a létért folytatott harc; míg kezdetben a csoport harca volt a nem emberi környezettel szemben, most az emberi környezet elleni harccá vált. E változást a csoport egyes tagjai közötti növekvő ellentétek és ezen ellentétek

tudata kísérte. Bizonyos fokig megváltoztak a csoporton belüli siker feltételei és a csoport fennmaradásának feltételei is; fokozatosan megváltozott a csoport uralkodó szellemi beállítottsága, s ennek következtében az élet elfogadott sémájában másfajta készségek és hajlamok vették át a legitim uralmat. A kultúra békés szakasza maradványainak tekinthető ősi vonások között találjuk a faji szolidaritás általunk lelkiismeretnek nevezett ösztönét — amely magában foglalja az igazságosság és a méltányosság iránti érzéket is —, valamint a mesterségbeli tudás ösztönét naiv, nem megszegyenítő kifejeződésében.

A biológia és a pszichológia tudományának újabb fejleményei nyomán az emberi természetet a szokások terminusaiban kell megragadnunk; csak e felfogás alapján körvonalazhatjuk az említett vonások helyét és alapját. Az élet e szokásai túlonként mindent áthatóak ahhoz, hogy valamilyen késői és rövid fegyelmezés befolyásának tulajdoníthatnánk őket. A jelenlegi modern élet sajátos kíválmái időnként könnyen háttérbe szorítják őket, s ez arra utal, hogy e szokások egy rendkívül ősi fegyelmezési folyamat fennmaradt hatásai, amelynek tanulságaitól a részletek tekintetében a megváltozott körülmények között gyakran kénytelenek vagyunk eltérni; az viszont, hogy csaknem mindenütt megjelennek, ahol csökken a társadalmi követelmények nyomása, arra utal, hogy viszonylag hosszú ideig és minden komolyabb megszokás nélkül kellett tartania a folyamatnak, amelynek során e vonások megszilárdultak és a típus szellemi arculatának részévé váltak. E megállapítást nem túlzottan befolyásolja az a kérdés, vajon e folyamat a szó régimódi értelmében felfogott megszokás volt-e, vagy pedig a faj szelektív alkalmazkodása.

Az élet jellege és kíválmái a státus és az egyén-osztály antitézis uralma alatt — amely felöleli az egész időszakot a zsákmányoló kultúra kezdetétől napjainkig — arra utalnak, hogy a vérmérséklet itt tárgyalt vonásai aligha keletkezhet-

tek és szilárdulhattak meg e periódus folyamán. Igencsak valószínű, hogy e vonások valamely korábbi életmódból származnak, s a zsákmányoló, illetve a kvázi békés kultúra folyamán lassanként kezdtek feledésbe merülni, ahelyett, hogy e későbbi kultúra kialakította és rögzítette volna őket. A faj öröklött jellegzetességeinek látszanak, amelyek fennmaradtak, annak ellenére, hogy a kultúra zsákmányoló, majd később pénzügyi szintjén megváltoztak a siker követelményei. Valószínűleg az a kitartó közvetítés tartotta fenn őket, amely bizonyos mértékig a faj minden tagjában meglevő öröklött vonások sajátja, s amely ennél fogva a faj folyamatosságának általános alapján nyugszik.

E jellegzetességet még egy olyan szigorú és hosszú szelekciós folyamat sem könnyen küszöböli ki, amelynek a zsákmányoló és a kvázi békés szint vetette alá az itt tárgyalt vonásokat. E békés vonások nagyrészt idegenül hatnak a barbár élet módszerei és lelkülete számára. A barbár kultúra legfőbb jellemzője a szakadatlan versengés és ellentét osztályok és egyének között. A versengés fegyelme azokat az egyéneket és leszármazási ágakat részesíti előnyben, amelyekben viszonylag csekély mértékben vannak meg a békés vadság vonásai. Ezért e vonások kiküszöbölésére törekszik, s azokban a népegekben, amelyeket hatalmába kerített, szemmel láthatólag jelentős mértékben gyengítette őket. Még ahol nem sújtják is szélsőséges büntetéssel az eltérést a barbár vérmérséklettől, ott is többé-kevésbé állandó nyomás alatt állnak a nem alkalmazkodó egyének és leszármazási ágak. Ahol az élet nagyrészt az egyének harca a csoporton belül, ott az ősi békés vonások nagyfokú jelenléte gátolná az egyént a létért folytatott harcban.

A jó természet adományai, a méltányosság és a megkülönböztetés nélküli rokonszenv a kultúra egyetlen olyan ismert szakaszában sem segíti elő jelentős mértékben az egyén életét, amely eltér az itt tárgyalt feltételezett kezdeti időszak-tól. Birtoklásuk arra szolgálhat, hogy megóvjá az egyént a

kemény bánásmódtól a többséggel szemben, melynek a normális emberről kialakított eszménye csak csekély mértékben tartalmazza e vonásokat; eltekintve azonban ily módon gyakorolt közvetett és negatív hatásuktól, az egyén a versenyuralma alatt akkor boldogul jobban, ha kevesebbel rendelkezik az említett adományok közül. Meglehetősen tág értelemben véve a pénzügyi kultúrában az egyén sikerét az segíti elő, ha nincsenek aggályai, rokonszenvei, nem becsületes és nincs tekintettel mások életére. A rendkívül sikeres emberek mindenkor e típushoz tartoznak, kivéve azokat, akiknek sikere nem a gazdagság vagy a hatalom mércéjén méretett le. A tisztesség csak igen szűk határok között, s akkor is csak a pickwicki értelemben a legjobb politika.

Ha a nyugati kultúra felvilágosult közösségének a modern civilizált feltételek között folyó élete szempontjából tekintjük, akkor nem nevezhetjük túl sikeresnek a primitív, zsákmányolás előtti vadembert, akinek jellemét az előbb kíséreltük meg körvonalazni. E kezdetleges emberről még azon hipotetikus kultúra szempontjából is, amelynek az emberi természet e típusa mindenfajta állandóságát köszönheti, még a békés vademberek csoportjának céljai tekintetében is azt kell mondanunk, hogy legalább annyi s éppoly feltűnő gazdasági kudarca volt, mint erénye — ez mindenki számára világos, akinek érzékeit nem homályosítja el a bajtársiasságból származó engedékenységek. Ez a típus a legjobb esetben is „okos és semmire sem jó fickó”. E feltételezett primitív karaktertípus fogyatékosai közé tartozik a gyengeség, a hatástalanság, a kezdeményezés és az eszeség hiánya, a megadó és tétlen szeretetreméltóság, valamint az eleven, de következmények nélkül maradó animista érzék. Ezzel együttjárnak más vonások is, amelyek bizonyos értelemben értékesek a kollektív életfolyamat szempontjából, amennyiben könnyebbé teszik az életet a csoportban: igazmondás, békesség, jóakarát és a nem versengő, nem megszegyenítő szándékú érdeklődés az emberek és a dolgok iránt.

Az élet zsákmányoló szakaszának kezdetével változás következik be a sikeres emberi jellem követelményeiben. Az emberek életszokásainak az emberi viszonyok új sémájának új kívánalmaihoz kell alkalmazkodniuk. Az energia ugyanazon kibontakozásának, amely korábban a vadság fent idézett vonásaiban fejeződött ki, most cselekvések új sorában, a megváltozott ingerekre adott szokásos válaszok új csoportjában kell kifejeződnie. Azok a módszerek, amelyek a korábbi feltételek mellett megfelelően járultak hozzá az élet könnyebbé tételéhez, már nem megfelelőek az új körülmények között. A korábbi helyzetet az ellentétek vagy az érdeklülönbségek hiánya jellemezte, a későbbit viszont az intenzitásban és terjedelmében állandóan fokozódó versengés. A kultúra zsákmányoló és ezt követő szakaszaiban a következő vonások uralkodnak — ezek egyben jelzik azt az embertípust is, amely leginkább képes a fennmaradásra a státus uralma alatt; vadság, haszonlesés, elfogultság, álnokság, az erő és a csalás szabad felhasználása.

A verseny uralmának szigorú és hosszantartó fegyelmezése alatt az etnikai típusok szelekciója egyfajta kifejezett túlsúlyt biztosít e jellemvonásoknak azáltal, hogy azoknak az etnikai elemeknek a fennmaradását részesíti előnyben, amelyek leggazdagabbak ebben a tekintetben. Ugyanakkor viszont a faj korábban szerzett, általánosabb szokásai bizonyos mértékig továbbra is hasznosak a közösség életének céljai szempontjából, ezért végleg sohasem váltak hatálytalanná.

Érdekes rámutatni arra, hogy az európai ember csúcsfejű-szőke típusa nagymértékben annak köszönheti a jelenkori kultúrában betöltött uralkodó befolyását és helyzetét, hogy kivételes mértékben rendelkezik a zsákmányoló ember jellemvonásaival. E szellemi vonások a jelentős fizikai adottságokkal együtt — amelyek maguk is valószínűleg a csoportok és a leszármazási ágak közötti szelekció eredményei — főleg arra alkalmasak, hogy bármely etnikai elemnek a dologtalan vagy uralkodó osztály helyzetét biztosítsák, különösen a do-

logtalan osztály intézményének korábbi fejlődési szakaszaiban. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy pontosan a készségek ugyanazon összetétele biztosít minden egyén számára nagy személyes sikert. A verseny uralma alatt a siker feltételei nem feltétlenül ugyanazok az egyén és az osztály számára. Egy osztály vagy párt sikere nagyfokú elfogultságot, a vezetőhöz való hűséget vagy valamilyen tanhoz való ragaszkodást feltételez; a versengő egyén viszont akkor éri el leginkább céljait, ha a barbár ember energiáját, kezdeményezőkézségét, haszonlesését és álnokságát vegyíti a vadember azon tulajdonságaival, hogy hiányzik belőle a lojalitás és az elfogultság. Mellékesen megjegyezhetjük, hogy azok a férfiak, akik a pártatlan haszonlesés és az aggályok hiánya révén ragyogó (napóleoni) sikereket értek el, gyakorta inkább a gömbfejű-barna típus fizikai jellegzetességeit mutatták, mint a csúcsfejű-szőke vonásait. A haszonlesés útján a mérsekelt sikereket elérő egyének nagy része azonban fizikumát tekintve az utóbbi etnikai elemhez tartozik.

A zsákmányoló élet szokásai által életre hívott vérmérséklet felelős az egyén életének fennmaradásáért és teljességéért a versengés uralma alatt; egyben felelős a csoport fennmaradásáért és sikeréért is, amennyiben a csoport mint kollektíva élete elsősorban ellenséges versenyt jelent más csoportokkal. Az iparilag érettebb közösségekben azonban a gazdasági élet fejlődése kezd olyan fordulatot venni, hogy a közösség érdeke már nem esik egybe az egyén versengéssel kapcsolatos érdekeivel. E fejlett ipari közösségek mint területek már nem versenyeznek az élet eszközeiért vagy az élethez való jogért — hacsak uralkodó osztályaik zsákmányoló hajlamai nem tartják fenn a háború és a rablás hagyományát. E közösségek már nem a körülmények nyomására ellenségei egymásnak, kivéve ha a hagyományt és a vérmérsékletet tekintjük e körülményeknek. Anyagi érdekeik — eltekintve talán a kollektív jó hírnévre irányuló érdekektől — összeegyeztethetők már a csoportban levő bármely egyébbel.

közösség életének teljességével, sőt jelenleg és a beláthatatlan jövőben e közösségek bármelyikének sikere inkább elősegíti a többi közösség életének teljességét. Anyagilag egyikük sem érdekelt már abban, hogy bármelyik másiknál jobban menjen a sora. Ugyanez viszont nem mondható el ilyen mértékben az egyénekről és azok egymás közötti viszonyáról.

Minden modern közösség kollektív érdekeinek középpontjában az ipari hatékonyság áll. Az egyén bizonyos mértékig annak arányában használható fel a közösség céljai számára, hogy mennyire hatékony az általában iparinak nevezett elfoglaltságokban. Ezt a kollektív érdeket a legjobban a becsület, a szorgalom, a békesség, a jóakarát, a haszonlesés hiánya, az oksági egymásrakövetkezés megszokott s az animista hit belekeverése nélkül történő felismerése és megértése jellemzi, s hiányzik belőle az az érzés, hogy az ember az események menetébe való valamifajta természetfeletti beavatkozástól függ. Nem nagyon állítható, hogy az e vonások jellemezte prózai emberi természet szép, erkölcsileg kiváló vagy általában érdemes és tiszteletre méltó lenne; kevés okunk van a lelkesedésre ama kollektív élet láttán, amely e vonások zavartalan túlsúlyából következne. Ez azonban nem tartozik ide. A modern ipari közösség sikeres működése leginkább ott biztosítható, ahol együtt hatnak e vonások, s a siker elérésének mértéke attól függ, hogy mennyire jellemzi birtoklásuk az emberanyagot. Bizonyos fokú jelenlétük szükséges ahhoz, hogy a közösség tűrhetően alkalmazkodjon a modern ipari szituációhoz. A modern ipari közösség bonyolult, átfogó, lényegileg békés és nagymértékben szervezett mechanizmusa akkor működik a legegyszerűsebben, ha e vonások vagy legtöbbjük az elérhető legnagyobb mértékben van jelen. A zsákmányoló embertípusban az említett vonások jelentősen kisebb mértékben jelentkeznek, mint amennyi hasznos lenne a modern közösségi élet céljai szempontjából.

Ugyanakkor az egyén közvetlen érdekét viszont a verseny uralma közepette a ravasz kereskedés és a gátlástalan irá-

nyitás szolgálja a leginkább. Viszont a fent említett vonások, amelyek a közösség érdekeit szolgálják, használhatatlanok az egyén szempontjából, mert eltérítik energiáit a pénzügyi nyereség céljától; sőt még mikor nyereségre tör, ezt akkor is az ipar közvetett és hatástalan csatornáin keresztül, nem pedig a szabad és határozott szédelgés útján teszi. Az ipari hajlamok meglehetősen állandó akadályt jelentenek az egyén számára. A versengés uralma alatt a modern ipari közösség tagjai vetélytársak, akik egyéni és közvetlen előnyökre leginkább akkor tesznek szert, ha mindenfajta aggály nélkül képesek derűsen eltaposni és károsítani embertársaikat, amikor csak esély kínálkozik erre.

Már megjegyeztük, hogy a modern gazdasági intézmények két, meglehetősen különböző kategóriához tartoznak — a pénzügyihez és az iparihoz. Ugyanez mondható el a foglalkozásokról is. Az előbbi kategóriához azok a foglalkozások tartoznak, amelyek a tulajdonlással vagy a szerzéssel kapcsolatosak; az utóbbihoz azok, amelyek a mesterségbeli tudást vagy a termelést érintik. A foglalkozások tekintetében is ugyanazt találjuk, mint mikor az intézmények fejlődéséről beszéltünk. A dologtalan osztály gazdasági érdekei a pénzügyi foglalkozásokhoz fűződnek; a dolgozó osztályok érdekelték a foglalkozások mindkét fajtájában, de főleg az ipari-ban. A dologtalan osztályba történő belépés a pénzügyi foglalkozásokon keresztül történik.

A foglalkozások e két osztálya anyagi tekintetben a megkívánt készségek szerint különbözik egymástól; s az a kép-zés, amelyet nyújtanak, hasonlóképpen két eltérő irányt követ. A pénzügyi foglalkozások fegyelme szákmányoló hajlamokat és a zsákmányiló lelkületet konzerválja és műveli; részben úgy, hogy neveli azokat az egyéneket és osztályokat, akik, illetve amelyek e foglalkozásokban nyernek alkalmazást, részben pedig úgy, hogy szelektíven háttérbe szorítja és kiküszö-böli azokat az egyéneket és leszármazási ágakat, akik, illetve amelyek e tekintetben nem megfelelőek. Mindaddig, amíg

az emberek gondolkodási szokásait a szerzés és a megtartás versengésszerű folyamata alakítja; amíg gazdasági funkcióik a csereérték terminusaiban felfogott gazdaság tulajdonlásán és ennek az értékek cseréjén keresztül történő igazgatásán belül helyezkednek el, addig a gazdasági életben szerzett tapasztalataik a zsákmányoló vérmérséklet és gondolkodásmód fennmaradásának és hangsúlyozásának kedveznek. A modern, békés rendszerben a szerződéssel töltött élet természetesen főleg a zsákmányoló szokások és hajlamok békés változatait erősíti. A pénzügyi foglalkozásokban a csalás általános kategóriája alá foglalt tevékenységek terén lehet jártasságot szerezni, nem pedig azokban, amelyek az erőszakos szerzés ősi módjához tartoznak.

E pénzügyi foglalkozások, amelyek a zsákmányoló vérmérséklet konzerválására törekszenek, olyan elfoglaltságok, amelyek a tulajdonlást — a tényleges dologtalan osztály közvetlen funkcióját — és a szerzéssel, valamint a felhalmozással kapcsolatos kiegészítő funkciókat érintik. Ide tartoznak azok a személyek és a gazdasági folyamatokon belüli kötelességek, akik, illetve amelyek a versenyszerű iparban működő vállalatok tulajdonosával kapcsolatosak; különösen a gazdasági irányítás azon alapvető vonaláról van itt szó, amelyet finanszírozási műveletnek nevezünk. Ide kell számítanunk még a kereskedelmi foglalkozások nagyobbik részét is. Legmagasabb rendű és legtisztább fejlődésükben ezek a kötelességek alkotják az „ipar kapitányának” gazdasági feladatát. Az ipar kapitánya inkább ravasz, mint nyílt, s kapitánysága inkább pénzügyi, mint ipari jellegű. Az általa gyakorolt ipari irányítás rendszerint engedékeny. A termelés és az ipari szervezet mechanikusan hatékony részleteivel a kevésbé „gyakorlatias” beosztottak foglalkoznak — ezek az emberek inkább a mesterségbeli tudás adományával, nem pedig adminisztratív képességekkel rendelkeznek. Abban a tekintetben, hogy a nevelés és a szelekció révén milyen irányban alakítják az emberi természetet, a nem gazdasági foglalkozásokat rend-

szerint a pénzügyi foglalkozásokhoz kell sorolnunk. Ilyenek a politikai, a vallási és a katonai foglalkozások.

A pénzügyi foglalkozásokat továbbá sokkal tiszteletreméltóbbként szentesítik, mint az ipariakat. Ily módon a jó hírnév dologtalan osztály által megszabott mércéje fenntartja azoknak a hajlamoknak a presztizsét, amelyek megszegyenítő szándékú célt szolgálnak; az illendő élet dologtalan osztálybeli sémája pedig elősegíti a zsákmányoló vonások fennmaradását és művelését. A foglalkozásokat hierarchikus rangsorolásnak vetik alá. Azok, amelyek közvetlenül a nagybani tulajdonlással kapcsolatosak, a legtiszteletreméltóbbak a tulajdonképpeni gazdasági foglalkozások közül. A jó hírnév szempontjából ezek után következnek azok a foglalkozások, amelyek közvetlenül szolgálják a tulajdonlást és a finanszírozást — ilyen a bankárság és a jogi foglalkozások. A bankfoglalkozások továbbá jelentős tulajdonra utalnak, s ez a tény kétségtelenül felelős azért, hogy az üzlethez ilyen mértékű presztizs társul. A jogi hivatásból nem következik nagyobb tulajdon; mivel azonban a jogász ügyködésének haszna kizárólag a versengés céljaiból következik, a konvencionális sémában e foglalkozás előkelő rangot vívott ki magának. A jogász kizárólag a zsákmányoló csalás részleteivel foglalkozik vagy úgy, hogy pereskedik, vagy úgy, hogy megghiúsítja a pereskedést; e hivatásban a sikert úgy tekintik, mint ami jelentős adományokat jelez abból a barbár ravaszságból, amely mindig is irányította az emberek tiszteletét és félelmeit. A kereskedelmi tevékenységek csak félig tiszteletreméltóak, ha csak nem járnak nagymértékű tulajdonnal és kismértékű hasznossággal. Nagyjából aszerint magas vagy alacsony a rangjuk, hogy magasabb vagy alacsonyabb rendű igényeket szolgálnak-e; az élet közönséges szükségleteivel való üzletelés a kézművesség és a gyári munka szintjére süllyed. A kétkézi munka, sőt a mechanikus folyamatok irányítása természetesen ingatag talajon áll a tiszteletreméltóság szempontjából.

A pénzügyi foglalkozások nyújtotta fegyvelmezés tekintetében egy megszorítást kell tennünk. Ahogy nagyobb szabásúvá válik az ipari vállalkozás, a pénzügyi irányítás már nem annyira a csűrés-csavarás és a részletekért folyó ravasz vetélkedés formájában zajlik. Ahogy egyre több személy lép kapcsolatba a gazdasági élet e szakaszával, az üzlet olyan rutinná redukálódik, amely nem utal annyira közvetlenül a vetélytársak túlszárnyalására és kizsákmányolására. Ennek következtében már az üzleti életben foglalkoztatott beosztottak is mentesekké válnak a zsákmányoló szokásoktól. A tulajdonlással és az irányítással kapcsolatos köteleességeket valójában nem érinti e megszorítás.

Ettől eltérő azoknak az egyéneknek vagy osztályoknak az esete, akik közvetlenül a termelés technikájával és kétékezi műveleteivel foglalkoznak. Az ő mindennapi életükben nem játszik ekkora szerepet az ipar pénzügyi oldalának versengő és megszégyenítő szándékú motívumaihoz való hozzászokás. Figyelmüket a mechanikus tények és következmények megsértése és összhangba hozása, valamint az emberi élet céljai szempontjából történő felbecsülésük és felhasználásuk köti le. A népesség e részének gondolkodási szokásait a velük közvetlen kapcsolatban álló ipari folyamat nevelő és szelektív hatása a kollektív élet nem megszégyenítő szándékú céljaihoz szoktatja. Ezért gyorsítja e folyamat azoknak a megkülönböztetten ragadozó hajlamoknak és készségeknek az elavulását, amelyek az öröklődés és a hagyomány következtében a faj barbár múltjából származnak.

A gazdasági élet nevelő hatásának megnyilvánulásai tehát nem egyformák. Azok a gazdasági tevékenységek, amelyek közvetlenül a pénzügyi versenyhez kapcsolódnak, tendenciájukban konzerválnak bizonyos ragadozó vonásokat. Ellentétes irányba hatnak viszont azok az ipari foglalkozások, amelyek közvetlenül a javak termelésével függnek össze. A foglalkozások ez utóbbi osztályával kapcsolatban azonban azt a megszorítást kell tennünk, hogy a bennük foglalkoztatott sze-

mélyek csaknem mindegyike bizonyos mértékig a pénzügyi verseny ügyeivel is foglalkozik (mint például a bérek és fizetések versenyszerű rögzítésével, a fogyasztási javak eladásával stb.). Így tehát az a megkülönböztetés, amit itt a foglalkozások osztályai között tettünk, semmiképpen sem jelent éles különbséget osztályok és személyek között.

A modern iparban a dologtalan osztály foglalkozásai tartanak életben bizonyos zsákmányoló szokásokat és hajlamokat. Ha ennek az osztálynak a tagjai részt vesznek az ipari folyamatban, nyomásuk konzerválja a barbár vérmérsékletet. Van azonban az éremnek másik oldala is. Ha az egyének olyan helyzetben vannak, hogy mentesek a túlzott megterheléstől, fennmaradhatnak, és átörököthetik jellegzetességeiket, még akkor is, ha mind fizikumukban, mind szellemi arculatukban nagymértékben különböznek a faj átlagától. Az atavisztikus vonások fennmaradásának és átöröklésének azokban az osztályokban van a legnagyobb esélye, amelyek leginkább védettek a körülmények nyomásától. A dologtalan osztály bizonyos mértékig védett az ipari helyzet nyomásától, s ezért kivételesen nagymérvű visszatérést kell mutatnia a békés és a vad vérmérséklethez. Lehetővé kell válnia annak, hogy az ilyen torz vagy atavisztikus egyének élettevékenységüket a ragadozás előtti korszak vonalán bontakoztassák ki, miközben nem nyomják vagy távolítják el őket olyan gyorsan, mintha az élet alsóbb szintjeihez tartoznának.

Ez bizonyos fokig tényszerűen is igaz. Például a felsőbb osztályok jelentős részét hajlamai emberbaráti tevékenységre ösztönzik, s az osztályt erős szálak fűzik a reform- és javító célzatú törekvések támogatásához. Sőt, ezek az emberbaráti és reformtörekvések sok tekintetben arról a barátságos „okosságról” és összefüggéstelenségről tanúskodnak, ami olyannyira jellemzi a primitív vadembert. Mégis kétséges, vajon e tények azt bizonyítják-e, hogy a visszatérés nagyobb mérvű a felsőbb rétegekben, mint az alsóbbakban. Még ha megjelenének is e hajlamok a pénztelen osztályokban, akkor sem

könnyen fejeződhetnének ki; ezeknek az osztályoknak ugyan is nincsenek meg az eszközeik, idejük és energiájuk ahhoz, hogy e tekintetben kifejezzék hajlandóságaikat.

További megszorításként meg kell jegyezni, hogy a mai dologtalan osztály tagjai azok közül kerülnek ki, akik pénzügyi téren sikeresek voltak, s akikben ezért feltehetően túlsúlyban vannak a zsákmányoló vonások. A dologtalan osztályba való bekerülés útja a pénzügyi foglalkozásokon vezet keresztül, s e foglalkozások — szelekció és adaptálódás révén — csak azokat a származási ágakat bocsátják be a felső szintekre, amelyek pénzügyileg képesek fennmaradni a zsákmányolás próbáján. Mihelyt akár egyetlen esetben is visszatérés mutatkozik a nem zsákmányoló emberi természethez, ezt rendszerint kigyomlálják, és alacsonyabb pénzügyi szintre vetik vissza. Ilyen pénzügyi vérmérsékletre van szüksége a törzsnek, ha meg akarja tartani helyét az osztályban; ellenkező esetben vagyona szétszóródna és rögtön kikerülne pozíciójából. Elég gyakran találkozunk ilyen példákkal.

A dologtalan osztály állományát állandó szelekciós folyamat tartja fenn; e folyamat által elvonják az alsóbb osztályoktól azokat az egyéneket és származási ágakat, akik, illetve amelyek különösen alkalmasak az agresszív pénzügyi versenyre. Ha a jelentkező a felső szintre kíván kerülni, nemcsak átlagos mértékű pénzügyi hajlamokra van szüksége, hanem olyan nagy mértékben kell rendelkeznie ezekkel az adottságokkal, hogy képes legyen leküzdeni a felemelkedésének útjában álló anyagi nehézségeket is. Hacsak valami közbe nem jön, az újonnan érkezettek válogatott csapatot alkotnak.

A szelektív bebocsátásnak ez a folyamata természetesen mindig is lejátszódott, amióta csak meghonosodott a pénzügyi versengés szokása — vagy ami nagyjából ugyanez, amióta először létrejött a dologtalan osztály intézménye. A szelekció alapja azonban nem mindig ugyanaz volt, ennél fogva a kiválasztódási folyamat sem mindig járt azonos eredménnyel. A korai barbárságban, vagyis a tulajdonképpeni zsákmányoló

szakaszban az alkalmasság próbája a vitézség volt, a szó naiv értelmében. Az osztályba való bebocsáttatáshoz a jelöltnek álnoknak, erős fizikumúnak, hevesnek, gátlástalannak és célratörőnek kellett lennie. E tulajdonságok voltak szükségesek a gazdagság felhalmozásához és állandó megtartásához. A dologtalan osztály gazdasági bázisa akkor, és később is, a gazdagság birtoklása volt; de a gazdagság felhalmozásának eszközei, csakúgy, mint a megtartáshoz szükséges adottságok, bizonyos mértékig megváltoztak a zsákmányoló kultúra korai szakasza óta. A szelekciós folyamat következtében a korai barbár dologtalan osztály uralkodó vonásai közé a nyílt agresszió, az éber státuszérzék és a család szabad felhasználása tartozott. Az osztály tagjai vitézségük révén tartották meg pozíciójukat. A késői barbár kultúrában a társadalomban a státus kvázi békés uralma alatt létrejöttek a szerzés és a birtoklás bevett módszerei. Az egyszerű agresszió és a korlátlan erőszak nagymértékben átadta helyét a ravasz praktikáknak és a csűrés-csavarásnak mint a gazdagság felhalmozása legjobbnak bizonyult módszereinek. Ekkor másfajta hajlamok és adottságok konzerválódtak a dologtalan osztályban. A mesteri agresszió és az ennek megfelelő izmosság, a státus könnyörtelenül állandó érzékével együtt még mindig az osztály legragyogóbb vonásai közé számít. Hagyományainkban ezek maradtak a tipikus „arisztokrata erények”. Egyre nagyobb mértékben egészítik ki őket azonban a kevésbé visszataszító pénzügyi erények, a megfontoltság, a körültekintés és a csűrés-csavarás. Ahogy múlik az idő és közelebb kerülünk a pénzügyi kultúra modern békés korszakához, viszonylag hatékonyabbakká váltak az utóbb felsorolt adottságok és szokások a pénzügyi célok szempontjából, és megnőtt viszonylagos súlyuk abban a szelektív folyamatban, amelynek során az egyén bebocsátást nyer a dologtalan osztályba, és megtartja helyét az osztályon belül.

Megváltozott a szelekció alapja, s ma már csak a pénzügyi hajlamok minősítenek valakit a dologtalan osztályhoz való

tartozásra. A zsákmányoló barbár vonások közül csak az állhatatos célratörés maradt meg, ami megkülönböztette a sikeres barbár embert attól a békés vadembertől, akinek a helyébe lépett. E vonásról azonban nem állíthatjuk, hogy jellegzetes módon különböztetné meg a pénzügyileg sikeres felső osztálybeli férfit az ipari osztályok átlagemberétől. Ez utóbbiak a modern ipari életben olyan képzésnek és szelekciónak vannak alávetve, ami hasonló súlyt kölcsönöz az említett vonásnak. Inkább azt mondhatnánk, hogy az állhatatos célkitűzés e két osztályt két másiktól, az élheteretlen semmirekellőktől és az alsóbb osztálybeli bűnözőktől különbözteti meg. Természetes adottságok tekintetében a pénzügyi ember nagyjából ugyanúgy viszonyul a bűnözőhöz, ahogy az ipar embere a jólelkű élheteretlen függő emberhez. Az eszményi pénzügyi ember — csakúgy, mint az eszményi bűnöző — gátlástalanul saját céljaira használja fel a tárgyakat és személyeket, érzéketlen cselekedeteinek mások érzéseire és kívánságaira gyakorolt, valamint távolabbi hatásai iránt; a bűnözőtől eltérően azonban élesebben érzékeli a státust, állhatatosabban és körültekintőbben munkálkodik távolabbi célja eléréseért. A két típus vérmérsékletének további rokonságára utal, hogy mindkettő hajlik a „sportra”, a játékra, és élvezik a céltalan versengést. Az eszményi pénzügyi embernek a bűnözővel való furcsa rokonságát megfigyelhetjük a zsákmányoló emberi természettel járó egyik változat tekintetében is. A bűnöző gondolkodásmódja igen gyakran babonás; erősen hisz a szerencsében, a varázslatban, a jóslatokban és a végzetben, az ómenekben és a sámánisztikus szertartásokban. Ha e hajlam számára kedvezőek a körülmények, akkor kész egyfajta heves és szolgai imádatban és a vallási szertartások pontos betartásában kifejeződni; talán jobban jellemezzük, ha áhítatról, mint ha vallásosságról beszélünk. E kérdésben a bűnöző vérmérséklete több közösséget mutat a pénzügyi és dologtalan osztályokéval, mint az ipari emberrel vagy a semmirekellő függő emberek osztályával.

Az élet a modern ipari közösségben, vagy más szóval, a pénzügyi kultúra uralma alatt, a szelekciós folyamat során bizonyos hajlamokat és készségeket alakít ki és konzervál. E szelektív folyamat jelenlegi tendenciája nem egyszerűen a visszatérés valamilyen adott, megváltoztathatatlan etnikai típushoz. Inkább az emberi természet olyan módosított változatát állítja elő, amely bizonyos tekintetben valamennyi a múltból áthagyományozódott típustól és változattól különbözik. Az evolúciónak nem egyetlen objektív pontja van. Az a vérmérséklet, amelyet az evolúció normálisként hoz létre, az emberi természet valamennyi ősi változatától a célok állandóbb voltában különbözik — kizárólagosabbak a célok és kitartóbbak az erőfeszítések. A gazdaságelmélet vonatkozásában a szelektív folyamatnak ennyiben egyetlen objektív pontja van, bár léteznek meglehetősen fontos melléktendenciák, amelyek eltérnek a fejlődés e vonalától. Ettől az általános irányzattól eltekintve azonban a fejlődés nem egyetlen vonalon halad. A gazdasági elmélet vonatkozásában a fejlődés más tekintetben két, egymástól eltérő irányt követ. Az egyének képességeinek vagy hajlamainak szelektív megőrzése tekintetében e két irányt a pénzügyinek és az iparinak nevezhetjük. A hajlamok, a szellemi beállítottságok vagy a lelkiület vonatkozásában a két irányt a megszegyenítő szándékú vagy önző és a nem megszegyenítő szándékú vagy gazdasági tendenciának tekinthetjük. Ami viszont a fejlődés két irányának intellektuális vagy kognitív oldalát illeti, az előbbit az akarás, a minőségi viszony, a státus vagy az érdem személyes álláspontjaként, az utóbbit pedig az egymásrakövetkezés, a mennyiségi viszony, a mechanikai hatékonyság vagy a hasznosság személytelen álláspontjaként jellemezhetjük.

A pénzügyi foglalkozások a készségek és hajlamok e két sora közül főleg az elsőt működtetik, s igyekeznek szelektíven konzerválni a népességben. Az ipari foglalkozások gyakorlásában viszont főleg az utóbbi sor fejlődik, s hatásukra e sor konzerválódik. A kimerítő pszichológiai elemzés kimu-

tatja majd, hogy a készségek és hajlamok e két sorának valamennyi tagja csupán egy adott vérmérsékletbeli vonás különféle kifejeződései. Az egyén egysége és egyetlensége következtében az elsőként tárgyalt sorban szereplő hajlamok, lelkületek és érdekek együttesen fejezik ki az emberi természet egyik adott változatát. Ugyanez mondható el a másik sorról is. E kettőt az emberi élet alternatív irányainak tekinthetjük, mégpedig úgy, hogy az egyén többé-kevésbé állhatatosan az egyikhez vagy a másikhoz vonzódik. A pénzügyi élet általános tendenciája a barbár vérmérséklet konzerválása, de úgy, hogy a család és körültekintés vagy az adminisztratív képesség váltja fel a fizikai károsítás iránti vonzalmat, ami a korai barbár embert jellemzi. A rombolást csak bizonytalan mértékben pótolják a csűrés-csavarással. A pénzügyi foglalkozásokon belül a szelekció meglehetősen állhatatossággal hat ebbe az irányba, a pénzügyi élet fegyelme azonban — kivéve a nyereségért folyó versenyt — nem jár állandóan ezzel a hatással. A modern életnek az idő és a javak elfogyasztására vonatkozó szabályai nem hatnak egyértelműen abba az irányba, hogy kiküszöböljék az arisztokrata erényeket vagy erősítsék a burzsoá virtust. A jóra való életmód konvencionális sémája a korai barbár vonások jelentős mérvű gyakorlására tart igényt. Az élet e hagyományos sémájának néhány kérdésünk szempontjából jelentős részletét már korábbi fejezetekben megfigyeltük a dologtalanság kifejezés kapcsán, a további részletekre pedig későbbi fejezetekben mutatunk rá.

Az elmondottakból úgy látszik, hogy a dologtalan osztálybeli életnek és az élet ezen osztályra jellemző sémájának elő kell segítenie a barbár vérmérséklet konzerválását: főleg a kvázi-békés vagy burzsoá változatát, de bizonyos mértékig a zsákmányoló változatát is. Ezért, zavaró tényezőktől megszabadulva felkutathatjuk a társadalom különböző osztályainak vérmérséklete közötti különbséget. Az arisztokrata és a burzsoá erények — vagyis a romboló és a pénzügyi vonások —

főleg a felső osztályok körében, az ipari erények pedig — vagyis a békés vonások — főleg a mechanikus iparral foglalkozó osztályok körében találhatók.

Ez igaz ugyan általában és megközelítőleg, de a próba nem alkalmazható olyan könnyen és végérvényesen, mint kívánatos lenne. E részleges kudarcot számos oknak tulajdoníthatjuk. Bizonyos mértékig minden osztály részt vesz a pénzügyi harcban, s a pénzügyi vonások birtoklása minden osztályban befolyásolja az egyén sikerét és fennmaradását. Ahol uralkodó szerepet tölt be a pénzkultúra, ott közvetlenül a szervezésre való alkalmasság az alapja annak a szelektív folyamatnak, amelynek során kialakulnak a férfiak gondolkodási szokásai, s amely eldönti, hogy a rivális leszármazási ágak közül melyik maradjon fenn. Következésképpen, ha figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy a pénzügyi hatékonyság egészében véve összeegyeztethetetlen az ipari hatékonysággal, akkor valamennyi foglalkozás szelekciója a pénzügyi vérmérséklet háborítatlan uralmára törekedne. Így az emberi természet normális és végső típusaként az jönne létre, amit „gazdasági emberként” ismerünk. De a „gazdasági ember”, akinek egyetlen érdeke az önzés, egyetlen emberi vonása pedig a körültekintés, hasznavehetetlen a modern ipar céljai szempontjából.

A modern ipar a munkában a személytelen, nem megszálló szándékú érdek érvényesülését kívánja. Enélkül lehetetlenné válnának a modern ipar bonyolult folyamatai, s tulajdonképpen nem is jöttek volna létre. Ez a munkához fűződő érdek különbözteti meg a dolgozó embert egyfelől a bűnözőtől, másfelől pedig az ipar kapitányaitól. Mivel a munkát azért kell elvégezni, hogy fennmaradjon a közösség élete, bizonyos foglalkozásokon belül olyan külön szelekció jön létre, amely előnyben részesíti a munka iránti szellemi hajlandóságot. Annyit azonban el kell ismerni, hogy a pénzügyi vonások szelektív kiküszöbölése még az ipari foglalkozásokon belül is eléggé bizonytalan folyamat, s még itt is

jelentős mértékben fennmaradnak a barbár vérmérséklet bizonyos elemei. Emiatt ebben a tekintetben jelenleg nincs túl nagy különbség a dologtalan osztály tagjainak és a lakosság átlagának jelleme között.

A szellemi arculatban megnyilvánuló osztálykülönbségek egész kérdését az is elhomályosítja, hogy a társadalom valamennyi osztályában találkozunk olyan szerzett életszokásokkal, amelyek nagyfokú hasonlóságokat mutatnak az öröklött vonásokkal, s ugyanakkor igyekeznek kifejleszteni az egész lakosságban azokat a vonásokat, amelyekhez hasonlítanak. E szerzett szokások, vagy feltételezett jellemvonások rendszerint arisztokratikus jellegűek. A dologtalan osztálynak a tiszteletreméltóság példaképeként elfoglalt előírásszerű pozíciója az osztály életfelfogásának sok vonását rákényszerítette az alsóbb osztályokra; ennek következtében mindenütt és többé-kevésbé kitartóan kultiválják ezeket az arisztokratikus vonásokat. Ilyen alapon e vonásoknak nagyobb az esélyük a fennmaradásra az emberek között, mintha nem támasztaná alá őket a dologtalan osztály előírása és példája. A háziszolgák osztálya az egyik és igen fontos csatorna, amelyen keresztül az arisztokratikus életszemlélet, következésképpen a többé-kevésbé archaikus jellemvonások áramlanak. Az ő elképzelésüket a jóról és a szépről az urak osztályával való érintkezés alakította ki, s az így nyert előítéleteket elviszik a magukfajta alsóbb rendű helyzetbe születettekhez; ily módon terjesztik el a magasabb rendű eszményeket a közösségben, mégpedig azon időveszteség nélkül, amelyet az elterjedés különben igényelne. Annak a mondásnak, hogy „hasonló úr, hasonló férfi”, az általában elismertnél nagyobb a jelentősége számos, a felső osztály kultúrájához tartozó elem általános elfogadása szempontjából.

Van a tényeknek egy másik csoportja is, amely a pénzügyi erények fennmaradása tekintetében csökkenti az osztálykülönbségeket. A pénzügyi harc nagy kiterjedésű elégtelenül táplált osztályt hoz létre. A hiányos tápláltság abban rejlik,

hogy ezek az emberek nem tudják előteremteni az élethez szükséges dolgokat vagy mindazt, ami a jóra való költekezéshez kell. Mindkét esetben heves harc jön létre azokért az eszközökért, amelyekkel kielégíthetik mindennapi igényeiket akár fizikai, akár magasabb rendű szükségletekről legyen szó. Az egyenlőtlen erővel szembeni önigazolás nyomása felemésztí az egyén összes energiáit; erőfeszítései egyedül saját, megszágyenyítő szándékú céljainak elérésére irányulnak, s így egyre haszonlesőbbé válik. Ily módon használaton kívül kerülnek s fokozatosan elavulnak az ipari vonások. A dologtalan osztály intézménye ennél fogva — azáltal, hogy a pénzügyi jóra valóság egyfajta sémáját kényszeríti az emberekre — amennyit csak tud, elvon az alsóbb osztályok eszközei közül, konzerválja a pénzügyi vonásokat a lakosságban. Ez azzal az eredménnyel jár, hogy az alsóbb osztályok asszimilálódnak az emberi természet azon típusához, amely első sorban csak a felső osztályokhoz tartozik.

Ezért aztán úgy látszik, hogy a vérmérséklet tekintetében nincs nagy különbség a felső és az alsó osztályok között; az is látható azonban, hogy e különbség hiánya jórészt a dologtalan osztály előírásszerű példájának köszönhető, valamint annak, hogy a nép elfogadja a feltűnő pazarlás és a pénzügyi versengés azon általános elveit, amelyeken a dologtalan osztály intézménye alapul. Ez az intézmény csökkenti a közöség ipari hatékonyságát, és hátráltatja az emberi természet alkalmazkodását a modern ipari élet követelményeihez. Az uralkodó vagy hatékony emberi természetet konzervatív irányban befolyásolja, mégpedig két módon: (1) közvetlenül átadja az archaikus vonásokat, egyrészt az osztályon belüli öröklődés révén, másrészt mindenütt, ahol a dologtalan osztály vére az osztályon kívülre kerül, és (2) konzerválja és megerősíti az archaikus rendszer hagyományait, s így a bár bár vonások fennmaradásának esélyeit az előbbi területen kívül is növeli.

Még szinte semmilyen lépés sem történt azoknak az adatok-

nak az összegyűjtése és feldolgozása érdekében, amelyek különleges jelentőségűek annak eldöntésében, hogy miképpen maradnak fenn vagy mennek veszendőbe bizonyos vonások a modern népességben. Itt képviselt nézeteinket ezért kevés kézzelfogható bizonyítékkal tudjuk alátámasztani, mindennapi tények elemző áttekintésén kívül. Az ilyenfajta felsorolás csaknem szükségszerűen közhelyszerű és unalmas, de mégis szükségesnek látszik az érvelés teljessége szempontjából, még ha — mint itt — csupán halvány körvonalakat tudunk is felvázolni. Ezért kérjük az olvasó elnézését a most következő fejezetekért, amelyekben ilyenfajta töredékes felsorolást talál majd.

10. A vitézség modern maradványai

A dologtalan osztály inkább az ipari közösségből, mint e közösségben él. Viszonya az iparhoz inkább pénzügyi, mint ipari jellegű. Az osztályba azokat fogadják be, akik pénzügyi hajlamokat mutatnak — márpedig e hajlamok inkább a szerzésre, mint a felhasználásra irányulnak. Ezért aztán a dologtalan osztályt alkotó emberanyag állandó szelekción megy keresztül, amelynek kritériuma a pénzügyi tevékenységek iránti hajlam. Az osztály életének sémája azonban nagyrészt a múltból maradt ránk, s a korábbi barbár korszak sok szokása és eszménye testesül meg benne. Az életnek ez az archaikus, barbár sémája többé-kevésbé enyhült formában a társadalom alsóbb szintjeire is rákényszeríti magát. Az élet és a konvenciók sémája a maga részéről szelektív hatást fejt ki, és a nevelés útján formálja az emberanyagot; működésének fő iránya azoknak a vonásoknak, szokásoknak és eszményeknek a konzerválása, amelyek a korai barbár korszakot, a vitézség és a ragadozó élet korát jellemezték.

A zsákmányoló korszak emberét jellemző archaikus természet legközvetlenebb és legegyszerűbb kifejeződése a

tulajdonképpen küzdő hajlam. Azokban az esetekben, amikor a ragadozó tevékenység kollektív jellegű, e hajlamot gyakran harci szellemnek, vagy újabban hazafiságnak nevezik. Nem kell különösebben bizonyítgatnunk azt az állítást, hogy a civilizált Európában nagyobb mértékű harci szellemmel rendelkezik az örökletes dologtalan osztály, mint a középosztályok. Sőt, a dologtalan osztály becsületbeli ügyként kezeli e különbséget, s kétségtelenül nem minden alap nélkül. A háború tiszteletreméltó dolog, a háborús vitézséget pedig különösképpen tiszteletreméltónak tartja az emberek többsége; a háborús vitézség e csodálata tehát a legjobb bizonyíték arra, hogy a háború csodálójában benne rejlik a zsákmányoló vérmérséklet. A háború iránti lelkesedés, s ennek jelzése, a zsákmányoló vérmérséklet, a legnagyobb mértékben a felső osztályokban, különösen az örökletes dologtalan osztályban található. Sőt, a felső osztály látszólag komoly foglalkozása, a kormányzás eredetében és fejlődésében szintén zsákmányoló elfoglaltság.

Az egyetlen osztály, amely egyáltalán elvitathatja az örökletes dologtalan osztálytól a szokásosan harcias gondolkodásmód érdemét, az alsóbb osztályhoz tartozó bűnözők csoportja. Békeidőben az ipari osztályok nagy része viszonylag apatikusán viselkedik a háborúval szemben. Ha nem izgatják fel, az átlagembereknek e csoportja számára, amely az ipari közösség tényleges erejét alkotja, inkább ellenszenves mindenfajta harc, kivéve a védekezést; sőt, még az olyan kihívásra is eléggé késve reagál, amelyre védekező magatartással kellene felelnie. Azt mondhatjuk, hogy a modern civilizált közösségekben, vagy inkább azokban a közösségekben, amelyek az ipari fejlettség előrehaladott fokára jutottak, az átlagemberek között elavulttá vált a háborús agresszió szelleme. Ezzel nem kívánjuk azt állítani, hogy az ipari osztályoknak nincsen olyan jelentős számú tagja, akikben tolakodóan nyilvánul meg a harci szellem. Nem állítjuk azt sem, hogy az embereket valamilyen sajátos kihívás ösztönzése alatt ne lehetne egy időre

harci hévvel feltüzelné — ilyen esettel találkozunk ma Európa nemegy országban és Amerikában is. Eltekintve azonban az időleges fellángolás ilyenfajta időszakaitól, s azoktól az egyénektől, akiknek archaikusan zsákmányoló vérmérsékletük van — más, a felső és alsó osztályokhoz tartozó, hasonló tulajdonságokkal felruházott egyének csoportjával együtt —, azt mondhatjuk, hogy bármely modern civilizált közösségben a tömegek ebben a tekintetben valószínűleg annyira mozgíthatatlanok, hogy — kivéve a tényleges inváziót — ez megvalósíthatatlanná teszi a háborút. Az átlagemberek szokásai és hajlamai a tevékenységet más, a háborúnál kevésbé festői irányokban bontakoztatják ki.

A vérmérsékletben megnyilvánuló osztálykülönbség részben valószínűleg a különböző osztályok szervezett vonásainak különbözőképpen történő öröklődésére vezethető vissza, de bizonyos mértékig megfelel az etnikai származás különbségeinek is. Ebben a tekintetben láthatóan kisebbek az osztálykülönbségek azokban az országokban, amelyeknek lakossága etnikailag viszonylag homogén, mint azokban, ahol nagyobbak a különbségek a közösség különböző osztályait alkotó etnikai elemek között. Ugyanebben az összefüggésben megjegyezhetjük, hogy ez utóbbi országokban a dologtalan osztály újabb tagjai általában kisebb mértékben tanúskodnak a harci szellemről, mint az ősi arisztokrácia jelenlegi képviselői. Ezek az újonnan érkezettek nemrégén emelkedtek ki a lakosság átlagából, s a dologtalan osztályba való felemelkedésüket olyan vonások és hajlamok gyakorlásának köszönhetik, amelyek nem sorolhatók az ősi értelemben vett vitézséghez.

A tulajdonképpeni háborús tevékenységen kívül a párbaj intézménye szintén ugyanannak a nagyobb harckésztségnek a kifejeződése; márpedig a párbaj a dologtalan osztály intézménye. A párbaj lényegében azt jelenti, hogy a felek többé-kevésbé szándékosan harcra szánják el magukat, hogy végső soron így intézzék el véleménykülönbségeiket. A civilizált

közösségekben normális jelenségeként csak ott van uralkodó szerepe, ahol létezik örökletes dologtalan osztály, s csaknem kizárólag ezen az osztályon belül jut szerephez. A kivételek közé tartoznak 1. a katona- és tengerésztisztek — akik rendszerint a dologtalan osztály tagjai, s ugyanakkor sajátos képzésben részesültek a zsákmányoló gondolkodási szokások tekintetében és 2. az alsó osztályhoz tartozó bűnözők, akiknek öröklődés, nevelés vagy mindkettő révén hasonló zsákmányoló szokásaik és beállítottságaik vannak. Az ökölcspáshoz mint a véleménykülönbség általános megoldásához csak a nagyon jól nevelt úriember és a csirkefogó folyamodik. Az átlagember rendszerint csak akkor harcol, ha pillanatnyi rendkívüli felingerelt állapota vagy alkoholos izgalma gátlás alá helyezi azokat a szokásos bonyolultabb válaszokat, amelyekkel a kihívást jelentő ingerre reagál. Ebben az esetben visszaesik az önigazolás ösztönének egyszerűbb, kevésbé differenciált formáihoz, vagyis időlegesen és meggondolás nélkül egy archaikus gondolkodási szokáshoz tér vissza.

A párbaj intézménye mint a viták és fontos kérdések eldöntésének végső módja ellátja a kötelező nem provokált magánküzdelmet az egyén jó hírnevéhez szükséges társadalmi kötelezettség színezetével. Az ilyenfajta dologtalan osztálybeli szokásokhoz tartozik a német diákpárbaj, a háborús vitézség e bizarr maradványa. A bűnözők alsóbb vagy „ál” dologtalan osztályában hasonló, bár kevésbé formális, társadalmi kötelezettséggel találkozunk, ami azt kívánja, hogy a zsivány igazolja férfiasságát a társaival folytatott nem provokált küzdelemben. A társadalom valamennyi szintjén áthatolva, hasonló szokás uralkodik a közösségben élő fiúk között is. A fiúk rendszerint naprakészen pontosan tudják, hogy társaik milyen szinten állnak a viszonylagos harci készség tekintetében; közösségükben rendszerint nem nyugszik biztos alapokon annak az egyénnek a jó híre, aki kivételesen nem akar vagy nem képes harcolni, ha felszólítják erre.

Mindez különösen azokra a fiúkra vonatkozik, akik már

átlépték az érettség bizonyos fokig elmosódott határát. A gyermek vérmérséklete a csecsemőkor és a szoros felügyelet során — mikor a gyermek mindennapi életének minden pillanatában kapcsolatot keres anyjával — rendszerint nem felel meg ennek a leírásnak. E korai időszak során kismérvű az agresszió és kicsi a hajlandóság az antagonizmusra. Az átmenet a békés viselkedésről a fiú zsákmányoló és szélsőséges esetben rosszindulatú gonoszságára fokozatos, többé-kevésbé teljes, s bizonyos esetekben több egyéni hajlamot fog át, mint másokban. Növekedésének kori szakaszaiban a gyermek, mind a fiú, mind a leány, kevesebb kezdeményezést és agresszív önigazolást mutat, kevesebb benne a hajlandóság arra, hogy elszigetelje önmagát és érdekeit attól az otthoni csoporttól, amelyben él, érzékenyebb a szemrehányásokra, szégyenlősebb, félénkebb, nagyobb szüksége van a baráti, emberi érintkezésre. Az esetek többségében e korai vérmérséklet eltűnik a gyermeki vonások fokozatos, de bizonyos fokig gyors elavulásával, s kialakul a tulajdonképpeni fiúi vérmérséklet; találkozunk ugyan olyan esetekkel, amelyekben a fiú életének zsákmányoló vonásai egyáltalán nem, vagy legfeljebb csekély és halvány mértékben alakulnak ki.

A lányoknál a zsákmányoló szintre való átmenet ritkán lesz annyira teljes, mint a fiúknál; az esetek viszonylag jelentős százalékában egyáltalán nem történik meg. Az ilyen esetekben a csecsemőkorból a serdülőkorra és az érettségre való átmenet fokozatos és töretlen folyamat, amelynek során az érdeklődés a gyermeki célokról és hajlamokról áttevődik a felnőtt élet céljaira, feladataira és viszonyaira. A lányokban kevésbé általánosan jut uralomra a fejlődés zsákmányoló szakasza; s ahol előfordul, ott rendszerint kevésbé hangsúlyos a zsákmányoló és elszigetelő beállítottság.

A fiúgyermeknél a zsákmányoló szakasz rendszerint jól megfigyelhető, és meghatározott ideig tart, de az érettség elérésével rendszerint befejeződik (ha egyáltalán befejeződik). Erre az utolsó állításra igen komoly megszorítások ér-

vényesek. Egyáltalán nem ritka az olyan eset, amikor nem — vagy csak részben — jön létre az átmenet a fiúi vérmérsékletből a felnőttére; felnőtt vérmérsékleten a modern ipari élet azon egyedeinek átlagos vérmérsékletét értjük, akik valamilyen módon hasznosíthatók a kollektív életfolyamat szempontjából, s akikről ezért elmondható, hogy az ipari közösség tényleges átlagát alkotják.

Az európai népességek etnikai összetétele más és más. Bizonyos esetekben még az alsó osztályokat is nagymértékben a békét megzavaró csúcsfejű-szőke típus alkotja; másokban viszont ez az etnikai elem főleg az örökletes dologtalan osztályban található. Úgy látszik, hogy a harc szokása kevésbé uralkodó jellegű a munkásosztálybeli fiúk között a népességek utóbbi osztályaiban, mint a felső osztálybeli fiúk között vagy az elsőként említett népeességben.

Ha a terület közelebbi és teljesebb szemügyre vétele után igaz marad ez a munkásosztálybeli fiúk vérmérsékletével kapcsolatos általánosítás, akkor méginkább megerősíti azt a nézetünket, hogy a harcias vérmérséklet jelentős mértékben fajspecifikus; úgy látszik, nagyobb mértékben találjuk meg az európai országok uralkodó, felső osztálybeli etnikai típusainak arculatában, mint abban az alárendelt, alsóbb osztályhoz tartozó férfitípusban, amely a feltevés szerint ugyanezekben a közösségekben a lakosság többségét alkotja.

Lehet, hogy a fiúk esetének látszatra nincs komoly köze ahhoz a kérdéshez, hogy a társadalom különböző osztályai mennyire rendelkeznek a vitézség adottságával; bizonyos értéke mégis van, mert megmutatja, hogy ez a küzdő hajlam ősibb vérmérséklethez tartozik, mint amivel az ipari osztályokhoz tartozó átlagfelnőtt rendelkezik. Ebben, s a gyermeki élet számos más vonatkozásában is a gyermek — átmenetileg és miniatűr formában — a felnőtt ember fejlődésének bizonyos korábbi szakaszait reprodukálja. Eszerint a fiú hajlamát a hősiességre és arra, hogy elszigetelje saját érdekeit másokétól, átmeneti visszatérésnek kell tartanunk ahhoz az emberi

természethez, amely a korai barbár kultúra, a tulajdonképeni zsákmányoló kultúra szemében normális volt. Ebben és sok más tekintetben a dologtalan osztály és a bűnözők jellemében a felnőtt életben is tovább élnek olyan vonások, amelyek normálisnak tekinthetők a gyermekkor és az ifjúkor során, s ugyanilyen normálisak vagy megszokottak a kultúra korábbi szakaszaiban. Ha a különbség nem vezethető vissza teljesen az uralkodó etnikai típusok közötti alapvető különbségre, akkor azok a vonások, amelyek a kérkedő bűnözőt és az akkurátus dologtalan úriembert megkülönböztetik a köznéptől, bizonyos mértékben a szellemi fejlődés megállapodásának jelei. Éretlenségről tanúskodnak, ha összehasonlítjuk őket azzal a fejlődési szinttel, amelyet a felnőttek átlaga ért el a modern ipari közösségben. S azonnal ki fog derülni, hogy a felső és a legalsó társadalmi rétegek e képviselőinek gyerekes szellemi arculata abban is megmutatkozik, hogy a heves vitézség és elszigetelés hajlamán kívül már archaikus vonásokat is megtalálunk benne.

Nem kívánunk kétségeket hagyni a küzdő vérmérséklet lényegi éretlenségét illetően, s ezért említsük meg, hogy a kissé magasabb korú iskolás fiúk között is divatos a céltalan és játékos, de többé-kevésbé rendszeres és alapos harciasság, s ez mintegy áthidalja azt az időszakot, ami a tényleges gyermekkor és a felnőttkor között húzódik. Az esetek többségében e rendzavarások a serdülőkorra korlátozódnak. Egyre ritkábban és egyre kevésbé élesen térnek vissza, amikor az ifjúság felnőtté érik, s így általánosságban, az egyén életében reprodukálják azt a folyamatot, amelynek során a csoport a zsákmányoló életmódról áttért a letelepedett életmódra. Az esetek jelentős százalékában az egyén szellemi fejlődése befejeződik, még mielőtt kiemelkedett volna gyermeki szakaszából; ilyenkor egész életét végigkíséri a küzdőszellem. Azok az egyének, akik a szellemi fejlődésben végül is elérik a férfiak szintjét, rendszerint átmeneti archaikus szakaszon mennek keresztül, amely megfelel a küzdő és sportoló férfiak állandó

szellemi szintjének. A különböző egyének ebben a tekintetben természetesen különböző mértékben érik el a szellemi érettséget és józanságot; akik elmaradnak az átlagtól, azok az emberi vadság megszüntethetetlen maradványát jelentik a modern ipari közösségben: bennük kudarcot vall az alkalmazkodás szelektív folyamata, amelynek eredménye a közösség nagyobb ipari hatékonysága és teljesebb élete.

Ez a hátramaradt szellemi fejlődés nemcsak abban fejeződik ki, hogy a felnőttek közvetlenül részt vesznek a vad fiatalkori hősi tettekben, hanem közvetve abban is, hogy elősegítik és ösztönzik a fiatalabb személyek részvételét e rendezavarásokban. Olyan vad szokások kialakulását segíti elő, amely a felnövekvő nemzedék későbbi életében is fennmarad, s így gátolja, hogy a közösség a békésebb, hatékony vérmérséklet irányába fejlődjön. Ha a hősiességre ily módon hajlandó személy abban a helyzetben van, hogy irányíthatja a szokások kialakulását a közösség serdülő tagjaiban, akkor igen jelentős befolyást gyakorolhat a vitézség konzerválására és a vitézséghez való visszatérésre. Ez a jelentősége például annak a támogató gondoskodásnak, amellyel újabban számos pap és a társadalom egyéb pillérei „fiú brigádokat” és hasonló félkatonai szervezeteket ellátnak. Ugyanez érvényes akkor is, mikor a felsőfokú oktatási intézményekben bátorítják a „college-szellem”, az egyetemi atlétika és hasonlók fejlődését.

A zsákmányoló vérmérséklet mindezen megnyilvánulásait a hősiességhez kell sorolnunk. Ezek részben a versengő vadság attitűdjének egyszerű és meggondolatlan kifejeződései, részben pedig olyan tevékenységek, amelyekhez szándékosan azért folyamodnak, hogy így a vitézség hírnevében tetszelegjenek. Ugyanilyen általános jellege van mindenféle sportnak, beleértve a hivatásos ökölvívó mérkőzéseket, a bikaviadalokat, az atlétikát, a sportlövészetet, a halászatot, a vitorlázást és az ügyességi játékokat; még ott is, ahol a romboló fizikai hatékonyság eleme nem nagyon szembeszökő. A sportok az

ellenséges harcról mint alapról ügyesen átnyergeltek a ravaszságra anélkül, hogy bármikor is pontos határvonalat tudnánk húzni a kettő között. A sportrajongás alapja egy archaikus szellemi berendezkedés — annak a jele, hogy az illető viszonylag nagy mértékben rendelkezik a zsákmányoló versengés hajlamával. Az erős hajlandóság a kalandos hősiességre és a károkozásra különösen azokban a foglalkozásokban látható, amelyeket a köznyelv sajátosan sportoknak nevez.

A sportok tekintetében talán a zsákmányoló versengés említett egyéb kifejeződéseinél is érvényesebb, vagy legalábbis nyilvánvalóbb, hogy lényegében a fiú vérmérséklete az, amely a férfiakat e tevékenységre ösztönzi. A sportért való rajongás ezért különösen jelzi, hogy a férfi erkölcsi természetének fejlődése megrekedt. A sportoló férfiak vérmérsékletének sajátosan fiúi volta közvetlenül nyilvánvalóvá válik, ha figyelmünket arra fordítjuk, hogy milyen jelentős a színlelés eleme minden sporttevékenységben. A sportokra ugyanúgy jellemző a színlelés, mint azokra a játékokra és hősi tettekre, amelyekre a gyermekek, különösen a fúk rendszerint hajlanak. A színlelés nem egyforma mértékben jelentkezik valamennyi sportágban, de valamennyiükben nagymértékben jelen van. Nyilvánvalóan nagyobb mértékű a tulajdnképpeni sportolásban és az atlétikai versenyeken, mint az ülő ügyességi játékokban, bár e szabály nem alkalmazható túlzott egyöntetűséggel. Figyelemreméltó például, hogy még az igen szolid és tárgyilagos emberek is, ha vadászni indulnak, hajlamosak arra, hogy a szükségesnél több fegyvert és felszerelést vigyenek magukkal, és saját képzeletükkel így hitessék el vállalkozásuk komolyságát. E vadászok továbbá hajlanak egyfajta színpadi, táncoló járásmódra is, valamint arra, hogy gondosan eltúlozzák mozdulataikat, amelyek — akár lopakodásról, akár nyílt támadásról legyen szó — hősi tetteikkel kapcsolatosak. Az atlétikus sportokban is csaknem mindig jelen van jó adag pöffeszkedés, kérkedés és szemmel látható

misztifikáció — e vonások jelzik az említett foglalkozások színpadias természetét. Mindezek természetesen világosan a fiúi színlelésre emlékeztetnek. Az atlétika tolvajnyelve egyébként nagyrészt a háborúskodás terminológiájából kölcsönzött rendkívül véres kifejezésekből áll. Eltekintve attól, ha a titkos érintkezés szükséges eszközként alkalmazzák, a sajátos tolvajnyelv használatát bármely foglalkozásban valószínűleg annak bizonyítékeként fogadhatjuk el, hogy e szóban forgó foglalkozás lényegéhez tartozik a színlelés.

A sportok lehetővé teszik — s ez újabb különbség a párbajhoz, valamint egyéb fajta harciassághoz képest —, hogy a vadság és a hősiesség ösztönzőin kívül más motívumokat is tulajdonítsunk nekik. Bármely adott esetben valószínűleg alig van jelen valamilyen másik motívum, de az a tény, hogy a sportrajongást gyakran más motívumoknak tulajdonítják, arra utal, hogy néha más okok is kiegészítő szerepet játszanak. A sportemberek — a vadászok és halászok — többé-kevésbé a természet szeretetét, a felüdülés szükségletét és hasonlókat tartanak kedvenc időtöltésük ösztönzőinek. E motívumok kétségtelenül gyakran jelen vannak, s részük van a sportember életének vonzerejében; de nem lehetnek a fő ösztönzők. E látzólagos igények gyorsabban és teljesebben kielégíthetők, ha nem kíséri őket rendszeres erőfeszítés azon teremtmények életének elvételére, amelyek lényeges részét alkotják a „természetnek”, amelyet a sportember olyan nagyon szeret. Sőt a sportember tevékenységének leginkább észrevehető hatása az, hogy a természetet a krónikus vigasztalanság állapotában tartja, mivel kipusztít minden élőlényt, amelynek elpusztítására csak képes.

Mégis van valami alapja a sportember állításának, amely szerint a meglevő konvenciók közepette a felüdülésre és a természettel való kapcsolatra irányuló igénye leginkább ezzel a tevékenységgel elégíthető ki. A zsákmányoló dologtalan osztály múltbeli előírásszerű példája megteremtette a jólneveltség bizonyos kánonjait, s ezeket az osztály későbbi képvisé-

lőinek szokásai bizonyos fokig aggályosan konzerváltak; e kánonok nem teszik számára lehetővé, hogy a bűnbeesés kísértése nélkül másfajta kapcsolatokat keressen a természettel. A sportok, olyan tiszteletreméltó foglalkozások lévén, amelyek a ragadozó kultúrából a mindennapi dologtalanság legmagasabb rendű formáiként hagyományozódtak ránk, a házon kívüli tevékenység egyetlen olyan formájává váltak, amelyeket teljes mértékben illendőként szentesítenek. Elképzelhető tehát, hogy a vadászat és halászat közvetlen céljai között a felüdülés és a házon kívüli élet igénye is szerepet játszik. Az a távolabbi ok azonban, amely arra kényszerít, hogy e célokra a rendszeres mészárlás formájában törekedjünk, olyan előírás, amelynek megsértése a rossz hírnévnek és az egyén önbecsülése ebből eredő csökkenésének kockázatával jár.

Bizonyos fokig hasonló a helyzet másfajta sportok esetében is. A legjobb példa közülük az atlétikai verseny. Természetesen itt is jelen vannak azok az előírásszerű szokások, amelyek eldöntik, hogy a tiszteletreméltó élet szabályai szerint a tevékenység, a gyakorlás és a felüdülés mely formái megengedettek. Akik fejüket az atlétikus sportokra adják, vagy akik csodálják ezeket, azt állítják, hogy ezek nyújtják az elérhető legjobb eszközöket a felüdüléshez és a „fizikai kultúrához”. Az előírásszerű szokás támogatja ezt az állítást. A tiszteletreméltó élet kánonjai minden olyan tevékenységet a dologtalan osztály életviteléből kizárnak, amely nem sorolható a hivalkodó dologtalansághoz. Következésképpen előírászerűen törekszenek arra, hogy mindezt általában a közösség életviteléből is kizárják. A céltalan fizikai erőfeszítés ugyanakkor a tűrhetetlenségig unalmas és ellenszenves. Mint más összefüggésben már megjegyeztük, ilyen esetekben a cselekvés olyan formáihoz kell folyamodni, amely legalábbis valamilyen vélt célt nyújt, még akkor is, ha ez csupán színlelt. A sportok kielégítik a lényegi hasznavehetetlenség e követelményét, s egyben valamilyen hihető célt színlelnek. Ráadá-

sul teret engednek a versengés számára, s ezen az alapon is vonzóak. Egy foglalkozásnak ahhoz, hogy illendő legyen, alkalmazkodnia kell a tiszteletreméltó pazarlás dologtalan osztálybeli kánonjához; ugyanakkor minden tevékenységnek ahhoz, hogy az élet megszokott, bár esetleg részleges kifejeződéseként maradjon fenn, alkalmazkodnia kell ahhoz az általánosan emberi kánonhoz, amely megköveteli, hogy valamilyen hasznos objektív cél érdekében hasson. A dologtalan osztály kánonja szigorú és átfogó hasznavehetetlenséget követel; a mesterségbeli tudás ösztöne célszerű cselekvést igényel. Az illendőség dologtalan osztálybeli kánonja lassan és hatásosan működik, s az élet bevett módjából szelektíven kiszűből ki minden lényegesen hasznos vagy célszerű cselekvési módot; a mesterségbeli tudás ösztöne viszont ösztönzően hat, s átmenetileg valamilyen közvetlen céllal is kielégíthető. A cselekvés valamely adott vonala csak akkor jár nyugtalanító és elrettentő hatással a cselekvő tudatára, ha megértett végső hasznavehetetlensége belép a tudatos reflexióba, s olyan elem lesz, amely lényegileg idegen az életfolyamat normálisan célszerű irányától.

Az egyén gondolkodási szokásai szerves egységet alkotnak, s ez szükségképpen az életfolyamat érdekében történő felhasználhatóságra törekszik. Ha az élet céljául a rendszeres pazarlást vagy hasznavehetetlenséget tűzik ki, akkor ez az egység azonnal fellázad. De a szervezetnek ez a lázadása elkerülhető, ha a figyelmet az ügyes vagy versengéssel kapcsolatos erőfeszítések közvetlen, nem meggondolt céljára lehet korlátozni. A sportokban — a vadászatban, a halászatban, az atlétikai játékokban és hasonlóknak — gyakorolható az ügyesség, a versengő vadság és ravaszság, amelyek a zsákmányoló életet jellemzik. Amíg az egyén csak csekély mértékben rendelkezik a reflexió adományával vagy a cselekvései végső rendje iránti érzékkel — amíg élete lényegében a naiv és ösztönös cselekvés élete —, addig a sportok közvetlen és nem meggondolt célszerűsége mint az uralom kifejeződése, jelen-

tős mértékben kielégíti a mesterségbeli tudás ösztönét. Ez különösen igaz, ha ezek az uralkodó ösztönök a zsákmányoló vérmérséklet reflexiótól mentes versengő hajlamai. Az illendőség kánonjai ugyanakkor a sportot mint a pénzügyileg makulátlan élet kifejeződését ajánlják. Bármely foglalkozás csak akkor őrizheti meg az illendő felüdülés hagyományos és megszokott módjaként betöltött helyét, ha találkozik a végső soron meglevő pazarlás és a közvetlen célszerűség követelménye. A létező körülmények között tehát a sportok jelentik a felüdülés rendelkezésre álló legjobb eszközét — abban az értelemben, hogy a felüdülés és a testmozgás egyéb formái erkölcsileg lehetetlenek a jól nevelt és kifinomult érzékenységű emberek számára.

Az atlétikai versenyek hívei, a tiszteletreméltó társaságban úgy igazolják viselkedésüket önmaguk és szomszédaik előtt, hogy kijelentik: e játékok felbecsülhetetlen eszközei a fejlődésnek. Nemcsak a versenyzők fizikumán javítanak, hanem — mint rendszerint hozzáteszik — erősítik a férfiúi szellemet is mind a résztvevőkben, mind a nézőkben. A rugby jut eszébe mindenkinek e közösségben, amikor felmerül az atlétikai játékok hasznosságának kérdése; az atlétikai versenyek ezt a formáját tartja ugyanis mindenki elsősorban szem előtt, mikor a játékok mint a fizikai vagy erkölcsi megváltás eszközei mellett vagy ellen érvel. E tipikusan atlétikus sport ezért szemléltetheti, hogy milyen hatással jár az atlétika a versenyző jellemének és fizikumának fejlődésére. Nem minden lelemény nélkül mondják, hogy a rugby viszonya a fizikai kultúrához nagyjából ugyanaz, mint a bikaviadalé a mezőgazdasághoz. Az e luxusintézmények szempontjából történő felhasználhatóság szorgos képzést vagy nevelést igényel. A felhasznált — akár emberi, akár állati — anyagot gondos szelekciónak és fegyelmezésnek vetik alá, hogy biztosítsanak és hangsúlyozzanak bizonyos készségeket és hajlamokat, amelyek a vadság állapotára jellemzőek, s amelyek általában elavulnak a domesztikált élet körülményei között. Ez nem azt

jelenti, hogy az eredmény bármelyik esetben is a vad vagy barbár gondolkodásmód és test teljes és következetes visszaállítása lenne. Az eredmény inkább az egyoldalú visszatérés a barbársághoz vagy a vad természethez — azoknak a vad vonásoknak az újjáélesztése és hangsúlyozása, amelyek károsítást és pusztítást idéznek elő anélkül, hogy ezzel párhuzamosan kifejlesztenék azokat a vonásokat, amelyek az egyén önfenntartását és életének teljességét szolgálnák a vad környezetben. A rugby kultúrának terméke az egzotikus vadság és ravaszság. A rugby a korai barbár vérmérséklet rehabilitálása, s egyúttal elnyomja a vérmérséklet azon elemeit, amelyek a társadalmi és gazdasági követelmények szempontjából a vad jellemet ellensúlyozzák.

Az atlétikai versenyekre való felkészülés során szerzett fizikai erő — ha a felkészítésről elmondható, hogy ilyen hatással jár —, annyiban előnyére válik mind az egyénnek, mind a közösségnek, hogy — más tényezők azonossága mellett — gazdasági hasznosságra vezet. Az atlétikus sportokkal együttjáró szellemi vonások hasonlóképpen gazdaságilag előnyösek az egyénnek, méghozzá szembeállítva a közösség érdekeivel. Ez minden olyan közösségre érvényes, amelyben bizonyos mértékig jelen vannak e vonások. A modern verseny nagyrészt a ragadozó emberi természet e vonásai alapján történő öngazolás folyamata. Abban a kifinomult formában, amelyben belépnek a modern, békés versengésbe, e vonások bizonyos mértékű birtoklása csaknem életszükséglet a civilizált ember számára. Míg azonban nélkülözhetetlenek a versengő egyénnek, nem járnak közvetlen haszonnal a közösség számára. Abban a tekintetben, hogy az egyén mennyire használható fel a kollektív élet céljai számára, a versengésbeli hatékonyságnak legfeljebb csak közvetett haszna van. A vadság és a ravaszság hasznavehetetlen a közösség szempontjából, kivéve olyan eseteket, mikor ellenségesen bánnik más közösségekkel; az egyén számára is csak azért hasznosak, mert ugyanezek a vonások igen nagy mennyiségben

hatnak abban az emberi környezetben, amelynek ki van szolgáltatva. Aki anélkül kezd versenyezni, hogy kellőképpen rendelkezne e vonásokkal, éppolyan hátrányos helyzetbe kerül, mint mondjuk az a szarv nélküli marha, amely szarvasmarhák csordájában találja magát.

A zsákmányoló jellemvonások birtoklása és művelése természetesen más — nemcsak gazdasági — okok miatt is kívánatos lehet. Széles körben elterjedt az esztétikai vagy etikai vonzódás a barbár hajlamokhoz, s a szóban forgó vonások olyan hathatósan közreműködnek e vonzódásban, hogy esztétikai vagy etikai tekintetben meglevő hasznosságuk valószínűleg ellensúlyozza mindazt a gazdasági felhasználhatatlanságot, amellyel rendelkezhetnek. Jelen célunk szempontjából azonban ez nem érdekes. Ezért itt semmit sem mondunk a sportok egészében vett kívánatosságáról vagy tanácsolhatóságáról, s arról sem, hogy nem gazdasági alapon milyen értékeik vannak.

A népfelfogás sok mindent csodál a férfiasság azon típusában, amelyet a sportoló élet fejleszt ki. Itt van mindjárt az önbizalom és a bajtársiasság, legalábbis ahogy a szavak kissé laza mindennapi használata kifejezi. Az átlagosan így jellemzett tulajdonságok más szempontból viszont kegyetlenségként és elfogultságként írhatók le. E férfias tulajdonságokat ugyanazért helyeslik és csodálják, ugyanazért nevezik férfiasnak, amiért hasznosnak az egyén számára. A közösség tagjai, különösen pedig azok az egyének, akik döntenek az ízlés kánonjaiban, elég nagy mértékben rendelkeznek e hajlamokkal ahhoz, hogy hiányukat másokban fogyatékoságnak érezzék, s kivételes mérvű birtoklásukat a nagyobb érdem jeleként fogadtassák el. A modern népesség átlaga egyáltalán nem tartja elavultnak a zsákmányoló ember vonásait. Jelen vannak és bármikor kidomboríthatók, ha azokra az érzelmekre hivatkoznak, amelyekben kifejeződnek — ha csak e kihívás nem kerül összeütközésbe azokkal a sajátos tevékenységekkel, amelyek megszokott foglalkozásainkat al-

kotják és magukba foglalják valamennyi mindennapi érdekünket. Bármely ipari közösség lakosságának átlaga csak abban az értelemben szabadult meg ezektől a gazdasági szempontból kínos hajlamoktól, hogy mivel ezek részlegesen és időlegesen használaton kívül kerültek, a tudatalatti motívumok háttérébe vonultak vissza. Mégis, minden egyes alkalommal, mikor egy nem mindennapi intenzitású inger életre hívja őket, számíthatunk rájuk az emberek cselekedeteinek és érzelmeinek agresszív alakításában — bár a különböző egyéneknél ennek mértéke is különböző. Erőteljesen nyilvánul meg minden olyan esetben, amikor az egyén mindennapi érdekeit és érzelmeit egyetlen, a zsákmányoló kultúrától idegen foglalkozás sem köti le. Ez a helyzet a dologtalan osztállyal és a népesség azon részével, amely ezt az osztályt szolgálja. Ezért fordul olyan könnyen a dologtalan osztály minden új tagja a sportokhoz; s ezért fejlődnek olyan gyorsan a sportok és a sportoláshoz fűződő érzelmek minden ipari közösségben, amelyben eléggé felhalmozódott a gazdagság ahhoz, hogy a lakosság jelentős része mentesüljön a munkától.

Egy apró és ismerős tény megmutathatja, hogy a zsákmányoló ösztön nem egyformán érvényesül valamennyi osztályban. Ha pusztán a modern élet egyik jellegzetességének tekintjük, a sétapálca legjobb esetben is triviális tárgynak tűnhet; használatának azonban jelentősége van a szóban forgó kérdés szempontjából. A szokás leginkább az emberek azon osztályában terjedt el — azokról az osztályokról van szó, amelyekkel a népfelfogás a sétapalcát társítja —, amelyhez a tulajdonképpeni dologtalan osztály, a sportolók és az alsó osztálybeli bűnözők osztályának tagjai tartoznak. Hozzájuk számíthatnánk talán azokat a férfiakat is, akik valamilyen pénzügyi foglalkozást űznek. Nem mondható el ugyanez az iparban foglalkoztatott emberek nagy átlagáról; s meg kell jegyezni, hogy a nők csak akkor hordanak sétapalcát, ha testileg gyengék, de itt másfajta használatról van szó. E gyakorlat természetesen nagymértékben udvarias szokást jelöl; az

udvariasság szokásának alapját viszont annak az osztálynak a hajlamai jelentik, amely megszabja, hogy mi tartozzon az udvariasság szokásaihoz. A sétapálca annak fitogtatását szolgálja, hogy viselőjének két kezét nem hasznos erőfeszítések kötik le, ennél fogva haszna abban rejlik, hogy a dologtalan-ságot bizonyítja. Egyben azonban fegyver is, s ezen az alapon egy, a barbár férfi által érzett igényt elégíti ki. A testi sértés ilyen kézzelfogható és kezdetleges eszközeinek kezelése nagyon kényelmes bárkinek, akiben csak mérsékelten él a vadság.

A nyelv igényei lehetetlenné teszik, hogy elkerüljük az élet itt tárgyalt hajlamainak, vonzalmainak és kifejeződésein-
nek nyílt helytelenítését. Semmiképpen sem kívánjuk azon-
ban elvetni vagy ajánlani bármelyiket is az emberi jellem
vagy az életfolyamat itt tárgyalt szakaszai közül. Az uralkodó
emberi természet különböző elemeit a gazdaságelmélet szem-
pontjából vesszük szemügyre, s a tárgyalt vonásokat aszerint
mérjük meg és rangsoroljuk, hogy milyen közvetlen gazda-
sági hatást gyakorolnak a kollektív életfolyamat megkönnyí-
tésére. E jelenségeket tehát gazdasági szempontból fogjuk
fel, s azt értékeljük, hogy közvetlenül elősegítik vagy gátol-
ják-e az emberi közösség tökéletesebb alkalmazkodását a kör-
nyezethez, és ahhoz az intézménystruktúrához, amelyet a
közösség jelenbeli és közvetlen jövőbeli gazdasági helyzete
igényel. E célok szempontjából a zsákmányoló kultúrától örö-
költ vonások kevésbé hasznosak, mint amilyenek lehetnének.
Ebben az összefüggésben sem hagyhatjuk azonban figyelmen
kívül, hogy a zsákmányoló ember agresszivitásának és ki-
tartásának nem csekély értéke van. Megkíséreltük úgy átte-
kinteni e készségek és hajlamok gazdasági értékét — tehát
szűkebb értelemben vett társadalmi értékét is —, hogy nem
foglalkozunk értékükkel más szempontból. Ha a férfiaság
kezdetlegesebb típusainak e maradványait a mai ipari élet-
vitel prózai középszerűségével helyezzük szembe, s az erkölcs
bevett mércéin, méginkább pedig az esztétika és a költészet

mércéin mérjük le, akkor lehet, hogy értékeik mások lesznek, mint amelyeket itt tulajdonítottunk nekik. Mivel azonban mindez nem tartozik célunkhoz, nem lenne helyénvaló, ha e tekintetben is véleményt nyilvánítanánk. Csupán attól óvhatunk, hogy a kiválóságnak ezek a — jelen célunk szempontjából érdektelen — mércéi befolyásolnának, mikor az emberi jellem vagy tevékenység azon vonásait becsüljük fel gazdaságilag, amelyek fejlődésüket elősegítik. Ez érvényes mind azokra a személyekre, akik aktívan sportolnak, mind pedig azokra, akiknek sportbeli tapasztalatai csupán a megfigyelésből származnak. Amit itt a sport iránti hajlamról elmondtunk, az hasonlóképpen illik azon különféle megfontolásokra, amelyeket rögvest megteszünk azzal kapcsolatban, amit a köznyelv vallásos életként ismer.

A legutóbbi bekezdés esetlegesen érinti azt a tényt, hogy a mindennapi nyelvhasználat elkerülhetetlenül az elutasítás vagy igazolás motívumát fűzi e hajlamok és tevékenységek tárgyalásához. A tény jelentős, mert megmutatja a szenvedélymentes átlagember szokásos magatartását az olyan hajlamokkal szemben, amelyek a sportokban és általában a hősiességben fejeződnek ki. S itt talán éppoly helyénvaló, mint bárhol, hogy foglalkozzunk azzal a helytelenítő hangsúllyal, amely végigvonul az atlétikus sportolók, valamint más, elsősorban zsákmányoló jellegű tevékenységek védelmével vagy dicséretével foglalkozó terjedelmes elemzéseken. Ugyanezt az apologetikus gondolkodásmódot figyelhetjük meg — legalábbis kezdeteiben — a legtöbb, az élet barbár szakaszából öröklött intézmény szószólóinál. Ezek közé az archaikus intézmények közé — amelyekről úgy érzik, hogy igazolásra szorulnak, — tartozik a gazdagság elosztásának egész jelenlegi rendszere, a státusbeli osztálykülönbségekkel együtt; a fogyasztás minden vagy csaknem minden olyan formája, amely a feltűnő pazarláshoz sorolható; a nők státusa a patriarchális rendszer uralma alatt, valamint a hagyományos hitek és vallási szertartások számos vonása, különösen a hitek exote-

rikus kifejeződései és az elfogadott szertartások naiv felfogása. Amit tehát ebben az összefüggésben a sportok és a sportoló jellem dolgában megnyilvánuló apologetikus magatartásról kell mondanunk, az a frazeológia megfelelő változtatásával azokra az apológiákra is érvényes, amelyek társadalmi örökségünk más, az előbbivel rokon elemeivel kapcsolatosak.

Általános az az érzés — bár rendszerint halvány s maguk az apologeták szavakban nem vallják be, noha az elemzés milyenségéből rendszerint felismerhető —, hogy e sportokat a józan ész éppolyan kevésbé találja helyénvalónak, mint azokat, amelyek a sportoló ember jellemét meghatározzák. „A legtöbb gyilkos rossz jellem.” Ez az aforizma a zsákmányoló vérmérsékletet, nyílt kifejeződésének és megnyilvánulásának fegyelmező hatásait a moralista szempontjából értékeli. Jelzi egyúttal, hogyan nyilvánul meg az érett férfi józan érzéke azzal kapcsolatban, hogy mennyire szolgálja a zsákmányoló gondolkodásmód a kollektív élet céljait. Érezhető, hogy ez a vélemény ellene szól minden olyan tevékenységnek, amely a zsákmányoló beállítottság megszokásával jár, s hogy a bizonyítás azoknak a dolga lenne, akik a zsákmányoló lelkület és az ezt megerősítő tevékenységek rehabilitációja mellett érvelnek. A népérzelmek jelentős része kedvezően értékeli az effajta szórakozásokat és vállalkozásokat; a közösség ugyanakkor erőteljesen érzi, hogy ezek az érzelmek igazolásra szorulnak. A kívánt igazolást rendszerint úgy hajtják végre, hogy kimutatják: a sportok lényegében zsákmányoló, társadalmilag dezintegráló hatással járnak; közvetlen hatásuk ugyan visszatérésre buzdít az ipar szempontjából hasznavehetetlen hajlamokhoz, közvetetten és áttételesen azonban — talán valamilyen nem könnyen elérhető poláris indukció vagy elleninger nyomán — a sportok erősítik azt a gondolkodásmódot, amely felhasználható a társadalom és az ipar céljaira. Vagyis a sportok ugyan lényegében a megszégyenítő szándékú hősiesség megjelenési formái, de feltételezik, hogy valamilyen homályos és távoli hatás révén olyan vérmérsékletet hoznak lét-

re, amely a nem megszégyenítő szándékú munkához vezet. Rendszerint megkísérlik mindezt empirikusan is kimutatni, illetve inkább feltételezik, hogy ezt az empirikus általánosítást mindenkinek, aki csak hajlandó meglátni, nyilvánvalónak kell találnia. E tézis bizonyítása során egyfajta ravaszsággal kerülnek el az okról a hatásra való következtetés hamis alapját, kivéve mikor kimutatják, hogy azokat a „férfias embereket”, akikről beszélnek, elsősorban a sportok erősítik meg. Mivel azonban gazdaságilag éppen ezeket a férfiúi eredményeket kellene igazolni, a bizonyítás láncolata pontosan ott szakad meg, ahol kezdődnie kellene. Legáltalánosabb gazdasági kifejezésekkel ezek az igazolások arra tesznek erőfeszítést, hogy kimutassák: a dolog logikája ellenére a sportok tényleg erősítik azt, amit általánosságban mesterségbeli tudásnak nevezhetünk. A sportok elmés apologétája mindaddig nem lesz megelégedve, amíg nem sikerül magát vagy másokat meggyőznie arról, hogy a sport valóban ilyen hatással jár — s el kell ismerni, hogy általában nincs is megelégedve. Azt, hogy elégedetlen a kérdéses tevékenység általa adott igazolásával, rendszerint erőszakos hangneme mutatja, s az, hogy milyen buzgón gyűjti össze a különböző nyilatkozatokat álláspontja támogatására.

De miért van szükség apologétákra? Ha a népezelmek túlnyomórészt kedvezően ítélik meg a sportokat, miért nem elégséges igazolás maga ez a tény? A vitézség hosszú fegyelmezése, amelynek fajunk alá volt vetve a zsákmányoló és a kvázi békés kultúra folyamán, olyan vérmérsékletet hagyományozott át a ma emberére, amely a vadság és ravaszság ilyenfajta kifejeződéseiben nyer kielégülést. Miért nem fogadjuk el hát a sportokat a normális és egészséges emberi természet jogos kifejeződéseiként? Milyen más normának kell eleget tennünk azon kívül, amely azokban a hajlamokban adott, amelyek e nemzedék érzelmeiben fejeződnek ki, beleértve a vitézségre irányuló öröklött nyomást is? Az a végső norma, amelyre hivatkozunk, a mesterségbeli tudás

ösztöne, s ez alapvetőbb és ősi, mint a zsákmányoló versengés hajlama. Ez utóbbi csupán a mesterségbeli tudás ösztönének sajátos fejlődésterméke, olyan változat, amely teljesen ősi volta ellenére is viszonylag késői és mulékony. A versengés zsákmányoló ösztöne — vagy a sportolás ösztöne, ahogyan nevezni lehetne — lényegében ingatag a mesterségbeli tudás elsődleges ösztönéhez képest, amelyből kifejlődött és amelytől differenciálódott. Ha az élet e végső normáján mérjük le, akkor a zsákmányoló versengés, s ezért a sportoló élet sem üti meg a mértéket.

Természetesen nem ismertethetjük röviden, hogyan és milyen mértékben vezet a dologtalan osztály intézménye a sportok és a megsegényítő szándékú hősiesség konzerválásához. A már idézett bizonyítékok alapján úgy látszik, hogy érzelmeit és hajlamait tekintve a dologtalan osztály jobban kedvez a harcias attitűdnek és lelkületnek, mint az ipari osztályok. Nagyjából ugyanezt mondhatjuk el a sportokról is. Az említett intézmény azonban főleg közvetett hatásaiban, az illendő élet kánonjain keresztül befolyásolja a sportolással kapcsolatos uralkodó érzelmeket. E közvetett hatás csaknem egyértelműen a zsákmányoló vérmérséklet és szokások fennmaradását segíti elő; ez még a sporttal töltött élet azon változataira is érvényes, amelyeket megtiltanak a felsőbb dologtalan osztály illemszabályai: például a hivatásos ökölvívó versenyekre, a kakasviadalra és a sporthajlam egyéb közönséges kifejeződéseire. Bármit állítson is a legutóbbi hiteles illemkódex, a jórahalóság intézményesen szentesített, bevett kánonjai egyértelműen kimondják, hogy a versengés és a pazarlás jó dolog, ellentétük pedig szégyenletes. Az alsóbb társadalmi régiók alkonyi homályában a kódex részleteit nem fogják fel olyan könnyen, mint ahogy az kívánatos lenne, s ezért bizonyos fokig meggondolatlanul alkalmazzák a jórahalóság általános alapjául szolgáló kánonokat, aziránt nemigen érdeklődve, hogy hatáskörük meddig terjed, vagy melyek azok a kivételek, amelyeket részleteikben szentesítettek.

Az atlétika iránti rajongás akár a közvetlen részvétel, akár az érzelmi és erkölcsi támogatás formájában, többé-kevésbé kifejezett mértékben a dologtalan osztályra jellemző; a dologtalan osztállyal együtt osztoznak ebben a vonásban az alsóbb osztálybeli bűnözők, s mindazok a társadalmon belüli atavisztikus elemek, akikben uralkodó szerepet töltenek be a zsákmányoló vonások. A nyugati civilizált országok lakosságában kevés egyénnel találkozunk, akikből olyannyira hiányzik a ragadozó ösztön, hogy nem szórakoztatja őket az atlétikus sportok és játékok szemlélése; az ipari osztályok átlagegyéneiben azonban a sporthajlam nem nyilvánul meg olyan erősen, hogy létrehozná azt, amit jó megközelítéssel a sportolás szokásának nevezhetünk. Ezen osztályok számára a sport inkább alkalmi szórakozás, mintsem az élet komoly tartozéka. Ezekről az átlagemberekről ezért nem mondhatjuk, hogy hajlamosak a sport művelésére. Bár nagy többségükben, sőt egyetlen egyénben sem tekinthetjük elavultnak e hajlamot, mégis a sport iránti vonzódás a köznapi ipari osztályokban inkább egyfajta alkalmi, többé-kevésbé szórakoztató remi-nescencia, nem pedig olyan eleven és állandó érdeklődés, amely uralkodó tényezőként jön számításba a szokások azon szerves komplexumának alakításában, amelyben megjelenik.

A mai sportéletben ez a hajlam nem feltétlenül látszik súlyos következményekkel járó gazdasági tényezőnek. Az önmagában közvetlen hatásai valóban nem számítanak sokat az ipari hatékonyság vagy bármely egyén fogyasztása szempontjából; de az emberi természet azon típusának túlsúlya és kialakulása, amelynek e hajlam jellegzetes vonása, már bizonyos következményeket von maga után. Befolyásolja a közösség gazdasági életét mind a gazdasági fejlődés mértéke, mind a fejlődés által elért eredmények jellege tekintetében. Az a tény, hogy a nép gondolkodási szokásait bármilyen mértékben uralja ez a karaktertípus, feltétlenül jelentősen befolyásolja a kollektív gazdasági élet terjedelmét, irányát, mércéit és eszményeit csakúgy, mint azt, hogy milyen mértékben

alkalmazkodik a kollektív élet a környezethez — függetlenül attól, hogy e hatás kedvező vagy kedvezőtlen-e.

Nagyjából ugyanilyen hatással járnak más, a barbár jellemhez tartozó vonások is. A gazdaságelmélet céljai szempontjából e további barbár vonásokat a vitézségben kifejeződő zsákmányoló hajlammal együtt járó változatoknak tekinthetjük. E vonások nagyrészt nem gazdasági jellegűek, s nincs is számottevő gazdasági hatásuk. A gazdasági fejlődésnek azt a szintjét jelölik, amelyhez az őket birtokló egyén alkalmazkodik. Ezért olyan külső próbákként van jelentőségük, amelyekben lemérhető, hogy az őket tartalmazó jellem mennyire alkalmazkodott a mai gazdasági igényekhez; bizonyos mértékig azonban azért is fontosak, mert olyan hajlamok, amelyek maguk is növelik vagy csökkentik az egyén gazdasági hasznosságát.

A vitézség két irányban — az erőszakban és a csalásban — fejeződik ki a barbár ember életében. E két kifejezési forma változó mértékben a modern háborúskodásban, a pénzügyi foglalkozásokban, a sportokban és a játékokban is megjelenik. A sportélet és a versengő élet más, komolyabb formái mind a kétfajta hajlamot művelik és erősítik. A stratégia és a ravaszság kivétel nélkül jelen van minden játékban csakúgy, mint a háborús tevékenységekben és a vadászatban. Mindezekben a foglalatosságokban a stratégia egyre inkább fortélyossággá és körmönfonsággá fejlődik. A körmönfonságnak, a hamisságnak és a megfélemlítésnek biztos helye van bármely atlétikai verseny és általában a játékok eljárás módjában. A bíró foglalkoztatása, és azok az aprólékos technikai szabályok, amelyek meghatározzák a megengedhető csalás és stratégiai előny határait és korlátait, eléggé tanúsítják azt a tényt, hogy az ellenfél túlszárnyalása céljából alkalmazott csaló praktikák és próbálkozások nem esetleges vonásai a játéknak. A dolog természetében rejlik, hogy a sporthoz való hozzászokásnak a csalásra való hajlam teljesebb kifejlődéséhez kell vezetnie; s ha a közösségben uralkodó szerepet tölt

be az a zsákmányoló vérmérséklet, amely vonzóvá teszi a sportot az emberek számára, akkor ez azt jelzi, hogy mind egyénileg, mind kollektíven túlnyomó szerepet játszanak az erőszakos praktikák és a mások érdekeinek érzéketlen figyelman kívül hagyása. A csalás bármely álcában, bármely törvényes vagy szokás által történő igazolás ellenére a korlátozott önző gondolkodásmód kifejeződése. Szükségtelen hosszasan időznünk a sportoló jellem e vonásának gazdasági értékénél.

Ebben az összefüggésben kell megjegyeznünk, hogy az atlétikát vagy egyéb sportokat űző emberek fiziognómiájának legnyilvánvalóbb jellegzetessége a rendkívüli ravaszság. Odüsszeusz adottságai és vitézi tettei alig maradnak el Akhilleuszéi mögött, akár abban, hogy milyen lényegesen mozdítják elő a játékot, akár pedig abban, hogy mekkora tetszésnyilvánítással kísérik társai a ravasz sportembert. A ravaszság némajátéka rendszerint az első lépés a hivatásos sportemberré válásban, amin érettségi után az ifjú minden, akár közép-, akár felsőfokú, jó hírnévnek örvendő iskolában keresztülmegy. A ravaszság mint díszítő jellemvonás fiziognómiájára mindig gondosan figyelnek azok az emberek, akik komolyan érdeklődnek az atlétikai játékok, a versenyek vagy más, hasonlóan versengő természetű összecsapások iránt. Szellemi rokonságuk további jeleként rámutathatunk arra, hogy az alsóbb osztályhoz tartozó bűnözők rendszerint fokozott mértékben tanúskodnak a ravaszság e fiziognómiájáról, s igen gyakran azt a színpadiasan eltúlzott formáját mutatják, amit gyakran láthatunk az atlétikai megbecsülésért vetélkedő ifjabb jelöltek között. Ez egyébként a legvilágosabb jele annak, amit közönségesen „brutalitásnak” neveznek a rossz hírnév fiatal jelöltjeiben.

Megjegyezhetjük még, hogy a ravasz embernek semmiféle gazdasági értéke nincs a közösség számára, hacsak nem vesszük figyelembe a más közösségekkel való bánásmódban megnyilvánuló erőszakos praktikákat. Működése nem segíti

elő az általános emberi életfolyamatot. Legjobb esetben is, közvetlen gazdasági hatásában a közösség gazdasági lényegének egy olyan fejleményét jelenti, amely idegenként viszonyul a kollektív életfolyamathoz — s ez nagyjából ugyanaz, amit az orvostudományban olyan jóindulatú daganatnak neveznének, amelyben benne rejlik a tendencia, hogy áthágja a jóindulatú és rosszindulatú kinövéseket elválasztó bizonytalan határvonalat.

E két barbár vonás, a vadság és a ravaszság alkotja a ragadozó vérmérsékletet vagy szellemi beállítottságot. Mindkettő szűklátókörűen önző gondolkodásmódot fejez ki. Mindkettő igen hasznos az egyéni célkitűzések szempontjából egy olyan életben, amely megszégyenítő sikerre tör. Mindkettőnek tehát nagy esztétikai értéke van. Mindkettőt támogatja a pénzügyi kultúra. De mindkettő egyformán haszon nélkül való a kollektív élet céljai szempontjából.

11. Hit a szerencsében

A szerencsejáték iránti vonzalom a barbár vérmérséklet újabb kiegészítő vonása. Olyan karakterváltozat ez, amely csaknem egyetemesen uralkodik a sportoló férfiak s mindazok között, akik háborúskodásra vagy általában versengő tevékenységekre adták a fejüket. E vonásnak közvetlen gazdasági értéke is van. Ahol jelentősebb mértékben uralkodó szerepe van, ott minden közösségekben gátolja az összesség legteljesebb ipari hatékonyságát.

Kétséges, hogy a szerencsejáték iránti vonzalmat olyan vonásnak tekinthetjük-e, amely kizárólag a zsákmányoló típusú emberhez tartozik. A szerencsejáték szokásának legfőbb tényezője a hit a szerencsében; márpedig e hit, legalábbis, ami egyes elemeit illeti, szemmel láthatólag visszavezethető az emberi fejlődés olyan szintjére, amely megelőzte a zsákmányoló kultúrát. Meglehet, hogy a szerencsébe vetett hit a zsákmá-

nyoló kultúra idején vált formájában olyanná, amilyenként ma jelentkezik, mint a szerencsejátékos hajlam fő eleme a sporttevékenységben. Valószínűleg a zsákmányoló kultúrának köszönheti azt a sajátos formáját, amelyben megjelenik a modern kultúrában. A szerencsébe vetett hit azonban lényegét tekintve ősbibb, mint a zsákmányoló kultúra; a dolgok animista felfogásának egyik formája. Úgy látszik, hogy e hit olyan szokás, amely lényegét tekintve egy korábbi időszakból került át a barbár kultúrába, átalakult, s e kultúra olyan sajátos formában adta át az emberi fejlődés későbbi szakaszainak, amelyet a zsákmányoló fegyelem szabott meg. Mindenestre azonban olyan archaikus vonásnak kell tekintenünk, amelyet a többé-kevésbé távoli múltból örököltünk, s ami többé-kevésbé összeegyeztethetetlen a modern ipari folyamat követelményeivel, s gátja annak, hogy a jelen kollektív gazdasági élete teljes hatékonyságában bontakozhassék ki.

Míg a szerencsébe vetett hit a szerencsejátékok szokásának alapja, nem ez az egyetlen elem, amely szerepet játszik a fogadás szokásában. Az erők vagy ügyességek összemérésére vonatkozó fogadásnak van egy másik motívuma is, amely nélkül a szerencsébe vetett hit aligha lehetne a sportélet kiemelkedő jellegzetessége. E további motívum az anticipált győztesnek vagy az anticipált győztes hívének az a kívánsága, hogy pártjának fölényét a vesztes számlájára növelje. Nemcsak arról van szó, hogy az erősebb fél jelentősebb győzelmet arat, a vesztes fél pedig fájdalmasabb és megalázóbb vereséget szenved, a fogadásban fennforgó pénzügyi nyereség és veszteség nagyságának arányában, bár e megfontolásnak is van anyagi súlya. A fogadást azonban rendszerint azzal a szavakban el nem ismert és megerősített feltételekben ki nem fejezett nézettel is kötik, hogy ezzel növeljék annak a vételkedőnek az esélyeit, akire fogadnak. Úgy érezzük, hogy az ügyben nem mehet veszendőbe az az anyag és gondoskodás, amelyet e célra fordítottunk. Itt a mesterségbeli tudás ösztönének sajátos megnyilvánulásával találkozunk, amelyet az

a még nyilvánvalóbb érzés támogat, hogy a dolgok animista megegyezésének győzelemre kell vinnie azt a felet, akinek nevében oly sok akarati és kinetikus sürgetéssel engeszteltük ki és erősítettük meg az eseményekben rejlő hajlandóságot. A fogadás ösztönző ereje spontánul fejeződik ki abban, hogy bármilyen vetélkedésben kedvencünket támogatjuk, ami tévedhetetlenül zsákmányoló vonás. A tulajdonképpeni zsákmányoló ösztönt egészíti ki, hogy a szerencsébe vetett hit a fogadásban fejeződik ki. Megállapíthatjuk tehát, hogy amennyiben a szerencsébe vetett hit a fogadás formájában fejeződik ki, akkor a zsákmányoló jellemtípus integráns elemének kell tekintenünk. Elemeit tekintve a hit olyan archaikus szokás, amely lényegében a korai, differenciálatlan emberi természethez tartozik; mikor azonban a hitet a zsákmányoló versengő ösztön segíti, s így a szerencsejáték szokásának sajátos formájává differenciálódik, e fejlettebb és sajátos formájában a barbár jellem vonásaihoz kell sorolnunk.

A szerencsébe vetett hit a jelenségek sorában a véletlen szükségszerűség iránti érzék. Különböző változataiban és kifejeződéseiben igen komoly jelentősége van bármely olyan közösség gazdasági hatékonysága számára, amelyben jelentős mértékben létezik. Olyannyira, hogy ez igazolja eredetének és tartalmának, valamint a különböző elágazásai által a gazdasági struktúrára és funkcióra gyakorolt hatásának az elemzését, s annak elemzését is, hogy milyen viszonya van a dologtalan osztály fejlődéséhez, differenciálódásához és fennmaradásához. Abban a fejlett, integrált formában, amelyben leggyakrabban megfigyelhetjük a zsákmányoló kultúra barbár emberében vagy a modern közösségek sportolói között, az említett hit legalább két különböző elemet tartalmaz, amelyeket ugyanazon alapvető gondolkodási szokás két külön szakaszának, vagy e szokás fejlődése két egymást követő szakaszában ugyanazon pszichológiai tényezőnek kell tekintenünk. Az a tény, hogy e két elem a hit ugyanazon általános fejlődési vonalának egymást követő szakaszait jelenti, nem gátja

annak, hogy együtt létezzenek bármely egyén gondolkodási szokásaiban. A kezdetlegesebb forma (vagy az archaikusabb szakasz) az a kezdeti animisztikus hit vagy a viszonyok és dolgok animisztikus érzékelése, amely a tényeket kvázi személyes jelleggel ruházza fel. Az archaikus ember szemében környezete minden hatalmas és nyilvánvalóan következményekkel terhes tényének kvázi személyes individualitása van. Felfogása szerint ezek olyan akarattal vagy inkább hajlamokkal rendelkeznek, amelyek megjelennek az okok láncolatában és kifürkészhetetlen módon befolyásolják az eseményeket. A sportoló férfi érzéke a szerencse és az esély, vagy a fortélyos szükségszerűség iránt, kialakultan és kezdődő animizmus. Gyakran igen homályosan vonatkozik a tárgyakra és a helyzetekre; rendszerint azonban eléggé meghatározott ahhoz, hogy magával hozza az engesztelés, a becsapás vagy a hízeltetés lehetőségét, vagy más módon zavarja meg azoknak a hajlamoknak a kibontakozását, amelyek bármely ügyességen és véletlenül múló játék apparátusát és kellékeit alkotják. Kevés olyan sportoló férfi van, aki megszokásból ne hordaná többé-kevésbé hatásosnak érzett amuletteket és talizmánokat. S nem sokkal kisebb azoknak a száma, akiket ne ösztönösen rémítene meg a vetélytársak „varázslata”, vagy annak az apparátusnak a kudarca, amelyet a fogadás tárgyát képező versenyen alkalmaznak; akik ne éreznék úgy, hogy annak a ténynek, hogy a játékban valamelyik vetélkedőt vagy felet támogatják, meg kell erősítenie ezt az oldalt; vagy akik számára talizmánjuk ne jelentene többet pusztá tréfánál.

A szerencsébe vetett hit legegyszerűbb formájában nem más, mint ez az ösztönös érzék a tárgyakban vagy a helyzetekben rejlő kifürkészhetetlen teleológikus hajlandóság iránt. A tárgyak vagy események arra hajlanak, hogy valamilyen adott célt érjenek el, függetlenül attól, hogy ezt a végpontot vagy a sor objektív pontját véletlenül adottnak vagy szándékosan keresettnek tekintik-e. Ettől az egyszerű animizmustól

vált át a hit észrevétlen fokozatokon keresztül a fent említett második, leszármaztatott formára vagy szakaszra, amely többé-kevésbé artikulált hitet jelent valamilyen kifürkészhetetlen, természetfeletti cselekvőben. E természetfeletti cselekvő azon látható tárgyak révén hat, amelyekkel egyesül, de individualitás tekintetében nem azonos e tárgyakkal. A „természetfeletti cselekvő” kifejezésének használata nem tartalmaz további utalásokat a természetfelettiként elképzelt cselekvő természetét illetően. Ez csak az animista hit további fejlődése során jelent meg. A természetfeletti cselekvőt nem tartják szükségképpen a szó teljes értelmében vett személyes cselekvőnek, de mégis olyan cselekvőről van szó, amely annyiban részesül a személyiség attribútumaiban, hogy bizonyos fokig önkényesen befolyásolja a vállalkozások, különösen pedig a versenyek kimenetelét. Az uralkodó hit a hamingiában vagy a giptában (gaefa, authna), amely olyan különös szint kölcsönöz az izlandi szágáknak és a korai germán néplegendáknak, szemlélteti az események sorában rejlő, fizikán túli hajlandóság érzését.

A hitnek ebben a kifejeződésében vagy formájában a hajlandóságot alig személyesítik meg, bár különböző mértékben individualitást tulajdonítanak neki; néha úgy fogják fel a dolgot, hogy ez az egyénített hajlandóság teremti meg a rendszerint szellemi vagy természetfeletti körülményeket. A hit jól ismert és feltűnő példája — a differenciáció eléggé fejlett fokán, amellyel együtt jár, hogy antropomorf módon megismerik azt a természetfeletti cselekvőt, amelyhez folyamodnak — az istenítélettel összekapcsolt bajvívás. A fel fogás szerint itt a természetfeletti cselekvő kérésre döntőbíróként működik, s a vetélkedés kimenetelét a döntés valamely kikötött alapjának, például a vetélkedők igényei méltányosságának vagy jogosságának megfelelően alakítja. Még mindig kitapintható ugyanez az érzék a jelenségekben meglevő kifürkészhetetlen, de szellemileg szükségszerű tendencia iránt a jelenlegi néphiteken homályos elemként, amit

például a jól bevált szabály is mutat: „Háromszorosan felfegyverkezett, aki vitáját igaznak tudja”. E maxima jelentőségének nagy részét még a mai civilizált közösségek átlagos, nem gondolkodó tagjai számára is megtartja. A haminigiába, vagy a láthatatlan kéz irányításába vetett hit modern visszfénye, ami e kijelentés elfogadásában felsejlik, homályos és talán bizonytalan; mindenesetre keveredni látszik egyéb pszichológiai mozzanatokkal, amelyek világosan nem animisztikus jellegűek.

Célunk szempontjából szükségtelen közelebbről szemügyre vennünk azt a pszichológiai folyamatot vagy etnológiai leszármazást, amelynek nyomán a hajlandóság e kétfajta animisztikus felfogása közül a későbbi létrejött a korábbiból. Lehet, hogy e kérdés igen nagy jelentőségű a néplélektan vagy a hit és kultuszok fejlődésének elmélete számára. Ugyanez érvényes arra az alapvetőbb kérdésre, hogy a kettő egyáltalán a fejlődés folyamatának egymást követő szakaszaiként viszonylik-e egymáshoz. Itt csak azért hivatkozunk e kérdésekre, hogy megjegyezzük: a jelenlegi elemzés érdeklődése nem ilyen irányú. Ami a gazdaságelméletet illeti, a szerencsében vagy a dolgokban rejlő okságon kívüli irányzatba, illetve hajlandóságba vetett hit két eleme vagy szakasza lényegében ugyanolyan jellegű. Gazdasági jelentőségüket olyan gondolkodási szokások adják, amelyek befolyásolják, hogy az egyén általában hogyan kezelje a vele kapcsolatba kerülő dolgokat és folyamatokat, s amelyek ennél fogva befolyásolják az egyén felhasználhatóságát ipari célok érdekében. Ezért, függetlenül attól a kérdéstől, hogy szép, méltó és kedvező-e bármilyen animisztikus hit, helyénvaló, hogy tárgyaljuk gazdasági hatásukat az egyénnek mint gazdasági tényezőnek, s különösen mint ipari ágensnek felhasználhatóságára.

Egy korábbi összefüggésben már említettük, hogy az egyénnek ahhoz, hogy az leginkább hasznossá váljék a mai bonyolult ipari folyamatokban, rendelkeznie kell azzal a készséggel, és szokással, amelynek nyomán a tényeket gyorsan az

oksági egymásrakövetkezés terminusaiban fogja fel és viszonyítja egymáshoz. Az ipari folyamat egészében és részleteiben is a kvantitatív okság folyamata. Az az „intelligencia”, amire mind a munkásnak, mind az ipari folyamat irányítójának szüksége van, alig más, mint egyfajta könnyedség a mennyiségileg meghatározott oksági egymásrakövetkezés felfogásában és a hozzá való alkalmazkodásban. Egy buta emberből ez a könnyű felfogás és alkalmazkodás hiányzik, s nevelésének e könnyedség fejlesztését kell célul kitűznie — amennyiben nevelésének célja ipari hatékonyságának fokozása.

Ha az egyént öröklött hajlamai vagy képzettsége arra ösztönzi, hogy a tényekről és folyamatokról ne az okság vagy a tények terminusaiban adjon számot, akkor csökkentik termelői hatékonyságát vagy ipari hasznosságát. A tények animisztikus felfogására irányuló hajlam meghatározta csökkent hatékonyság különösen akkor szembetűnő, ha tömeges — vagyis ha egészében nézünk egy animisztikus beütéssel terhes népességet. A nagyipar modern rendszerében minden más rendszernél súlyosabbak az animizmus gazdasági hátrányai, s következményeik is sokkal nagyobb horderejűek. A modern ipari közösségekben az ipar egyre nagyobb mértékben szerveződik egymást kölcsönösen meghatározó szervek és funkciók összefüggő rendszerévé; ezért az iparral foglalkozó emberek hatékonysága szempontjából egyre nagyobb szükség van arra, hogy megszabaduljanak minden előítélettől a jelenségek oksági felfogásában. A kézműipar rendszerében az ügyességben, szorgalomban, izomerőben vagy kitartásban megnyilvánuló előny nagymértékben ellensúlyozza ezeket az előítéleteket a munkások gondolkodási szokásaiban.

Hasonló a helyzet a hagyományos mezőgazdaságban, ami a munkással szemben támasztott követelmények természetének tekintetében igen hasonlít a kézműiparra. Mindkettőben maga a munkás az első mozgató, akitől minden függ, s a felhasznált természeti erőket a felfogás nagyrészt olyan kifür-

készíthetetlen és szeszélyes tényezőknek látja, melyeknek működése meghaladja a munkás ellenőrzésének és rendelkezésének határait. E formákban a népfelfogás viszonylag keveset talál abból az ipari folyamatból, amely az átfogó mechanikai egymásrakövetkezés sorszerű lendületére hagyatkozik; ez utóbbit az okság terminusaiban kell megérteni, s hozzá kell alkalmazkodnia az ipari műveleteknek és a munkás mozgultainak. Ahogyan fejlődnek az ipari módszerek, a kézüves erények egyre kevésbé ellensúlyozzák a hiányosabb intelligenciát vagy az ok és hatás összefüggésének akadozó elfogadását. Az ipari szervezet egyre inkább olyan mechanizmus lesz, amelyben az ember feladata az, hogy elkülönítse és kiválassza azokat a természeti erőket, amelyek az ő szolgálatában fejtik ki hatásaikat. A munkás szerepe is megváltozik az iparban: kezdetben ő volt az első mozgató, most pedig a mennyiségi sorrend és a mechanikus tények megkülönböztetését és értékelését kell végeznie. Gazdaságilag viszonylag fontosabb lesz az, hogy gyorsan fogják fel és elfogulatlanul ítéljék meg az okokat a maguk környezetében, s ezzel arányban egyre fontosabbá válnak a gondolkodási szokásaikban meglevő olyan elemek, amelyek a ténybeli sorrend gyors felfogásával ellentétes előítéletet eredményezve munkájának ipari hasznosságát csökkentik. Mivel halmazati hatást gyakorol a lakosság szokásos beállítottságára, még azokat a csekély jelentőségű vagy nem feltűnő előítéletek is jelentősen csökkenthetik a közösség kollektív ipari hatékonyságát, amelyek a mindennapi tényekről nem a mennyiségi okság terminusaiban adnak számot.

Az animisztikus gondolkodásmód megjelenhet a kezdeti animisztikus hit korai, differenciálatlan formájában, vagy abban a későbbi és integráltabb szakaszban, amelyben antropomorf módon megszemélyesítik a tényeknek tulajdonított hajlandóságot. De ipari értékük nagyjából ugyanaz, akár az eleven animisztikus érzékről van szó, akár arról, hogy valamilyen természetfeletti hatalomhoz vagy a láthatatlan kéz

irányításához folyamodnak. Ha befolyásolják az egyén ipari hasznosságát, a hatás mindkét esetben egyforma; az azonban, hogy az egyén mennyire közvetlenül, azonnal vagy kizárólagosan alkalmazza az animisztikus vagy antropomorf formulát környezetének tényeire, megszabja, hogy ez milyen mértékben uralja vagy formálja gondolkodási szokásainak komplexumát. Az animisztikus szokás minden esetben akadályozza az oksági sorrend megértését; várható azonban, hogy a hajlandósággal kapcsolatos korábbi, kevésbé reflektált és meghatározott érzék átfogóbb befolyást gyakorol az egyén intellektuális folyamataira, mint az antropomorfizmus magasabb rendű formája. Ahol naiv formában van jelen az animisztikus szokás, ott terjedelme és alkalmazási köre nincs meghatározva vagy korlátozva; ennél fogva a személy életének minden fordulatanál, ahol csak az egyénnek az élet anyagi eszközeivel van dolga, kézzelfoghatóan befolyásolja gondolkodását. Az animizmus későbbi érettebb fejlődési szakaszában, miután az antropomorf kidolgozás folyamatában már meghatározott, s alkalmazását bizonyos mértékig következetesen a távolira és láthatatlanra korlátozták, létrejön az a helyzet, hogy a mindennapi tények egyre nagyobb hányadát anélkül magyarázzák, hogy arra a természetfeletti hatalomra hivatkoznának, amelyben az animizmus kultusza kifejeződik. Magasan integrált, megszemélyesített természetfeletti hatalommal nem kezelhetők megfelelően az élet mindennapi eseményei, s ezért könnyen kialakul az a szokás, hogy sok mindennapi vagy közönséges jelenségről a sorrendiség terminusaiban adjanak számot. Az ily módon kapott ideiglenes magyarázat hanyagság következtében a mindennapi célok szempontjából véglegesként is megállhat, amíg csak valamilyen sajátos kihívás vagy zavar nem emlékezteti az egyént korábbi elkötelezettségére. Mikor azonban sajátos követelmények jelentkeznek, vagyis amikor különösen szükség volna az okozat törvényének teljes és szabad felhasználására, akkor az egyén — amennyiben él benne az antropomorf hit — ál-

talános megoldásként rendszerint a természetfeletti hatalomhoz folyamodik.

Az okságon kívül álló hajlandóság vagy hatalom igen hasznos mint menedék. Hasznossága azonban teljességgel nem gazdasági természetű. Különösen akkor jelent menedéket és kényelmi forrást, ha már annyira szilárd és specializált, mint anogyan ez az antropomorf istenség hitére jellemző. Ilyenkor sokat nyújthat azon az előnyön kívül is, hogy általa a megzavart egyénnek nem kell a jelenségekről az oksági sorrend terminusaiban számot adnia. Itt nem tudunk hosszabban időzni az antropomorf istenség nyilvánvaló és elfogadott érdemeinél, akár az esztétikai, az erkölcsi vagy a szellemi érdekek szempontjából, akár a politika, a katonaság vagy a társadalompolitika távolabb álló álláspontjáról tekintve. Kérdésünk arra vonatkozik, hogy mi a kevésbé festői és kevésbé sürgető gazdasági értéke az ilyenfajta természetfeletti hatalomba vetett hitnek, amelyet a hívő ipari használhatóságát befolyásoló gondolkodási szokásnak tekintünk. A vizsgálódást azonban még e szűk, gazdasági területen belül is szükségképpen arra kell korlátoznunk, hogy milyen közvetlen hatása van e gondolkodási szokásnak a hívő mesterségbeli használhatóságára, s nem terjeszthetjük ki érdeklődésünket e hit távolabbi gazdasági hatásaira. E távolabbi hatásokat igen nehéz nyomon követni. Vizsgálatuk jelenleg előítéletekkel terhes azzal kapcsolatban, hogy az élet értékét mennyire fokozza egy ilyenfajta istenséggel való szellemi érintkezés, s ezért terméketlen jelenleg minden, gazdasági értékükkel foglalkozó kísérlet.

Az animisztikus gondolkodásmódnak a hívő általános beállítottságára gyakorolt azonnali és közvetlen hatása csökkenti az ember tényleges intelligenciáját, mégpedig abban a tekintetben, amelyben ez az intelligencia különösen fontos a modern ipar számára. A hatás különböző mértékben következhet be, attól függően, hogy magasabb vagy alacsonyabb rangú-e az a természetfeletti cselekvő vagy hajlandóság,

amely a hit tárgya. Ez érvényes a barbár és a sportoló férfi érzékére a szerencse és a hajlandóság iránt, s ugyanígy az antropomorf istenségbe vetett valamivel fejlettebb hitre is, amely rendszerint ugyanennek az osztálynak a sajátja. Érvényesnek kell tartanunk — bár nem könnyű megmondani, hogy mennyire megalapozott ez az állítás — azokra a fejlettebb antropomorf kultuszokra is, amelyekhez a hívő civilizált ember vonzódik. Mindenesetre nem hagyható figyelmen kívül az az akadály, amelyet az egyik vagy másik antropomorf kultuszhoz való népszerű ragaszkodás gördít az ipar kibontakozása elé. S még a nyugati kultúra e felső osztálybeli kultuszai sem jelentik az okságon kívüli hajlandóság emberi érzésének utolsó és felbomló szakaszát. Ezeken túl ugyanez az animisztikus érzék mutatkozik meg az antropomorfizmus olyasfajta szépítgetéseiben, mint a XVIII. századbeli hivatkozás a természet rendjére és a természetjogra, s ennek modern megfelelője, a post-darwinista elképzelés a javulás irányzatáról az evolúció folyamatában. A jelenségek ilyenfajta animista magyarázata annak a csalódásnak az egyik formája, amit a logika tudósai *ignava ratio*-ként („a ráció figyelmen kívül hagyása”-ként — A szerk.) ismernek. Az ipar vagy a tudomány céljai szempontjából mindez kudarcnak számít a tények megértésében és értékelésében.

E közvetlen ipari következményeken kívül, az animista szokásnak más okból is van bizonyos jelentősége a gazdaságelmélet szempontjából: (1) eléggé megbízhatóan jelzi bizonyos fokig még erejét is — ezeknek viszont lényeges gazdasági következményeik vannak; (2) a vallási konvencióknak az animista szokás által az antropomorf kultuszok fejlődése során kialakított szabályrendszere fontos anyagi következményekkel jár, amennyiben a) befolyásolja a közösség áruvagyonát és uralkodó ízlésbeli kánonjait — mint erre egy korábbi fejezetben már utaltunk, továbbá b) ösztönzi és konzerválja a felsőbbrendűhöz fűződő viszony bizonyos megszokott elisme-

rését, s így megmerevíti a státus és az engedelmisség iránti jelenlegi érzéket.

Ami a b) pontot illeti, azon gondolkodási szokások együttese, amelyek az egyén jellemét alkotják, bizonyos értelemben szerves egésznek tekinthető. Ha bármely ponton valamilyen irányú változás következik be, akkor ezzel együttjár az élet megszokott kifejeződésének megváltozása más irányokban vagy más tevékenységcsoportokban is. E különböző gondolkodási szokások, illetve az élet megszokott kifejezései valamennyien az egyén egyetlen életfolyamatának szakaszai; ezért az adott ingerre válaszként létrejött szokás szükségképpen befolyásolja a más ingerekre adott válaszok jellegét. Ha bármely ponton megváltozik az emberi természet, ez az egész emberi természet megváltozását jelenti. Ez az oka annak — s itt talán még nagyobb mértékben közrejátszanak olyan homályosabb okok is, amelyeket ezúttal nem tárgyalhatunk —, hogy az emberi természet vonásai egymásnak megfelelően változnak meg. Így például a fejlett zsákmányoló életvitelű barbár népeknél rendszerint magas színvonalú animisztikus szokásokat találunk, kialakultak az antropomorf kultuszok és az eleven státusérzék. Másrészt viszont az antropomorfizmus és a dolgokban levő animisztikus hajlandóság felismerésének érzéke kevésbé áll előtérben azoknak a népeknek az esetében, amelyek a kultúrának a barbár szakaszt megelőző és követő szintjén állnak. A békés közösségekben egészében véve gyengébb a státus iránti érzék is. Meg kell jegyezni, hogy eleven, de alig specializálódott animisztikus hitet találkozzunk csaknem mindegyik, a kultúra zsákmányolás előtti, vad szintjén élő népnél. A primitív vadember kevésbé veszi komolyan animizmusát, mint a barbár vagy az elfajzott vadember. Nála e hit inkább fantasztikus mítoszok megalkotását, mint kényszerítő erejű babonát eredményez. A barbár kultúrában sportolással, státussal és antropomorfizmussal találkozunk. Rendszerint az ugyanolyan irányú változások hasonló egybeesését figyelhetjük meg a mai civilizált társadal-

makban is a férfiak egyéni vérmérsékletében. A zsákmányoló barbár vérmérséklet modern sportoló képviselői rendszerint hisznek a szerencsében, vagy legalábbis erős érzékük van a dolgokban rejlő animisztikus hajlandóság iránt, gyakran adják a fejüket szerencsejátéokra. Ennyit tehát az antropomorfizmusról ebben az osztályban. Tagjai közül azok, akik valamelyik hithez csatlakoznak, rendszerint a naivan és szilárdan antropomorf hitek egyikét választják; viszonylag kevés olyan sportoló férfi van, aki szellemi kényelmét a kevésbé antropomorf hitekben keresné, mint amilyen az unitáriánizmus vagy az univerzalizmus.

Az antropomorfizmus és a vitézség korrelációjához szorosan kapcsolódik az a tény, hogy az antropomorf kultuszok konzerválnak, sőt, esetleg kialakítanak olyan gondolkodásmódokat is, amelyek kedveznek a státus uralmának. E kérdés kapcsán lehetetlen megmondani, hol végződik a kultusz fegyelmező hatása, s hol kezdődnek a bizonyítékok az öröklött vonások megváltoztatásának egybeesésére. Legkifinomultabb formájában mind a vérmérséklet, mind a státus iránti érzék, mind pedig az antropomorf kultusz a barbár kultúrához tartozik; egyfajta kölcsönös oksági viszony áll fenn a három jelenség között, ahogyan e kulturális szinten a közösségekben megnyilvánulnak. Az a mód, ahogyan együtt térnek vissza a mai egyének és osztályok szokásaiban és hajlamaiban, messzemenően arra utal, hogy hasonló oksági vagy szerves viszony áll fenn ugyanezen, az egyén vonásainak vagy szokásainak tekintett pszichológiai jelenségek között. Az elemzés korábbi szakaszán kiderült, hogy a státusviszony mint a társadalmi struktúra egyik jellemző vonása, a zsákmányoló életmód következménye. Származását tekintve e viszony lényegében a zsákmányoló attitűd kidolgozott kifejeződése. Az antropomorf kultusz viszont a részletes státusviszonyok olyan szabályrendszere, amelyet ráhelyeztek az anyagi dolgokban levő természetfeletti, kifürkészhetetlen hajlandóság fogalmára. Ami tehát eredetének külső tényeit

illeti, a kultuszt az archaikus ember mindent átható animisztikus érzéke kinövésének tekinthetjük, ezt az érzéket a zsákmányoló életmód meghatározza, bizonyos mértékig átalakítja s az eredmény egy olyan megszemélyesített természetfeletti hatalom lesz, amelynek teljesen ugyanazt a gondolkodásmódot tulajdonítják, mint ami a zsákmányoló kultúra szintjén élő férfit jellemzi.

Azok a durvább pszichológiai vonások, amelyeknek közvetlen jelentőségük van a gazdaságelmélet szempontjából, s amelyeket ezért itt figyelembe kell vennünk, ennél fogva a következők: a) mint egy korábbi fejezetben kiderült, az itt vitézségnek nevezett zsákmányoló, versengő gondolkodásmód csupán barbár változata a mesterségbeli tudás általános emberi ösztönének, amely e sajátos formában a személyek megszegyenítő szándékú összehasonlításának szokása nyomán alakult ki; b) ezt a megszegyenítő összehasonlítást formálisan a státuszviszony fejezi ki, amit egy szentesített séma alapján pontosan lemérnek és rangsorolnak; c) az antropomorf kultusz, legalábbis korai virágzásának idején, olyan intézmény, amelynek jellegzetes eleme a státuszviszony az szubjektum mint alsóbbrendű és a megszemélyesített hatalom mint felsőbbrendű között. Ha ezt szem előtt tartjuk, nem lesz nehéz felismernünk az emberi természet és az emberi élet e három jelensége között fennálló szoros kapcsolatot; a kapcsolat egészen odáig terjed, hogy e három jelenség egyes lényeges elemei azonosak egymással. A státuszrendszer és a zsákmányoló életmód másfelől a mesterségbeli tudás ösztönét fejezi ki, ahogyan ez a megszegyenítő összehasonlítás szokásának uralma alatt formát ölt; másrészt viszont az antropomorf kultuszban és a vallási szertartások szokásában az ember animisztikus érzéke fejeződik ki az anyagi dolgokban rejlő hajlandóság iránt, ami lényegében ugyanúgy a megszegyenítő összehasonlítás általános szokása nyomán alakult ki. A két kategóriát — a versengő életmódot és a vallási szertartások szokását — ezért az emberi természet barbár típusának és

modern változatainak egymást kiegészítő elemeiként kell felfognunk. Nagyjából azonos, de különböző ingerekre válaszoló hajlamot fejeznek ki.

12. Vallásos szertartások

A modern élet bizonyos eseményeinek elemző felidézése szerves kapcsolatot fog kimutatni az antropomorf kultuszok és a barbár kultúra, valamint a vérmérséklet között. E felidezés annak bemutatására is szolgál, hogy hogyan viszonyul a kultuszok és a vallásos szertartások sémájában betöltött uralkodó jellegük fennmaradása és hatékonysága a dologtalan osztály intézményéhez s cselekvésének ezt az intézményt megalapozó rugóihoz. Anélkül, hogy dicséernénk vagy helytelenítenénk azt a gyakorlatot, amelyről a vallásos szertartások címszava alatt beszélnünk kell vagy azokat a szellemi és intellektuális vonásokat, amelyek ezekben a szertartásokban kifejeződnek, a jelenlegi antropomorf kultuszok mindennapi jelenségeit felfoghatjuk abból a szempontból, hogy mennyiben érdekesek a gazdaságelmélet szempontjából. Amiről itt ennek megfelelően beszélhetünk, azok a vallásos szertartások kézzelfogható, külső vonásai. A jelen vizsgálódás nem foglalkozik az áhítatos élet erkölcsével és vallási értékével. Nem vetjük fel természetesen azt a kérdést sem, hogy mennyiben igazak vagy szépek azok a hitek, amelyek alapján a kultuszok működnek. Távolabbi gazdasági jelentőségükkel sem foglalkozhatunk; a tárgy túl homályos és nagy jelentőségű ahhoz, semhogy helyet találjunk számára egy ilyen rövid vázlatban.

Az egyik korábbi fejezetben szoltunk már arról, hogy milyen befolyást gyakorolnak a pénzügyi értékmércék a más, pénzügyi érdekekhez nem kapcsolódó alapon történő értékelési folyamatokra. A kapcsolat egyáltalán nem egyoldalú. A gazdaságon kívüli értékmércék a maguk részéről szintén befolyásolják az értékelés gazdasági mércéit vagy kánonjait. A

tények gazdasági jelentőségének megítélését bizonyos mértékig e súlyosabb érdekek uralkodó jelenléte alakítja ki. Sőt, létezik egy olyan szempont is, amelynek alapján a gazdasági érdekek csak annyiban van súlya, amennyiben alá van rendelve e magasabb gazdasági érdekek. A mi célunk szempontjából ezért arra kell törekednünk, hogy elszigetelten vegyük szemügyre az antropomorf kultuszok e jelenségének gazdasági fontosságát vagy gazdasági érdekességét. Erőfeszítéseket igényel, hogy elrugaszkodjunk a komolyabb szemponttól, s gazdaságilag értékeljük e tényeket, miközben a lehető legkevésbé engedünk annak az elfogultságnak, amely a gazdaságelméleten kívüli magasabb érdekek figyelembevételéből fakadnak.

A sportoló vérmérséklet elemzése során kiderült, hogy a sportoló férfi szerencsejátékos szokásának szellemi alapját az anyagi dolgokban és eseményekben rejlő animisztikus hajlandóság iránti érzés nyújtja. A gazdasági cél szempontjából a hajlandóság érzéke lényegében ugyanaz a pszichológiai elem, ami számos formában az animista hitekben és antropomorf hitvallásokban fejeződik ki. Ami azokat a kézzelfogható pszichológiai vonásokat illeti, amelyekkel a gazdaságelméletnek kell foglalkoznia, a sportoló elemet átható szerencsejátékos szellem észrevétlen fokozatokon keresztül átalakul azzá a tudatformává, amely a vallásos szertartásokban talál kielégülést. A sportoló jellem a gazdaságelmélet szempontjából a vallásos rajongó jellemébe csap át. Ahol a fogadást kötő férfi animisztikus érzékét egy bizonyos fokig állandó hagyomány segíti, ott ez a természetfeletti vagy fizikán túli hatalomba vetett, többé-kevésbé kialakult hitté fejlődött, amelynek egyfajta antropomorf tartalma van. S ahol ezzel az esettel találkozunk, ott rendszerint hajlandóságot figyelhetünk meg arra, hogy a természetfeletti hatalommal a közeledés és békítgetés valamilyen bevett módszere révén egyezzenek ki. Sok közös vonás van az engesztelés és hízeltetés ezen elemében és az imádat durvább formáiban, még ha e vonások nem

is a történelmi eredetben, hanem legalábbis a tényleges pszichológiai tartalomban nyilvánulnak meg. Nyilvánvaló a töretlen kontinuitás e formák és a között, amit babonának és babonás hitnek nevezünk — így az engesztelés és hízeltés eleme az általánosabb antropomorf kultuszokkal való rokonságra tart igényt.

A sportoló vagy szerencsejátékos vérmérsékletében tehát benne rejlik néhány lényeges pszichológiai elem: valaki hinni kezd bizonyos hitvallásokban vagy betartja a vallásos formákat — a megegyezés főleg az, hogy valamennyien hisznek egy kifürkészhetetlen hajlandóságban vagy természetfeletti beavatkozásban, amit az események menete rejt magában. A szerencsejáték szempontjából a természetfeletti hatalomba vetett hitet nem kell közelebbről meghatározni — és rendszerint nem is határozzák meg —, különösen ami a természetfeletti hatalomnak tulajdonított gondolkodásmódot és életvitelt illeti, vagy más szavakkal, nem kell meghatározni erkölcsi jellemét és azt, hogy mi a célja az eseményekbe való beavatkozással. A sportoló férfi nézetei tehát kevésbé specifikusak, integráltak és differenciáltak annak a hatalomnak az individualitását illetően, amelynek jelenlétét mint szerencsét, esélyt, balszerencsét vagy talizánt érzi, amelytől rettenet s amelyet néha megpróbál elkerülni. E szerencsejátéknak alapja az az erős ösztönös érzék, hogy a dolgokban vagy helyzetekben egy olyanfajta hatékony, természetfeletti és önkényes erő vagy hajlandóság működik, amelyet alig tekintenek személyes hatalomnak. A fogadást kötő ember gyakorta egyszerre hisz a szerencsében — ebben a naiv értelemben véve a dolgot —, s ugyanakkor rendíthetetlenül ragaszkodik az elfogadott hitvallások valamelyikéhez. A hitből különösen annak elfoadására hajlik, ami a bizalmába férkőzött istenség kifürkészhetetlen hatalmára és önkényes szokásaira vonatkozik. Ebben az esetben az animizmus két, s gyakran még több, egymástól megkülönböztethető szakasza tartja hatalmában. Sőt, az animisztikus hit egymást követő

összes szakaszát maradéktalanul megtaláljuk bármely sportoló közösség szellemi poggyászában. Az animisztikus fogalmak e láncolatának egyik végén a szerencse, az esély és a fortélyos szükségszerűség iránti érzék legelemibb formájára lelünk, míg a másik végén a tökéletesen kialakult antropomorf istenséget, közöttük pedig az integráció összes köztes állomását. A természetfeletti hatalomba vetett effajta hitekkel párosul a viselkedés olyan ösztönös alakítása, hogy egyfelől a szerencsés esély vélt követelményeihez alkalmazkodjék, másfelől pedig többé-kevésbé valóságosan alávesse magát az istenség kifürkészhetetlen rendelkezésének.

Ebben a tekintetben rokonságot fedezhetünk fel a sportoló vérmérséklet és a bűnözők vérmérséklete között; mindkettő ahhoz a vérmérséklethez kapcsolódik, amely hajlik valamilyen antropomorf kultuszra. Mind az átlagos bűnöző, mind pedig a sportoló férfi a közösség átlagánál inkább ragaszkodik valamilyen bevett hitvalláshoz, s jobban hajlik a vallásos szertartásokra. Az is észrevehető, hogy ezen osztályok nem hívő tagjait könnyebb megtéríteni valamilyen bevett hitre, mint a hitetlenek átlagát. Az obszervanciának ezt a tényét ismerik el a sportok szószólói, különösen mikor a naivabban zsákmányoló atlétikus sportokat mentegetik. Sőt, bizonyos fokig folyton a sportoló élet érdemes vonásának tartják, hogy az atlétikai játékok rendszeres résztvevői különösen hajlanak a vallásos gyakorlatra. Megfigyelhető, hogy amihez a sportoló férfiak és a zsákmányoló hajlamú bűnözők ragaszkodnak, vagy amihez ezeknek az osztályoknak a megtért tagjai rendszerint csatlakoznak, az általában nem az úgynevezett magasabb rendű hitek egyike, hanem egy olyan kultusz, amely valamilyen teljesen antropomorf istenséghez kapcsolódik. Az archaikus, zsákmányoló emberi természetet nem elégítik ki azok a homályos elképzelések, amiknek tárgya egy, a mennyiségi jellegű oksági sorban feloldódó cseppfolyós személyiség — amilyennek például a kereszténység spekulatív, ezoterikus hitvallásai tekintik az első okot, az egyetemes ér-

telmet, a világlelket vagy a szellemi tekintetet. Hogy megmutassuk, milyen jellegű kultuszt igényel az atléta vagy a bűnöző gondolkodásmódja, utalhatunk a harcos egyház üdvhadseregeként ismert ágazatára. Ennek tagjai bizonyos fokig az alsóbb osztályokhoz tartozó bűnözőkből kerülnek ki, s különösen tisztjei között találunk több sportoló múlttal rendelkező férfit, mint amekkora ezeknek a férfiaknak az aránya a közösség össznépeességében.

Jó példa erre az egyetemi atlétika. Az egyetemi élet vallásos elemének képviselői elismerik — s nincs okunk vitatni ezt az állítást —, hogy a kíváncsatos atlétikus anyag, amit nálunk bármelyik diáktestület nyújthat, túlnyomórészt vallásos érzelmű emberekből áll; vagy legalábbis olyanokból, akik nagyobb mértékben ragaszkodnak a vallásos szertartásokhoz, mint kisebb érdeklődést tanúsító diákok átlaga az atlétika és egyéb egyetemi sportok iránt. Elméletileg is ezt az eredményt várhattuk. Mellékesen megjegyezhetjük, hogy ez bizonyos szempontból becsületére válik az egyetemi sportéletnek, az atlétikai játékoknak és azoknak a személyeknek, akik ezekkel foglalkoznak. Nem ritka eset, hogy az egyetemi sportemberek vallási propagandának szentelik magukat, akár hivatásosan, akár mellékfoglalkozásként; megfigyelhető az is, hogy amennyiben ez megtörténik, akkor nagy valószínűséggel valamilyen antropomorf kultusz szószólóivá válnak. Tanításaikban hajlanak arra, hogy főleg azt a személyes státuszviszonyt domborítsák ki, amely az antropomorf istenség és az emberi szubjektum között áll fenn.

Elégge közismert tény ez a szoros kapcsolat az atlétika és a vallásosság között az egyetemistáknál; van azonban egy olyan sajátos vonása is, amelyre még nem hívták fel a figyelmet, bár elég nyilvánvaló. A vallásos hév, ami áthatja az egyetemeken sportolók nagy részét, különösen hajlamos arra, hogy a kifürkészhetetlen gondviselés iránti feltétlen áhítatban és a neki való naiv és önelégült alávetésben fejeződjék ki. Ezért előszeretettel szövetkezik azon laikus vallási szer-

vezetek valamelyikével, amelyek a hit exoterikus formáinak elterjesztésével foglalkoznak — ilyenek például a Fiatal Keresztények Egyesülete vagy a Fiatalok Társasága a Keresztény Vállalkozásokért. E laikus testületeket azért szervezték meg, hogy elősegítsék a „gyakorlati” vallást; s mintha csak alátámasztanák érveinket és szilárdan létrehoznák a közeli rokonságot a sportoló vérmérséklet és az archaikus áhítat között, e laikus vallási testületek energiáik jelentős részét arra fordítják, hogy támogassák az atlétikai versenyeket és a hasonló szerencse- és ügyességi játékokat. Sőt, még az is elmondható, hogy felfogásuk szerint az effajta sportoknak szentségekként is van valamelyes hatékonyságuk. Nyilvánvaló hasznuk van a térítés eszközeiként és abban, hogy segítenek fenntartani az áhítatos magatartást a már megtért emberekben. Az animisztikus érzéket és a versengés hajlamát gyakorló játékok tehát hozzájárulnak annak a gondolkodásmódnak a kialakításához és konzerválásához, amelynek leginkább az exoterikusabb kultuszok kedveznek. E laikus szervezetek kezében ennél fogva a sporttevékenység próbaidőnek és ösztönző eszköznek számít a szellemi státus életének teljes kibontakoztatása felé vezető úton, ami egyedül a teljes áldozó kiváltsága.

Hogy a versengő és az alacsonyabb rendű animisztikus hajlamok gyakorlása lényegileg hasznos az áhítat céljai szempontjából, azt vitán felülívé teszi az a tény, hogy e tekintetben sok felekezet papsága is követi a laikus szervezeteket. Azok a vallási szervezetek, amelyek a gyakorlati vallás hangsúlyozásában legközelebb állnak a laikus szervezetekhez, különösen messzire mentek el a hagyományos vallási szertartásokkal kapcsolatos ilyenfajta gyakorlatok átvételében. Így például papi szentesítéssel léteznek „fiú brigádok” és egyéb szervezetek, amelyek a gyülekezet fiatal tagjaiban fejlesztik a versengő hajlamot és a státus érzékét. E félkatonai szervezetek kimunkálják és hangsúlyozzák a versengés és a meg-

szégyenítő szándékú összehasonlítás iránti hajlamot, s így megerősítik a velünk született könnyedséget a személyes uralom és szolgaság viszonyának felismerésében és helyeslésében. A hívő elsősorban olyan személy, aki képes engedelmeskedni a büntetésnek, és azt örömmel fogadja.

De azok a gondolkodási szokások, amelyeket ez a gyakorlat megerősít és konzervál, az antropomorf kultuszok lényegének csupán egyik felét jelentik. A vallásos élet másik, ezt kiegészítő elemét — az animisztikus gondolkodásmódot — a tevékenységeknek az a második típusa hozza létre és konzerválja, amely papi szentesítés alatt szerveződik meg. Ide tartoznak azok a játékok, amelyeknek tipikus példáiként a temp-lomi bazárt és tombolát említhetjük. Hogy jelezzük, mennyire jogos összekapcsolni e praktikákat a tulajdonképpeni vallási szertartásokkal, meg kell jegyeznünk, hogy ezek a tombolák és a játékokra szóló egyéb triviális alkalmak nagyobb vonzerőt gyakorolnak a vallási szervezetek átlagos tagjaira, mint a kevésbé áhítatos gondolkodásmódú személyekre.

Mindez egyfelől arra utal, hogy az embereket ugyanaz a vérmérséklet teszi hajlamossá a sportok, mint az antropomorf kultuszok iránt, másfelől pedig, hogy a különböző sportok, s talán különösen az atlétikus sportok megszokása azokat a hajlamokat fejleszti ki, amelyek a vallásos áhítatban találnak kielégülésre. S megfordítva: e szertartások megszokása kedvező hatást látszik gyakorolni az atlétikus sportok és minden, a megszégyenítő összehasonlításnak és a szerencsére való hivatkozásnak teret adó játék iránti hajlandóság kialakulására. A szellemi élet e két irányzatában lényegében ugyanazok a hajlandóságok fejeződnek ki. A barbár emberi természet, amelyben uralkodó szerepe van a zsákmányoló ösztönnek és az animista álláspontnak, rendszerint mindkettőre hajlik. A zsákmányoló gondolkodásmód élesen érzékeli a személyes méltóságot és az egyének viszonylagos helyzetét. Az a társadalmi struktúra, amelyben elsősorban a zsákmányolás szokása

alakította ki az intézményeket, a státuson alapul. A zsákmányoló közösség életvitelének alapvető normája a felső és az alsó, a nemes és az alantas, az uralkodó és a szolgálai osztályok, az urak és a szolgák közötti viszony. Az antropomorf kultuszok az ipari fejlődésnek erről a szintjéről származnak, a gazdasági differenciálódás — a fogyasztó és termelő megkülönböztetése — ugyanazon sémája alakította őket, az uralom és szolgaság ugyanazon uralkodó elvének vannak alávetve. Istenségeiknek olyan gondolkodási szokásokat tulajdonítanak a kultuszok, amelyek megfelelnek a kultuszok kialakulása során létező gazdasági differenciálódás szintjének. Az antropomorf istenség e felfogás szerint minden fontos kérdésben kicsinyeskedő, hajlik az uralma kinyilvánítására és a hatalom önkényes gyakorlására — arra, hogy végső döntőbíróként rendszerint erőszakhoz folyamodjék.

Az antropomorf hit későbbi és érettebb megfogalmazásában a borzasztó megjelenésű és kifürkészhetetlen hatalmú istenségnek tulajdonított uralkodni vágyás az „istenatya” képévé enyhül. A természetfeletti hatalomnak tulajdonított szellemi magatartás és hajlamok még mindig a státus uralmának felelnek meg, de most magukra öltik azt a patriarchális színezetet, amely a kultúra kvázi békés szakaszát jellemzi. Meg kell jegyezni, hogy az áhítatot kifejező szertartások még a kultusz e fejlettebb szakaszán is mindig arra irányulnak, hogy az istenséget nagyságának és dicsőségének magasztalásával, a szolgaság és hűség kinyilvánításával engeszteljék ki. Az engesztelésnek vagy imádatnak az így megközelített kifürkészhetetlen hatalom státuszérzekéhez kell apellálnia. A legdivatosabb engesztelő formulák még mindig hordozzák vagy sejtetik a megszegyenítő összehasonlítást. Az ilyenfajta archaikus emberi természettel feruházott antropomorf istenség személyéhez való hűséges ragaszkodás ugyan-ezekre az archaikus hajlamokra utal az áhítózóban. A gazdaságelmélet céljai szempontjából a hűbéreskü viszonyát —

akár első, akár jelképes személyhez köti az eskütevőt — azon személyes szolgátság egyik változatának kell tartanunk, amelynek oly nagy szerepe van a zsákmányoló és a kvázi békés életvitelben.

A barbár koncepcióban az istenség olyan harcias törzsfőnök, aki megfélemlítő módon kormányoz; e koncepciót nagymértékben enyhítették azok a békésebb módszerek és nyugodtabb ételszokások, amelyek a korai zsákmányoló szint és a jelen között elterülő kulturális szakaszokat jellemzik. De a vallásos képzelet megenyhülése, és az istenségnek általánosan tulajdonított keményebb magatartásbeli és jellembeli vonások ezt követő tompítása után is még mindig ilyen lényeges maradványait találjuk a barbár koncepciónak az istenség természetével és vérmérsékletével kapcsolatos népfelfogásban. Így például előfordul, hogy az istenséget és az emberi élet folyamataához fűződő viszonyát jellemezve a szónokok és írók meg mindig hatásosan használják fel a háborús és a zsákmányoló életmód szótárából kölcsönzött hasonlatokat vagy olyan fordulatokat, amelyek megszegyenítő összehasonlítást tartalmaznak. Az ilyenfajta szókepekkel még akkor is hatásosan élnek, amikor a hit szelídebb változatainak híveiből álló modern hallgatósághoz szólnak. Az a tény, hogy a népszerű szónokok hatásosan használják a barbár jelzőket és összehasonlításokat, arra utal, hogy a modern nemzedékben is elevenen él a barbár erények méltóságának és érdemének megbecsülése; egyben azt is jelzi, hogy bizonyos megfelelés létezik az áhítatos magatartás és a zsákmányoló gondolkodásmód között. A modern imádók vallásos képzelete legfeljebb csak mellékesen lázad fel, ha imádatuk tárgyának vad és bosszúálló érzelmeket tulajdonítanak. Mindenki megfigyelheti, hogy a népfelfogásban milyen nagy esztétikai és tiszteletreméltó értékük van az istenségre alkalmazott kegyetlenül vérszomjas jelzőknek. Ez annyit jelent, hogy meggondolatlan felfogásunk igen elfogadhatónak tartja azt, amire ezek a jelzők utalnak.

Láttam az Úr jövetelének dicsőségét:
Végigtaposott a harag gyümölcseinek szüretén;
Kibontotta rettenetesen gyors kardjának baljós villámát;
Igazsága menetel.

Az áhítatos személyt irányító gondolkodásmód az archaikus életvitel szintjén mozog, ami már nem hasznos a mai kollektív élet gazdasági követelményei szempontjából. Amennyiben a gazdasági szervezet alkalmazkodott a mai kollektív élet igényeihez, annyiban meghaladta a státus uralmát, s nincs haszna és helye benne a személyes szolgaság viszonyának. A közösség gazdasági hatékonysága szempontjából a személyes hűség érzelve, s az az általános gondolkodásmód, amelyet ez az érzelem kifejez, olyan maradvány, amely megakadályozza, hogy az emberi intézmények jól alkalmazkodhassanak a fennálló helyzethez. A békés, ipari közösség céljai szempontjából leginkább megfelelő gondolkodásmód az a tárgyilagos lelkület, amely anyagi tények értékét egyszerű áttetsző tételeknek látja a mechanikus sorban. Ez a gondolkodásmód nem tulajdonít ösztönösen animisztikus hajlandóságot a dolgoknak, a zavarba ejtő jelenségek magyarázatánál nem folyamosodik valamilyen természetfeletti beavatkozáshoz, s nem függ olyan láthatatlan kéztől, amely az események menetét az emberi használatnak megfelelően alakítja. Ahhoz, hogy modern körülmények között eleget tegyünk a legteljesebb gazdasági hatékonyság követelményeinek, a világ folyamatait általában egy mennyiségi, szenvtelen erő és sorrend terminusaiban szükséges felfognunk.

Az újabb gazdasági követelmények szempontjából az áhítatot talán minden esetben a társas élet korábbi szakaszának maradványaként kell értelmeznünk — a megakadt szellemi fejlődés jeleként. Természetesen igaz marad, hogy abban a közösségben, amelyben a gazdasági struktúra lényegében még mindig státusrendszer, ahol tehát a közösség átlagos tagjainak magatartását még mindig a személyes uralom és a sze-

mélyes szolgaság viszonya alakítja, s ahol bármely más okból — a hagyományok vagy az öröklött hajlamok következtében — a lakosság egésze erosen hajlik a vallásos szertartásokra, ott bármely egyennek a közosság átlagát meg nem haladó vallásos gondolkodásmódját egyszeruen az uralkodó életmód egyik részletének tekintjük. Ennek fényénél az áhitatos közosság áhitatos tagját nem tekintetjük a visszatéres egyik esetének, hiszen lepest tart a közosság átlagával. A modern ipari helyzetek szempontjából azonban a kiveteles áhitat — az az áhitatos buzgalom, ami jelentos mértékben a közösségben megievo áhitat alacsony szintje fölé emelkedik — minden egyes esetben biztonsággal atavisziukus vonasnak tekinthető.

Természetes, hogy más szempontból is szemügyre venetjük ezeket a jelenségeket. Más celok szempontjából is értékelhetők, s az itt adott jellemzés is megiorodítható. Ha a valóási érdeklődés szempontjából, vagy a vallási izies szempontjából tárgyaljuk a kérdést, akkor ugyaníyen hangsúlyosan állíthatjuk, hogy az a szellemi attitűd, amelyet a modern ipari élet alakít ki az emberekben, kedvezőtlen a hit szabad fejlődésének szempontjából. Ellene vethetjük az ipari tolyamat újabb fejlődésének, hogy tegyeime „materializmushoz”, a fiui jámborság kikuszobolesenez vezet. Esztétikai szempontból is hasonló tartalmú dolgokat lehetne mondani. Bármíyen értékesek legyenek is azonban céljuk szempontjából ezek és az ehhez hasonló megfontolások, nincs helyuk a jelen vizsgálódásban, amely ezeknek a jelenségeknek a kizárólag gazdasági szempontból történő értékelésével foglalkozik.

Az antropomorf gondolkodásmód és a vallásos áhítathoz való kötődés súlyos gazdasági jelentőségének kell bocsánatul szolgálnia amiatt, hogy tovább elemezünk egy olyan témát, amelynek mint gazdasági jelenségnek a tárgyalása ízléstelen lehet. A vallásos szertartások gazdaságilag azért fontosak, mert jelzik a vérmérsékletnek a zsákmányoló gondolkodásmóddal együttjáró változatát, s íy egy iparilag diszfunkcionális vonás jelenlétére utalnak. Annak a lelki magatartásnak

a meglétét mutatják, amelynek magának is van bizonyos gazdasági értéke, mert befolyásolja az egyén gazdasági felhasználhatóságát. Közvetlenebb fontosságuk is van azonban, mert megváltoztatják a közösség gazdasági tevékenységét, különösen a javak elosztásának és fogyasztásának tekintetében.

E szertartások legnyilvánvalóbb gazdasági jelentőségét a javak és szolgáltatások vallásos fogyasztásában láthatjuk. A minden kultusz által igényelt szertartásos kellékek fogyasztása, leplek, kápolnák, templomok, öltözékek, áldozatok, szentségek, vasárnapi ruhák formájában nem szolgál semmilyen közvetlen anyagi célt. Ezt az egész anyagi apparátust ezért — anélkül, hogy ezzel bármit is helytelenítenénk — általánosságban a hivalkodó pazarlás tételeiként jellemezhetjük. Ugyanez érvényes általában az ide tartozó személyes szolgálatok fogyasztására is; ilyenek a papi nevelés, a papi szolgálat, a zarándoklások, a böjtök, az ünnepek, az otthoni szentségek és hasonlók. Ugyanakkor azok a szertartások, amelyeknek elvégzésében végbemegy ez a fogyasztás, kiterjesztik és fenntartják az antropomorf kultuszt megalapozó gondolkodásmódok divatját. Egyszóval tovább éltetik a státus uralmára jellemző gondolkodásmódot. Ennyiben gátjai az ipar leghatékonyabb megszervezésének a modern körülmények között, s elsőrendű ellenfelei annak, hogy a gazdasági intézmények a mai helyzet által megkívánt irányban fejlődjenek.

E fogyasztás közvetett és közvetlen hatásai egyaránt gyengítik a közösség gazdasági hatékonyságát. A gazdaságelmélet szempontjából — s közvetlen következményeit tekintve — a javaknak és erőfeszítéseknek egy antropomorf istenség szolgálatában történő elfogyasztása tehát csökkenti a közösség vitalitását. Arra a kérdésre, hogy mik lehetnek a fogyasztás e nemének távolabbi, közvetett morális hatásai, nem adható gyors válasz, s itt nem is foglalkozhatunk ezzel.

Helyénvaló azonban, ha leszögezzük a vallásos fogyasztás általános gazdasági jellegét, összehasonlítva a más célok ér-

dekében történő fogyasztással. Ha jelezzük azokat a motívumokat és célokat, amelyekből a javak vallásos fogyasztása kiindul, akkor ez hozzásegíthet ahhoz, hogy felbecsüljük mind magának e fogyasztásnak, mind a neki megfelelő általános gondolkodásmódnak az értékét. A barbár kultúrában a társadalom felső osztályaiban meglepő párhuzamosságot — sőt esetleg lényegi azonosságot — tapasztalunk az antropomorf istenséget szolgáló és a dologtalan úriembert — a törzsfőnököt vagy a patriarchát — szolgáló fogyasztás között. Mind a törzsfőnök, mind az istenség esetében költséges építményeket emelnek a szolgált személy kizárólagos rendelkezésére. Ezeknek az építményeknek, s azoknak a birtokoknak, amelyek a szolgálatban kiegészítik őket, fajtában és fokozatban nem kell egyformának lenniük, de mindig magas fokú hivalkodó pazarlásról tanúskodnak. Megjegyezhető az is, hogy a vallásos épületek struktúrájának és felszerelésének mindig archaikus színezete van. Ennélfogva mind a törzsfőnök, mind az istenség szolgálóinak sajátosan díszített öltözékben kell megjeleníteniük uruk jelenlétében. E ruházat jellemző gazdasági vonása a megszokottnál jobban kiemelt hivalkodó pazarlás, amivel együtt jár az a másodlagos vonás — ez a papi szolgák esetében hangsúlyosabb, mint a barbár hatalmasság szolgálójánál és udvaroncainál —, hogy ennek az udvari öltözéknek bizonyos fokig mindig ódivatúnak kell lennie. S ugyanígy a közösség laikus tagjai ruházatának is drágábbnak kell lennie a mindennapinál, ha uruk előtt jelennek meg. Itt ismét jól látható a párhuzamosság a törzsfőnök fogadóterme és a szentély között. Ebben a tekintetben az öltözék bizonyos szertartásos „tisztaságát” kívánják meg, aminek gazdasági szempontból az a lényeges vonása, hogy az ezen alkalmakból hordott ruháknak lehetőleg nem szabad utalniuk valamilyen ipari foglalkozásra vagy olyan fajta elfoglaltságok megszokott üzésére, amelyek anyagi haszonnal járnak.

A hivalkodó pazarlásnak és az ipar nyomaitól való szertartásos tisztaságnak ez a követelménye kiterjed tehát az öltö-

zékre, s kisebb mértékben arra az élelemre is, amit a szent ünnepnapokon fogyasztanak; vagyis azokon a napokon, amelyeket — tabuként — az istenség vagy a természetfeletti dologtalan osztály valamelyik alacsonyabb rangú képviselője számára tartanak fenn. A gazdaságelméletben a szent ünnepnapokat nyilvánvalóan a helyettesítő dologtalanság időszakának kell felfogni, amit azon istenség vagy szent számára végeznek, akiknek nevében bevezették a tabut, s akinek jó híréhez hozzá szoktat a hasznos erőfeszítésektől való megtartóztatás. Az áhítatos helyettesítő dologtalanság időszakainak jellegzetes vonása, hogy többé-kevésbé szigorú tabunak számít minden olyan tevékenység, amelynek emberi haszna van. A böjti napokon a hivalkodó tartózkodást hasznot hajtó foglalkozásoktól s minden olyan tevékenységtől, amely (anyagilag) elősegíti az emberi életet, még inkább hangsúlyozza a kötelező önmegtartóztatást attól a fogyasztástól, amely a fogyasztó kényelméhez vagy életének teljességéhez vezetne.

Mellékesen megjegyezhetjük, hogy kissé áttételesebben, de ugyanez az eredete a világi ünnepnapoknak is. Ezek fokozatosan alakultak ki az igazán szent napokból; először a bizonyos mértékig kanonizált királyok és nagy emberek születésnapja vált félig-meddig szentté, majd szándékosan kitaláltak ünnepnapokat, hogy emeljék a jó híret valamilyen jelentős eseménynek vagy meglepő ténynek, amelynek meg kívánták adni a tiszteletet, vagy amelyről úgy érezték, hogy jó híret javítani kell. A helyettesítő dologtalanság mint valamely jelenség vagy időpont jó hírnevét növelő eszköze, közvetetebben legújabb alkalmazásaiban finomodott ki. A helyettesítő dologtalanság napját bizonyos közösségekben a Munka Napjaként tartják meg. E szertartás a munka tényének presztízst van hivatva növelni, de a hasznos erőfeszítéstől való kötelező tartózkodás archaikus, zsákmányoló módszerének segítségével. Az általában vett munka e napjának tulajdonítják azt a jó hírt, ami a munkától való tartózkodással bizonyított pénzügyi erőnek tulajdonítható.

A szent ünnepnapok és általában az ünnepnapok természetüket tekintve a népre kivetett sarcot jelentenek. A sarcot helyettesítő dologtalansággal fizetik meg, s az így létrejövő tiszteletreméltó hatást annak a személynek vagy ténynek tulajdonítják, akinek vagy amelynek a jó híréért intézményesítették az ünnepet. A helyettesítő dologtalanság szolgáltatta tized a természetfeletti dologtalan osztály valamennyi tagjának mellékjövedelme, s nélkülözhetetlen jó hírük szempontjából. Rossz napok virradnak arra a szentre, aki nem dologtalan.

A helyettesítő dologtalanság — a laikusokra kivetett — tizedén kívül létezik egy olyan sajátos embercsoport is — a papok és templomi szolgák különböző rendű-rangú képviselői —, amely tagjainak idejét teljesen az ilyenfajta szolgáltatások emésztik fel. A papi osztály nemcsak a közönséges munkától köteles tartózkodni, különösen ha az jövedelmező, vagy ha úgy vélik, hogy az hozzájárul az emberiség átmeneti jólétéhez. A papok osztályának esetében a tabu tovább megy, és kifinomultabbá válik a következő rendelkezés formájában: olyan világi nyereségre sem törekedhetnek, ami anélkül is elérhető, hogy megalázó módon iparra kellene adniuk fejüket. Méltatlannak érzik az istenség szolgájához vagy inkább annak az istenségnek a méltóságához, amelynek szolgálja, hogy anyagi előnyökre törekedjen vagy földi dolgokra gondoljon. „Az összes megvetendő dolgok közül legmegvetendőbb az az ember, aki úgy tesz, mintha isten papja lenne, közben pedig saját kényelméé és becsvágyáé.”

A vallásos áhítat ügyeiben művelt ízlés könnyen különbséget tud tenni az emberi élet teljességére vezető és az antropomorf istenség jó hírét célzó cselekedetek és magatartás között; az ideális barbár sémában a papi osztály tevékenysége teljesen az utóbbihoz tartozik. Ami a gazdaság szférájába tartozik, az a papság ügybuzgalmának megfelelő szint alatt van. Az olyan látszólagos kivételek, amilyenekkel bizonyos középkori szerzetesrendek esetében találkozunk (amelyeknek

tagjai ténylegesen valamilyen hasznos cél érdekében munkálkodtak), aligha helyezik hatályon kívül e szabályt. A papi osztály e félreeső rendjei nem papi elemek a szó szoros értelmében. Figyelemre méltó, hogy e kétségesen papi rendek, amelyek tagjaikat arra készítették, hogy maguk keressék megélhetésüket, rossz hírbe keveredtek, mert megsértették az illendőség iránti érzéket azokban a közösségekben, amelyekben éltek.

A pap nem foglalkozhat mechanikus termelőmunkával; sokat kell viszont fogyasztania. De még fogyasztásával kapcsolatban is megjegyzendő, hogy annak olyan formákat kell öltetnie, amelyek nem nyilvánvalóan irányulnak saját kényelmére vagy életének teljességére; meg kell felelniük a helyettesítő fogyasztás szabályainak, mint ezt egy korábbi fejezetben már kimutattuk. Rendszerint nem vet jó fényt a papi osztály tagjaira, ha jól tápláltak vagy vidám kedélyűek. Sőt, számos bonyolultabb kultusz gyakran annyira megtilt mindent ennek az osztálynak a helyettesítő fogyasztáson kívül, hogy még testük sanyargatásának parancsát is tartalmazza. Még a modern ipari közösségekben a hit legújabb megfogalmazásai nyomán megszerveződött újkeleti felekezetekben is úgy érzik, hogy idegen minden léhaság és a földi javak élvezetében talált bevallott gyönyörűség az igazi papi illendőségtől. Akármilyen sejteti, hogy a láthatatlan úr e szolgálói életüket nem uruk jó hírének, hanem saját céljaiknak szolgálatába állítják, durván sérti érzékenységüket mint olyasmit, ami alapvetően és örökké rossz. Bár a papok a szolgák osztályához tartoznak, de igen magasztos úr szolgálói, s e kölcsönzött fény következtében magas posztot foglalnak el a társadalmi ranglétrán. Fogyasztásuk helyettesítő fogyasztás; mivel pedig a fejlett kultuszokban uruknak nincs szüksége anyagi nyereségre, foglalkozásuk a szó szoros értelmében vett helyettesítő dologtalanság. „Azért, ha eszel, iszol vagy bármit teszel, mindezt isten dicsőségére tedd.”

Ehhez hozzátehetjük, hogy amennyiben a laikusok haso-

nulnak a papsághoz, s magukat az istenség szolgálainak tekintik, akkor ez a helyettesítő jelleg az ő életükre is érvényes. E kiegészítésnek meglehetősen tág alkalmazási területe van. Különösen azokra a vallásos életet megreformáló vagy jogaiba visszahelyező mozgalmakra érvényes, amelyek szigorú, pietista, aszkétikus színezetűek, s elképzelésük szerint az emberi szubjektum közvetlenül szellemi urától nyeri életét. Ahol tehát hiányzik a papság intézménye, vagy ahol kivételesen eleven az az érzés, hogy az istenség közvetlenül és hatalmasan jelen van az élet ügyeiben, ott a felfogás szerint a laikus közvetlen, szolgai viszonyban áll az istenséggel, s életét az ura hírnevét növelő helyettesítő dologtalanság végzésének tartja. Az ilyen regresszív esetekben visszatérnek az alárendeltség közvetlen viszonyához mint a vallásos magatartás legfontosabb tényéhez. Ennélfogva a rideg és kényelmetlen helyettesítő dologtalanságra, valamint a hivalkodó fogyasztás mint szentség elhanyagolására tevődik át a hangsúly.

Azon az alapon, hogy a modern papság jelentős része számos részlet tekintetében eltér ettől a sémától, kétséges, vajon teljesen jogos-e a papi életvitel ilyenfajta jellemzése. A séma nem érvényes azon felekezetek papságára, amelyek bizonyos fokig eltérnek a hitek és szertartások régen leszögezett rendjétől. Ezek — legalábbis látszólag vagy megengedetten — gondolnak a laikusok és saját tagjaik földi jólétére is. Életmódjuk — akár látszólagos ridegségében, akár archaikus apparátusában — nemcsak saját háztartásuk magányában, hanem gyakran a nyilvánosság előtt sem igen különbözik a világi gondolkodású személyekétől. Ez leginkább azokra a felekezetekre érvényes, amelyek a legmesszebb mentek el ebben az irányban. Erre az ellenérvre azt kell mondanunk, hogy itt nem a papi élet elméletének kettősségével van dolgunk, hanem azzal, hogy a papság tökéletlenül alkalmazkodik a sémához. Az említettek csupán részben és tökéletlenül képviselik a papságot, s nem tarthatjuk őket a papi életvitel

autentikus és illetékes megtestesítőjének. A szekták és a felekezetek papságát félpapságként, keletkezőben vagy újjáalakulásban levő papságként jellemezhetjük. Várható, hogy az ilyenfajta papság a papi hivatás jellemzőit csak idegen motívumokkal és hagyományokkal keveredve mutatja, aminek az az oka, hogy azon szervezetek céljaiban, amelyekhez a papság nem konformista része tartozik, az animizmus és a státus tényezői mellett zavaróan jelen vannak más tényezők is.

Közvetlenül apellálhatunk minden olyan személy ízlésére, akinek kifinomult érzéke van a papi illemszabályok iránt, vagy a papi illendőséggel kapcsolatos uralkodó véleményre minden olyan közösségben, amely egyáltalán el szokott gondolkodni azon — s ezzel kapcsolatban bíráló megjegyzéseket is tesz —, hogy mit tehet a pap vagy mit nem szabad tennie, ha nem akar bűnbe esni. Még a legszélsőségesebben szekularizált felekezetekben is találkozunk a papi és a laikus életvitel megkülönböztetése iránti érzéssel, amelynek eleget kell tenni. Minden érzékeny ember úgy érzi, hogy ahol e felekezeti vagy szektás papság tagjai a kevésbé rideg és archaikus viselkedés és öltözk írányában távolodnak el a hagyományos szokástól, ott egyben a papi illendőség eszményétől is eltérnek. Valószínűleg nincs e nyugati kultúrán belül egyetlen olyan közösség vagy szekta sem, amelyben a megengedett életvezetek köre ne lenne szűkebb a papi hivatás betöltői, mint az átlagos laikus számára. Ha maga a pap nem érzi, milyen határokat jelöl ki számára az illem, akkor rendszerint olyan erőteljesen nyilvánul meg az illem iránti uralkodó érzék a közösség részéről, hogy a pap alkalmazkodik ehhez, vagy visszavonul hivatalától.

Hozzátehetjük, hogy a papságnak kevés olyan tagja van — ha egyáltalán van ilyen —, aki bevallotta az anyagi haszon kedvéért törekedne fizetsége növelésére; ha egy pap ezt nyíltan bevallaná, sértené gyülekezetének az illendőség iránti érzékét. Ebben az összefüggésben azt is megjegyezhetjük, hogy

csak a szarkasztikus és nagyon korlátozott emberek nem érznek ösztönös belső sajnálatot, ha egy tréfát hallanak a szószékről; és senki sincs, akinek lelkipásztora iránt érzett tisztelete ne szenvedne csorbát, ha az élet bármely szegmensében gyönyörhajhászást tapasztal a részéről, kivéve, ha az nyilvánvalóan színpadias jellegű — a méltóság kényszerű „pihentetése”. A szentélyhez és a papi hivatáshoz illő dikciónak szinte semmiféle utalást sem szabad tartalmaznia a tényleges mindennapi életre, s nem meríthet a modern kereskedelem vagy ipar szókincséből. Ugyanígy, az illem iránti érzékünket könnyen sérti, ha a papság túl részletesen és behatóan tárgyal bizonyos ipari vagy tisztán emberi kérdéseket. Azokat az ügyeket, amelyek kizárólag emberi vagy világi következményekkel járnak, az illem szerint általánosan és tartózkodóan kell tárgyalnia, ami arra utal, hogy a szónok olyan urat képvisel, akinek érdeklődése a világi dolgok iránt csak annyira terjed, hogy engedékenyen eltűri ezeket.

Továbbá meg kell jegyezni, hogy a nonkonformista szekták és csoportok — amelyeknek papságát itt tárgyaljuk — különböző mértékben alkalmazkodnak a papi élet eszményi sémájához. A legnagyobb eltérést e tekintetben a viszonylag újabb keletű felekezeteknél, különösen pedig azoknál találjuk, amelyeknek hívei főleg az alsó középosztályból kerülnek ki. Rendszerint nagymértékben keverednek bennük olyan emberbaráti és egyéb motívumok, amelyek nem tekinthetők a vallásos magatartás kifejeződéseinek; ilyen például a tanulás vagy a társas együttlét vágya, amelyek iránt erősen érdeklődnek ezeknek a szervezeteknek a tagjai. A nonkonformista vagy szektás mozgalmak rendszerint a motívumok bizonyos keverékéből alakultak ki, s ezek közül néhány ellentétben áll azzal a státuszérzékkel, amelyen a papi hivatás alapul. Sőt a motívum néha jórészt éppen a státusz rendszere elleni lázadás volt. Ahol ezzel az esettel találkozunk, ott a papság intézménye — legalábbis részben — szétesett az átmenet során. Az ilyenfajta szervezet szószólója kezdettől fogva inkább a szer-

vezet szolgálja és képviselője, mint a sajátosan papi osztály tagja és az isteni úr szószólója. A szószóló csak a következő nemzedékek során bekövetkező fokozatos specializálódás révén nyeri vissza papi helyzetét, lesz ismét teljesen részese a papi tekintélynek, az azt kísérő rideg, archaikus és helyettesítő életmóddal együtt. Ugyanez érvényes a vallásos rituálénak a lázadást követő szétesésére és újraintegrálódására. A papi hivatást, a papi életvitelt és a vallásos szertartások rendjét csak fokozatosan, észrevétlenül, a részletek több-kevesebb megváltoztatásával helyezik vissza jogaikba, ahogyan a vallásos illem iránti tartós emberi érzék elsőbbséget igényel magának a természetfeletti kapcsolatos érdeklődést érintő kérdésekben — ahogyan növekszik a szervezet gazdagsága, s nagyobb mértékben teszi magáévá a dologtalan osztály nézőpontját és életmódját.

A papi osztály felett emelkedő hierarchiában találjuk a szentek és angyalok emberfeletti helyettesítő dologtalan osztályát — vagy a nekik megfelelő személyeket az etnikai kultuszokban. Ezek rangban egy bonyolult státusrendszer szerint állnak egymás felett. A státus eleve mind láthatóan, mind láthatatlanul végigvonul az egész hierarchikus rendszeren. A természetfeletti hierarchia e számos rendjének jó híre tehát rendszerint a helyettesítő fogyasztás és a helyettesítő dologtalanság bizonyos sarcát igényli. Ennek megfelelően szolgálatukra sok esetben az inasok és függő emberek alrendjeit s azoknak helyettesítő dologtalanságát alkalmazták nagyjából úgy, ahogyan egy korábbi fejezetben a függő dologtalan osztállyal kapcsolatban elmondottuk a patriarchális rendszerben.

Utánagondolás nélkül nem tűnik ki, hogy ezek a vallási szertartások s a belőlük következő sajátos vérmérséklet vagy a kultusz tartalmazta javak és szolgálatok fogyasztása hogyan kapcsolódik a modern közösség dologtalan osztályához, illetve azokhoz a gazdasági motívumokhoz, amelyeket a modern életvitelben ez az osztály testesít meg. E célból hasznos, ha

összefoglalóan áttekinthetjük az ebből a szempontból jelentős tényeket.

Elemzésünk egyik korábbi szakaszából kitűnik, hogy a mai kollektív élet céljai szempontjából, különösen ami a modern közösség gazdasági hatékonyságát illeti, a vallásos vérmérséklet jellemző vonásai inkább akadályt, mint segítséget jelentenek. Ennek megfelelően azt kell találnunk, hogy a modern ipari élet igyekszik kiostálni az emberi természet e vonásait azoknak az osztályoknak a szellemi arculatából, amelyek közvetlenül az ipari folyamattal foglalkoznak. Megközelelti az igazságot az az állítás, hogy a vallásosság, az úgynevezett hatékony ipari közösség tagjai között hanyatlik, vagy kezd elavulttá válni. Ugyanakkor ki kell derülnie annak is, hogy ez a hajlam vagy szokás sokkal elevenebben él tovább azon osztályokban, amelyek elsősorban vagy közvetlenül nem ipari tényezőként részei a közösség életfolyamatának.

Már rámutattunk, hogy az utóbbi osztályok, amelyek inkább az ipari folyamatból, mint benne élnek, durván két kategóriához sorolhatók: 1. az egyik a tulajdonképpeni dologtalan osztály, amely mentes a gazdasági helyzet nyomásától és 2. a nélkülöző osztályok, beleértve az alsó osztálybeli bűnözőkét, amelyek túlzott mértékben vannak kiszolgáltatva e nyomásnak. Az előbbi esetben az archaikus gondolkodásmód azért marad fenn, mert ezt az osztályt semmiféle tényleges gazdasági nyomás sem kényszeríti arra, hogy gondolkodásmódjában alkalmazkodjék a megváltozott helyzethez; az utóbbi esetben viszont az ipari hatékonyság megváltozott körülményeihez való gondolkodásmódbeli alkalmazkodás kudarcának oka a hiányos táplálkozás, s annak a többletenergiának a hiánya, amely a könnyű alkalmazkodáshoz szükséges, valamint az a tény, hogy ezeknek az osztályoknak nincs alkalmuk, hogy megszerezzék és megszokják a modern nézőpontot. A szelekciós folyamat mindkét esetben nagyjából ugyanabba az irányba hat.

A modern ipari élet nézőpontjából a jelenségeket általá-

ban a mechanikus sorrend mennyiségi viszonya alá sorolják be. A nélkülöző osztályok nemcsak nem rendelkeznek azzal a csekély szabad idővel, amely az e nézőponthoz szükséges újabb tudományos általánosítások elsajátításához és asszimilálásához szükséges, hanem rendszerint a személyes függőség vagy alárendeltség viszonyában állnak a náluk pénzügyileg erősebbekkel, s ez anyagilag hátráltatja felszabadulásukat a státus uralmára jellemző gondolkodásmódok alól. Ennek eredménye, hogy ezek az osztályok bizonyos fokig megőrzik azt az általános gondolkodásmódot, amelyet elsősorban az erős státuszérzék fejez ki, s amelynek egyik vonása a vallásosság.

Az európai kultúra régebbi közösségeiben az örökletes dologtalan osztály a nélkülöző lakosság tömegeivel együtt sokkal nagyobb mértékben rabja a vallásos szertartásoknak, mint az iparúzó középosztályok átlaga — már ahol az utóbbi jelentős a lakosságban. Az említett országok némelyikében azonban a konzervatív emberek e két kategóriája lényegében az egész lakosságot magában foglalja. Ahol túlsúlyban van e két osztály, ott oly nagy mértékben megszabják a népezelmeket, hogy elnyomnak minden lehetséges eltérő tendenciát a jelentéktelen középosztályban, s az egész közösségre rákényszerítik a vallásos magatartást.

Ezt természetesen nem szabad úgy értenünk, hogy a vallásos szertartásokra kivételes mértékben hajlamos közösségek vagy osztályok bármifajta kivételes mértékben alkalmazkodnának azon erkölcsi szabályrendszerek különös követelményeihez, amelyeket az egyik vagy másik hitvallással szoktunk összekapcsolni. A vallásos gondolkodásmódnak nem kell nagyon szigorúan megtartania a tízparancsolat vagy a szokásjog rendelkezéseit. Sőt, az európai közösségek bűnözőinek megfigyelői között már közhellyé vált, hogy a bűnözők és a züllött emberek vallásosabbak, mégpedig naivabban vallásosak, mint a lakosság átlaga. A vallásos magatartás viszonylagos hiányát a pénzügyi középosztály tagjai és a törvénytisz-

telő polgárok között kellett keresnünk. Persze tagadni fogják ezt azok, akik leginkább becsülik a magasabb rendű hitek és szertartások érdemét, s azt állítják, hogy az alsóbb osztálybeli bűnözők vallásossága hamis, vagy legjobb esetben is babonás vallásosság; a kérdést kétségtelenül jól közelítik meg, s közvetlenül és nyomósan érvelnek elérni szándékozott céljuk mellett. A jelen vizsgálódás céljai szempontjából azonban óhatatlanul el kell hanyagolnunk ezeket a gazdaságon és pszichológián kívüli megkülönböztetéseket, bármilyen érvényesek és döntőek legyenek is azon cél szempontjából, amelynek érdekében tették őket.

Hogy ténylegesen mi történt a vallásos szertartásoktól való megszabadulás tekintetében, arra a papság újabb keletű panasza utal: az egyházak elvesztik a kézműves osztályok rokonszenvét, és vesztenek rájuk gyakorolt befolyásukból. Ugyanakkor az is általános vélemény, hogy az általában így nevezett középosztály is, különösen ami felnőtt férfi tagjait illeti, kevésbé szívesen nyújt támogatást az egyháznak. Ezek általánosan felismert jelenségek, s úgy tűnhet, mintha az egyszerű hivatkozás e tényekre elégséges nyomatékot adna az itt körvonalazott álláspontnak. Állításaink meggyőző voltának alátámasztására elég lehet, ha ily módon hivatkozunk a templomba járás és az egyházi tagság általános jelenségére. Célunkhoz tartozik azonban az is, hogy bizonyos részletességgel kövessük nyomon az események menetét, és azokat a sajtós erőket, amelyek létrehozták ezt a változást a mai, fejlettebb ipari közösségek szellemi magatartásában. Ez azt is szemlélteti majd, hogy hogyan játszanak közre gazdasági okok az emberek gondolkodásmódjának szekularizálásában. E tekintetben kivételesen meggyőző példával szolgál az amerikai közösség, mivel ezt gátolták legkevésbé a külső körülmények a fontosabb ipari közösségek közül.

Miután helyet adtunk a kivételeknek és a normálistól való elszórt eltéréseknek, a jelenlegi helyzetet elég röviden összefoglalhatjuk. Általános szabály, hogy különösen vallásosak

azok az osztályok, amelyek alacsonyan állnak gazdasági hatékonyság, intelligencia vagy mindkettő tekintetében — mint például a déli néger lakosság, az alsóbb osztálybeli idegen lakosság nagy része, a vidéki lakosság nagy része, különösen azokon a területeken, amelyek visszamaradtak az oktatás, az ipar fejlettsége tekintetében, vagy iparilag kevésbé érintkeznek a közösség többi részével. Ugyanilyenek a különálló vagy örökletes nélkülöző osztály, vagy a szegregált vagy zülött osztály töredékei is; igaz, ez utóbbiak között a vallásos gondolkodásmód gyakrabban hajlik arra, hogy a szerencsébe vagy a sámánista praktikába vetett naiv animisztikus hit formáját öltse fel, s ne formálisan ragaszkodjon valamelyik bevett hithez. A kézművesek viszont közismerten szakítottak a bevett antropomorf hitekkal és mindenfajta vallásos szertartással. Ez az osztály különleges mértékben kiszolgáltatott a modern szervezett iparra jellemző intellektuális és szellemi feszültségnek, ami megköveteli a személytelen, tényszerű sorrend állandó felismerését és a fenntartás nélküli alkalmazkodást az ok és a hatás törvényéhez. Ez az osztály ugyanakkor se nem annyira rosszul táplált, se nem annyira túldolgozott, hogy ne maradna energiája az ilyen alkalmazkodásra.

Az általában középosztálynak nevezett alsó és kétesen dologtalan osztály helyzete Amerikában bizonyos fokig különös. Vallási élete különbözik európai megfelelőjétől, de ez inkább fokozati és módszerbeli, semmint lényegbeli különbség. Az osztály pénzügyileg még mindig támogatja az egyházakat, bár azok a hitek, amelyekhez legkönnyebben csatlakozik, antropomorf tartalomban viszonylag szegények. A tényleges középosztálybeli gyülekezet ugyanakkor sok esetben — talán több-kevesebb áttétellel — a nők és a kiskorúak gyülekeztévé válik. A középosztály felnőtt férfitagjaiból nagymértékben hiányzik a vallásos hév, bár jelentős mértékben tovább él bennük egyfajta önelégült és tiszteletreméltó helyeslés azon bevett hit körvonalai iránt, amelybe beleszülettek. Minden-

napi életük viszont többé-kevésbé szorosan kapcsolódik az ipari folyamathoz.

Ez a különös nemek szerinti differenciálódás, amely a vallásos szertartásokat a nőkre és gyermekeikre hárítja át, legalábbis részben annak köszönhető, hogy a középosztálybeli nők nagy tömege (helyettesítő) dologtalan osztályt alkot. Kisebbségi mértékben ugyanez érvényes az alsóbb, kézműves osztályhoz tartozó nőkre is. Ezek az ipari fejlődés korábbi szintjétől örökölt státusrendszer uralma alatt élnek, s ezért megőrzik azt a gondolkodásmódot, amely általában hajlamossá teszi őket a dolgok archaikus szemléletére. Ugyanakkor nincs közvetlenül szerves kapcsolatuk a nagyipari folyamattal, ami erőteljesen szétzúrná a modern ipar céljai szempontjából elavult gondolkodási szokásaikat. A nők sajátos vallásossága tehát annak a konzervativizmusnak a különös kifejeződése, amely a civilizált közösségekben élő nők gazdasági helyzetének köszönhető. A modern férfi számára a patriarchális státusviszony semmiképpen sem az élet uralkodó vonása; a nők — és különösen a felső középosztálybeli nők — számára azonban, akiket az előírások és gazdasági körülményeik az „otthoni szférára” korlátoznak, ez a viszony az élet legvalóságosabb és leginkább alakító jelegű tényezője. Innen ered az a gondolkodásmód, amely kedvez a vallásos szertartásoknak és általában az élet tényeit a státus terminusaiban értelmező felfogásnak. A nő mindennapi otthoni életének logikáját és logikai folyamatait átviszi a természetfeletti birodalmába, s ezért érzi otthonosan és elégedetten magát egy sor olyan eszme között, amelyeket a férfi nagyon idegenszerűnek és bárgyúnak talál.

Az ehhez az osztályhoz tartozó férfiakból mégsem hiányzik a jámborság, bár ez rendszerint nem agresszív vagy túláradó jellegű. A felső középosztályhoz tartozó férfiak rendszerint önelégültebb magatartást tanúsítanak a vallásos szertartások iránt, mint azok, akik a kézműves osztályhoz tartoznak. Ez részben talán azzal magyarázható, hogy ami érvényes az osz-

tályhoz tartozó nőkre, az kisebb mértékben áll a férfiakra is. Ők jelentős mértékben védett osztályt alkotnak; s az a patriarchális státusviszony, ami a házaséletben és a szolgák szokásaiban még mindig fennáll, konzerválhatja az archaikus gondolkodásmódot, és hátráltathatja gondolkodási szokásaik szekularizációs folyamatát. Az amerikai középosztálybeli férfit ezért rendszerint elég szoros és pontos kapcsolatok fűzik a gazdasági közösséghez; mellékesen és megszorításként azonban megjegyezhetjük, hogy gazdasági tevékenysége gyakran bizonyos fokig tanúskodik patriarchális és kvázi zsákmányoló jellegről is. Azok a foglalkozások, amelyeknek jó hírük van ezen az osztályon belül, s amelyek leginkább felelősek az osztály gondolkodási szokásainak alakításáért, éppen azok a pénzügyi foglalkozások, amelyekről egy korábbi fejezetben hasonló összefüggésben már beszéltünk. Sok mindent megtalálunk náluk az önkényes parancsolás és alávetettség viszonyából, s nem keveset a ravasz praktikákból, amelyek távoli rokonságot mutatnak a zsákmányoló célú csalással. Mindez a zsákmányoló barbár életéhez tartozik, aki megszokottnak találja a vallásos magatartást. A vallásos szertartások ráadásul tiszteletreméltóságuk következtében is vonzzák ezt az osztályt. A jámborságnak ez az utóbbi ösztönzője azonban külön elemzést érdemel, s azonnal beszélünk is róla.

Az amerikai közösségben, a Délt kivéve, nincs komolyabb következményekkel járó örökletes dologtalan osztály. A déli dologtalan osztály bizonyos fokig híve a vallásos szertartásoknak, sokkal inkább, mint a hasonló pénzügyi szinten álló osztályok az ország bármely részében. Jól ismert az is, hogy a déli hitvallások sokkal ósdibb színezetűek, mint északi társaik. A Dél ezen archaikusabb vallási életének felel meg a terület alacsonyabb ipari fejlettsége. A Dél ipari szervezete jelenleg — s különösen egészen a legutóbbi időkig — sokkal kezdetlegesebb volt, mint az amerikai közösség egészéé. Mechanikai felszereltségének szegényességében és nyersségében inkább a kézműiparhoz közelít, s nagyobb szerephez jut

benne az uralom és szolgaság eleme. Az is megjegyezhető, hogy a terület sajátos gazdasági körülményei miatt, a fehér vagy néger déli lakosság nagyobb fokú vallásossága olyan életvitellel jár együtt, amely sok tekintetben az ipari fejlődés barbár szintjére emlékeztet. E népesség körében viszonylag gyakoribbak és kevésbé megvetendők az archaikus jellegű vétkek, mint másutt: ilyenek például a párbajok, a civakodások, a viszályok, az ittasság, a lóversenyek, a kakasviadatok, a szerencsejátékok, a férfiak szexuális állhatatlansága (amit a mulattok jelentős száma mutat). Elevenebben él a becsület iránti érzék is, ami a sportszellemet fejezi ki és a zsákmányoló életből származik.

Ami az Észak gazdagabb osztályát, a szó legjobb értelmében vett amerikai dologtalan osztályt illeti, ennél először is aligha beszélhetünk örökletes vallásos magatartásról. Ez az osztály túlon túl újkeletű ahhoz, hogy ebben a tekintetben jól kialakult és átvett szokással vagy akár sajátos, otthon kialakult hagyománnyal rendelkezzen. Mégis, mellékesen megjegyezhetjük, hogy észrevehető egy olyan tendencia ennél az osztálynál, hogy legalábbis névlegesen s szemmel láthatólag bizonyos fokig reálisan is csatlakozzon a bevett hitek valamelyikéhez. Az esküvőket, temetéseket és hasonló tiszteletreméltó eseményeket például ez az osztály egyöntetűen különösen nagyfokú vallásos pompával teszi ünnepélyessé. Lehetetlen eldöntenünk, hogy a valamelyik hithez való ragaszkodás mennyiben jóhiszemű visszatérés a vallásos gondolkodásmódhoz, vagy pedig mennyiben kell olyan védekező mimikrinek tartanunk, amelyet azért öltenek fel, hogy külsőleg alkalmazkodjanak a tiszteletreméltóság külföldi eszményektől kölcsönzött kánonjaihoz. Láthatóan jelen van egyfajta lényeges vallási hajlandóság; ezt különösen abból lehet lemérni, hogy a felső osztály kultuszaiban különös mértékben fejlődnek a rituális szertartások. Megfigyelhető, hogy a felső osztályhoz tartozó hívők általában azokhoz a kultuszokhoz csatlakoznak, amelyek viszonylag nagy súlyt fektetnek a hit

szertartásos és látványos tartozékaira; azok az egyházak pedig, amelyeknek tagjai között többségben vannak a felső osztályhoz tartozó személyek, a szolgálatban és a vallásos szertartások apparátusában az intellektuális vonások rovására hangsúlyozzák a rítusokat. Ez még ott is érvényes, ahol a szóban forgó egyház olyan felekezethez tartozik, amelyben viszonylag csekély mértékben alakultak ki rítusok és kellékek. A rituális elemnek ez a különös fejlődése részben kétségtelenül a feltűnően pazarló látványok iránti vonzalomnak tulajdonítható, részben azonban valószínűleg jelez valamit az imádók vallásos magatartásából is. Ez utóbbi tekintetében a fejlődés a vallásos szokások viszonylag archaikus formájára utal. A látványos hatások uralkodó szerepe a vallásos szertartásokban megfigyelhető minden olyan vallásos közösségben, amely a kultúra viszonylag kezdetleges fokán s az intellektuális fejlődés alacsony szintjén áll. Különösen a barbár kultúrára jellemző ez. Itt a vallásos szertartásokban meglehetősen egyöntetűen az érzékek minden csatornáján keresztül közvetlenül az érzelmekre apellálnak. A mai felső osztálybeli egyházakban félreérthetetlenül jelen van a visszatérés tendenciája az esdeklés e naiv, érzéki módszeréhez. Ugyanez kisebb mértékben vehető észre azokban a kultuszokban, amelyek az alsóbb dologtalan osztállyal és a középosztályokkal szövetkeznek. Megfigyelhető a visszatérés a színes fényekhez és a ragyogó látványokhoz, a szimbólumok, a zenekari muzsika és a tömjén szabadabb használatához, sőt a „proceszszionalistáknál” és „recesszionalistáknál”, valamint a gazdagon változatos térdhajlításban egyfajta kezdődő visszatérést is felfedezhetünk az imádat olyan ősi kellékéhez, mint amilyen a szent tánc.

A látványos szertartásokhoz való visszatérés nem korlátozódik a felső osztály kultuszaira, bár legjobb példáit és a leghangsúlyosabb kifejeződését a pénzügyi és társadalmi hierarchia legmagasabb szintjein találjuk. A közösség alacsonyabb rangú vallásos részének, például a déli négereknek és a lakos-

ság elmaradott idegen elemeinek kultuszai szintén erősen hajlanak a rituálékra, a szimbólumokra és a látványos hatásokra; ez az említett osztályok elődeit és kulturális szintjét ismerve várható is. Ezeknek az osztályoknak az esetében a rituálék és az antropomorfizmus uralkodó jellege nem visszatérés, hanem a múltból kiinduló folyamatos fejlődés. A rítusok és a hozzájuk kapcsolódó vallásos jelenségek felhasználása azonban más irányokban is terjed. Az amerikai közösség korai időszakában az uralkodó felekezetek ridegen egyszerű rítusokkal és kellékekkel indultak; mindenki előtt ismert tény azonban, hogy az idők folyamán ezek a felekezetek különböző mértékben átvették azokat a látványos elemeket, amelyekről egykor lemondtak. E fejlődés általában együttjárt a hívők gazdagságának növekedésével, életük könnyebbé válásával, s legmesszebbre azokban az osztályokban jutott, amelyek a legmagasabban helyezkednek el a gazdagság és a hírnév tekintetében.

Amikor a gondolkodási szokásokban megnyilvánuló osztálykülönbségekről beszéltünk, általánosságban már jeleztük azokat az okokat, amelyeknek köszönhető a vallásosság e pénzügyi rétegződése. A vallásosság tekintetében megnyilvánuló osztálykülönbségek csupán sajátos kifejeződései egy általános ténynek. Az alsó középosztályok meglazult hűsége, vagy amit általánosságban a fiúi jámborság kudarcának nevezhetünk, ebben az osztályban, főleg a gépi iparban foglalkoztatott városi lakosságnál figyelhető meg. Azokban az osztályokban, amelyeknek foglalkozása megközelíti a mérnökét vagy a gépészt, jelenleg általában nem keresik a makulátlan fiúi jámborságot. E gépi foglalkozások bizonyos fokig modern tények. A korábbi időszakok kézművesei, akik a mai gépészhöz jellegében hasonló ipari célt szolgáltak, nem álltak ellent hasonló makacssággal a vallásosság fegyelmezésének. Mióta elterjedtek a modern ipari folyamatok, az intellektuális fegyelem tekintetében nagyon megváltoztak az ipar ezen ágazataiban foglalkoztatott emberek tevékenységei, szokásai; s az a

fegyelem, amelyre a gépész napi elfoglaltsága során kényszerül, gondolkodásának mércéit és módszereit olyan témákkal kapcsolatban is befolyásolja, amelyek mindennapi munkáján kívül vannak. A jelenlegi nagymértékben szervezett és nagymértékben személytelen ipari folyamatokkal való meghitt viszony rombolja az animisztikus gondolkodásmódot. A munkás feladata egyre kizárólagosabban, a szenvtelen gépi folyamatok áttekintése és felügyelete lesz. Ameddig a folyamatban az egyén a legfőbb és tipikus első mozgató; ameddig az ipari folyamat legfontosabb vonása az egyéni kézműves ügyessége és fizikai ereje, addig a tények nem rombolják olyan jelentős mértékben és állhatatosan a jelenségeknek a személyes motívumok és hajlandóságok terminusaiban történő értelmezési szokásait, hogy ez ennek az értelmezésnek a kiküszöböléséhez vezetne. Az utóbb kialakult ipari folyamatokban azonban, amikor az első mozgatók és a munkájukat közvetítő szerkezetek személytelen, nem individuális jellegűek, az általánosításnak a munkás tudatában jelen levő alapja s az a nézőpont, amelyből felfogja a jelenségeket, a tények egymáshozkövetkezésének kényszerű belátása lesz. Az eredmény — ami a munkás hitét illeti — a hitetlen szkepticizmusra való hajlandóság.

Úgy tűnik tehát, hogy a vallásos gondolkodásmód legfejlettebb alakját a viszonylag archaikus kultúra körülményei között éri el; a „vallásos” kifejezést itt természetesen egyszerű antropológiai értelemben használjuk, s a vallásos szertartásokra való hajlamon kívül semmi egyébre nem utalunk az így jellemzett szellemi magatartással kapcsolatban. Az is kiderül tehát, hogy ez a vallásos magatartás az emberi természet olyan típusát jelöli, amely jobban megfelel a zsákmányoló életmódnak, mint a közösség később kialakult, állandóbb és szervezettebb ipari életfolyamatának. A vallásos magatartás nagymértékben a személyes státusz iránti archaikus érzék szokásának kifejeződése — az uralom és szolgaság viszonyának tükrére —, s ezért beleillik a zsákmányoló és a kvázi

békés kultúra ipari sémájába, de nem illik bele a jelenlegibe. Az is kitűnik, hogy ez a szokás a legkitartóbban a modern közösségek azon osztályaiban marad fenn, amelyeknek mindennapi élete a legtávolabb áll az ipar gépi folyamataitól, s amelyek ennél fogva más tekintetben is a legkonzervatívabbak; azoknál az osztályoknál viszont, amelyek rendszerint közvetlen kapcsolatban állnak a modern ipari folyamatokkal, s amelyeknek gondolkodási szokásait a technológiai szükségyszerűség kényszerítő ereje formálja, lassan elavulttá válik a jelenségek animisztikus értelmezése s a vallásos szertartásokat végző személyek megbecsülése. De kiderül az is — ami különösen a jelen elemzés szempontjából jelentős —, hogy a vallásos szokás teret nyert, bizonyos fokig a modern közösség leggazdagabb és leginkább dologtalan osztályainál. A dologtalan osztály intézménye tehát konzerválja, sőt visszahelyezi jogaiba az emberi természetnek azt az archaikus típusát s az archaikus kultúrának azokat az elemeit, amelyeket a társadalom ipari fejlődésének újabb lépcsőfokai kiküszöbölni igyekeznek.

13. A nem megszégyenítő érdek maradványai

Ahogy az idő előrehalad, egyre nagyobb mértékben szét-esik az antropomorf kultusz, a vallásos szertartások szabályrendszerével együtt; ennek oka a gazdasági követelmények nyomása és a státuszrendszer hanyatlása. A széthullás folyamata során a vallásos magatartással összefonódnak és keverednek más motívumok és impulzusok is, amelyek nem mindig antropomorf eredetűek, s nem is vezethetők vissza a személyes alávetettség szokására. Az említett kiegészítő impulzusoknak, amelyek a késői vallásos életben a vallásos szokásokkal keverednek, nem mindegyike egyeztethető össze a vallásos magatartással vagy a jelenségek egymásrakövetkezésének antropomorf felfogásával. Mivel eredetük eltérő, nem

ugyanúgy hatnak a vallásos életvitelre. Sok tekintetben keresztelik az alávetettség és a helyettesítés normáját, amelyekre mint lényegi alapjukra a vallásos szertartások szabályrendszerei, az egyházi és papi intézmények visszavezethetők. Ezeknek az idegen motívumoknak a jelenléte nyomán fokozatosan széthullik a státus társadalmi és ipari rendszere, s a személyes szolgaság kánonját már nem támogatja egy töretlen hagyomány. Idegen szokások és hajlamok törnek be az e kánon által elfoglalt tevékenységterületekre, s az egyházi és papi struktúrák rövidesen olyan egyéb célokat kezdenek szolgálni, amelyek bizonyos fokig idegenek a vallásos életviteltől, ahogyan ezeket a papság legerőteljesebb és legjellemzőbb fejlődési szakaszában megfogalmazták.

A vallásos séma késői fejlődését befolyásoló idegen motívumok közül megemlíthetjük a jótékonyság és a bajtársiasság, illetve a cimboraság motívumait; vagy általánosságban az emberi együttérzés és rokonszenv érzékének különböző kifejeződéseit. Hozzátehetjük, hogy az egyházi struktúrának ezek az eltérő felhasználásai még olyan népek között is jelentős mértékben hozzájárulnak névleges és formális fennmaradásához, amelyek esetleg készségesen feladnák lényegét. A vallásos életvitelt formálisan fenntartó motívumok még jellemzőbb és hatékonyabb idegen eleme a környezettel való esztétikai összhang iránti nem tisztelettudó érzék, amely az istentisztelet késői formájából antropomorf tartalmának eltávolítása után maradt meg. A szolgaság motívumával keveredve, ez jó szolgálatot tett a papi intézmény fennmaradásának. Az esztétikai összhangnak ez az érzéke vagy impulzusa elsősorban nem gazdasági jellegű, de az ipari fejlődés késői szakaszaiban jelentős közvetett hatást gyakorol az egyén gondolkodási szokásainak gazdasági célok érdekében történő alakítására; leginkább kivehető hatása az, hogy enyhíti a státusrendszer korábbi, hatékonyabb szakaszaiból ránk hagyományozódott hangsúlyos önző elfogultságot. Ennek az impulzusnak a gazdasági hatása ennél fogva kereszteli a vallásos maga-

tartás befolyását; az előbbi módosítja, sőt esetleg eltávolítja az önző elfogultságot, mert feloldja az én és nem én szembeállítását vagy ellentétét; az utóbbi viszont, lévén a személyes szolgaság és uralom érzékének kifejeződése, hangsúlyozza ezt az ellentétet, és nyomatékosítja az eltérést az önző érdek, valamint az általános emberi életfolyamat érdekei között.

A vallásos életnek ez a nem megszügyenítő maradványa — közösség érzése a környezettel vagy az általános életfolyamattal — hatékonyan alakítja, a jótékonság vagy a szociabilitás impulzusával együtt az emberek gondolkodási szokásait a gazdaság céljának megfelelően. Bizonyos fokig homályos azonban, hogy miként hatnak ezek a hajlandóságok, s nehézségekbe ütközik hatásaik részletes nyomon követése. De annyi világosnak látszik, hogy az összes ilyen motívum vagy hajlam ellenkező irányú hatást gyakorol, mint a dologtalan osztály intézményének alapjául szolgáló s általunk már megfogalmazott elvek. Ennek az intézménynek, éppúgy, mint a kulturális fejlődés során vele összekapcsolódott antropomorf kultuszoknak, az alapja a megszügyenítő szándékú összehasonlítás szokása; ez a szokás pedig összeegyeztethetetlen a most tárgyalt hajlamok érvényesülésével. A dologtalan osztály életvitelének lényegi kánonjai az idő és az anyag hivalkodó pazarlása, valamint az elhúzódás az ipari folyamatoktól; az itt tárgyalt különös hajlamok ezzel szemben gazdasági tekintetben a pazarlás és a haszontalan életmód helytelenítésére s az életfolyamatban való részvételre, az életfolyamattal való azonosulásra irányuló impulzusban fejeződnek ki — akár e folyamat gazdasági oldaláról, akár bármely egyéb oldaláról vagy szakaszáról legyen szó.

Világos, hogy ezek a hajlamok s az élet azon szokásai, amelyeket kialakítanak, mindenütt keresztezik a dologtalan osztályra jellemző életvitelt, ahol a körülmények kedveznek kifejeződésüknek, vagy ahol uralkodóként nyilvánulnak meg; nem világos azonban, hogy a dologtalan osztályra jellemző életvitel — fejlődésének későbbi szakaszaiban — állhatato-

san elnyomni igyekezne ezeket a hajlamokat, vagy mentesíteni próbálna azoktól a gondolkodási szokásoktól, amelyekben kifejeződnek. A dologtalan osztály életvitelének pozitív fegyelmezése más utakon halad. Pozitív fegyelmezésében, előírások és szelektív módon történő eltávolítás révén a dologtalan osztály életvitele az élet minden fordulatában a pazarlás és a megszégyenítő összehasonlítás kánonjának mindennél hatékonyabb és minden felett uralkodó elsődlegességét helyezi előtérbe. Negatív hatásaiban azonban a dologtalan osztály fegyelmezésének tendenciája nem követi egyértelműen e séma alapvető kánonjait. Mikor az emberi tevékenységet a pénzügyi jórahalóság céljai értelmében szabályozza, a dologtalan osztály kánonja hangsúlyozza az ipari folyamatokból való visszavonulást. Egyszerűen megakadályozza, hogy a tevékenység olyan irányokba bontakozzék ki, amelyekben rendszerint a közösség pénztelen tagjai tesznek erőfeszítéseket. Különösen a nőkre érvényes ez; a fejlett ipari közösségek felső osztályaihoz, és középosztályának felső rétegéhez tartozó nők esetében pedig ez az akadályozás odáig terjed, hogy e kánon még akkor is ragaszkodik a munkától való távolmaradáshoz, ha a felhalmozás versengő folyamata a pénzügyi foglalkozások kvázi zsákmányoló módszerein keresztül történik.

A pénzügyi vagy dologtalan osztálybeli kultúra, amely kezdetben a mesterségbeli tudás ösztönének versengésen alapuló változata volt, fejlődésének későbbi szakaszában kezdi semlegesíteni saját alapját, mégpedig azért, hogy a hatékonyság, sőt a pénzügyi helyzet révén eltávolítja a megszégyenítő összehasonlítás szokását. Mivel azonban a dologtalan osztály tagjai — mind a férfiak, mind a nők — bizonyos fokig mentesek attól, hogy megélhetésüket a társaikkal folytatott versenyszerű harcban kelljen biztosítaniuk, ez nemcsak azt teszi lehetővé számukra, hogy fennmaradjanak, hanem, hogy bizonyos határok között még akkor is kövessék hajlamaikat, ha nincsenek meg bennük a versengésben sikert biz-

tosító készségek. Az intézmény legújabb és legteljesebb fejlődési szakaszában tehát az osztály tagjainak megélhetése nem a sikeres zsákmányoló férfit jellemző hajlamok birtoklásától és kérlelhetetlen kinyilvánításától függ. Az ilyen hajlamokkal nem rendelkező egyén fennmaradására ezért nagyobb az esély a dologtalan osztály felsőbb rétegeiben, mint a versenyrendszerben élő lakosság átlagában.

Egy korábbi fejezetben, mikor az archaikus vonások fennmaradásának feltételeit tárgyaltuk, kiderült, hogy a dologtalan osztály sajátos helyzete kivételesen kedvező esélyeket kínál azoknak a vonásoknak a fennmaradására, amelyek egy korábbi és elavult kultúrfoknak megfelelő emberi természetet jellemeznek. Az osztály mentes a gazdasági követelmények nyomásától, s ebben az értelemben visszahúzódik a gazdasági helyzethez alkalmazkodó erők nyers behatolása alól. Már tárgyaltuk a zsákmányoló kultúrára emlékeztető vonások és típusok fennmaradását a dologtalan osztályban és a dologtalan osztály életvitelében. E hajlamoknak és szokásoknak kivételesen kedvező fennmaradási esélyei vannak a dologtalan osztály uralma alatt. Nemcsak arról van szó, hogy a dologtalan osztály védett pénzügyi helyzete kedvező olyan egyének fennmaradására, akik nem rendelkeznek az előbbieket kiegészítő, és a modern ipari folyamatban való felhasználhatóságra irányuló hajlamokkal; a tiszteletreméltség dologtalan osztálybeli kánonjai egyben bizonyos zsákmányoló hajlamok gyakorlását is maguk után vonják. Azok a foglalkozások, amelyekben kifejezést nyernek a zsákmányoló hajlamok, a gadagság, a születés és az ipari folyamatból való visszahúzódás bizonyítékuul szolgálnak. A dologtalan osztály kultúrájában a zsákmányoló vonások fennmaradását negatívan az osztály ipartól való mentessége, pozitívan pedig a jóra való hajlam dologtalan osztálybeli kánonjainak szentesítése mozdítja elő.

A zsákmányolás előtti vademberi kultúrára jellemző vonások fennmaradása tekintetében kissé másként áll a helyzet.

A dologtalan osztály védett pozíciója e vonások fennmaradását is kedvezően befolyásolja, az illemszabályok azonban nem szentesítik a békére és jóakaratra irányuló hajlamok gyakorlását. A zsákmányolás előtti kultúrára emlékeztető vérmérsékletű egyének bizonyos fokig kedvező helyzetben vannak a dologtalan osztályon belül, ha összehasonlítjuk őket a hasonló vérmérsékletű egyénekkel az említett osztályon kívül: pénzügyileg ugyanis nincs szükségük arra, hogy elhessegezzék ezeket a nem versengő életre irányuló hajlamokat. Az ilyen egyének azonban mégis egyfajta morális kényszernek vannak kitéve, ami sürgeti őket e hajlamok figyelmen kívül hagyására — minthogy az illemszabályok a zsákmányoló hajlamokon alapuló életszokásokat rendelik el számukra. Ameddig érintetlen marad a státusrendszer, amíg a dologtalan osztály más, nem ipari elfoglaltságot is talál magának mint azt, hogy nyilvánvalóan céltalan és pazarló ügyködéssel üsse agyon az időt, addig nem várható jelentős eltérés a dologtalan osztály tiszteletreméltó életvitelétől. A nem zsákmányoló vérmérséklet előfordulását az osztályon belül kezdődő visszatérésnek kell tekintenünk. Az emberi cselekvési hajlandóság tiszteletreméltó nem ipari csatornái azonban rögtön megszűnnek, mihelyt továbbfejlődik a gazdaság, eltűnik a nagyvadászat, csökken a háborúk jelentősége, elavulttá válik a tulajdonosi kormányzás s hanyatlik a papi hivatal. Mihelyt ez megtörténik, változni kezd a helyzet. Ha az emberi élet nem fejeződhet ki az egyik irányban, másfelé kell fordulnia; ha lezárulnak a zsákmányolás útjai, máshol keresnek csapást.

Mint már jeleztük, a pénzügyi nyomás alól való mentesség a fejlett ipari közösségek dologtalan osztályához tartozó nők esetében nagyobb fokú, mint bármely más jelentős embercsoportnál. Várható tehát, hogy a nők hangsúlyozottabban térnek vissza a megszegyenítő szándéktól mentes vérmérséklethez, mint a férfiak. De a dologtalan osztályhoz tartozó férfiak esetében is észrevehetően növekszik az olyan tevékeny-

ségek száma és hordereje, amelyek önzőnek nem tekinthető hajlamokból indulnak ki, s amelyeknek nem célja a megszegyenítő megkülönböztetés. Így például a vállalkozásokat pénzügyileg irányító férfiak többsége bizonyos fokig érdekelt abban — sőt büszke is rá —, hogy jól és iparilag hatékonyan végezze munkáját, mégpedig függetlenül attól a nyereségtől, amellyel az ilyenfajta fejlődés járhat. Ugyanilyen jól ismertek a kereskedelmi klubok és gyáros szervezetek olyan erőfeszítései, amelyek az ipari hatékonyság nem megszegyenítő fejlődésének irányába hatnak.

Az élet nem megszegyenítő céljai érdekében tevékenykedik számos más jótékonsági vagy a társadalmi javítást szolgáló szervezet is. E szervezetek gyakran kvázi vallási vagy álvallási jellegűek, s bennük nők is, férfiak is részt vesznek. Ha utánagondolunk, bőségesen említhetünk példákat erre, de felsorolhatjuk a legnyilvánvalóbb eseteket, hogy jelezzük és jellemezzük a szóban forgó hajlandóságokat. Ilyen például az antialkoholizmusért és hasonló társadalmi reformokért folytatott agitáció, a börtönügyi reformért, az oktatás kiterjesztéséért, a bűnüldözésért, a háborúnak nemzetközi döntőbíráskodás, leszerelés és egyéb eszközök útján történő elkerüléséért folyó harc. Bizonyos fokig ilyenek az egyetemi egyesületek, a szomszédsági céhek, a Fiatalok Keresztény Egyesületének és a Keresztény Vállalkozásokat Támogató Fiatalok Társaságának mintájára létrejött különböző szervezetek, a varróösszejövetelek, a társadalmi és művészeti klubok, s csekély mértékben a félállami intézmények pénzügyi alapítványai jótékonsági, oktatási vagy szórakoztatási céllal, függetlenül attól, hogy gazdag egyének látják-e el őket a szükséges pénzösszeggel, vagy kisebb pénzű személyek körében rendeznek-e gyűjtést — feltéve, hogy ezek az intézmények nem vallási jellegűek.

Nem kívánjuk természetesen azt állítani, hogy ezek az erőfeszítések teljes mértékben nem önző motívumokból indulnak ki. Bizonytal állíthatjuk azonban, hogy az esetek több-

ségében jelen vannak ilyen motívumok, s az ilyenfajta erőfeszítések észrevehetően nagyobb hatása a modern ipari élet körülményei között — szemben a státus elvének töretlen uralmával — hatékony szkepticizmus jelenlétét jelzi a modern életben az élet versengő sémájának teljes jogosultságával szemben. Elégge megmosolygató, ugyanakkor közhelyszerű tény, hogy rendszerint külsőleges motívumok is jelen vannak az effajta munka ösztönzői között — önző motívumok, különösen pedig a megszegyenítő szándékú megkülönböztetés motívuma. Ez olyannyira igaz, hogy a látszólag önzetlen közösségi szellem ösztönözte tettek közül sokat előmozdítóik kétségtelenül azért kezdeményeztek és vittek végbe, mert elsősorban hírnevük növelésében, sőt, bizonyos pénzügyi haszonban reménykedtek. Az ilyenfajta jelentős befolyású csoportok, szervezetek vagy intézmények némelyikének esetében mind a munka kezdeményezőinél, mind támogatóinál szemmel láthatólag uralkodó szerepet játszik a megszegyenítés szándéka. Ez utóbbi megjegyzés különösen érvényes azokra a tevékenységekre, amelyek nagy és feltűnő kiadásokon keresztül végrehajtóiknak megkülönböztetett megbecsülést hoznak — ilyen például az egyetemek, könyvtárak vagy múzeumok alapítása. Ugyanígy — s talán ugyanabban a mértékben — érvényes azonban a sokkal közönségesebb részvételre a felső osztályra megkülönböztetetten jellemző szervezetekben és mozgalmakban. Ezek arra szolgálnak, hogy hivatalosan jóváhagyják tagjaik pénzügyi tiszteltettségét, s hálásan eszükbe juttassák magasabb rendű helyzetüket azáltal, hogy rámutatnak az ellentétre ők maguk és az alacsonyabb rendű emberek között, amelyen végre kell hajtani a javítás műveletét; ilyen például a mostanában divatossá vált egyetemi jótékonyági munka. Miután azonban mindezt felismertük és megállapítottuk, még mindig marad valami a nem versengő motívumokból. Maga az a tény, hogy a megkülönböztetést vagy a jóra való hírnevet e módszerekkel kívánják elérni, bizonyítja, hogy a nem versengő,

nem megszegyenítő érdek parancsolóan jelen van mint állandó tényező a modern közösségek gondolkodási szokásaiban, s jogosságának érzése uralkodó jellegűvé vált.

A nem elfogult és nem vallásos érdek alapján folyó dologtalan osztálybeli tevékenységek e késői fajtáiról meg kell jegyeznünk, hogy a nők aktívabban és kitartóbban vesznek részt bennük, mint a férfiak — kivéve természetesen azokat az eseteket, amelyekben az ilyenfajta munkák nagy eszközfelhasználást igényelnek. A nők, függő pénzügyi helyzetük következtében alkalmatlanok olyan tevékenységekre, amelyek nagy költségekkel járnak. A javító célzatú munkában a kevésbé naivan vallásos szekták vagy világi felekezetek papsága általában együttműködik a nőkkel. Ennek elméletileg is így kell lennie. Ez a papság más gazdasági viszonyok tekintetében is bizonyos fokig kétértelmű helyzetet foglal el a nők és a gazdasági célokon munkálkodó férfiak között. A hagyomány és az illendőség iránti hatékony érzék révén mind a papság, mind a jómódú osztályokhoz tartozó nők a helyettesítő dologtalan osztály helyzetében vannak; az a jellegzetes viszony, amely alakítja az osztály gondolkodási szokásait, mindkét esetben az alárendeltség viszonya — vagyis a személyes terminusokban felfogott gazdasági viszony; következésképpen mindkét osztályban sajátos hajlandóság mutatkozik arra, hogy a jelenségeket a személyes viszonyok, ne pedig az ok-sági sor terminusaiban fogják fel; a jórahaladás kánonjai mindkét osztályt távoltartják a jövedelmező vagy termelő foglalkozások szertartásosan tisztátalan folyamataitól, s ez erkölcsileg lehetetlenné teszi számukra, hogy részt vegyenek a mai ipari folyamatokban. A közönséges termelő erőfeszítésekből való szertartásos kizáratásnak az az eredménye, hogy a modern nők és papok energiáik jelentős részét az önzőktől eltérő érdekek szolgálatába állítják. A szabályrendszer nem teszi lehetővé, hogy a célszerű cselekvés impulzusa más irányban fejlődhesse ki. A dologtalan osztályhoz tartozó nők esetében az iparilag hasznos tevékenységtől való állandó tar-

tőzkodás hatására a mesterségbeli tudás impulzusa szakadatlanul az üzleti tevékenységtől eltérő irányokban nyilvánul meg.

Mint már észrevettük, a jómódú nők és a papok mindennapi életében nagyobb szerephez jut a státus, mint az átlagos férfiakéban, különösen pedig azon férfiak életében, akik valamilyen modern ipari foglalkozást űznek. Ezért az említett osztályokban érintetlenebb formában marad fenn a vallásos magatartás, mint a modern közösségek átlagférfiaiban. Ennélfogva várható, hogy jelentős része annak az energiának, amelyet a helyettesítő dologtalan osztály e tagjai nem jövedelmező foglalkozásokban próbálnak hasznosítani, vallásos szertartásokban és kegyes tettekben csúcsosodik ki. Innen a nők túlzott vallásos hajlandósága, amiről az előző fejezetben beszéltünk. A jelen kérdés szempontjából azonban fontosabb, ha felfigyelünk arra a hatásra, amelyet e hajlandóság gyakorol az itt tárgyalt nem jövedelmező mozgalmak és szervezetek tevékenységének és céljainak kialakulására és színezetére. Ahol megjelenik ez a vallásos színezet, ott csökkenti e szervezetek közvetlen gazdasági célú hatékonyságát. Sok — jótékony és javító célzatú — szervezet megosztja figyelmét azoknak az embereknek a vallási és világi jóléte között, akiknek az érdekeit elő kívánja mozdítani. Aligha lehet kétséges, hogy amennyiben ugyanezt a komoly figyelmet és erőfeszítést osztatlanul ezeknek az embereknek a világi érdekeire fordítanánk, munkájuk közvetlen gazdasági értéke jelentősen nagyobb lenne, mint amilyen most. Ugyanígy persze az is elmondható, hogy e tevékenység közvetlen hatékonysága a vallási tekintetben történő javításra nagyobb lenne, ha nem gátolnák a rendszerint meglevő világi motívumok és célok.

A vallási érdek beavatkozása miatt valamennyit le kell vonnunk az ilyenfajta nem megszegyenítő szándékú vállalkozások gazdasági értékéből. De más levonásokat is eszközölnünk kell egyéb idegen motívumok megléte miatt, amelyek többé-kevésbé jelentős mértékben keresztezik a mesterség-

beli tudás e nem versengő kifejeződésének gazdasági irányzatát. Közelebbi vizsgálatra ez oly mértékben bizonyul igaznak, hogy ha ily módon mindent egybevetünk s lemérjük, mennyivel tették teljesebbé vagy könnyebbé e vállalkozások azoknak az egyéneknek vagy osztályoknak az életét, akiknek, illetve amelyeknek megjavítására a vállalkozás irányul, akkor még az is kiderülhet, hogy gazdasági értékük teljességgel kétséges. Például nagyrészt kultúrmissziós jellegű sok, a nélkülöző nagyvárosi lakosság helyzetének megjavítására irányuló manapság tiszteletreméltóan divatos erőfeszítés. Vagyis meggyorsítani igyekeznek azt a folyamatot, amelynek során a felső osztály kultúrájának bizonyos elemei részévé válnak az alsóbb osztályok mindennapi életvitelének. A „lakótelepekkel” való törődés például részben arra irányul, hogy növelje a szegények ipari hatékonyságát, s megtanítsa őket a rendelkezésükre álló eszközök megfelelőbb hasznosítására; nem kevésbé állhatatosan irányul azonban arra is, hogy az előírás és a példa révén belőlük nevelje a felső osztály modorral és szokásokkal kapcsolatos illemszabályainak bizonyos részleteit. A közelebbi vizsgálódás azonban az idő és a javak hivalkodó pazarlását fedezi fel ezen illemszabályok gazdasági lényegében. Azok a jó emberek, akik kivonulnak humanizálni a szegényeket, rendszerint és előre megfontoltan rendkívül aggályosak, és csendesen ragaszkodóak az illendőség dolgának kérdésében. Rendszerint példás személyek, akik napi fogyasztásuk tételeivel kapcsolatban a szertartásos tisztasághoz való kitartó ragaszkodás adományát élvezik. Aligha kell túlbecsülnünk az idő és az áruk fogyasztásával kapcsolatos helyes szokások ilyenfajta elterjesztésének kulturális vagy civilizatórikus hatását; de gazdasági értéke sem jelentéktelen azon egyén számára, aki szert tesz ezekre a magasabb rendű és tiszteletreméltóbb szokásokra. A jelenlegi pénzügyi kultúrában az egyén hírneve, következésképpen sikere is, nagymértékben attól függ, hogy mennyire járatos azokban a viselkedési formákban és fogyasztási módszerekben, amelyek

az idő és a javak pazarló szokásáról árulkodnak. Ami viszont a becsesebb életvitel módszereire irányuló képzés végső gazdasági jelentőségét illeti, azt kell mondanunk, hogy ezen a módon költségesebben vagy kevésbé hatékonyan érik el hatásukat olyan anyagi eredmények érdekében, amelyeknek lényegi gazdasági értékük van. A kultúra propagandája nagyrészt olyan új ízlés vagy inkább új illemszabályok kialakítása, amelyek a státus és a pénzügyi jórahalóság elveinek dologtalan osztálybeli kialakulásától vezérelve a felső osztály életviteléhez alkalmazkodtak. Ezek az új illemszabályok abból a szabályrendszerből kerültek át az alsóbb osztályok életvitelébe, amelyet a lakosságnak az ipari folyamaton kívül álló része dolgozott ki; márpedig aligha várható el, hogy ez az alsóbb osztályokba behatolt séma jobban megfeleljen életük igényeinek, mint az, amelyik már elterjedt körökben, különösen pedig mint az, amelyet a modern ipari élet nyomására ők maguk dolgoztak ki.

Mindez természetesen nem teszi kérdésessé azt a tényt, hogy az újonnan bevezetett séma illemszabályai illendőbbek, mint azok, amelyeket felváltanak. A kétely csupán arra vonatkozik, hogy vajon gazdaságilag célszerű-e az effajta regeneráció — vagyis gazdaságilag célszerű-e az a közvetlen és anyagi kihatás, amit e változás eredményei alapján meg lehetően biztonságosan beláthatunk, mégpedig a közösség életének megkönnyítése, nem pedig az egyén szempontjából. Ahhoz tehát, hogy felbecsüljük e javító célzatú vállalkozások gazdasági célszerűségét, tényleges tevékenységüket aligha vehetjük szó szerint, még akkor sem, ha a vállalkozás célja elsősorban gazdasági jellegű, s ahol az alapjául szolgáló érdeket semmilyen értelemben nem tekinthetjük önzőnek vagy megszegyenítőnek. A bevezetett gazdasági reform nagyrészt csak a hivalkodó pazarlás módszereinek megváltoztatása.

Még valamit mondanunk kell azonban arról, hogy milyen jellegűek az önzetlen motívumok és eljárási szabályok a pénzügyi kultúrára jellemző gondolkodási szokások befolyása

alatt álló osztály tevékenységeiben; s e további megfontolás a már levont végkövetkeztetések újabb megszorításához vezethet. Mint egy korábbi fejezetben már kifejtettük, a pénzügyi kultúrában a tiszteletreméltóság vagy jóra valóság kánonjai a pénzügyileg makulátlan élet jeleként ragaszkodnak az erőfeszítések szokásos sekélyességéhez. Ebből nemcsak a hasznos foglalkozások lebecsülésének szokása következik, hanem olyasmi, is aminek döntőbb következményei vannak minden olyan szervezett embercsoport tevékenységének irányítására, amely a társadalmi jó hírre igényt tart. A hagyomány megköveteli, hogy az egyén egyetlen olyan folyamattal vagy momentummal se legyen közelebbi kapcsolatban, amely az élet anyagi szükségszerűségeihez kötődik. Dicséretes érdeklődést tanúsíthat — fizetési ívek aláírásával vagy szervező bizottságokban végzett munkával és hasonlókkal — a közönséges emberek jóléte iránt. Talán a dicséretre még méltóbban törődhet általában és részleteiben a közönséges emberek kulturális jólétével, mégpedig oly módon, hogy emeli ízlésük színvonalát, s alkalmat nyújt számukra a szellemi megjavulásra. Nem árulkodhat azonban bensőséges ismeretekről a közönséges élet anyagi körülményei vagy a közönséges osztályok gondolkodási szokásai terén, mert ez az említett szervezetek erőfeszítéseit ténylegesen valamilyen anyagilag hasznos cél irányába terelné. Különböző egyéneken természetesen különböző mértékű vonakodást találunk attól, hogy elismerjék indokolatlanul bensőséges ismereteiket az alsóbb osztályok életfeltételeinek részletei terén, pedig a szóban forgó szervezetek mindegyikében kollektíven elég sok ilyen ismeret halmozódik fel ahhoz, hogy mély befolyást gyakoroljon tevékenységükre. Az ilyen halmazati hatás következtében egyre jobban visszarettennek attól, hogy a szervezet tagjai esetleg illetlenül közeli viszonyba kerülnek a közönséges élettel, s ez fokozatosan háttérbe szorítja a vállalkozás kezdeti motívumait, olyan fajta irányelveket állítva helyükbe, mint például a jó hírnév, amelyek végső soron a

pénzügyi érdek terminusaira vezethetők vissza. A régi szervezetekben ezért fokozatosan csak látszólagos motívummá válik az a kezdeti elképzelés, hogy könnyebbé tegyék ezeknek az osztályoknak az életét, s a szervezet hatékony munkája fokozatosan elavul.

Ami e tekintetben érvényes a nem megszegyenítő szándékú tevékenységet folytató szervezetek hatékonyságára, ugyanaz érvényes az ezen motívumok által vezérelt egyének tevékenységére is, bár az egyénekkel kapcsolatban talán több megszorítást kell tennünk. Az a szokás, hogy akár a termelés, akár a fogyasztás területén a pazarló költekezés és a közönséges életben való járatlanság dologtalan osztálybeli kánonjain mérjék le az érdemet, szükségképpen erős azokban az egyénekben, akik valamilyen közhasznú tevékenységre törekednek. S ha az egyén elfeledné társadalmi állását, és erőfeszítéseit a közönséges emberek hatékonyságára fordítaná, akkor a közösség közvéleménye — a pénzügyi jórahalóság iránti érzék — azonnal elutasítaná tevékenységét, őt magát pedig rendre utasítaná. Erre látunk példát az adományozásokban, amit a közösségi szellemű férfiak (legalábbis látszólag) azzal az egyetlen céllal végeznek, hogy egy sajátos tekintetben megkönnyítsék az emberek életét. Iskolák, könyvtárak, kórházak, gyengék és szerencsétlenek számára készült menhelyek azok a tárgyak, amelyekkel kapcsolatban jelenleg a leggyakrabban tesznek effajta adományokat.

Az adományozó bevallott célja ezekben az esetekben az emberi élet megjavítása az örökhagyásban megnevezett sajátos tekintetben; de csaknem mindig érvényesül az a szabály, hogy a végrehajtás során nem kevésbé vannak jelen más, a kezdetivel gyakran összeegyeztethetetlen motívumok is, s meghatározzák, milyen végső rendelkezés szülessék azon eszközök jó részével kapcsolatban, amelyeket az adományozásban biztosítottak. Bizonyos alapokat létesíthetnek például azzal a céllal, hogy belőlük lelencotthont vagy rokkantotthont építsenek. Ilyen esetekben sokkal gyakrabban térítik el a ki-

adásokat a tiszteletreméltó pazarlás irányába, semhogy meg-
lepetést keltsen vagy bárkit is csodálkozásra késztesen. A
pénzügyi készletek jelentős részét olyan épület felhúzására
fordítják, amelyet valamilyen esztétikailag kifogásolható, de
drága kőből készült homlokzattal látnak el, groteszk és oda
nem illő részletekkel borítanak, s várszerű falaival, tornyai-
val, masszív bejáratával és katonai jellegű feljárójával együtt
úgy terveznek, hogy a háborúskodás bizonyos barbár módsze-
reire utaljon. A struktúrát belülről ugyanilyen hatékonyan
szabják meg a hiábavaló pazarlás és a zsákmányoló hősiesség
kánonjai. Az ablakokat például — hogy további készleteket
ne is említsünk — úgy helyezik el, hogy pénzügyi kiválósá-
gukkal mély benyomásokat keltsenek az esetleges külső meg-
figyelőben, nem pedig úgy, hogy hatékonyan töltsék be lát-
szólagos céljukat: a benti segítyt élvezők kényelmének szol-
gálatát; a belső elrendezéstől részleteiben megkövetelik, hogy
amennyire csak lehet, alkalmazkodjék a pénzügyi szépség
ezen idegen, de parancsoló kívánalmához.

Mindebben természetesen az adományozó valószínűleg
semmilyen hibát sem talált volna, s az sem valószínű, hogy
személyes ellenőrzése alatt másképpen történtek volna a dol-
gok; a vezetés céljai és módszerei ebben a tekintetben akkor
sem látszanak másnak, ha az adományozó személyesen irá-
nyítja a munkálatokat — vagyis ahol a vállalkozást örök-
hagyás helyett közvetlen kiadásokon és felügyeleten keresz-
tül igazgatják. A segítyt élvezők vagy a kényelmükben és
hiúságukban közvetlenül érintett külső megfigyelők sem örül-
nének az alapokkal kapcsolatos eltérő rendelkezésnek. Senki
sem találná megfelelőnek, ha a vállalkozást úgy irányítanák,
hogy közvetlenül szem előtt tartanák a kéznél levő eszközök
leggazdaságosabb és leghatékonyabb felhasználását az alapít-
vány kezdeti, anyagi céljai érdekében. Minden érintett —
akár közvetlen és önző érdekek, akár pusztán a szemlélődés
vezérli — egyetért abban, hogy a kiadások jelentős részét
azon magasabb rendű szellemi igények kielégítésére kell for-

dítani, amelyek a zsákmányoló hősiességre és a pénzügyi pazarlásra jellemző szokásból, a megszegyenítő összehasonlításból erednek. Ez azonban csak annyit jelent, hogy a versengő és pénzügyi tiszteletreméltóság kánonjai olyannyira áthatják a közösség mindennapi érzékelését, hogy lehetetlenné tesznek minden menekvést vagy elrejtőzést, még az olyan vállalkozás esetében is, amely látszólag teljesen a nem megszegyenítő érdek alapján folyik.

Még az is előfordulhat, hogy a vállalkozás a nem megszegyenítő szándék feltételezett jelenlétének köszöni tiszteletreméltó erényét, általa válik az adományozó jó hírét növelő eszközzé; ez azonban nem akadályozza annak, hogy a kiadásokat a megszegyenítő érdek vezérelje. Az említett vállalkozások bármelyikénél hosszasan és részletesen kimutathatjuk a versengésből vagy a megszegyenítő szándékból származó motívumok tényleges jelenlétét az ilyenfajta nem versengő tevékenységekben. Ahol megjelennek ezek a tiszteletreméltó részletek, ott rendszerint olyan megnevezések mögé rejtőznek, amelyek az esztétikai, etikai vagy gazdasági érdekek területéhez tartoznak. Ezek a pénzügyi kultúra mércéiből és kánonjaiból származó sajátos motívumok alattomosan eltérítik tényleges céljuktól a nem megszegyenítő erőfeszítéseket anélkül, hogy megzavarnák a cselekvő jószándékú érzését, vagy tudatosítanák benne tevékenységének lényegi hiábavalóságát. Hatásukat nyomon követhetjük mindazon nem megszegyenítő, javító célzatú vállalkozásokban, amelyek olyan jelentős, s különösen olyan feltűnő szerepet játszanak a jó módúak nyilvános életvitelében. Elméleti jelentőségük azonban valószínűleg eléggé világos, s nincs szüksége több szemléltetésre, különösen, ha más összefüggésben részletes figyelmet szentelünk az effajta vállalkozások egyikeként — a felsőoktatási intézményeknek.

Abban a védett helyzetben tehát, amely a dologtalan osztályt jellemzi, bizonyos visszatérés történik a zsákmányolás előtti vad kultúrát jellemző nem megszegyenítő impulzusok-

hoz. A visszatérés magában foglalja mind a mesterségbeli tudás érzékét, mind a tétlenségre és a bajtársiasságra való hajlandóságot. A modern életvitelben azonban a pénzügyi vagy megszegyenítő hatású érdemen alapuló magatartáskánonok útját állják ezen impulzusok szabad gyakorlásának; e kánonok uralkodó jelenléte a nem megszegyenítő érdek alapján tett erőfeszítéseket messzemenően annak a megszegyenítő érdeknek a szolgálatába állítja, amelyen a pénzkultúra alapul. Jelen célunk szempontjából a pénzügyi jórahalóság kánonjai a pazarlás, a hasznavehetetlenség és a hevedesség elvére vezethetők vissza. A jórahalóság követelményei parancsolóan jelen vannak a javító célzatú vállalkozásokban csakúgy, mint a viselkedés egyéb formáiban, s minden vállalkozásban szelektív felügyeletet gyakorolnak a viselkedés és irányítás részletei felett. A módszer részletes irányítása és alkalmazása révén a jórahalóság e kánonjai messzemenőig semmissé tesznek minden nem megszegyenítő törekvést és erőfeszítést. Napról napra hat a hasznavehetetlenség mindent átható személytelen és időt pocskoló elve, s megakadályozza oly sok, a mesterségbeli tudás ösztönéhez sorolható, a zsákmányolás előtti időszakból fennmaradt hajlam hatékony kifejeződését; jelenléte azonban nem zárja ki eleve az említett hajlamok átadását vagy annak az impulzusnak az állandó visszatérését, amelyben kifejeződik.

A pénzkultúra későbbi és további fejlődése során az ipari folyamattól való visszavonulásra irányuló s a társadalmi elítélés elkerülését célzó követelmény odáig terjed, hogy akik betartják ezt, egyúttal tartózkodnak a versenyen alapuló elfoglaltságoktól. A pénzkultúra ezen a fejlett szinten — azáltal, hogy csökkenni látszik a versengő zsákmányoló vagy pénzügyi foglalkozásoknak az ipari vagy termelő foglalkozásokkal szembeni érdekét — negatív értelemben elősegíti a nem megszegyenítő hajlandóságok megnyilvánulását. Mint az előbbiekben megjegyeztük, az a követelmény, amely mindenfajta emberi haszonnal járó foglalkozástól való visszavonu-

lásra irányul, szigorúbban érvényes a felső osztályhoz tartozó nőkre, mint bármely más osztályra, ha bizonyos kultuszok papságát talán inkább látszólagos mint igazi kivételként említhetjük e szabály alól. Ezek a nők azért ragaszkodnak szélsőséesebb formában a hiábavaló élethez, mint az ugyan-ezen pénzügyi és társadalmi szinten élő férfiak, mert nemcsak felső dologtalan osztályt, hanem egyben helyettesítő dologtalan osztályt alkotnak. Kettős okuk is van arra, hogy állhatatosan elzárkózzanak minden hasznos erőfeszítéstől.

Népszerű írók és szónokok, akik a társadalmi struktúra és funkció kérdéseiben az értelmes emberek közvéleményét tükrözik, helyesen és ismételten hangsúlyozzák, hogy minden közösségben a nők helyzete jelzi legfeltűnőbbben a közösség kulturális szintjét, s hozzátehetjük, a közösség bármely osztályának kulturális szintjét is. Ez a megjegyzés talán érvényesebb a gazdasági fejlődés szintjére, mint a más területeken elért fejlődésre. Ugyanakkor a nők helyzete bármely közösség vagy kultúra elfogadott életvitelében nagymértékben olyan hagyományok kifejeződése, amelyeket a fejlődés korábbi szakasza alakított ki, s amelyek csak részlegesen alkalmazkodtak a fennálló gazdasági körülményekhez, vagy a vérmérséklet és a gondolkodási szokások azon létező kíváncsiságaihoz, amelyek ösztönzik a modern gazdasági helyzet közepette élő nőket.

Mikor általában a gazdasági intézmények fejlődéséről, különösen pedig a helyettesítő dologtalanságról és az öltözködésről beszéltünk, mellékesen már említettük azt a tényt, hogy a nők helyzete a modern gazdaságban nagyobb mértékben és következetesebben ellentétes a mesterségbeli tudás ösztönével, mint az ugyanazon osztályhoz tartozó férfiaké. Nyilvánvalóan igaz az is, hogy a nők vérmérséklete többet tartalmaz abból az ösztönből, amely helyesli a békét és helyteleníti a hiábavalóságot. Ezért nem véletlen, hogy a modern ipari közösségekben élő nők elevenebben érzékelik az eltérést

az élet bevett sémája és a gazdasági helyzet követelményei között.

A „nőkérdés” különböző szakaszai megértették velünk, hogy a modern társadalomban, különösen pedig a „társasági” körökben élő nők életét milyen nagy mértékben szabályozza az a körülmény, amely a fejlődés egy korábbi szakaszának gazdasági körülményei között fogalmazódott meg. Még mindig úgy érzik, hogy polgári, gazdasági és társadalmi jelentőségét tekintve a nő élete lényegében és normális körülmények között helyettesítő élet, amelynek érdemét vagy érdemtelenségét a dolog természeténél fogva egy másik egyénnek kell tulajdonítani, aki valamiképpen a tulajdonlás vagy felügyelet viszonyában áll a nővel. Így például, bármely a nő által végzett cselekedettel kapcsolatban, amely keresztezi az elfogadott illemszabályok valamelyik rendelkezését, úgy érzik, hogy közvetlenül vet rossz fényt annak a férfinak a tisztességére, akinek asszonyáról szó van. Persze, aki így mond ítéletet a nő gyarlóságáról vagy romlottságáról, az érezhet valamiféle kétértelműséget, de a közösség közvéleménye az ilyen ügyekben végül is habozás nélkül ítél, s kevés ember vonná kétségbe bármely esetben is a túlzott felügyelet iránti érzékének jogosságát. Másrészt viszont, viszonylag kevésbé diszkreditálják a nőt annak a férfinak a gonosztettei, akihez élete hozzákapcsolódik.

Az élet jó és szép rendje tehát — vagyis az a rend, amelyet megszoktunk — a nő számára a férfi tevékenységének alárendelt „szférát” juttat; általános az az érzés, hogy nőhöz nem méltó dolog bármilyen eltérés a hagyományosan a nőknek tulajdonított kötelességektől. A polgárjogok vagy a választójog kérdésével kapcsolatban, józan eszünk — vagyis, ami általános életvitelünkéből a szóban forgó kérdés tekintetében következik — azt mondja, hogy a nőknek képviselettel kell rendelkezniük a politikai testületekben és a törvény előtt, de e képviselet ne saját személyükön keresztül történjen, hanem annak a háztartásnak a feje közvetítse, amelyhez tar-

toznak. Nem nőhöz méltó vonás, ha önirányító önközpontú életre törekszik; józan eszünk azt mondja, hogy a közösség polgári vagy ipari ügyeiben a nők közvetlen részvétele fenyegeti azt a társadalmi rendet, amely gondolkodási szokásainkat úgy fejezi ki, ahogyan azok a pénzkultúra hagyományainak irányításával kifejlődtek. „Mindez a sok füstölgés és tajtékozás »a nők felszabadításáról a férfiak rabsága alól« és így tovább, hogy megfordítsuk Elizabeth Cady Stanton választékos és kifejező nyelvezetét, »a legnagyobb ostobaság«. A nemek társadalmi viszonyait a természet rögzítette. Egész civilizációnk — vagyis minden, ami jó benne — az otthonon alapul.” Az „otthon” pedig a háztartás, s annak feje a férfi. Ez a rendszerint még választékosabban kifejezett nézet uralkodik a nők helyzetével kapcsolatban, mégpedig nemcsak a civilizált közösségek átlagos férfilakosságában, hanem a nők között is. A nők igen éberén érzékelik, hogy mit kívánnak meg az illemszabályok, s miközben igaz, hogy közülük sokan nem értenek egyet a szabályok által rájuk kényszerített részletekkel, kevesen vannak közöttük, akiknek nem az a véleménye, hogy a fennálló erkölcsi rend szükségképpen és isteni előírás következtében juttat a nőknek alárendelt helyzetet. A nő élete végső soron — aszerint, hogy ő maga mit érez jó-nak és szépnek — áttételesen a férfi életének kifejeződése, s elméletileg is annak kell lennie.

Annak ellenére azonban, hogy jelenleg a legtöbben ezt érzik a nő helyes és természetes helyzetének, észrevehetően kezd kialakulni az az érzelem, amelynek nyomán valamiképpen tévesnek tartják a felügyelet és a helyettesítő élet, a másnak tulajdonított érdem és érdemtelenség egész rendszerét. Legalábbis úgy érzik, hogy még ha ez a maga idejében és helyén természetes fejlemény és helyes rendszer lehet is, s legyen bármekkora esztétikai értéke, a modern ipari közösségben mégsem szolgálja megfelelően az élet mindennapibb céljait. Még a jól nevelt felső és középosztálybeli nők nagy és lényeges tömege is, akiknek a hagyományos illem iránti

szenvtelen érzéke előtt alapvető és örök igazságként jelenik meg e státusviszony, még ők is — bár magatartásuk konzervatív — a részletekben rendszerint bizonyos csekély eltérést találnak aközött, hogy milyenek a dolgok és milyeneknek kellene ebben a tekintetben lenniük. Azokat a kevésbé kezelhető modern nőket azonban, akik fiatalságuk, neveltetésük vagy vérmérsékletük révén érintetlenek maradtak a bár bár kultúrából öröklött státushagyományoktól, s akik talán túlzottan is visszatérnek az önkifejezés és a mesterségbeli tudás impulzusához, túl elevenen érinti a sérelem ahhoz, hogy békén hagyná őket.

Ebben az „új nő”-mozgalomban — ahogyan a nők jégkorszak előtti helyzetének visszanyerését célzó vak és összefüggéstelen erőfeszítéseket nevezik — legalább két olyan elemet fedezhetünk fel, amelyek gazdasági jellegűek. E két elemet vagy motívumot a kettős jelszó, az „Emancipáció” és a „Munka” fejezi ki. E jelszavak mindegyike elismerten egy széles körben elterjedt sérelemérzést fejez ki. Ennek az érzelemnek uralkodó jellegét még azok is elismerik, akik úgy látják, hogy a jelenlegi helyzetben nincs semmi ok panaszra. Az orvosolandó sérelemnek az érzése a jómódú nők között, az ipari fejlődésben a legtovább jutott közösségekben, a legelvenebb, s itt fejeződik ki a leggyakrabban. Más szóval, megjelenik az a többé-kevésbé komoly igény, hogy felszabaduljanak mindenfajta státusviszony, felügyelet vagy helyettesítő élet alól; a visszautasítás különösen az olyan nők között nyilvánul meg, akikre a státus uralmából származó életvitel nagyobb szigorral kényszeríti rá a helyettesítő életet, s akik olyan közösségekben élnek, amelyeknek gazdasági fejlődése a legmesszebbre távolodott el azoktól a körülményektől, amelyekhez a hagyományos sémát hozzáigazították. A követelés azoktól a nőktől ered, akiket a jó hírnév kánonjai kizárnak minden tényleges munkából, s akiknek élete szigorúan a dologtalanságban és a feltűnő fogyasztásban telik el.

Az új nőmozgalom több kritikusa félreértette a mozgalom

motívumait. A társadalmi jelenségek egyik népszerű megfigyelője nemrég bizonyos rokonszenvvel így foglalja össze az amerikai „új nő” helyzetét: „Becézi a férje, a legragaszkodóbb és legkeményebben dolgozó ember a világ összes férje közül . . . Túlszárnyalja férjét, neveltségében és csaknem minden tekintetben. A leggondosabb és legkifinomultabb szolgálatokkal veszik körül. S mégsem elégedett . . . Az angolszász »új nő« a modern idők legnevettségesebb produktuma, s rendeltetése, hogy a század legszörnyűbb kudarcává váljék.” Eltekintve az e jellemzésben talált talán jogos helytelenítéstől, az egész kritika méginkább elhomályosítja a nőkérdést. Az új nő sérelmei között ugyanis azok a kérdések szerepelnek, amelyek e kritika szerint épp az elégedettségre szolgáltatnak okot. Becézgetik az asszonyt, megengedik neki, sőt megkövetelik tőle, hogy sokat és feltűnően fogyasszon, férje vagy más természetes őrizője helyett. Fel van mentve a közönséges hasznos elfoglaltságok alól (sőt, ki van zárva belőlük) — hogy helyettesítő dologtalanságot teljesítsen természetes (pénzügyi) őrizőjének jó hírneve érdekében. E feladatok hagyományosan a nem szabad ember jegyei, s ugyanakkor összeegyeztethetetlenek a célszerű tevékenységre irányuló emberi impulzusokkal. A nő azonban rendelkezik — sőt, okunk van azt hinni, hogy az átlagosnál nagyobb mértékben rendelkezik — a mesterségbeli tudás ösztönével, amelynek szempontjából undorító ez az élet és hiábavalóak a kiadások. Élettevékenységének kibontakoztatása során annak a gazdasági környezetnek közvetlen ingereire kell válaszolnia, amelyekkel kapcsolatba kerül. A nő a férfinél talán erősebb ösztönzést érez arra, hogy a maga módján élje életét, s kevésbé közvetve lépjen be a közösség ipari folyamatába.

Mindaddig, amíg a nő helyzete szilárdan a robotoló emberé, addig az esetek többségében meg van elégedve sorsával. Nemcsak megfogható és célszerű tennivalója van, de elégendő ideje sincs arra, hogy lázadásra gondoljon, és kifejezésre juttassa az önirányítás öröklött emberi hajlandóságát.

De minthogy a múlté lesz az egyetemes női robotolás korszaka, s a helyettesítő dologtalanság kitartó igyekezet nélkül is a jómódú osztályokhoz tartozó nők bevett elfoglaltságává válik, a pénzügyi jórahalóság kánonjának előírászerű ereje, ami a nők részéről megköveteli a hiábavalóság szertartásainak megtartását, hosszú ideig visszatartja az emelkedett szellemű nőket attól, hogy érzelmileg az önirányításhoz és a „hasznosság szférájához” vonzódjanak. Ez különösen a pénzkultúra korábbi szakaszaira érvényes; ekkor a dologtalan osztály dologtalansága még nagymértékben zsákmányoló tevékenységet jelentett, s az uralom aktív megnyilvánítását, amelynek elfogult célja elég kézzelfogható ahhoz, hogy komolyan vegyék, és minden szégyenkezés nélkül úzható elfoglaltságnak tekintsék. A dolgok ilyenén állapota nyilvánvalóan továbbél egyes jelenkori közösségekben is. Továbbra is különböző mértékben érvényes a különböző egyénekre attól függően, hogy mennyire eleven bennük a státuszérzés és mennyire gyenge a mesterségbeli tudás ösztönzése. Ahol azonban a közösség gazdasági struktúrája olyannyira túlnőti a státuson alapuló életvitelen, hogy a személyes szolgaság viszonyát már nem érzik az egyetlen „természetes” emberi viszornak, ott a kevésbé alkalmazkodó egyénekben kezd megnyilvánulni a célszerű tevékenység ősi szokása, szemben azokkal az újabb keletű, viszonylag felszíni és tűnékeny szokásokkal és nézetekkel, amelyekkel a zsákmányoló és a pénzkultúra járult hozzá életvitelünkhöz. E szokások és nézetek azonnal kezdik elveszteni kényszerítő erejüket a szóban forgó közösség vagy osztály szempontjából, mihelyt a zsákmányoló és a kvázi békés korszak fegyelmezésének köszönhető gondolkodásmód és életszemlélet már nem felel meg teljesen a később kialakult gazdasági helyzetnek. Mindez nyilvánvaló a modern közösségek iparúzó osztályainak esetében; számukra nagyrészt elvesztette kényszerítő erejét a dologtalan osztály életvitele, különösen, ami a státuszviszonyt illeti. De

ugyanaz érvényes, bár nem ugyanígy, a felső osztályokkal kapcsolatban is.

A zsákmányoló és a kvázi békés kultúrából származó szokások a faj bizonyos alapvető hajlandóságainak és lelki vonásainak viszonylag mulékony változatai; e hajlandóságok kialakulásának oka az a hosszú fegyelmezés, amelyet a békés, aránylag differenciálatlan és egy viszonylag egyszerű és változatlan anyagi környezetben folytatott gazdasági élet antropoidák előtti kulturális szakasza vont maga után. Miután a versengő életvitel kikényszerítette szokásokat már nem szentesítik a meglevő gazdasági igények, megkezdődik a dezintegráció folyamata, amelynek során az újabb keletű és kevésbé általános gondolkodási szokások bizonyos fokig behódolnak a faj ősbib és hatékonyabb szellemi vonásainak.

Az új nőmozgalom tehát bizonyos értelemben visszatérést jelöl az emberi jellem egy általánosabb típusához, illetve az emberi természet kevésbé differenciált kifejeződéséhez. Az emberi természetnek ezt a típusát proto-antropoidként kell jellemeznünk. Ez uralkodó vonásainak tartalmát, de talán formáját tekintve is ahhoz a kulturális szinthez tartozik, amelyet valószínűleg emberalattinak nevezhetünk. A szóban forgó sajátos mozgalomnak vagy fejlődési vonásnak e jellemzése természetesen érvényes a társadalmi fejlődés újabb szakaszának egyéb területeire is, feltéve, hogy olyan szellemi magatartáshoz való visszatérésről van szó, amely a gazdasági fejlődés korábbi, differenciálatlan szintjét jellemzi. Nem hiányoznak teljesen — bár nincs belőlük túl sok, s ezek sem kétségbevonhatatlanul meggyőzőek — a bizonyítékok arra, hogy létezik a megszegyenítő érdek uralmától való elfordulás általános tendenciája. A státuszérzék általános hanyatlása a modern ipari közösségekben bizonyos mértékig ennek bizonyítéka; ugyanilyen bizonyíték az észrevehető visszatérés az emberi élet hiábavalóságának és azoknak a tevékenységeknek a helytelenítéséhez, amelyek a közösség vagy más csoportok kárára csak az egyén hasznát szolgálják. Észrevehető az a

tendencia, hogy elítéljék a fájdalom okozását, valamint rossz hírbe hozzának mindenfajta rabló vállalkozást, még akkor is, ha a megszegyenítő érdek e kifejeződései kézzelfogható anyagi károsodást nem okoznak sem a közösségnek, sem annak az egyénnek, aki véleményt alkot róluk. Sőt, a modern ipari közösségekben az emberek átlagos, szenvtelen érzéke szerint az eszményi jellem, amelyik békére, jóakaratra és gazdasági hatékonyságra törekszik, nem pedig az önzésben, erőszakban, csalásban és uralomban eltöltött életre.

A dologtalan osztály befolyása nem irányul egyértelműen sem e proto-antropoid emberi természet rehabilitációjára, sem pedig ez ellen. Ami azt illeti, hogy milyen eséllyel maradnak fenn a kivételesen sok primitív vonással megáldott egyének, azt mondhatjuk, hogy az osztály védett helyzete közvetlen előnyöket jelent tagjai számára azáltal, hogy távoltartja őket a pénzügyi küzdelemtől; közvetve azonban, a javak és erőfeszítések hivalkodó pazarlásának dologtalan osztálybeli kánonjain keresztül a dologtalan osztály intézménye csökkenti az ilyen egyének fennmaradásának esélyeit az egész lakosságban. A pazarlás jóra való követelményei a megszegyenítő harcban felemésztik a lakosság fölös energiáit, s nem hagynak teret az élet nem megszegyenítő szándékú kifejeződései számára. A jóra való férgyelmezésének távolabbi, kevésbé megfogható és szellemibb hatásai ugyanerre irányulnak, s talán még hatékonyabban törekszenek az említett célra. A jóra való élet kánonjai a megszegyenítő összehasonlítás elvéből alakultak ki, ennek megfelelően állandóan gátolnak mindenfajta nem megszegyenítő erőfeszítést, s az egyénre önző magatartást kényszerítenek.

14. A felsőoktatás mint a pénzkultúra kifejeződése

A közösség egyfajta iskolai fegyelmet vezetett be és szentesített, hogy bizonyos kérdésekben megfelelő gondolkodási szokásokat konzerváljon az eljövendő nemzedékben. Azoknak a gondolkodási szokásoknak, amelyek ily módon a tanárok és az oktatási hagyományok irányítása alatt kialakultak, nem kevésbé valóságos gazdasági értékük van — az egyén felhasználhatóságát érintő értékük —, mint azoknak a gondolkodási szokásoknak, amelyek ilyen irányítás nélkül formálódtak a mindennapi élet fegyelmezése következtében. A bevett iskolarendszernek és fegyelmezésnek minden, a dologtalan osztály preferenciáira vagy a pénzügyi érdem kánonjainak irányítására visszavezethető vonását ennek az intézménynek a számlájára kell írunk, s ha a nevelési rendszer e vonásainak van gazdasági értéke, akkor az felismerhető ezen intézmény értékének részletes kifejeződéseiben. Ezért helyénvaló, ha rámutatunk a nevelési rendszer azon sajátos vonásaira, amelyek visszavezethetők a dologtalan osztály életvitelére, akár a fegyelmezés célja és módszere, akár a bevésett tudás iránya és jellege tekintetében. A dologtalan osztály eszményei a legnagyobb befolyást magában a tanulásban, különösen pedig a felsőoktatásban gyakorolják; mivel pedig célunk nem az, hogy kimerítően összegezzük azokat a tényeket, amelyek megmutatják a pénzkultúrának a nevelésre gyakorolt hatását, hanem inkább szemléltetni kívánjuk, hogy milyen irányban és milyen módszerrel befolyásolja a dologtalan osztály a nevelést, ezért csak arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a felsőoktatás bizonyos olyan legfontosabb vonásait, amelyek e célt szolgálhatják.

Származását és fejlődésének korai szakaszát tekintve az oktatás elég szoros kapcsolatban áll a közösség vallásos funkciójával, különösen azokkal a szertartásokkal, amelyekben a természetfeletti dologtalan osztálynak tett szolgálatok fejeződnek ki. Az a szolgálat, amelynek révén a primitív kultu-

szokban a természetfeletti hatalmakat kívánják megbékíteni, iparilag nem jövedelmező felhasználása a közösség idejének és energiájának. Ezért nagyrészt olyan helyettesítő dologtalanságnak kell tartanunk, amelyet azon természetfeletti hatalmakért végeznek, akikkel érintkezésben vannak, s akiknek jóakarátát a felfogás szerint a szolgaság vállalása hivatott biztosítani. Korai szakaszaiban a tanulás nagyrészt a természetfeletti hatalom szolgálatához szükséges ismeretek és készségek megszerzéséből állt. Jellege ennél fogva közeli rokonságot mutatott azzal a képzéssel, amelyre a földi úrnak teljesített házi szolgálathoz volt szükség. A primitív közösségek papi tanítóitól megszerzett tudás nagymértékben rituális és szertartásos jellegű volt; arra irányult, hogy miként lehet legmegfelelőbben, leghatékonyabban és legelfogadhatóbb módon megközelíteni és szolgálni a természetfeletti hatalmakat. Az emberek azt tanulták meg, hogyan válhatnak nélkülözhetetlenné e hatalmak számára, s hogyan kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy kérjék, sőt követeljék beavatkozásukat az események menetébe, vagy éppenséggel azt, hogy tartózkodjanak a beavatkozástól valamilyen vállalkozás során. A cél az engesztelés volt, s ezt nagyrészt úgy kívánták elérni, hogy igyekeztek szert tenni az alázatosság készségére. Az úr hatékony szolgálatának elemeitől eltérő egyéb formák csak fokozatosan váltak a papi vagy sámánisztikus oktatás részévé.

A külvilág kifürkészhetetlen hatalmainak papi szolgája a közvetítő szerepét kezdte betölteni e hatalmak és az átlagos emberek között. Ismerte ugyanis a természetfeletti illemtant, amely lehetővé tette számára, hogy e hatalmak elé kerüljön. S mint ez rendszerint előfordul a közönséges emberek és uraik közötti közvetítővel — akár természetes, akár természetfeletti urakról legyen szó —, célszerűnek találta, ha rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyeknek segítségével kézzelfoghatóan bizonyíthatja a közönséges embereknek, hogy e kifürkészhetetlen hatalmak úgy cselekszenek majd, ahogyan ő kéri őket. Így azonnal a papi tudomány

részévé vált a látványos hatást előidézni képes természeti folyamatok ismerete, bizonyos bűvészmutatványokkal együtt. Az ilyenfajta tudás a „tudhatatlan” tudásának számít, s papi célra való felhasználhatóságát titokzatos voltának köszönheti. Az oktatás mint intézmény ebből a forrásból származik, s differenciálódása a mágikus ritusoktól és a sámánisztikus csalástól lassú és hosszadalmas folyamat, amely aligha fejlődött be még a felsőoktatás leghaladottabb formáiban.

Az oktatásban rejlő titokzatos elem, mint mindenkor, még most is igen vonzó és hatásos eszköz arra, hogy befolyásolják a tanulatlan embert, sőt kényszerítsék is; a teljesen műveletlenek a tudóst nagymértékben aszerint rangsorolják, hogy mennyire áll bensőséges viszonyban a titokzatos erővel. Tipikus esetként említhetjük például, hogy a norvég parasztok még századunk közepén is a Lutherhez, Melanchtonhoz és Petter Dasshoz hasonló hittudományi doktorok, vagy egy olyan késői hittudós, mint Grundtvig magasabb fokú erudícióját ösztönösen a fekete mágia terminusaiban fogalmazták meg. Ezek a kisebb — mind élő, mind meghalt — hírességek hosszú sorával együtt hírneves mesterek voltak mindenfajta mágikus művészetben; s e jó emberek felfogása szerint az egyházban elfoglalt magas pozíció mély ismeretséget von maga után a mágikus gyakorlattal és az okkult tudományokkal. A mi égtájunkhoz közelebb is találkozunk ezzel párhuzamos esettel, amely ugyanígy arra utal, hogy a népfelfogás szoros kapcsolatot tételez fel az erudíció és a tudhatatlan között; s ez bizonyos fokig durva körvonalaiban szemlélteti, hogy merre téríti el a dologtalan osztály a kognitív érdeklődést. A hit ugyan egyáltalán nem korlátozódik a dologtalan osztályra, de ebben az osztályban ma aránytalanul sok olyan embert találunk, aki hisz mindenféle okkult tudományban. Akiknek gondolkodási szokásait nem a modern iparral való érintkezés alakítja, az a tudhatatlan tudását még mindig az igazi tudás végső, ha nem egyetlen formájának érzi.

Az oktatás kezdetben tehát bizonyos értelemben a papi helyettesítő dologtalan osztály mellékterméke volt; s a legutóbbi időkig a felsőoktatás bizonyos tekintetben mindvégig a papi osztályok mellékterméke vagy mellékfoglalkozása maradt. Ahogy növekedett a rendszerezett tudás mennyisége, rövidesen létrejött az ezoterikus és exoterikus tudás közötti, a nevelés történetében messze visszakövethető különbség; az előbbi — amennyiben egyáltalán lényeges különbség van a kettő között — azokat az ismereteket tartalmazza, melyeknek nincs elsődleges gazdasági vagy ipari hatásuk, az utóbbi pedig azokat az ipari folyamatokkal és természeti jelenségekkel kapcsolatos ismereteket, amelyeket rendszerint az élet anyagi céljainak szolgálatába állítottak. A kettő közötti választóvonal idővel, legalábbis a népfelfogásban, a felső- és alsó fokú oktatás normális határvonalává vált.

Fontos megjegyeznünk, hogy a tudós osztályok minden primitív közösségben makacsul ragaszkodnak a formához, a precedensekhez, a rangsorhoz, a rituálékhoz, a szertartásos öltözékekhez és általában a tudás kellékeihez — ez nemcsak szoros rokonságukat mutatja a papok céhével, hanem jelzi azt is, hogy a tudás embereinek tevékenysége jórészt a feltűnő dologtalanság azon kategóriájához tartozik, amelyet modorként és neveltetesként ismerünk. Ez természetesen várható is, s arra utal, hogy a felsőoktatás, legalábbis kezdeti szakaszában, a dologtalan osztály foglalkozása, vagy még szűkebben annak a helyettesítő dologtalan osztálynak az elfoglaltsága, amely a természetfeletti dologtalan osztálynak teljesít szolgálatot. A tudás kellékeihez való vonzódás azonban további kapcsolatra és folyamatosságra utal a papok és a tudósok tiszte között. Eredetét tekintve a tudás csakúgy, mint a papi tiszt nagyrészt a részvevő mágiából alakult ki; a formának és a rituálénak ez a mágikus apparátusa ezért magától értetődően találja meg helyét a primitív közösség tanult osztályában. A rituáléknak és a kellékeknek a mágikus cél szempontjából titokzatos hatásuk van; az tehát, hogy integ-

ráns tényezőként vannak jelen a mágia és a tudomány fejlődésének korábbi szakaszaiban, éppannyira célszerűségi kérdés, mint egyszerűen a szimbolizmus érzelmi figyelembevétele.

A szimbolikus rituálé hatékonyságának és a végrehajtandó cselekedet vagy cél hagyományos kellékeinek ügyes felidőzésén keresztül létrehozandó részvevő hatásnak az érzése természetesen nyilvánvalóbban és nagyobb mértékben van jelen a mágikus gyakorlatban, mint a tudományok, akár az okkult tudományok diszciplinájában. Úgy vélem azonban, kevés olyan, a tudományos érdem iránt művelt érzékkel rendelkező ember van, akinek számára teljesen tartalom nélküli dolgot jelentenének a tudomány ritualisztikus kellékei. Aki elgondolkodik a tudás történetén civilizációnkban, az magától értetődőnek fogja találni, hogy miért maradnak fenn olyan kitartóan ezek a ritualisztikus kellékek a fejlődés későbbi szakaszaiban is. A tudósok körében még ma is megtaláljuk a főveget és a talárt, az érettségit, a beavatást és a vizsgaszertartásokat, a tudományos fokozatok, méltóságok és kiváltságok oly módon történő átnyújtását, amely egyfajta tudományos apostoli öröklésre utal. Kétségtelen, hogy a tudományos rituálénak, az öltözékeknek, a szent beavatásoknak, a sajátos méltóságok és erények kézzrátétellel történő átadásának és hasonlóak e vonásai közvetlenül a papi rendek szokásaiból származnak; eredetük azonban távolabb is nyomon követhető, egészen addig a forrásig, amelyből a tulajdonképpen specializálódott papi osztály merítette őket, miközben differenciálódott egyfelől a varázslótól, másfelől pedig a földi urak inasaitól. Eredetük és pszichológiai tartalmuk tekintetében e szokások, s azok a koncepciók, amelyeken alapulnak, a kulturális fejlődésnek ahhoz a korai szakaszához tartoznak, amelyet a kuruzsló és az esőcsináló jellemez. A vallásos szertartásokon és a felsőoktatás rendszerén belül a emberi természet fejlődésének igen korai animista szakaszából származó maradványokként találták meg a helyüket.

Bizonyossággal állíthatjuk, hogy a jelen és a közelmúlt oktatási rendszerének e rituális vonásaival elsősorban az oktatás felsőbb, liberális és klasszikus intézményeiben és fokozatain, nem pedig a rendszer alacsonyabb, technikai vagy gyakorlati szintjein és ágazataiban találkozunk. Az oktatási rendszer alsóbb és kevésbé tiszteletreméltó ágazatai — amennyiben megvannak bennük —, nyilvánvalóan a felsőbb szintektől kölcsönözték e vonásokat; nagyon enyhén fogalmazunk, ha csak azt mondjuk, hogy a felsőbb és klasszikus fokozatok állandó példájának szentesítése nélkül teljesen valószínűtlen lenne további fennmaradásuk a gyakorlati iskolákban. Az alsóbb és gyakorlati iskolák valamint tanítók esetében e szokások átvétele és művelése egyfajta mimikri, ami abból a kívánságukból ered, hogy amennyire csak lehet, alkalmazkodjanak a tudományos tiszteletreméltóság azon mércéihez, amelyeket az e kiegészítő vonásokhoz törvényesen, az egyenes vonalú elfajzás útján hozzájutott felsőbb fokozatok és osztályok szabnak meg.

Az elemzést továbbvihetjük egy lépéssel. A ritualisztikus maradványok és visszatérések legerőteljesebben és a legszabadabb spontaneitással azokon a szemináriumokon fordulnak elő, amelyeknek feladata elsősorban a papi és a dologtalan osztályok nevelése. Ennek megfelelően a „college” és egyetemi élet újabb fejlődésének áttekintése során ki kell derülnie, s elég világosan ki is derül, hogy ahol az alsóbb osztályokat a tudás közvetlenül hasznos ágaira oktató iskolák felsőfokú oktatási intézményekké válnak, ott a ritualisztikus szertartások és kellékek, valamint a kidolgozott tudományos „funkciók” kialakulása együttjár azzal a folyamattal, amelynek során a szóban forgó iskolák a mindennapos gyakorlatiaság területéről a magasabb rendű, klasszikus szférába emelkednek. Ezeknek az iskoláknak kezdeti célkitűzése s feladata, amivel e két szakasz közül a korábbiiban elsősorban foglalkozniuk kellett, az volt, hogy az iparúzó osztályok fiatal tagjait alkalmassá tegyék a munkára. Az oktatás azon felsőbb,

klasszikus szintjén, amelyet elérni törekednek, legfőbb céljuk a papi és a dologtalan osztály — vagy a kialakulóban levő dologtalan osztály — ifjainak felkészítése lesz az anyagi és a nem anyagi javak konvencionálisan elfogadott és tiszteletreméltó mérvű és formájú fogyasztására. Rendszerint ez a szerencse válik osztályrészévé azoknak az iskoláknak, amelyeket a „nép barátai” alapítottak igyekvő fiatalok megsegítésére, s ahol az átmenet megfelelő formában történik, ott rendszerint — ha nem is mindig — ennek megfelelően ritualisztikusabbá válik az élet az iskolákban.

A mai iskolai életben a tudós rituálé megfelelőbb otthonra talál azokban az iskolákban, amelyeknek fő célja a „humán tudományok” művelése. E korrelációt talán az újabb amerikai college-ok és egyetemek történetében lehet a legpontosabban kimutatni. E szabály alól sok kivétellel találkozhatunk, különösen azon iskolák között, amelyeket tipikusan tiszteletreméltó és ritualisztikus egyházak alapítottak, s amelyek ezért a konzervatív vagy klasszikus szinten indultak, illetve gyorsan ebbe a helyzetbe kerültek; századunkban az újabb amerikai közösségekben alapított college-okra azonban az az általános szabály érvényes, hogy amíg a közösség szegény maradt, s abban a körzetben, amelyből a college-ok hallgatói kikerültek, uralkodó szerepet játszottak az ipar és a takarékoskodás szokásai, addig a varázslókra emlékeztető embereket csak alig és igen bizonytalanul fogadták be a college-élet sémájába. Mihelyt azonban a gazdagság észrevehetően kezdett felhalmozódni a közösségben, s az iskola támaszkodni kezdett dologtalan osztálybeli környezetére, láthatóan jobban ragaszkodtak az iskolai rituáléhoz, s az öltözékek és az ünnepélyes társadalmi iskolai külsőségek ősi formáihoz való alkalmazkodáshoz. Így például a közép-nyugati college-okat támogató körzetek gazdagságának növekedése megközelítőleg egybeesik azzal az időponttal, amikor — először a megtűrés, majd a parancsoló erejű divat formájában — elfogadták a férfiak szmokingját és a nők dekoltázsát mint a

tudós ünnepélyességnek vagy a college-on belül társadalmi összejövetelek időszakainak megfelelő iskolai öltözékeket. Ugyanez érvényes a főveg és a talár divatjára.

A főveget és a talárt mint a tanultság jeleit az utóbbi néhány évben sok college vezette be ezen a területen; s bizonyossággal állíthatjuk, hogy ez aligha történhetett volna meg sokkal korábban, vagy mielőtt eléggé kifejlődtek volna a közösségben a dologtalan osztályra jellemző érzelmek, hogy támogassák az erőteljes visszatérést egy archaikus nézethez, mint a nevelés törvényes céljához. Megjegyezhetjük, hogy a tanult rituálénak ez a különös alkotórésze nemcsak azért ajánlkozik a dolgok megfelelő volta iránti érzékként a dologtalan osztályban, mert a hajlam látványos hatások és a vonzalom az ősi szimbolizmus iránti tetszését találja benne, hanem ugyanakkor beleillik a dologtalan osztály életvitelébe is, mert a feltűnő pazarlás figyelemre méltó elemét tartalmazza. Hogy a főveghez és a talárhoz való visszatérés pontosan ekkor történt, valamint, hogy körülbelül ugyanabban az időben oly sok iskolát érintett, az valószínűleg bizonyos mértékig köszönhető az alkalmazkodás és a tiszteletreméltóság iránti atavisztikus érzék szelének, ami ebben az időszakban söpört végig a közösségen.

Talán nem lényegtelen, hogy időpontját tekintve e különös visszatérés egybeesik az atavisztikus érzelmek és hagyományok más irányú megnyilvánulásának tetőpontját ekkor elért divatjával. A polgárháború pszichológiailag dezintegráló hatásai ösztönözték a visszatérés első hullámait. A háború megszokása egy sor zsákmányoló gondolkodási szokást von maga után, miközben az álnokság bizonyos mértékig a szolidaritás érzésének a helyébe lép, a megszegyenítő megkülönböztetés érzéke pedig felváltja a méltányos, mindennapi felhasználhatóság impulzusát. E tényezők halmazati hatásának következtében a háborús időszak utáni nemzedék hajlik arra, hogy mind társadalmi életében, mind pedig vallási szertartásaiban vagy egyéb szimbolikus és szertartásos formáiban

visszahelyezze jogaiba a státus elemét. A nyolcvanas, s kevésbé kimutathatóan a hetvenes évek folyamán észrevehetően kifejlődött egy olyan érzelmi hullám, amely kedvezett a kvázi zsákmányoló üzleti szokásoknak, a státushoz való ragaszkodásnak, az antropomorfizmusnak és általában a konzervativizmusnak. A barbár vérmérséklet e kifejeződésének közvetlenebb formái, mint például a törvénytelenségek feléledése, és a csaláson alapuló látványos kvázi zsákmányoló karrierrek — amelyek az egyes ipari „kapitányokat” jellemezték — korábban voltak divatosak, s a hetvenes évek végére jelentős hanyatlásnak indultak. Még a nyolcvanas évek vége előtt lezajlott az antropomorf érzelmek feléledésének legfeltűnőbb szakasza is. De a tanult rituálé s a hozzá tartozó kellékek, amelyekről itt beszélünk, még távolabbi és titkosabb kifejeződései a barbár eredetű animisztikus érzésnek; ezért lassabban váltak divatossá és rendszerezetté, a fejlődésük leghatékonyabb szakaszát pedig még később érték el. Okunk van úgy vélni, hogy a tetőponton már túl vagyunk. Ha egy újabb háborús tapasztalat nem ad új ösztönzést ennek az érzésnek, s ha eltekintünk attól a támogatástól, amelyben a gazdag osztály fejlődése részesít minden rituálét, különösen pedig minden, pazarló jellegű és hangsúlyozottan a státusra utaló szertartást, akkor valószínűnek látszik, hogy fokozatosan csökkenni kezd az iskolai rangjelzések és szertartások újabban megnövekedett jelentősége. De ha igaz is, hogy a főveget és a talárt, s ami együtt jár velük, az iskolai illem szigorúbb betartását a barbársághoz való visszatérés e háború utáni dagálya hordozta, kétségtelenül ugyanígy igaz, hogy ez a ritualisztikus visszatérés csak akkor válhatott valóra a college-ok életvitelében, amikor a birtokos osztály elegendő gazdagságot halmozott fel egy olyan mozgalom pénzügyi támogatásához, amely arra törekszik, hogy az ország college-jai megfeleljenek a dologtalan osztály felsőfokú oktatással kapcsolatos igényeinek. A főveg és a talár bevezetése a modern college-élet egyik feltűnő atavisztikus vonása,

s ugyanakkor annak a ténynek a jele, hogy e college-ok mind tényleges teljesítményük, mind törekvéseik tekintetében a dologtalan osztály intézményeivé váltak.

Az oktatási rendszer és a közösség kulturális mércéi között szoros kapcsolatot mutató további bizonyítékként jegyezzük meg, hogy újabban a felsőfokú oktatás szemináriumainak vezetésében az ipar kapitánya kezdi felváltani a papot. E helyettesítés semmiképpen sem teljes vagy egyértelmű. A legelfogadottabbak azok az intézményvezetők, akik a papi tisztet nagyfokú pénzügyi hatékonysággal kötik össze. Hasonló, bár kevésbé hangsúlyos tendencia figyelhető meg arra is, hogy a felsőfokú oktatás feladatainak teljesítését pénzügyileg tehetős emberekre bízzák. Az adminisztratív képességek és a vállalkozás propagálására való készség ma többet számít, mint egykor, abban a tekintetben, hogy ki képes ellátni az oktatás feladatait. Ez különösen azokra a tudományokra érvényes, amelyek leginkább kapcsolódnak az élet mindennapi tényeihez, s elsősorban azokra az iskolákra, amelyek egyedül a gazdaságot szem előtt tartó közösségekben működnek. A papi hatékonyságnak a pénzügyivel való részleges felváltása együttjár azzal a jelenkori átalakulással, amelynek során a hivalkodó dologtalanság helyett a hivalkodó fogyasztás válik a tiszteletreméltóság legfőbb eszközévé. A két tény összefüggése valószínűleg további magyarázkodás nélkül is világos.

Az iskolák és a tanult osztály viselkedése a nők oktatásával szemben megmutatja, hogy a tanulás hogyan és mennyire távolodott el attól az ősi helyzettől, amikor még a papok és a dologtalan osztály kiváltsága volt, s azt is jelzi, hogy a valóban tanult emberek mennyire közelítették meg a modern, gazdasági vagy ipari, tárgyilagos álláspontot. A felsőbb iskolák és a tanult hivatások egészen mostanáig tabut jelentettek a nők számára. Ezeket az intézményeket kezdettől fogva, s nagymértékben azóta is a papi és a dologtalan osztályok nevelésének szentelték.

Mint korábban már megmutattuk, a nők alkották az eredeti alárendelt osztályt, s bizonyos fokig — különösen ami névleges és szertartásos helyzetüket illeti — egészen a jelenkorig ilyen helyzetben maradtak. Az uralkodó érzés az volt, hogy ha részesítenék a nőket a felsőfokú oktatás kiváltságaiból (mint az eliziumi misztériumokból), akkor ez csökkentené a tanult mesterségek méltóságát. A magasabb fokú iskolák ezért csak manapság, s csaknem kizárólag az iparilag legfejlettebb közösségekben nyíltak meg szabadon a nők előtt. S a legfelsőbb és legjobb hírű egyetemek még a modern ipari közösségek sürgető körülményei között is vonakodnak attól, hogy e tekintetben előrelépjenek. A tudás arisztokráciájának e testületeiben elevenen él tovább az osztályméltóság, vagyis a státus érzéke, s a nemeknek magasabb rendű és alacsonyabb rendű intellektuális méltóság szerinti megkülönböztetésen alapuló differenciálódása. Úgy érzik, hogy az illendőség betartásával a nők csak olyan tudásra tehetnek szert, amely: 1. közvetlenül az otthoni szolgálatok jobb ellátásához vezet — ez az otthoni szféra és 2. kvázi tudományos és kvázi művészi teljesítményekre és készségekre, amelyek egyértelműen a helyettesítő dologtalansághoz tartoznak. A tudást nem érzik nőies dolognak, ha az a tanuló saját életének kibontakozását fejezi ki, s amelynek megszerzése kognitív érdeklődés nyomán történik anélkül, hogy az illemszabályokra támaszkodna s arra az úrra vonatkozna, akinek kényelmét vagy jó hírét elvégzésének vagy bemutatásának növelnie kell. Aligha nőnek való tehát minden olyan tudás, ami a helyettesítő jellegűn kívül egyéb fajta dologtalanság bizonyítékaként is használható.

Ha értékelni akarjuk az oktatás e felsőfokú szemináriumainak viszonyát a közösség gazdasági életéhez, akkor az áttekintett jelenségek inkább egy általános magatartás jelzéseként fontosak, nem pedig olyan tényekként, melyek maguk is elsőrendű gazdasági következményekkel járnak. Megmutatják, hogy milyen ösztönös magatartást és beállítottságot ta-

núsít a tanult osztály az ipari közösség életfolyamatával szemben. A fejlődésnek azt a szintjét képviselik, amit a felsőoktatás és a tanult osztály az ipari célok szempontjából elért, s jelzik, hogy mi várható ettől az osztálytól olyan területeken, amelyeken a tanultság és az osztály közvetlenebb befolyást gyakorol a gazdasági életre és hatékonyságra, s életvitelének az idők követelményeihez való alkalmazkodására. E ritualisztikus maradványok a konzervativizmus, sőt, a reakciós érzelmek uralmát mutatják, különösen azon felsőfokú iskolákban, ahol a hagyományos oktatást művelik.

A konzervatív beállítottság e jeleihez egy másik, ugyan- ebbe az irányba ható jellegzetességet is hozzá kell számítanunk, de ez súlyosabb következményekkel járó tünet, mint a forma és a rituálé közhelyei iránti játékos vonzalom. A legtöbb amerikai college és egyetem például szövetségben áll valamelyik vallási felekezettel, s bizonyos fokig betartja a vallási szertartásokat. Vélt járatosságuk a tudományos módszerekben és a tudományos nézőpontban ezeknek az iskoláknak a fakultásait feltehetően mentesíti az animista gondolkodási szokásoktól; jelentős részük azonban mégis ragaszkodik egy korábbi kultúra antropomorf hiteihez és szertartásaihoz. Ezek az áhitatos hitvallások mind a testületként felfogott iskolák, mind az oktatói kar egyes tagjai részéről természetesen jó- részt alkalomszerűek és felületesek; mégsem vonható kétség- be az antropomorf érzelmek kiterjedt jelenléte a felsőfokú iskolákban. Amíg ez a helyzet, addig ezt egy archaikus, animisztikus gondolkodásmód kifejeződésének kell tartanunk. E gondolkodásmód bizonyos fokig szükségszerűen nyilvánul meg az oktatásban, s ennyiben a diákok gondolkodási szoká- sainak alakítására gyakorolt befolyása konzervativizmust és visszatérést okoz; megakadályozza a tárgyilagos tudás irá- nyába történő fejlődést, pedig legjobban ez szolgálja az ipar céljait.

Hasonló irányba hatnak a college-okban űzött sportok, ame- lyeknek oly nagy divatja van a mai oktatás szemináriumain,

sőt a sportoknak sok közös vonásuk van a college-ok vallásos magatartásával mind pszichológiai alapjuk, mind fegyelmező hatásaik tekintetében. A barbár vérmérsékletnek ezt a kifejeződését azonban elsősorban a diákoknak kell tulajdonítanunk, nem pedig az iskolák légkörének; kivéve, ha a college-ok vagy tisztségviselőik — mint gyakran megesik — aktívan támogatják és erősítik a sportok fejlődését. A college-ok baráti szövetségeire ugyanaz érvényes, mint a sportokra, bár a kettő között van különbség. Az utóbbiak egyszerűen a zsákmányoló ösztönök kifejeződései; az előbbieket inkább az öröklött klikkszellemet fejezik ki, ami olyan jelentős vonása a zsákmányoló barbár vérmérsékletének. Megfigyelhető az is, hogy szoros viszony áll fenn az iskolai baráti szövetségek és a sporttevékenység között. Azok után, amiket egy korábbi fejezetben a sportolás és a szerencsejátékok szokásáról elmondottunk, aligha van szükség arra, hogy tovább foglalkozzunk a sportokban s a frakciós szervezetekben, valamint tevékenységekben nyert képzés gazdasági értékével.

A tanult osztály életvitelének és a felsőoktatás konzerválására elkötelezett intézményeknek mindezen vonásai azonban nagyrészt esetlegesek. Aligha tekinthetjük őket szerves elemeknek az iskolák létezésének alapjául szolgáló látszólagos cél érdekében folyó bevallott kutatási és oktatási tevékenységben. E jelzések azonban bizonyos feltevésekre adnak alkalmat mind a végzett munka jellegével — gazdasági szempontból —, mind pedig azzal a hajlammal kapcsolatban, amellyel a felügyeletük alatt végzett komoly munka látja el az iskolába kerülő fiatalokat. Az eddigi megfontolások alapján kialakult feltevésünk szerint várható, hogy a felsőfokú iskolák mind tevékenységükben, mind szertartásaikban konzervatív helyzetet foglalnak el; a feltevést azonban két módon is ki kell próbálnunk: össze kell hasonlítanunk a ténylegesen folyó munka gazdasági jellegével, s át kell tekintenünk az oktatást, amelynek konzerválását a felsőfokú iskolákra bízta. E tekintetben jól ismert tény, hogy az oktatás bevett

szemináriumai egészen napjainkig konzervatív helyzetet foglaltak el. Elleneztek mindenfajta újítást. Általános szabály, hogy az új szempontokat, vagy új tudásanyagot az iskolák csak akkor kezdték támogatni vagy átvenni, mikor ezek az iskolán kívül már szabad utat nyertek. E szabály alól főleg a nem feltűnő újítások és a hagyományos nézőpontot vagy a hagyományos életvitelt kézzelfoghatóan nem érintő kezdeményezések jelentenek kivételt; ilyenek például a matematika-fizikai tudományok egyes tényyszerű részletei vagy a klasszikusok új értelmezései, különösen akkor, ha kizárólag filológiai vagy irodalmi jelentőségük van. Eltekintve a szűkebb értelemben vett „humaniorák” területétől, s feltéve, hogy az újítók érintetlenül hagyták a humaniaórák hagyományos nézőpontját, általános igazságnak tarthatjuk, hogy a bevett tanult osztályban és a felsőoktatás szemináriumain ferde szemmel néznek minden újításra. Az új nézeteket, az új tudományos kezdeményezéseket, különösen pedig azokat a próbálkozásokat, amelyek bármely ponton érintkeznek az emberi viszonyokkal, csak lassan és vonakodva fogadták be az egyetemekre, ahelyett, hogy szívélyesen üdvözölték volna őket; azokat a férfiakat pedig, akik arra tettek erőfeszítéseket, hogy tágítsák az emberi tudás területét, tanult kortársaik rendszerint nem részesítették kedvező fogadtatásban. A felsőfokú iskolák rendszerint csak akkor kezdték támogatni a komoly előrehaladást a tudás módszereiben vagy tartalmában, mikor már elszállt az újítások újdonságjellege, s ezzel együtt hasznosságuk nagy része is — amikor tehát már az intellektuális fegyverzet közhelyeivé váltak abban az új nemzedékben, amely az iskolán kívüli tudásban és az új szempontban nőtt fel, s gondolkodási szokásait ezek formálták. Ez érvényes a közelmúltra. Kockázatos lenne megmondani, mennyire érvényes a közvetlen jelenre is, hiszen lehetetlen olyan perspektívába ágyazni a mai tényeket, amely lehetővé tenné viszonylagos arányaik megfelelő értelmezését.

Mindaddig semmit sem mondtunk a jómódúak mecénás

funkciójáról, aminél rendszerint hosszasan időznek azok a szerzők és szónokok, akik a kultúra és a társadalmi struktúra fejlődésével foglalkoznak. A dologtalan osztálynak ez a funkciója nem jelentéktelen a felsőoktatásban, valamint a kultúra és a tudás elterjesztése szempontjából. Eléggé ismert, hogy miként és milyen mértékben segíti elő ez az osztály a tanulást, ilyenfajta támogatások segítségével. Gyakran írták le érzelmes és hatásos kifejezésekkel az osztály szószólói, akiket a témában való jártasságuk alkalmassá tesz arra, hogy megértessék hallgatóikkal e kulturális tényező mélységes jelentőségét. E szószólók azonban a dolgot a kulturális érdek vagy a tiszteletreméltóság érdeke szempontjából, nem pedig a gazdasági érdek szempontjából ábrázolták. Gazdasági oldalról nézve és az ipari felhasználhatóság célja szempontjából értékelve figyelemreméltó és szemléltetésre érdemes a jómódúaknak ez a funkciója, csakúgy, mint a jómódú osztály tagjainak intellektuális beállítottsága.

Amikor jellemezzük a mecénási viszonyt, meg kell jegyeznünk, hogy kívülről, egyszerűen gazdasági vagy ipari viszonyként tekintve, ez státuszviszony. A pártfogolt tudós pártfogója helyett teljesíti a tanult élet kötelességeit; e pártfogó bizonyos hírnévhez jut, ugyanúgy, ahogy jó hírnevű minden úr, akinek érdekében a helyettesítő dologtalanság bármely formáját végzik. Azt is meg kell jegyezni, hogy történetileg a tanulás támogatása vagy a tudományos tevékenység fenntartása a mecénási viszonyon keresztül a legtöbb esetben a klasszikus tanokban vagy a humaniorákban való jártasság támogatását jelentette. Ez a tudás inkább csökkenti, mint növeli a közösség ipari hatékonyságát.

Ami pedig továbbá a dologtalan osztály tagjainak közvetlen részvételét illeti a tudás támogatásában, a tiszteletreméltó élet kánonjai az osztályban kifejeződni vágyó intellektuális érdeklődést a klasszikus és formális erudíció, nem pedig a közösség ipari életével valamilyen kapcsolatban álló tudományok felé fordítják. A dologtalan osztály tagjainak leggya-

koribb kiruccanásai a tudás nem klasszikus területeire a jogi és a politikai, különösen pedig az igazgatási tudományok irányába történnek. Ezek az úgynevezett tudományok lényegében célszerűségi szabályok, amelyek irányítják a dologtalan osztályt a birtoklás alapján folytatott kormányzati feladatainak ellátása során. Az az érdeklődés tehát, amellyel e diszciplinákat megközelítik, rendszerint nem egyszerűen intellektuális vagy kognitív természetű; nagyrészt inkább gyakorlati érdeklődés az uralom viszonyának kíváncsiságai iránt, amely viszony az osztály tagjaira jellemző. A kormányzás tiszte eredetét tekintve zsákmányoló funkció, ami integráns része a dologtalan osztály archaikus életvitelének. E funkció az ellenőrzés és a kényszer gyakorlása a lakosság felett, amelyből az osztály fennállását meríti. Ennek a tudománynak tehát; csakúgy mint a tartalmát alkotó gyakorlati tényeknek a megismerés minden kérdésétől függetlenül van valami vonzereje az osztály számára. Ez mindenütt és mindaddig érvényes, ahol és amíg a kormányzás tiszte formájában vagy anyagában továbbra is birtokosi funkció; sőt, érvényes ezen túl is, ha a kormányzás fejlődésének archaikusabb szakaszából fennmaradt hagyomány tovább él azoknak a modern közösségeknek a későbbi életében is, amelyekben a dologtalan osztály tulajdonosi kormányzása hanyatlani kezd.

Kissé más az eset, nemcsak a dologtalan osztály magatartása, hanem a pénzkultúra egész tendenciája tekintetében a tudásnak azokon a területein, amelyeken belül uralkodó szerepet tölt be a kognitív vagy intellektuális érdek; ezek a tulajdonképpeni tudományok. Azt várhatjuk, hogy olyan emberek törekednek az önmagáért való tudásra, a megértés képességének minden magasabb cél nélküli gyakorlására, akiket ettől a kutatástól semmiféle sürgős anyagi érdek nem térít el. Védett ipari helyzete következtében a dologtalan osztály tagjaiban szabadon kell érvényesülnie a kognitív érdeklődésnek, következésképpen úgy kell találunk — miként sok magabiztos szerző —, hogy a tudósok és természettudósok

nagy része ebből az osztályból kerül ki, s a tudományos vizsgálathoz és spekulációhoz a dologtalan élet fegyelméből mérítenek ösztönzést. Várhatunk ugyan ilyen eredményeket, de vannak a dologtalan osztály életvitelének olyan, már eléggé elemzett vonásai is, amelyek az osztály intellektuális érdeklődését a jelenségek oksági sorrendjéről más tárgyak felé térítik el, holott éppen az előbbi jelenti a tudomány tartalmát. Az osztály életét jellemző gondolkodási szokások az uralom személyes viszonyán alapulnak, s ebből származik a becsület, az érdem, a méltóság, a jellem fogalma és hasonló elfogult fogalmak. Ebből a nézőpontból nem látható az oksági sorrend, ami a tudományok anyagát jelenti. A jó hírnév sem kötődik a közönségesen hasznos tények ismeretéhez. Ezért valószínű, hogy a dologtalan osztály figyelmét a pénzügyi vagy egyéb becsületbeli érdem tekintetében tett megszegyenítő összehasonlítás iránti érdeklődésnek kell lefoglalnia, mégpedig a kognitív érdeklődés kárára. Ahol ez utóbbi érdeklődés megnyilvánul, ott rendszerint a vizsgálódások és a spekuláció tiszteletreméltó és haszontalan területei, nem pedig a tudományos ismeretek felé kell téríteni. S valóban ezt mutatja a papi és a dologtalan osztálybeli oktatás története, mindaddig, amíg valamilyen iskolán kívüli forrásból nem áramlott jelentős mennyiségű rendszerezett tudás az iskolai tárgyakba. Amióta azonban az uralom és szolgaság viszonya már egyre kevésbé uralkodó és formáló tényezője a közösség életfolyamatának, a tudósok kénytelenek elfogadni az életfolyamat más vonásait, más szempontokkal együtt.

A tősgyökeres dologtalan úriembernek a világot a személyes viszony szempontjából kell látnia, s így is látja; a kognitív érdeklődésnek pedig, amennyiben megnyilvánul benne, ezen az alapon kell rendszereznie a jelenségeket. S valóban így áll a helyzet a régi vágású úriemberrel, akiben még nem szenvedtek törést a dologtalan osztály eszményei; s ilyen a magatartása újabb leszármazottjának is, amennyiben örökölte a felső osztály erényeinek teljes készletét. Az öröklő-

dés útjai azonban tekervényesek, és nem minden úriember fia hasonlít őseire. A zsákmányoló urat jellemző gondolkodási szokások átadása különösen kétséges annak a származási vonalnak az esetében, amelynek csak utolsó egy vagy két lépcsőfoka volt alávétve a dologtalan osztály fegyelmének. Annak esélyei, hogy erős vele született vagy szerzett hajlamok jelentkezzenek a kognitív hajlandóságok gyakorlására, szemmel láthatólag a dologtalan osztály azon tagjainál a legjobbak, akiknek elődjei az alsó vagy a középosztályhoz tartoztak — vagyis akik az iparúzó osztályokra jellemző hajlamokat is örökölték, s akik a dologtalan osztályban elfoglalt helyüket olyan tulajdonságaiknak köszönhetik, amelyek ma fontosabbnak számítanak, mint mikor kialakult a dologtalan osztály életvitele. De a dologtalan osztály ezen új tagjain kívül is sok olyan egyén van, akikben a megszügyenítő érdeklődés nem tölt be olyan uralkodó szerepet, hogy alakítaná elméleti nézeteiket, s akikben az elmélet iránti vonzódás elég erős ahhoz, hogy a tudományos kutatás felé irányítsa őket.

A felsőoktatás a tudományok behatolását részben a dologtalan osztály e torz ivadékainak köszönheti, akik a személytelen viszonyok újabb hagyományainak uralkodó befolyása alatt nőttek fel, s akik olyan emberi hajlamokat is örökölték, amelyek bizonyos igen fontos vonásaikban különböznek a státusrendszerre jellemző vérmérséklettől. Ennek a számára idegen tudományos tudásnak a jelenlétét azonban nagyobb mértékben az iparúzó osztályok azon tagjainak köszönheti, akik eléggé könnyű körülmények között nőttek fel ahhoz, hogy figyelmüket a napi létfenntartástól eltérő érdekek felé fordíthassák, s akiknek örökölt hajlamai abban a tekintetben régebbiek a státusrendszerénél, hogy intellektuális fejlődésükben nem játszik uralkodó szerepet a megszügyenítő és az antropomorf szempont. E két csoport közül, amelyek megközelítőleg a tudományos haladás tényleges erejét alkotják, a legtöbbet az utóbbi tette. Mindkettővel kapcsolatban igaznak látszik, hogy nem annyira a forrásai, mint inkább

emelői, vagy legjobb esetben eszközei annak a változásnak, amelynek során a közösségre kényszerített gondolkodási szokások a környezettel való érintkezésben és a modern egyesült élet, valamint a gépi ipar követelményeinek nyomására az elméleti tudás felé fordulnak.

A tudomány mint a fizikai és társadalmi jelenségek oksági sorrendjének artikulált felismerése csak azóta jellemzi a nyugati kultúrát, amióta a nyugati közösségekben az ipari folyamat lényegében gépi eszközökkel folyik, s benne az ember feladata az anyagi erők megkülönböztetése és értékelése. A tudomány nagyjából akkor indult virágzásnak, amikor a közösség ipari élete alkalmazkodott ehhez a sémához, s megközelítőleg ugyanolyan mértékben, amilyenben az ipari érdeklődés uralkodóvá vált a közösség életében. S a tudomány, különösen pedig a tudományos elmélet azzal arányban tört utat magának az emberi élet és tudás számos ágában, ahogyan ezek az ágazatok egymás után szorosabb kapcsolatba kerültek az ipari folyamattal és a gazdasági érdeklődéssel; talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy azzal arányban, ahogyan egymás után megmenekültek a személyes státuszviszony fogalmainak fennhatósága, valamint az antropomorf alkalmazság és a tiszteletreméltó érdem ebből következő uralma alól.

Csak miután a modern ipari élet követelményei az emberiségnek környezetével való gyakorlati érintkezésében kikényszerítették az oksági sorrend elismerését, kezdték az emberek az oksági sorrend terminusaiban rendszerezni környezetük jelenségeit s az e környezettel való érintkezésük tényeit. Így míg legfejlettebb formájában, a skolasztika és a klasszicizmus tökéletes virágaként a felsőoktatás a papi tiszt és a dologtalan élet mellékterméke volt, addig a modern tudományról azt mondhatjuk, hogy az ipari folyamat mellékterméke. Az emberek e csoportjai — tehát a kutatók, a tudósok, a természettudósok, a feltalálók, a gondolkodók — akiknek többsége leginkább sokat ígérő teljesítményeit az iskola

védőfalain kívül érte el, a modern ipari élet által kikényszerített gondolkodási szokásokat olyan elméleti tudományként összegezte és dolgozta ki, amely a jelenségek oksági sorrendjével foglalkozik. A módszerek és célok megváltozása a tudományos spekulációnak erről az iskolán kívüli területéről időről időre benyomult az iskolai diszciplinákba is.

Ebben az összefüggésben meg kell jegyezni, hogy a lényeg és a cél tekintetében igen észrevehető különbség van egyrészt az elemi és a középiskolákban, másrészt a felsőoktatás szemináriumaiiban nyújtott oktatás között. Az átnyújtott információ közvetlen felhasználhatósága, valamint a megszerezhető készségek tekintetében megnyilvánuló különbség járhat bizonyos következményekkel, s lehet, hogy érdemes arra a figyelemre, amelyben időről időre részesítik; sokkal lényegesebb különbség van azonban azok között a lelki és szellemi hajlamok között, amelyeket az egyik és a másik fegyelmezési forma előnyben részesít. A felső- és az alsóoktatás fegyelmezésének eltérése különösen az elemi oktatásban figyelhető meg, ahogyan az legutóbbi formájában a fejlett ipari közösségekben kialakult. Itt az oktatás főleg olyan manuális és intellektuális készségek és ügyességek kialakítására irányul, amelyek segítségével a személytelen tényeket oksági és nem tiszteletreméltó előfordulásukban lehet megérteni és felhasználni. Igaz, a korábbi hagyományok nyomására — amelyek az elemi oktatást is főleg a dologtalan osztály árucikkévé tették — a legtöbb elemi iskolában még mindig szabadon használják a versengést, hogy szorgalomra ösztönözzenek; de még a versengés ilyen felhasználása is hanyatlal azon közösségek alsó szintű oktatásában, amelyekben az alsó fokú nevelést nem az egyházi vagy katonai hagyomány irányítja. Mindez nagyrészt s főleg szellemi tekintetben érvényes a nevelési rendszer azon részeire, amelyeket közvetlenül érintenek az óvodai módszerek és eszmények.

A nem megszegyenítő irányzatú óvodai fegyelmezést s a tulajdonképpeni óvodán túl az elemi oktatásban megfigyel-

hető, hasonló jellegű óvodai befolyást össze kell kapcsolnunk azzal, amit korábban elmondottunk a dologtalan osztályhoz tartozó nők sajátos szellemi magatartásáról a modern gazdaság körülményei között. Az óvodai fegyelmezés legjobban a fejlett ipari közösségekben érvényesül — illetve itt távolodik el leginkább az ősi patriarchális és pedagógiai eszményektől —, ahol jelentős számú értelmes és tétlen nővel találkozunk, s ahol a státuszrendszer az ipari élet dezintegráló befolyása következtében — s összefüggő egyházi és katonai hagyományok hiányában — vesztett szigorúságából. Az óvoda erkölcsi támogatást e kedvező körülmények között élő nőktől kap. Céljai és módszerei különösen hatékonyan nyerik el azoknak a nőknek a tetszését, akik rosszul érzik magukat a tiszteletreméltó élet pénzügyi szabályrendszerének uralma alatt. Az óvodát, s mindent, ami óvodai szellemnek számít a modern nevelésben, ennél fogva az „új nőmozgalommal” együtt a hiábavalóság és a megszégyenítő összehasonlítás elleni lázadás számlájára kell írunk, amelyre a modern körülmények közötti dologtalan élet ösztönzi azokat a nőket, akik a legközvetlenebbül kiszolgáltatottak a dologtalanság fegyelmének. Ily módon kiderül, hogy a dologtalan osztály intézménye közvetve itt is kedvezően hat a nem megszégyenítő magatartásra, ami hosszú távon magának az intézménynek, sőt az egyéni tulajdon intézményének — amelyen alapul — stabilitását fenyegetheti.

A közelmúltban bizonyos fokig megváltozott a college és az egyetemi oktatás jellege. E változások lényege az volt, hogy a humaniorákat — a tanultság azon ágazatait, amelyek a feltételezés szerint a hagyományos „kultúra”, az ízlés, a jellem és az eszmények kialakítására hatnak — részben olyan ténszerűbb ágazatokkal helyettesítették, amelyek a polgári és ipari hatékonysággal kapcsolatosak. Másként kifejezve, azok a tudáságak, amelyek a hatékonyságra (végső fokon a termelői hatékonyságra) hatnak, fokozatosan teret nyertek azokkal szemben, amelyeknek eredménye a fogyasztás növe-

kedése vagy az ipari hatékonyság csökkenése, s a státus uralmának megfelelő karaktertípus. Az oktatás sémájának ezen átvétele során a felső iskolákat rendszerint a konzervatív oldalon találjuk; minden egyes haladó lépést engedménynek tartanak. A tudományok kívülről, mondhatni, alulról törtek be a szobatudóshoz. Megfigyelhető, hogy a humaniorák, amelyek oly vonakodva engedték át a teret a tudományoknak, eléggé egyöntetűen tértek rá arra, hogy a diákok jellemét a fogyasztás hagyományos énközpontú sémájával összhangban alakítsák; ez a séma az igaz, a szép és a jó szemléletét és élvezetét tartalmazza az illendőség és kiválóság konvencionális mércéjének megfelelően, amelynek kiemelkedő vonása a dologtalanság — *otium cum dignitate* (a méltóságteljes nyugalom). Az archaikus, illendő nézőponthoz való hozzászokásuk által elleplezett nyelven a humaniorák szószólói ahhoz az eszményhez ragaszkodnak, amely a *fruges consumere nati* (arra születünk, hogy élvezzük az életet) maximájában testesül meg. E magatartás nem kelthet meglepetést olyan iskolák esetében, amelyeket a dologtalan osztály kultúrája formál és alapoz meg.

Azok a bevallott okok, amelyek miatt megpróbálták érintetlenül fenntartani a kultúra öröklött mércéit és módszereit, ugyanennyire jellemzők az archaikus vérmérsékletre és a dologtalan osztály életfelfogására. „Magasabb rendűnek”, „nemesebbnek” és „méltóbbnak” érzik például azokat, az élet szemléletéből, az eszményekből, a spekulációkból és a fogyasztási módszerekből származó élvezeteket és hajlamokat, amelyek a klasszikus antikvitás dologtalan osztályában voltak divatosak, mint mindazt, ami ebben a tekintetben a modern közösség átlagembereinek mindennapi életével, tudásával és törekvéseivel való ismerettségből következik. Azt a tudást, amelynek tartalma hozzátartozik a mai emberek és dolgok teljes ismeretéhez, az előbbivel összehasonlítva „alacsonyabb rendűnek”, „alantasnak”, „nemtelennek” ne-

vezik, sőt még a „szub-humán” jelzöt is hallhatjuk az emberi-ség és a mindennapi élet e tényszerű ismereteire alkalmazni.

A humaniórák dologtalan osztálybeli szószólóinak ez az erősködése lényegében jogosnak látszik. Az az öröm és kul-túra, szellemi magatartásmód vagy tudatforma, amely a ko-rai úriember antropomorfizmusának, részrehajlásának és do-logtalan önelégültségének szokásos szemléletéből, vagy a ho-méroszi hősök animisztikus babonáival és túláradó kegyetlen-ségével való ismertségből ered, esztétikailag lényegében joga-sabb, mint a dolgok tárgyilagos ismeretéből és a mai polgári vagy mesterségbeli hatékonyság szemléléséből származó meg-felelő eredmények. Igen csekély kétség merülhet fel a tekin-tetben, hogy az elsőként felsorolt szokások esztétikai vagy tiszteletreméltó érték, s ezért az „érdem” tekintetében — amely az összehasonlításban a jutalmazás alapja — előnyben vannak. A dolog természetében rejlik, hogy az ízlés, külö-nösen pedig a megbecsülés kánonjai a faj elmúlt életéből és körülményeiből származnak, s az öröklődés vagy a hagyo-mány révén kerülnek át a későbbi nemzedékbe; s az a tény, hogy a zsákmányoló, dologtalan osztálybeli életvitel hosszan tartó uralma a múltban mély nyomot hagyott a faj gondol-kodásmódján és nézőpontján, elégséges alap arra, hogy esz-tétikailag jogosan uralkodjon az ilyen életvitel a jelen ízlés-beli kérdéseinek nagy részében. Az ízlés kánonjai célunk szempontjából a faj szokásai, amelyeket a faj úgy ér el, hogy többé-kevésbé hosszan tartó folyamat során hozzászokik azon dolgok helyesléséhez vagy helytelenítéséhez, amelyekről ked-vező vagy kedvezőtlen ízlésítéletet formáltak. Ha egyéb té-nyezőket figyelmen kívül hagyunk, akkor minél hosszabb és töretlenebb a megszokás folyamata, annál jogosabb a szóban forgó ízléskánon. Mindez még érvényesebbnek látszik az ér-demmel és megbecsüléssel kapcsolatos ítéletekre, mint álta-lában az ízlésítéletekre.

Bármennyire jogosak legyenek is azonban esztétikailag azok a lekicsinylő ítéletek, amelyek a humaniórák szószólói-

nak szájából hangzanak el a tanultság újabb formáival szemben, s bármennyire lényegesek legyenek is annak az erősödésnek az érdemei, hogy a klasszikus tanok méltóbbak és emberibb kultúrát és jellemet eredményeznek, mindez nem érinti a szóban forgó problémát. A kérdés ugyanis az, hogy a tanultság ezen ágai s az a nézőpont, amelyet az oktatási rendszerben képviselnek, mennyiben segíti vagy gátolja a hatékony közösségi életet a modern ipari körülmények között — vagyis mennyiben könnyíti meg az alkalmazkodást a mai gazdasági helyzethez. A kérdés gazdasági és nem esztétikai; s jelen célunk szempontjából csak ebből a nézőpontból kell értékelnünk a dologtalan osztálynak a tanultsággal kapcsolatos mércéit, amelyek a felső iskolák lenéző magatartásában fejeződnek ki a tényszerű tudás iránt. E cél szempontjából az olyan jelzőknek, mint a „nemes”, „alantas”, „magasabb rendű”, „alacsonyabb rendű” stb. csak annyiban van jelentőségük, amennyiben megmutatják a vitatkozók lelkületét és nézőpontját, azt, hogy vajon az új vagy a régi méltó voltát állítják. Mindezek a jelzők tiszteletreméltó vagy lealacsonyító kifejezések; egyszóval a megszégyenítő összehasonlítás terminusai, s így végső soron a jó vagy rossz hírnév kategóriájához tartoznak, egyszóval azon eszmék sorába, amelyek a státus uralmának életvitelét jellemzik; vagyis lényegében a sportot fejezik ki — a zsákmányoló vagy animisztikus gondolkodásmódot; azaz olyan archaikus nézőpontot és életszemléletet jelölnek, amelyek megfelelhetnek a kultúra és a gazdasági szervezet zsákmányoló szintjének — amelyből létrejöttek —, de diszfunkcionális anakronizmusok a tágabb értelemben felfogott gazdasági hatékonyság szempontjából.

A klasszikusok és az oktatási rendszerben elfoglalt kiváltságos helyzetük, amelyhez a felsőoktatás szemináriumai olyan előszeretettel ragaszkodnak, alakítják az új tanult nemzedék intellektuális magatartását és csökkentik gazdasági hatékonyságát. Ezt nemcsak azáltal teszik, hogy tovább éltetik a férfiasság archaikus eszményét, hanem azon a jó és rossz

hírnevű tudás között tett megkülönböztetésen keresztül is, amelyet az emberekbe oltanak. Ezt az eredményt két módon érik el: (1) megszoktatják a viszolygást mindentől, ami pusztán hasznos a tanulásban, szemben azzal, ami pusztán tiszteltetreméltó, s így az újonc ízlését olyanná alakítják, hogy őszinte ízlése kizárólag vagy csaknem kizárólag az intellektus olyan gyakorlásában találjon kielégülést, amely rendszert nem jár ipari vagy társadalmi nyereséggel; (2) olyan tudás megszerzésével foglalják el a tanuló idejét és energiáit, amelynek nincs haszna, kivéve azt, hogy hagyományosan része annak a tudásanyagnak, amit a tudóstól megkövetelnek, s ezáltal befolyást gyakorol a tudás hasznos ágazatainak terminológiájára és nyelvezetére. E terminológiai nehézségtől eltekintve — ami önmagában is a klasszikusok múltbeli divatjának következménye — a klasszikus nyelvek ismeretének például semmiféle gyakorlati jelentősége nem lehet egy olyan tudós számára, akinek kutatásai nem elsősorban nyelvészeti jellegűek. Mindez természetesen semmit sem mond a klasszikusok kulturális értékéről, s az sem áll szándékunkban, hogy becsmételjük a klasszikus tudományokat, vagy azt a hajlamot, amelyet tanulmányozásuk olt a diákba. Ez a hajlam gazdaságilag felhasználhatatlan, e tény azonban — amely tulajdonképpen eléggé közismert — senkit se zavarjon meg, akinek olyan szerencséje van, hogy kényelmet és erőt lel a klasszikus tanokban. Az, hogy a klasszikus tanultság csökkent a tanuló mesterségbeli hajlandóságait, keveset számít annak az embernek a felfogásában, aki a mesterségbeli tudást kevésre tartja az illendő eszmények művelésével szemben:

Iam fides et pax et honos podurque
Priscus et neglecta redire virtus
Audet.³

³ Már a becsület és a béke és a tisztelet
meg az ősi szemérem és a megvetett erény merészel
visszatérni.

Azon körülmény következtében, hogy oktatási rendszerünkben ez a tudás az elemi követelmények részévé vált, a Dél-Európa bizonyos holt nyelveinek használatára és megértésére való képesség nemcsak kielégülést nyújt annak a személynek, aki ebben a tekintetben csillogtatni kívánja képességeit, de az ilyen tudás bizonyítékai egyben minden tudóst mind laikus, mind tanult hallgatóságának kegyeibe ajánlanak. Ma általában elvárják, hogy néhány évet töltsünk e lényegében haszontalan információk megszerzésére, s hiányuk a felületes és gyenge lábakon álló tudás, valamint a közönséges gyakorlatiasság érzését kelti, ami egyformán károsak az egészséges tudás és az intellektuális erő hagyományos mércéi szerint.

Ez az eset analóg azzal, mint mikor egy olyan vásárló vesz meg valamilyen fogyasztási cikket, aki nem képes szakértőként megítélni a felhasznált anyagokat vagy a mesterségbeli tudást. A cikk értékét aszerint becsüli fel, hogy mennyire tűnik drágának azoknak a dekoratív részeknek a kidolgozása, amelyek közvetlenül semmiféle kapcsolatban sem állnak a cikk lényegi hasznosságával; abból a feltevésből indul ki ugyanis, hogy van valamifajta meghatározott arányosság a cikk lényegi értéke és — az eladhatósága érdekében ráaggatott — díszítés költségei között. Az a feltevés, hogy rendszerint nem megfelelő az a tudomány, amelyből hiányzik a klasszikusok és a humaniórák ismerete, arra vezet, hogy a diákok e tudás megszerzése során hivalkodóan pazarolják idejüket és munkájukat. A konvencionális ragaszkodás akár csak csekély mérvű hivalkodó pazarláshoz mint minden tiszteletreméltó tudományos tevékenység elengedhetetlen velejárójához, nagyjából ugyanúgy befolyásolta az ízlésről és a tudományos kérdésekben való felhasználhatóságról kialakított kánonjainkat, ahogyan ugyanez az elv meghatározza az előállított javak felhasználhatóságával kapcsolatos ítéletünket.

Igaz, hogy amióta a hivalkodó dologtalanság helyett egyre

inkább a hivalkodó fogyasztás lett a hírnév eszköze, a holt nyelvek elsajátítása már nem olyan parancsoló követelmény, mint egykor volt, s ezzel együtt csorbát szenvedett a tudományosság kezeseként élvezett talizmánszerű erénye is. Ugyanakkor igaz az is, hogy a klasszikusok alig vesztek valamit a tiszteletreméltóság kezeseként élvezett értékükből, hiszen e cél szempontjából csak arra van szükség, hogy a tudós igazolja: végzettsége, tanulmányai az érvényes hagyományok szerint az elpocsékolt idő bizonyítékának tekinthetők; a klasszikusok pedig könnyűszerrel felhasználhatók e célra. Valóban, aligha kételkedhetünk abban, hogy a klasszikusoknak az biztosít kiváltságos helyet a felsőoktatásban, hogy az elpocsékolt idő és energia, ennél fogva pedig a pazarlást lehetővé tevő anyagi erő bizonyítékai; s ugyanezen oknál fogva becsülik őket legtöbbször mindenfajta tananyag közül. Jobban szolgálják a dologtalan osztály tanultságának dekoratív jellegű céljait, mint bármely más tudás; ennél fogva hatékony eszközei a tiszteletreméltóságnak.

Ebben a tekintetben a klasszikusoknak mind ez ideig aligha volt riválisuk, még mindig nem találtak veszélyes vetélytársra az európai kontinensen. Újabban azonban, mióta a college-beli atlétikus sportokat az iskolai teljesítmény bevett területeként kezdi elismerni, a tananyagnak ez az utóbbi ága — amennyiben az atlétika egyáltalán tananyagnak tekinthető — az amerikai és az angol iskolákban vetélytársra lett a klasszikusoknak abban a harcban, amely a dologtalan osztály nevelésében az elsőbbségért folyik. A dologtalan osztály tanulmányainak szempontjából az atlétika nyilvánvalóan előnyben van a klasszikusokkal szemben, hiszen az atlétikában elért siker nemcsak az idő, hanem a pénz pazarlását is feltételezi, csakúgy, mint bizonyos nem ipari, archaikus karakter- és vérmérsékletvonások birtoklását. A német egyetemeken az atlétikának és az antik baráti szövetségeknek mint a dologtalan osztály iskolai foglalkozásainak helyét bi-

zonyos fokig a szakszerű és fokozatos részegség, valamint a gépies párbajozás foglalja el.

A dologtalan osztályt és az erény általa felállított mércéit — az archaikust és a pazarlást — aligha érintette a klasszikusok megjelenése a felsőoktatásban; az a tény azonban, hogy a felső iskolák olyan makacsul ragaszkodnak a klasszikusokhoz, valamint az a nagyfokú tiszteletreméltóság, amely még mindig kapcsolódik hozzájuk, kétségtelenül annak köszönhető, hogy olyan szorosan alkalmazkodik az archaizmus és a pazarlás követelményeihez.

A „klasszikus” mindig magán hordozza a pazarló és archaikus jelleget, akár a holt nyelveket, vagy az élő nyelvek elavult vagy avulóban levő gondolkodási formáit vagy nyelvezetét jelöljük vele, akár a tanult tevékenység vagy apparátus olyan egyéb részeit, amelyekre kevésbé találóan alkalmazható. Így például az angol nyelv archaikus kifejezésmódjáról úgy beszélünk, mint „klasszikus” angolról. Használata kötelező, ha komoly témákat adunk elő, vagy ilyenekről írunk, s könnyed használata még a legközhelyszerűbb és legtriviálisabb beszélgetésnek is méltóságot kölcsönöz. A modern angol nyelvezetet természetesen sohasem használják írásban; a dologtalan osztály illendőségérzése, amely archaizmust követel a beszédben, eléggé erős, még a legműveletlenebb és szenzációhajhász írókban is ahhoz, hogy megakadályozza az effajta botlást. Az archaikus nyelvezet legmagasabb rendű és leghagyományosabb stílusát viszont — eléggé jellemző módon — tulajdonképpen csak az antropomorf istenség és alattvalói közötti érintkezésben használják. E szélsőségek között terül el a dologtalan osztály beszélgetéseinek és irodalmának mindennapi nyelve.

Az elegáns nyelvezet, akár írásban, akár beszédben, a tiszteletreméltóság hatékony eszköze. Amikor valamilyen témáról beszélünk, fontos elég pontosan tudnunk, hogy a konvenciók milyen fokú archaizmust kívánnak meg. Egész más a szokás, ha a szószék felől haladunk a piactér felé; ez utóbbi,

még finnyás személyek esetében is megengedi viszonylag új és hatékony szavak, fordulatok használatát. A neologizmusok megkülönböztetett elkerülése nemcsak azért tiszteletreméltó, mert arra utal, hogy időt pazaroltak elavult nyelvi szokások megszerzésére, hanem azért is, mert megmutatja: a beszélő gyermekkorra óta olyan személyekkel szokott kapcsolatban állni, akik jártasak voltak az elavult kifejezésmódokban; tehát dologtalan osztálybeli elődjekre mutat rá. A nagyfokú nyelvi tisztaság kötelező érvényű bizonyítéka annak, hogy számos, egymást követő nemzedék volt mentes a közönségesen hasznos foglalkozásoktól, bár e kérdésben e bizonyíték egyáltalán nem perdöntő.

A hasznavehetetlen klasszicizmus legszerencsésebb példája a Távol-Keleten kívül az angol nyelv konvencionális kiejtése. Az illemszabályok megszegése a kiejtésben rendkívül bosszantó, s minden íróat diszkreditál azoknak az embereknek a szemében, akiknek fejlett érzékük van az igaz és a szép iránt. Az angol helyesírás a hivalkodó pazarlás törvényének uralma alatt a tiszteletreméltóság kánonjának valamennyi követelményét kielégíti: archaikus, nehézkes és nem hatékony; megszerzése időbe és energiába kerül; könnyű felfedezni, ha valakinek nem sikerült volna szert tennie rá. Ezért ez a tiszteletreméltóság első és legkézenfekvőbb próbája a tanultság terén, s a rituáléihoz való alkalmazkodás nélkülözhetetlen a makulátlan tudományos élethez.

A nyelvi tisztaság e kérdésében, csakúgy, mint máshol, ahol a hagyományok az archaizmus és a pazarlás kánonjain alapulnak, az említett szokások szószólói ösztönösen konzervatív álláspontot foglalnak el. Lényegében azt állítják, hogy az ősi és bevett kifejezésmódok aprólékosan pontos használata sokkal megelőbbben és pontosabban fejezi ki a gondolatot, mint a beszélt angol legújabb formájának közvetlen használata; annak ellenére, hogy — mint közismert — a mai eszmék valójában a mai nyelvezeten fejeződnek ki. A klasszikus beszéd a méltóság tiszteletreméltó erényével rendel-

kezik; figyelmet és tiszteletet ébreszt, lévén a közlés bevett módja a dologtalan osztály életvitelében, mert hangsúlyozot-
tan utal arra, hogy a beszélő mindenfajta iparkodástól men-
tes. A bevett kifejezésmódok előnye tiszteletreméltóságuk-
ban rejlik; tiszteletreméltóak, mert nehézkesek és elavultak,
tehát az idő elpocsékolására utalnak, valamint arra, hogy a
beszélőnek nincs szüksége a közvetlen és erőteljes beszéd
használatára.

A felsőoktatás Amerikában*

Az egyetem helye a modern életben

Minden ismert civilizációban találunk valamiféle ezoterikus tudást. Ez a tudás jellegzetesen változik, ahogyan az egyik kultúrától a másik felé haladunk, s e különbségek megnyilvánulnak mind a tartalomban, mind az igazság és valóság azon kánonjaiban, amelyekben a hozzáértők bíznak. De minden civilizációban közös vonása az ezoterikus tudásnak, hogy mindig hozzáértők vagy specialisták — tudósok, bölcsek, hivatalnokok, papok, sámánok, orvosok vagy nevezzük bárhogy e réteget — tartják többé-kevésbé kizárólagos birtokukban.

Ha áttekintjük azt a társadalmat, amelyben ilyenfajta tudás található, akkor azt látjuk, hogy a szóban forgó tudásnak nagy belső értéket tulajdonítanak, s úgy tartják, hogy következményei fontosabbak, mint a közösség bármely más anyagi teljesítménye vagy birtoka. E tudás öltheti a mágikus vagy vallásos hit, a mitológia, a teológia, a filozófia vagy a tudomány rendszerének formáját. De akármilyen alakban jelenjen meg valamely adott esetben, lényegi magvát alkotja

* *The Higher Learning in America* (Sagamore Press, New York, 1957) c. munka 1. fejezetének I. része (1—11. old.) és részlet a 2. fejezetből (45—55. old.).

annak a civilizációnak, amelyben található, s úgy érzik, megkülönböztetett jelleget biztosít ennek a civilizációnak.

Az ezoterikus tudás az alapvető és örök igazságok rendszere annak a csoportnak a felfogásában, amelynek életében és megbecsülésében elevenen hat annak ellenére, hogy minden kívülálló számára nyilvánvaló: jellegét, terjedelmét és módszereit a csoport életszokásaitól és azoktól az intézményektől kölcsönzi, amelyekkel az adok-kapok viszonyrendszere kapcsolja össze. Szemmel láthatóan ez a helyzet a civilizáció minden történelmi szakaszában, s mindazokban a jelenlegi kultúrákban is, amelyek eléggé eltávolodtak mindennapi érdekeinktől ahhoz, hogy megfelelő perspektívából tekinthessük őket. Ha tárgyilagosan megvizsgáljuk a modern oktatás helyét a mai civilizációban, akkor kiderül, hogy ez a megállapítás vonatkozik a tudás legújabb, s birtokosainak szemében legérettebb rendszerére is. A modern világ „felső-oktatása”, a jelenlegi tudományos ismeretanyag oly mértékben a bevett szokások haszonélvezetén alapul, hogy kialakulása és a tartalom, a célok és a módszerek tekintetében bekövetkezett változásai csak válaszok az életszokások változásaira, amelyek a nyugati népeket kialakulásuk és felemelkedésük időszakában érintették. Ugyanígy nem nehéz eljutnunk annak belátásához sem, hogy még mindig zajlik az a folyamat, amelynek során megváltozik, illetve más irányba tolódik el a tudás hatóköre és módszere, s ez éppúgy válasz azokra az intézményes változásokra, amelyek még mindig töretlenül folytatódnak.¹

A hozzáértők, akik ezzel az ezoterikus tudással foglalkoz-

¹ Ilyen vizsgálatra máshol tettünk kísérletet. Lásd: *The Instinct of Workmanship*, VII. fejr., 321—340. o.; *The Place of Science in Modern Civilisation*, az *American Journal of Sociology*, XI. kötetében, 1906. március, 585—609. o.; *The Evolution of the Scientific Point of View*, az *University of California Chronicle* 1908., X. köt. 4. sz.-ban, 395—416. o.

nak, s a tudósok, akik birtokukban tartják, persze nem pontosan ilyen színben látják a dolgot; ez különösen a tudás azon sajátos szegmentumára érvényes, amelynek birtoklásával és művelésével esetleg — egyenként és összességükben — foglalkoznak. Valamennyien a vizsgálódások azon sajátos irányának konzerválására és tökéletesítésére törekszenek, amelynek objektív célja híveinek szemében szükségképpen a végső és másra vissza nem vezethető igazság az adott területen belüli problémákkal kapcsolatban. Megfelelő távlatból tekintve azonban e hozzáértőket magukat is a szokások, s azon sajátos csoportélet teremtményeinek kell tartanunk, amelyből a tudás kérdéseivel kapcsolatos elképzeléseik, s a vizsgálat során megnyilvánuló érdeklődésük kialakultak. Így tehát a célok, amelyek kielégítik a hozzáértőket, egyben a megszokás következményei is, s csak azért és annyiban kell végérvényesnek tekintenünk őket, amennyiben összhangban állnak a szoktatás fegyelmezésével; ez utóbbit viszont az a fajta csoportélet kényszerítette ki, amely kialakította e hozzáértők sajátos gondolkodásmódját.

A felsőoktatás jellegét az az életmód határozza meg, amelyet a csoportra körülményei kényszerítenek rá — ez a hatás esetleg áttételesebb, de nem kevésbé tényleges, mint egyéb inkább kézenfekvő jelenségek esetében. E kényszerítő körülmények, amelyek ily módon meghatározzák az oktatás hatókörét és módszerét, elsősorban és talán legnyomatékosabban az ipari mesterségek állapota által megteremtett feltételek, a technológiai helyzet; másodsorban azonban, s részleteiben alig kisebb parancsoló erővel, a bevett szokások egyéb oldalai is alakítják a tudás szerkezetét mind tartalma, mind szervezetének normái és módszerei tekintetében. A bevett szokások jelenlegi sémájának alkotóelemei között különleges és uralkodó szerepet tölt be az üzleti tevékenység, mindazokkal a nézetekkel és vonzalmakkal együtt, amelyek e tevékenységből következnek. Ha tehát azokat a hatásokat vizsgáljuk, amelyeket a jelenlegi intézményes változások gya-

korolhatnak a felsőoktatási tevékenységre, szükségképpen különös figyelemre kell méltatnunk azt, hogy a szokásos üzleti tevékenység a modern időkben milyen következményekkel járt a magukat a felsőoktatásnak szentelő tudósok és iskolák eszményeire, céljaira és módszereire.

Az a felsőoktatás, amelyet jelenleg művelnek a nyugati civilizáció tanítói és tudósai, általánosságban nem különbözik más, térben és időben másutt elhelyezkedő civilizációk specialistáinak ezoterikus tudásától. Ugyanazokat az általános hajlamokat és képességeket hozza mozgásba, ugyanazokat az emberi igényeket elégíti ki, s az emberi természet ugyanazon impulzív hajlandóságaiból alakul ki. Hatóköre és módszere különbözik attól, amit más kulturális helyzetekben jónak tekintettek, tanai és kánonjai sajátosak annyira, hogy másoktól különböző specifikus jelleggel lássák el; ez a saját jelleg azonban jórészt a hangsúlyok különböző megoszlásának köszönhető azon általános öröklött adottságok között, amelyek az embereket mindig is a tudás keresésére sarkallták. A hangsúly bizonyos mértékig nyilvánvalóan máshová esik a valóság azon kánonjaiban, amelyek segítségével az emberek rendszerezik és igazolják a megszerzett tudást; ez viszont a civilizált emberek másfajta megszokásainak köszönhető, szemben az egyéb és korábbi kultúrák által gyakorolt fegyelmezéssel.

Kialakulását és fejlődését tekintve a tudás minden rendszerét nagyrészt megbízhatóan visszavezethetjük az emberi természetben rejlő két impulzív vonás kezdeményezésére és befolyásoló erejére: az egyik a tétlen kíváncsiság, a másik a mesterségbeli tudás ösztöne.²

Ennek az általános vonásnak a tekintetében a modern oktatás nem tér el az általában érvényes szabálytól. Az emberek ösztönösen keresik és értékelik a tudást. E hajlandóságot jól

² Lásd: *The Instinct of Workmanship and the State of Industrial Arts*, I. fejt., 39—45., 52—62., 84—89. o.

összefoglaljuk, ha azt mondjuk, hogy az embernek született adottsága van a tétlen kíváncsiságra — „tétlen”-re abban az értelemben, hogy a dolgok ismeretére törekszenek, függetlenül az így nyert tudás bármilyen későbbi hasznától.³ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az így szerzett tudást nem fordítják valamilyen gyakorlati célra. Ténylegesen úgy áll a dolog — bár a jelen vizsgálat szempontjából ennek nincs nagy jelentősége —, hogy az a vele született hajlandóság, amelyről itt mint a mesterségbeli tudás ösztönéről beszélünk, elkerülhetetlenül arra ösztönzi az embereket, hogy módszerek és eszközök rendszerében felhasználjanak minden tudást, amelyhez ily módon hozzájuthat. A mesterségbeli tudás ösztönének azonban más és idevágóbb jelentősége is van e feltevésekben, amennyiben ez szolgáltatja a normákat, a szempontokat és az igazság kánonjait, amelyek szerint a bizonyossá vált tények összekapcsolásából létrehozzák a rendszerezett tudást. A mesterségbeli tudás érzéke azonban különböző segédeszközökhöz folyamodva hat, céljait különböző elvek alapján éri el annak megfelelően, hogy a mindennapi élet megszokásai az értelmezés melyik sémáját kényszerítik azokra a tényekre, amelyekkel foglalkoznia kell.

A mindennapi élet kialakította gondolkodási szokások olyan uralkodó elvekként nyomakodnak előtérbe, amelyek irányítják a tudás kutatását; ennél fogva a tények jelenlegi rendszerezéséért leginkább (vagy legközvetlenebbül) azok a gondolkodási szokások a felelősek, amelyeket a jelenlegi technológiai séma kényszerített ki. Az ipari mesterségek jelenlegi helyzetének logikája szükségképpen olyan logikai sémaként furakszik az előtérbe, amelynek természetesen valóban irányítania kell a tények összes mindennapi viszonyának értelmezését és általánosítását. A mesterségbeli tudást azonban

³ A pragmatizmus úttörői nyers feltételezéseikben implicit formában tagadják ezt az állítást; későbbi és óvatosabban megfogalmazott állásfoglalásaikban viszont megbékéltek vele...

nemcsak az ipari mesterségek jelenlegi helyzete határozza meg. A mesterségbeli tudásnak minden intézményes helyzetben — ez alól a bevett szokások, a törvény és a rend jelenlegi rendszere sem kivétel — többé-kevésbé kötelező érvénnyel kell alkalmazkodnia számos olyan próbához és mércéhez, amelyek nem tartoznak lényegileg az ipari mesterségekhez vagy éppen idegenek tőlük; ilyen követelményeket támaszt például a tulajdon és a pénzügyi értékek jelenlegi rendszere. Ezek a pénzügyi feltételek, amelyek ráerőszakolják magukat az ipari folyamatokra és az életvitelre, a velük járó pénzügyi számvetéssel — az árrendszerrel — együtt nagymértékben felelősek a mesterségbeli tudás irányításáért és korlátozottságaiért. S amennyiben a mindennapi élet forgatagában ily módon kierőszakolt megszokás a tudás keresését irányító logikai sémaként kezd működni, akkor azok az elvek, amelyeket a szokás hagyományosan üdvösnek és végérvényesnek fogad el az ügyek anyagi vitelében, szükségképpen rányomják bélyegüket a tudomány és az oktatás eszményeire, céljaira, módszereire és mércéire. Másképpen kifejezve: a szervezés, ellenőrzés és teljesítmény azon elvei és mércéi, amelyeket természetes szokásokként fogadtak el az üzletvitelben, a megszokás révén nagyrészt nélkülözhetetlenek és végérvényesek lettek az oktatással kapcsolatos ügyek vitelében is. Miközben a mesterségbeli tudás hajlama továbbra is irányítja a tudás keresését, a modern intézmények teremtette helyzetben a modern oktatási rendszer kereteit már nem a primitív mesterségbeli tudás naiv elképzelései alakítják ki, hanem annak a fegyelmezett mesterségbeli tudásnak a preconcepciói, amely a modern technológia logikáján nőtt fel, s annak a civilizációnak számos tapasztalata fi nomította ki, amelynek életvitelében döntő szerepet játszanak a pénzügyi kánonok.

A modern technológia példátlanul személytelen és prózai, s a modern üzleti irányítás könyvelése szintén rendkívül tárgyilagos és részrehajlás nélkül parancsoló jellegű. Ebből kö-

vetkezik, hogy a modern oktatás hasonlóképpen prózai, mechanikus, s ugyanígy a statisztikailag tárgyilagos próbákon és megfogalmazásokon alapul. Joggal mondhatjuk, hogy egykor — a skolasztikus oktatás korában — a személyes elfogultság volt a középponti és döntő tényező a tudás rendszerezésében, de ugyanilyen joggal állíthatjuk azt is, hogy később sem idővel, sem energiával nem takarékoskodtak, hogy minden személyes elfogultságot kiküszöböljenek a tudomány vagy az oktatás technikájából és eredményeiből. Folyton a „tudomány száraz fényét” keresik, s nagy erőfeszítéseket tesznek mindenfajta érzelmi színezet kizárására.

Mégis, a tudásnak ez a nagymértékben sterilizált, csíra-mentes, hűvös, száraz helyen tartott rendszere nem kevésbé feltétlenül érinti a modern civilizált emberiség érzéseit, nem igényel inkább külső szentesítést, mint azok a nagymértékben személyes, mitológiai és filozófiai konstrukciók és értelmezések, amelyek egykor a skolasztikusok korában voltak divatosak.

Bármennyi változáson ment keresztül a tudás keresése a kezdeti gyermeteg mítoszoktól és mágiáktól egészen (ideiglenes) betetőzéséig, a mai „egzakt” tudományokig, a figyelmes vizsgálódás mégis úgy találja majd, hogy hajtóereje mindig ugyanaz maradt, s az emberi természet ugyanazon hajlandóságára vezethető vissza. Amennyiben joggal tekinthetjük ezoterikus tudásnak vagy „nagyobb tanultságnak”, mindezeket a vállalkozásokat a tétlen kíváncsiság sarkallja, az érdek nélküli hajlam a dolgokról való tudás megszerzésére s e tudás összefoglaló rendszerezésére. Az objektív cél az ismert dolgok elméleti megszervezése, logikai artikulációja, s ettől nem téríthet el semmiféle célszerűségi vagy kényelmi megfontolás, hanem hűnek kell maradni a valóság azon kánonjaihoz, amelyeket az adott kor elfogad. A valóságnak vagy az igazságnak ezek a kánonjai időről időre változnak, s tulajdonképpen az idők múlásával és a tapasztalatok változásával szakadatlanul módosulnak. A modern idők szokásai-

nak kialakulása során, de különösen a modern élet újabb szakaszaiban, az igazság kánonjait a vizsgálódó elmék számára alakító és újjáalakító tapasztalat egyre inkább a mechanikus artikuláció vonalát követi, s egyre kevesebb fenntartással fejeződik ki a mechanikus nyomás hatása alatt. Ezzel egyidőben a valóság kánonjai is mechanikus arculatot öltenek, elhanyagolják és fokozatosan használaton kívül helyezik az összes természetesebb próbát és mércét; amíg végül eljutunk odáig, hogy a modern ember közvetlen felfogásában a „valóságot” csaknem azonosítja a mechanikus tényekkel, az „igazolás” pedig a mechanikai kifejezésekben történő megfogalmazhatóságot jelenti. De ennek a valóságnak, amely körül a modern emberek vizsgálatait forognak, a végső próbája nem az emberi használatra történő mechanikai felhasználhatóság, hanem csak a mechanikusan meglevő tényszerűség.

Így aztán a modern civilizáció igen különös mértékben — a szűkebb értelemben vett — szellemi erők kultúrája, amely szemben áll az emberi természet érzelmi vonásaival. Teljesítményeit és fő érdemeit a tanultságnak ezen a területén találjuk, fő hibáit pedig másutt. A modern civilizált emberiség pedig a szenvtelen és elfogulatlan tudás e területén elért teljesítményeire a legnaivabban büszke, s reményeit magabiztosan ebbe veti. Az a fokozott figyelem, amely a tényszerű tudásban való jártasságra irányul, háttérbe szorítja az érzelmeibb és szellemibb jellegű erényeket, amelyek egykor első helyen álltak. Az emberi szellemnek ezek az érzelmi hullámai csak a múltban játszották a civilizált életáram első mozgatójának szerepét — legalábbis ezt vallják önhittén a kultúra modern szószólói. A modern technológiától és a dolgokkal együtt járó mechanikus felfogástól idegen a „régí rend” szelleme. Az egyház, az udvar, a katonai élet, a szalon ezeknek a régebbi és talán nemesebb erényeknek a laboratóriumai, és működési területei kiöregedtek és elavultak. A régi rend, a régi jó szokások jelentős része megfelelő korrekciók útján még mindig állja a sarat, s bizony szellemi „marad-

ványok” érzelmileg visszaemlékező törekvései még mindig életre galvanizálják ezt az archaikus apparátust. A törekvéseknek az az ereje azonban, amely egykor teljesen és lángolva áradt a hit, a divat, az érzelmek, a vitézség és a becsület kultuszaiba, ma legjobb esetben is csak annyit ér el, amennyit a ténszerűség összpontosított imádata lehetővé tesz.

A ténszerűség ezoterikus tudását valami önmagában érdekesként fogadták el, a törekvések önmagát igazoló céljaként, függetlenül attól, hogy milyen jelentősége van isten dicsősége vagy az ember java szempontjából. Az embereket kétségtelenül mindig hajtotta az a többé-kevésbé sürgető hajlam, hogy a dolgok nagy részével kapcsolatban különös magyarázatokat keressenek. A tétlen kíváncsiság fajunk öröklött vonása. A múltban azonban a felhasználhatatlan tudás ilyen, érdektől mentes keresése nagyjából és egészében nem volt a törekvések bevallottan jogos célja: legalábbis így állt a dolog a történelem azon újabb szakaszaiban, amelyeket a diákok rendszerint figyelembe vesznek. A tudásszomjat nyíltan csak akkor tartották tiszteletreméltónak, sőt makulátlannak, ha látszatra az emberek figyelmét időről időre lefoglaló egyik vagy másik gyakorlati érdeklődés céljait szolgálta. Újabban, az elmúlt néhány nemzedék életében azonban ez a tudás olyanannyira bevallottan „önmagában való céllá” lett, hogy „a tudás növelését és terjesztését az emberek között” ma szabadon a leghumánusabb és legérdemesebb munkának tartják, amelyről bármely felvilágosult közösségnek vagy a civilizáció bármelyik, közszellemtől áthatott barátjának gondoskodnia kell.

Többé nem kétséges az ilyen „növelés és elterjedés” célra vezető volta, mert már nem arról van szó, hogy vajon célra vezető-e a felvilágosult nemzetek körében; ezt tartják ugyanis annak a tetőpontnak, amely felé a civilizált emberek felfogása szerint a kultúra fejlődésének törekednie kell. Régóta ez lett a felvilágosult közvélemény mindennapi sablonos

ítélete. Ez a bevett feltételezés közhelyszerű meggyőződés-ként kapott helyet a népi tudatban; nagyjából ugyanabban a mértékben s ugyanakkor, amikor a rendszeres tudás tényyszerű jelleget öltött. Akár helyes, akár helytelen, a civilizált emberekben kezdett kialakulni az a vélemény, hogy a dolgok e tényyszerű tudása az élet egyetlen olyan célja, amely kétséget kizáróan igazolja önmagát. A modern civilizáció számára így semmi sem lehet szégyenletesebb, mint e modern tanulság kudarca, hiszen éppen ez a civilizált emberiség legértékesebbnek tartott szellemi tulajdona.

E nézet igazságáról tanúskodnak még a sötét hatalmak tisztjeinek hitvallásai is, amelyek arra törekszenek, hogy megrontsák és elzüllesszék a keresztény népeket. Fennkölt egyetértésben valamennyien egy olyan „kultúra” nevében tesznek esküt, amelynek egyedüli elidegeníthetetlen tartozéka ugyanez a tények feletti szellemi uralom. A reakció bajnokai ugyanakkor csak a tényyszerű tudás forrásaiból mérítve képesek folytatni züllesztő és pusztító hadjáratukat.

Más, az előbbiekhöz képest nagyra becsült értékeket is háttálon kívül helyeztek — ez történt a vallásos áhítattal, a politikai presztizzsel, a harckészséggel, a nemességgel, a pénzügyi kiválósággal, a javak bőséges fogyasztásával. De ezek az értékek csak akkor tűnnek halványnak, ha összehasonlítjuk őket azzal a nagyobb értékkel, amelyet az említett intellektuális vállalkozásoknak tulajdonítunk. Ezek és a hozzájuk hasonlóak viszonylag vesztek megbecsülésükből, mert az összehasonlítás során közönségeseknek és lényegteleneknek látszanak. Nem arról van szó, mintha ezeket az „alacsonyabb rendű” emberi értékeket, amelyek az emberi intellektus „alacsonyabb rendű” szintjeinek felelnek meg, elhanyagolták volna; egyszerűen „alacsonyabb rendűnek” tartják őket a tudásszomjjal összehasonlítva, s a civilizált emberiség többsége csak akkor vélekedik így, ha józanul elgondolkodik a dolgról, s talán ez is csak a mulékony jelenre érvényes. Az emberek még mindig elég lázasan keresik eze-

ket az elavult örömeket, valószínűleg szívesen terhelnék meg életüket ilyen önző célok kergetésével; a szenvtelen mérlegelés során s a megfontolt beismerés helyesbítése nyomán azonban kiderül, hogy ezek közül általában egyiket sem olyan fontos elérni. A legjobb esetben is az emberi gyengeségnek tett célravezető engedményeknek vagy védelmi rendszabályoknak tartják őket az emberi eltorzulás és a szerencse gazdasági ellen. E közönségesebb törekvések apologétáinak utolsó menedéke az az állítás, hogy csak ezekkel az eszközökkel szolgálhatók az értelem civilizációjának végső céljai. Az érvelést jogosan alakíthatjuk át ily módon: ahhoz, hogy végül istent szolgáljuk, az addig eltelt időben készségesen kell szolgálnunk az ördögöt.

Természetesen lehetséges, hogy csak időszaki átmenetet jelent az értelmi vállalkozások túlsúlya a nyugati népek civilizációjában, s végül ismét csak második helyre kerül a dolgok rendszerében — talán még gyorsan is, ha figyelembe vesszük a civilizáció küszöbön álló fordulatát —, pusztá esz-közzé válik egy olyan uralkodó cél vagy impulzus szolgálá-tában, mint a kérkedő hazafiság, a dinasztikus politika vagy a kereskedelmi arisztokrácia tenyésztése. Európának több nemzete már olyannyira előrehaladt ebben, hogy a háborús becsvágyakkal szemben kétségbe vonta a tudomány és a ta-nultság elsődlegességét; az amerikai közösség törekvései is megosztottnak látszanak: egyik oldalon a háború parancsnokainak szolgálatában álló hazafiság, a másikon a pénzügyek parancsnokainak szolgálatában álló kereskedelem. Mind ez ideig azonban minden effajta kulturális visszatérés szószólói biztosították felületes hitükről az érdek nélküli intellektuális tevékenység civilizációját, amelyet megpróbálnak alávetni különféle céljaiknak. Szükségesnek tartják az ilyen pro forma hűségnyilatkozatokat, s ez arra utal, hogy az értelem civi-lizációjába vetett hit még annyira érintetlen, hogy a reak-ciósoknak is békét kell kötniük vele.

Az értelem civilizációjának önigazolására vonatkozó köny-

nyed ténybeli feltevés arra utal, hogy az így kifejeződő jelenlegi hajlandóság biztonságos és hosszú tapasztalat gyümölcse. Hogy mi alapozza meg és fejleszti ki ezt a hajlamot a civilizált emberek vérmérsékletében, arra csak az intézményfejlődés eléggé bonyolult kérdésének felvetésével felelhetnénk, s ezzel itt nem foglalkozunk; de a modern korszak minden figyelmes kutatója számára elég nyilvánvaló e ténszerű szemlélet fokozatos előtérbe kerülése, a modern kereszténység eszményei között. Elképzelhető, hogy uralkodó divatjának a körülmények hirtelen megváltozása következtében vége szakad; létrejöttében azonban nem újonnan kitalált eszmék hirtelen beáramlása játszott szerepet — mint a vallásos megtérésnél —, nem is eddig idegen elemek felbukkanása az adott életvitelben; inkább fokozatos, nem szándékolt és alig észrevehető hangsúlyeltolódás következett be azon kulturális tényezők között, amelyek együttesen alkotják az érvényes életvitelt.

Azzal a folyamattal együtt, amelynek során a ténszerű tudás előtérbe került a civilizált élet eszményei között, hasonlóan öntudatlan változás következett be azoknak a személyeknek és intézményeknek a magatartásában is, akik, illetve amelyek e tudással foglalkoztak, valamint abban is, hogy általában hogyan értékeli őket a közösség. Ez ismét az intézmények fejlődésének, a bevett szokások autonóm változásainak kérdése; s itt is, mint egyéb esetekben, amikor fejlődnek és megváltoznak az intézmények, a változások legtöbbször vakon, spontánul következnek be anélkül, hogy szereplőik jól ismerték volna azokat a végső következményeket, amelyek felé a változások sora tarthatott. A bevett szokások újabb következményeinek irányát és végső következményeit csak akkor lehet valamiképpen megbízhatóan felmérni, ha már új elvek és mércék sorában szilárdultak meg. Az a fejlődés azonban, amely ilyen kiemelkedően értékes helyet biztosított a modern kultúrában a ténszerű tudásnak, különös mértékben nem szándékolt és előre nem látott volt; ugyanez

érvényes az iskolákra és az iskolák személyzetére is; e változások irányát és jelentőségét igen kis mértékben mérték csak fel, amíg folyamatban voltak, kétségtelenül azért, mert itt különösebb előzmények nélkül álló jelenségről, a megszokás egyáltalán nem megtervezett irányáról volt szó. A történelem semmi ehhez hasonlót nem jegyzett még fel. A történelmi múlt egyetlen korszaka sem alakította ki az irányítás sémáját ebben a kérdésben, s egyetlen történelmi nép tapasztalatai sem nyújtanak olyan kulcsot, amelynek alapján előzetesen meg lehetett volna ítélni a kultúra e sajátosan modern és nyugati szakaszának valószínű kialakulását és eredményét.

Az ezoterikus tanok változó rendszereiben, amelyek itt és ott, korábban és később felhívták magukra a figyelmet, újból és újból belekezdhettek a tényszerű tudás művelésébe, illetve kirándulhattak erre a területre; s ezeket semmiképpen sem tekinthetjük elhanyagolhatóaknak. De ezek nem jelentettek többet félbeszakadt kirándulásoknál — a modern felsőfokú tanultság szempontjából nézve. Semmiféle jelentős tettet nem hajtottak végre olyan intézmények létrehozásában, amelyek mindenfajta hátsó gondolat nélkül az érdek nélküli tudás fejlődését támogatják. A történelemben egyetlen olyan kulturális korszakot sem ismerünk, amely bevallotta az ilyen tudásszomjat tekintő fő és megkülönböztető jellemvonásnak. Ebből az elszigeteltségből sajnos az következik, hogy a modern szakaszt csak saját fényénél tanulmányozhatjuk; miután pedig a fejlődés mindeddig még nem ért el biztos betetőzéséhez vagy végéhez, nagy tere nyílik az ellentétes véleményeknek arról, hogy mi lesz feltételezett vagy jogos kimenetele, sőt arról is, hogy merre tart jelenlegi iránya.

A kormányzó tanácsok

... A régebbi amerikai egyetemek az alsóbb college-okból, az „undergraduate”-iskolákból* alakultak ki. A még élő emberek emlékezete csaknem töretlen szabályként tartja számon, hogy e felső amerikai iskolák kormányzó tanácsában nagyrészt papok ültek, s irányításukban is főleg a papi vagy legalábbis vallásos elképzelések játszottak szerepet azzal kapcsolatban, hogy mi a helyes és szükséges a tudás kérdéseiben. A dolgok ilyenén állása az amerikai közösség azon részének mély vallásosságát tükrözte, amely akkor nagy jelentőséget tulajdonított a felsőfokú iskoláknak. Egyben annak a történelmi ténynek is tükre volt, hogy a korai college-okat elsősorban az egyház számára történő papnevelésért hozták létre. Fejlődésük későbbi szakaszán, a közelmúltban a szemináriumok fő célja már nem volt ugyan vallási jellegű, de a papi elfoglaltságok még hosszú ideig kijelölték az általuk művelt oktatás megengedhető határait, így tehát továbbra is felügyeltek az iskolák tanterve és fegyelmezése felett.

A tudománypolitikának ez a szakasza már a múlté. Természetesen még mindig kellő tiszteletben részesítik a vallási illendőséget — az amerikai közösség egészében véve még mindig a legvallásosabb a civilizált országok között —, de ezt a tiszteletet a tudományos hatóságok részéről ma inkább az üzleti célszerűség, mint a vezető testületek vallásos meggyőződése, illetve papi vagy egyházi elfoglaltsága határozza meg. Inkább óvatos engedmény ez a világias igazgatóság részéről, amely figyelembe veszi az olyan emberek vallásos előítéleteit, akik nem tudnak jobbat ennél.

Pedig a papság uralmának szabálya valójában az amerikai egyetemek előtörténetéhez tartozik. Amíg érvényben volt ez a szabály, addig kevés olyan iskola volt — ha egyáltalán volt

* Olyan iskolák, amelyekben egyetemi tanulmányaikat még be nem fejezett diákok tanulnak. (A fordító)

ilyen —, amelyet valóban egyetemi szintűnek lehetett tartani. Igaz, a középiskolák nagy része, beleértve — már csökkenő számban — a kisebb college-ok nagyobb hányadát is, még mindig a papság felügyelete alatt áll; s ezeknek az iskoláknak a tudományos vezetői csaknem mindenütt egyházi posztokat töltenek be, s egyházi elfoglaltságokkal, nem pedig tudományos teljesítményekkel dicsekedhetnek. Ennek a ténynek azonban nem kell itt különösebb figyelmet szentelnünk, mivel ezek az iskolák kívül esnek az egyetemek területén, tehát kiesnek e vizsgálat hatóköréből is.

Az elmúlt nemzedék élete során, miközben az amerikai egyetemek a felsőoktatás szemináriumaiként sorakoztak fel, a kormányzó tanácsokban a papokat széleskörűen laikusokkal helyettesítették. Eléggé közismert e folyamatos szekularizáció, bár a régebbi intézmények között van néhány, amelynek alapítólevele feltételül szabja meg nagyszámú pap jelenlétét az igazgató tanácsban. Ez a szekularizáció teljesen összhangban áll a közösség általános, uralkodó érzelmi irányzatával, amit az is mutat, hogy milyen egyöntetű és kritikátlan helyesléssel fogadják. A papok helyébe üzletemberek és politikusok léptek; magyarul üzletemberek. Így hát az egyetemi politika kérdéseiben a korlátlan ellenőrzést ma végső soron üzletemberek végzik.

Ennek magyarázatakor előszeretettel említik azt az okot, hogy érezhetően tapasztalt üzletemberekre van szükség, akik foglalkozhatnak ezeknek az egyetemi testületeknek pénzügyi problémáival; a tipikus modern egyetem ugyanis olyan korporáció, amelynek jelentős tulajdona van, nagy összegek felett rendelkezik, ennél fogva sok és gyakran kényes pénzügyi érdeknek kell eleget tennie. Ugyanakkor veszélyhelyzetekben célszerű, ha számos gazdag ember azonosul a kormányzó tanáccsal, s az ilyen gazdag emberek rendszerint üzletemberek. Nyilvánvalóan azt hiszik, bár az nem tűnik ki, hogy pontosan mi e derűlátó hit alapja, hogy veszély esetén a tanácsok gazdag tagjaira számítani lehet, s vagyoniukat az egyetem

érdekében költik el. Mindenesetre úgy érzik, hogy a szegények és azok, akiknek nincs túl sok tapasztalatuk az üzleti ügyekben, nem valók e testületekbe. Ha valamilyen véletlen folytán ilyen, kellő pénzügyi képzettséggel nem rendelkező emberek alkotnák egy ilyen kormányzó testület többségét vagy akár csak jelentékeny kisebbségét is, akkor minden érdekelt és a tényeket felismerő személy bizonyos aggodalommal tekintené a helyzetet. Egyedüli kivételt azok az esetek jelentenek, amikor a hagyományok következtében a tanácsban jelentős számú pap foglal helyet:

„Ilyen nagy tisztelettel bánunk
azzal, mi ősi hagyományunk.”

A felsorolt okok kétségtelenül meggyőzően hangzanak azok számára, akik készek meggyőzetni ily módon magukat, mégis, ha elgondolkozunk róluk, akkor kevésbé lesznek nyilvánvalóak, mint első pillantásra. Az üzleti kormányzó tanácsok tulajdonképpen rendszerint kevésbé ellenőrzik az egyetem testületi ügyeit azon kívül, hogy irányítják és áttekintik a kiadások felosztását a különböző tudományos célok között, amelyekre a testület bevételeit felhasználják; röviden: ellenőrzik a kiadások költségvetését; ez annyit jelent, hogy pénzügyi hatalmuk gyakorlása nagyrészt kimerül annak meghatározásában: mit tehet, illetve mit nem tehet a rendelkezésre álló eszközökkel az egyetemet alkotó tudományos testület; pénzügyi felügyeletük tehát főleg abból áll, hogy beavatkoznak a tudományos munkába, amelynek érdemeit a kormányzó tanácsban helyet foglaló üzletemberek nem különösebben hívatottak eldönteni. Ami ezen kívül a testület befektetéseinek, jövedelmének és kiadásainak tényleges igazgatását illeti, minderről olyan állandó tisztviselők gondoskodnak, akik — s ennek így is kell lennie — az egyedüli és felelős intézői az ügyeknek. Rendszerint még a testület számláinak felülvizsgálatát is ilyen tisztviselőkre bízzák, akiknek közvetlen kapcso-

lata a kormányzó tanáccsal — ha egyáltalán van ilyen kapcsolatuk — csupán formális. A kormányzó tanács, illetve rendszerint ennek egy bizottsága azután formálisan áttekinti a testület pénzügyi tisztviselői és hivatali csoportjuk által annak rendje és módja szerint beterjesztett mérlegkimutatást és bizonylatköteget — olyan előzékeny felügyelet ez, amit legjobban az értékel, akinek valaha is módja volt betekinteni valamilyen nagy testület számláiba.

Ami pénzügyeit és azok megfelelő adminisztrálását illeti, a tipikusan modern egyetem mindenfajta veszteség vagy károsodás nélkül lemondhat bármilyen, gondnokokból, kormányzókból, kurátorokból vagy hasonlókból álló tanács szolgálatairól. Eltekintve attól, hogy milyen megoldhatatlan nehézségekbe ütközne egy ilyen rendkívüli javaslat meghallgatása, nem nehéz kimutatni, hogy az üzletemberekből álló kormányzó tanácsok bármely üzleti cél szempontjából rendszerint teljesen hasznavehetetlenek az egyetem számára. Sőt, ha eltekintünk azoktól a makacs előítéletektől, amelyek ennek ellenkezőjét hangoztatják, könnyen beláthatjuk, hogy a tanácsok semmilyen vonatkozásban sem járnak anyagi haszonnal; egyedüli tényleges funkciójuk ugyanis az, hogy olyan ügyekkel kapcsolatban avatkozzanak bele a tudományos igazgatásba, amelyek nem üzleti természetűek, amelyekhez nem értenek, s amelyek szokásos érdeklődési területükön kívül esnek.

A kormányzó tanácsok — a gondnokok, a kormányzók, a kurátorok, az önkormányzati testületek tagjai stb. — a papi uralom korszakának céltalanná vált maradványai; annak idején ugyanis feltehetően megvolt az a funkciójuk, hogy a tudományos személyzetet kényszerítették az ortodox nézetekhez és szertartásokhoz való alkalmazkodásra. Ebben az időszakban, mikor a felekezeti iskolák fenntartásához szükséges eszközöket a szegények gyülekezeteitől kellett megszerezni, e papi testületek feladata volt, hogy közönséges koldulással gyűjtsék össze azokat a pénzügyi alapokat, amelyekkel fe-

dezni lehetett a folyó kiadásokat. Amíg tehát a tanácsok főleg papokból álltak, bizonyos pénzügyi célokat szolgáltak; mióta azonban az üzletemberek léptek az egyházi személyek helyébe, s ezzel megváltozott a tanácsok jellege, azóta csak az a funkciójuk, hogy eredménytelenül beleavatkozzanak olyan tudományos ügyekbe, amelyeket nem értenek. Fennmaradásuk egyetlen okának az látszik, hogy meggondolatlanul tisztos engedményeket kívánnak tenni a testületi szervezet és ellenőrzés azon szokásainak, amelyek előnyösnek bizonyultak az üzleti életben, mikor az üzletemberek összefogtak, hogy korlátolt felelősségű részvénytársaságok kiaknázásával törekedjenek egyéni nyereségre.¹

¹ Sokat sejtető lehet egy olyan példa, amely megmutat valamit abból, hogy milyen mértékben és gyakorisággal teljesítenek pénzügyi szolgálatot az ilyen üzleties tanácsok. Igaz, e példáról aligha állíthatjuk, hogy hűséges illusztrációja a jelenlegi gyakorlatnak, mivel a szóban forgó tanács szokatlanul nagy felügyeletet gyakorolt egyetemének pénzügyei felett.

Egy jelentős birtokkal (amelynek értékét valamivel több, mint 30 millió dollárra becsülték) rendelkező egyetemi testületet szokásos formájú tanács kormányzott, plenáris döntési jogkörrel, a kooptáció alapján. A tanács vagy inkább a tanácsnak az a része, amely aktív érdeklődést tanúsított az egyetem ügyei iránt, gyakorlatilag a helyi üzletemberek csoportjából állott, akik a viszonylag nagy jövedelmű emberek előtt ismerős különböző vállalkozásokkal foglalkoztak, kiterjedt érdeklődést tanúsítottak a bankok és a kölcsönjegyzés természete iránt, ahol lényeges következményekkel jár a nagy hitelnyújtás és a jelentős alapok időleges felhasználása. A testület alapítólevele szerint a tanácsnak évenként be kellett számolnia az egyetem pénzügyeiről az állam kormányzójának; büntetést azonban nem helyeztek kilátásba, ha végül is nem készítenek ilyen beszámolót, bár bizonyos törvényes orvoslást kétségtelenül nyújthattak volna az érdekelt felek, például az egyetem tudományos irányítója. De azok nem terjesztettek be ilyen jelentést, s az egyetem úgy látszik nem tett lépéseket, hogy ilyen jelentést vagy bármilyen ezzel egyenértékű elszámolást kapjon. A fakultások állandó sürgetésére s bizonyos udvarias halasztás után, a tudományos vezető

Tény azonban, hogy a modern civilizált közösség vonakodik attól, hogy komoly érdekeinek képviselőjét ne vagyonos emberekre bízza, akik meggazdagodásukkal, illetve gazdagságuk biztosításával bizonyították alkalmasságukat a tudo-

vizsgálatot indított a testület pénzügyeiről, s ebből nagyjából a következő tények derültek ki:

A tanács vagy a helyi üzletemberek csoportja, akik a tanács működő többségét alkották, eléggé szoros és aktív felügyeletet gyakorolt a rábízott testületi alapok felett, részleteiben gondoskodott az alapok befektetéséről és a felettük való rendelkezésről — s mint a vizsgálat sejtette, bizonyos fokig saját pénzügyi előnyére. Ez azzal az eredménnyel járt, hogy a befektetések állandóan körülbelül 3%-os nyereséget hoztak (s inkább e szám alattit, mint felettit) abban az államban, amelyben a megfelelő biztosítékokkal ellátott befektetések a nyílt piacon rendszerint 6 és 8% közötti nyereséget hoztak. Ennek a nyereségnek megközelítőleg a fele (szemmel láthatólag körülbelül 45%-a) gyakorlatilag az egyetemi intézmény folyamatos felhasználására ment. Egyáltalán nem világos azonban, hogy miként rendelkeztek a fennmaradt összegről; bizonytalanul feltételezik ugyan, hogy kézben tartották, épületek emelésére és tatarozására gondolva. Az ily módon rendelkezésre álló jövedelemnek körülbelül a felét amortizációs alapként félretették, hogy jövőbeli felhasználásra halmozzák fel és úrrá legyenek a véletleneken; így, ami végül is az egyetemi intézmény kezében maradt a szükséges tudományos kiadások fedezésére, az körülbelül 1%-ot tett ki (vagy még kevesebbet) az összjövedelemből. A jövedelemnek ebből a végül is felhasználható részéből azonban ismét sajátos amortizációs alapot képeztek az egyetemi könyvtár későbbi felhasználása számára, amely — hadd jegyezzük meg — eközben nehéz helyzetbe került, mert nem tudta miből fedezni folyó igényeit. A tudományos intézményt így szükségképpen a szűkmarkú takarékos-ság alapján irányították, ami a jelenben hatástalanságot, tartósan pedig károkat okozott az egyetemnek.

Nem állítjuk, hogy a fenti számok és százalékarányok pontosak; de köztudott, hogy a pontosabb részletek kevésbé kedvező képet mutatnának.

Amikor feltárták ezeket az ügyeket (néhány személy érdeklődésének eleget téve), rosszízű sejtések terjedtek el, amelyek a tanács igazgatásának pénzügyi integritását érintették, de ezeket kétségtelenül

mányos ügyek irányítására.² Nem egyszerűen arról van szó, hogy érett megfontolás alapján a tapasztalt üzletembereket tartják az egyetem pénzügyi érdekei legbiztonságosabb és leghozzáértőbb gondnokainak. Az előnyben részesítés csaknem teljesen ösztönösen, a szokásos előítélet eredményének látszik. Nagyrészt annak a nagyfokú megbecsülésnek köszönhető, amelyben általában a gazdag embereket, különösen pedig az üzletileg sikeres gazdag embereket részesítik függetlenül attól, hogy ez a siker utal-e valamilyen sajátos képességre az oktatási intézmények irányítása tekintetében. Az üzleti sikert közös megegyezéssel, s teljesen kritikátlanul még olyan ügyekben is a bölcsesség perdöntő bizonyítékának tartják, amelyeknek semmi közük az üzleti ügyekhez. Ezért magától értetődőnek számít, hogy az üzletembert kell előnyben részesíteni annak az intellektuális vállalkozásnak irányításában és ellenőrzésében, amelynek elvégzésére létrehozták az egyetemeket, s rájuk kell bízni azt is, hogy gondoskodjanak az egyetemi testület pénzügyi jólétéről. S az üzletemberek, telve azzal a naiv hittel, hogy az üzleti siker „minden problémát megold”, készek elfogadni a felelősséget, s bíznak abban, hogy teljes belátásuk lehet olyan ügyekben, amelyekben nem különösebben járatosak. Jelenleg ez az eredménye a kormányzó tanácsok újabb keletű és folyamatos szekularizációjának. Az oktatás székhelyeinek ügyeibe való végső belátást olyan emberekre bízzák, akik képességeiket a felsőokta-

mellőznünk kell, mivel csupán a rosszakarat bizonytalan kifejeződései. Ugyanezt kell mondanunk arról az állításról is, hogy esetleg érdekeken alapuló „összepaktlás” folyt a tudományos vezető és a tanács aktív tagjai között. Ez utóbbiak „mindannyian tiszteletreméltó emberek” voltak, nagy hírnévnek örvendtek a közösségben, s úgy ismerték őket, mint bölcs és sikeres személyeket saját üzleti vállalkozásaikban.

² Lásd: *The Instinct of Workmanship*, VII. fejj., 343—352. o.

tással semmiféle kapcsolatban nem álló munka terén bizonyították.³

Az amerikai egyetemek helyzete szempontjából jelentős — s ezért fel kell hívnunk rá a figyelmet —, hogy az ország üzletemberei osztályként tekintve eléggé konzervatív gondolkodásúak. Aligha van még egy olyan, akárcsak csekély értelemre és vállalkozó szellemre igényt tartó közösség, amelynek üzleti szellemére ennyire a kvietizmus, az óvatosság, a kompromisszumos hajlam, a „lepaktálás” és a csűrés-csavarás lenne jellemző. Nem mintha hiányozna ebből a közösségből a vállalkozó szellem vagy a nyugtalanság, de a meghatározó körülmények szelekciós hatása folytán az e szellemmel megáldott embereket kizárják az üzleti élet irányításából, s így nem tartoznak a sikeres üzletemberek azon osztályához, amelyből a kormányzó tanácsok verbuválódnak. Az amerikai feltalálók talán típusuk átlagánál is merészebbek és ötletesebbek, de már közhellyé vált, hogy e feltalálók szegényen halnak meg; képviselőiket sem találjuk meg a szóban forgó tanácsokban. Az amerikai mérnökök és technikusok éppolyan jók és hatékonyak, mint sorstársaik más országokban; mint

³ Egy mellékes okot nem hagyhatunk figyelmen kívül, mikor a tanácsok e szekularizációjának okát keressük, s azt a sajátos színezetet, amelyre a szekularizáció révén tettek szert. Minden olyan közösségben, amelyben nagy becsben tartják a gazdagságot és az üzleti vállalkozást, nemcsak meghajolnak a gazdag üzletemberek akarata előtt, hanem valamilyen motívum alapján támogatásukat is keresik. Ugyanakkor, ha valakit bevásáztatnak az egyik ilyen tanácsba, annak tiszteletreméltó megkülönböztetésként nagy az értéke. Az ilyen megválasztásra vagy kinevezésre ezért gyakran hiúságból törekszenek, s ez egyben kényelmes eszköz a gazdag köztisztviselő jóakaratainak elnyerésére is.

Hozzá kell tennünk, hogy a nagy alapok feletti, belátáson alapuló ellenőrzés, amely a tanács tagjainak kezébe kerül, itt-ott pénzügyileg jövedelmező számukra, úgyhogy a hivatal mind üzleti vállalkozásként, mind presztízs tekintetében vonzó lehet. Nem teljesen ismeretlenek az ilyen példák, bár feltehetően kivételesek.

osztály azonban nem halmoznak fel elég gazdagságot ahhoz, hogy helyet foglalhatnának bármely önmagát becsülő egyetem irányító tanácsában, s még a „biztonságos és egészséges lelkiületű” üzletember mérsékelt rangjára sem tarthatnak igényt. Az amerikai felfedezők, talajkutatók és úttörők megütik a vakmerőség, az eszesség, a merészség és a kitartás szokásos mércéjét; gazdagság azonban nem halmozódik fel kezükben, s általában azt mondják mind róluk, mind az újakról, hogy még saját pénzügyeik intézésére sem alkalmasak; aligha kell emlékeztetnünk arra, hogy sem őket, sem képességeiket nem hasznosítják e kormányzó testületek tanácskozásaiban. A gazdagság és a felhasználható eredmények, e vállalkozó szellemű és merész amerikaiak törekvéseinek gyümölcsei rendszerint azon honfitársaik javát szolgálják, akiknek megadatott a „figyelmes várakozás” „biztos és egészséges” szelleme — az óvatosság, a „lepaktálás” és a csűrés-csavarás. Keresetlen, de bevett amerikai mondás az, amely szerint „a csendes disznó eszi meg a moslékot”.

Ugyanúgy, mint másutt, de nagyobb mértékben és nyomatékosabban, üzleti sikerre és a vele járó tiszteletre csak úgy tehetünk szert, ha valamit kapunk semmiért. Hacsak valami közbe nem jön, s a törvényes kereteken belül maradunk, akkor ilyenfajta hasznot csak a várakozás játéka és a defenzív taktika révén remélhetünk, hacsak nem folyamodunk a ravaszság és a csűrés-csavarás stratégiájához. Nos úgy esett, hogy az elmúlt évszázad folyamán az amerikai körülmények különösen kedvezőek voltak a türelmes és körültekintő ember számára, aki inkább vár, mint dolgozik; s ebben az évszázadban alakultak ki s váltak a közösség közvéleményének részévé az üzleti viselkedés és az üzleties tehetség jelenlegi hagyományai és mércéi. Amerika a szabad és bőséges erőforrások földje; ha ezt a gazdaságelmélet nyelvére fordítjuk, annyit jelent, hogy egyben a spekulációs értékelkedés földje is. Bármerre fordult a vállalkozás és az ipar, nagy és tág lehetőségek nyíltak azok számára, akik elég türelmesek és ravaszok

voltak ahhoz, hogy belekerüljenek a spekulációs értékelkedés e változatos áramlatába, s meg voltak áldva a megtartóztatás képességével. Ha félretesszük az üzlet apológétái által serényen terjesztett illúziókat a közösségi szellemről és a szorgos hasznosságról, akkor rögtön látjuk majd, hogy az ország híresen nagy vagyonainak jó része innen származik; s ugyanígy csak érzelmeinket sérti, ha megerősítjük azt a nézetet, hogy innen ered a birtokos amerikaiak üzleti közössége a helyes és becsületes élet általa kialakított kánonjaival együtt.

Általános vélemény, hogy a modern ízlés méltatlanul kommercializálódott azáltal, hogy az üzleti elvek alapján megszervezett közösség szükségképpen töretlen figyelmet szentel az árak, a haszon és a veszteség kérdéseinek, s hogy a kiválóság pénzügyi mércéit szükségtelenül szabadon és végérvényesen fogadják el és alkalmazzák. Teljességgel azonban alig fogják fel azt a tényt, hogy az érdem és a hatékonyság pénzügyi mércéit rendszerint éppúgy alkalmazzák az emberekre, mint a dolgokra, mégpedig alig kevésbé szabadon és végérvényesen. Azt az embert, aki saját hasznának szem előtt tartásával tántoríthatatlanul átadja magát a pénzügyeknek, s aki hagyományosan és óvatosan ügyel a nagy lehetőségek megragadására, nemcsak pénzügyi sikeréért, s e siker vonatkozásában becsülik, hanem rendszerint általában is többre tartják, mint különösen bölcs és egészséges személyt. Nemcsak a pénzügyekben tisztelik bölcsként és egészségesként, hanem bármely olyan kérdés kapcsán is, amelyekben esetleg véleményét nyilvánítja.

Alig néhány emberöltővel azelőtt, hogy a civilizáció jelenlegi pénzügyi korszaka ilyen uralkodó szerephez jutott, s mielőtt még ezeknek a civilizált közösségeknek az átlagembere elvesztette volna istenfélelmét, ugyanilyen széles körű és szolgálalkú tiszteletben és megbecsülésben részesítették a papságot és a papság nézeteit; akkoriban ugyanis a népfelfogás szerint az egyházi emberek járatosak voltak mindazon

kérdésekben, amelyek számot tartottak a kor átlagemberének érdeklődésére. Sőt az emberi lélek megváltása akkoriban éppolyan komoly és fáradhatatlan gondoskodás tárgya volt, mint amilyen ma kereskedelmi fizetőképessége. A kor sikeres papjának képzett hatékonysága a szellemi és egyházi ügyek vitelében olyan presztízzsel járt kortársai között, amely világi ügyekben is nagy és kétségbevonhatatlan súlyt kölcsönzött nézeteinek, döntéseinek és elfogultságainak; mind a maga, mind embertársai szemében ő volt a bölcs, egészséges és jóakarató ember típusa. Más korokban és más kulturális feltételek mellett ugyanígy foglalta el a harcoló ember az első helyet a többiek megbecsülésében, s ugyanígy meghajoltak akarata előtt olyan kérdésekben, amelyek foglalkozását érintették, de olyanokban is, amelyek nem.

Nos az üzleti közösség hitét irányító kemény és megingathatatlan aforisztikus bölcsességben benne foglaltatik az a meggyőződés, hogy a tanultságnak semmi haszna sincs az üzletben. Ezt a meggyőződést továbbá alátámasztja és színezi az a — átlagos üzletemberek által bizonyos mértékig kételkedve, de éppen ezért makacsul vallott — tan, hogy aminek nincs haszna az üzletben, annak semmi haszna sincs. A jelentősebb üzletemberek közül többen óvatosan és hangsúlyosan beszélnek arról, hogy a felsőfokú tanultság inkább akadályt, mint segítséget jelent az üzleti siker szempontjából;⁴ különösen azok számára, akiknek az jut osztályrészül, hogy közepes méretű és átlagos körülmények között folyó üzleti vállalkozásba kezdjenek. Közismert, hogy ugyanez a szemlélet uralkodik általában az üzleti közösségben. Mint számos ilyenfajta kijelentés mutatja, mikor ezek az emberek így ítélik meg a dolgot, akkor valószínűleg nem annyira a tulajdonképpeni felsőoktatást tartják szem előtt, hanem azt a csekély előzetest, ami a college-ok tanmenetében testesül meg — az átlá-

⁴ Lásd pl.: R. T. Crane: *The Futility of All Kinds of Higher Schooling*, különösen az I. rész IV. fejezetét.

gos üzletemberek ugyanis nem eléggé járatosak ezekben az ügyekben ahhoz, hogy ismerjék a különbséget, vagy tudják, hogy különbség van college és egyetem között. Más dolgokkal vannak elfoglalva.

Igaz, azok az emberek, akiknek felfogását az a kívánságuk színezi, hogy az iskolákat az üzleti közösség jóakarátába ajánlják, úgy vélik, van alapjuk azt hinni, hogy az egyetemi képzés vagy inkább az „undergraduate”-iskolák képzése alkalmassá tesz az üzleti pályafutásra, különösen pedig a nagyobb üzleti vállalkozásokra. Rendszerint azonban apologetikus tónusban beszélnek, s enyhítő körülményeket emlegetnek; valójában elismerik a dolgot, miközben nagyon hajlanak a probléma oly módon történő elkerülésére, hogy kiegészítő és mellékes megfontolásoknál időznek, amelyek lényegében nem érintik az üzleti ügyek vitelével kapcsolatos nevelt képességek kérdését.⁵ Az apologeták a felsőoktatásnak az üzleti sikerrel kapcsolatos vitathatatlan talajáról rendszerint az „undergraduate”-tanmenet védhetőbb talajára helyezkednek, s ezt bevezetésnek tekintik azokhoz a társadalmi örömhöz, amelyek a sikeres üzletemberre várnak; s amennyiben a nevelés és az üzlet témájára korlátozódnak, erőfeszítéseiket általában arra fordítják, hogy az egyetemen belüli vagy kívüli hivatásos és technikai iskolák által nyújtott képzés üzleti haszna mellett érvelnek. Állításuknak van is alapja, amennyiben „egyetemi képzésen” (csalárd módon) olyan gyakorlati tudásterületeken (jog, politika, könyvelés stb.) való képzést értenek, amelynek csak a non-sequitur következté-

⁵ R. T. Crane: i. m., különösen I. rész II., III. és VI. fej. Lásd továbbá: H. P. Judson: *The Higher Education as a Training for Business*, ahol a helyzetről tipikusan közhelyszerű és prózai leírást kapunk, de itt a „felsőoktatás” egyszerűen az „undergraduate”-tanmenetet jelenti. Lásd még: *A Symposium on the value of humanistic particularly classical, studies as a training for men of affairs*, a *Proceedings of the Classical Conference at Ann Arbor* c. kötetben, Michigan, 1909. április 3.

ben van helyük az egyetem határain belül. S e nézetek szószólói rendszerint — s ennek jelentősége van — egyben úgy buzgólkodnak állításuk igazolásán, hogy javasolják: jelentősebb mértékben vezessék be e „gyakorlati” tárgyakat az oktatás menetébe.

A tények közismertek és kevés teret engednek a helyzet érdemeivel kapcsolatos szörszálhasogatásra. Különösen egyértelműen döntenek a tények Amerikában a self-made üzletember, s ugyanakkor a legtökéletesebben idomított létező üzleti közösség szülőföldjén. Az amerikai üzleti közösség nagyon jól megvan a felsőoktatás nélkül, s teljes mértékben érzi, hogy a felsőoktatás nem üzleti vállalkozás.

Jó szabály működik azonban mindkét irányban. Ha a tudományos képzés, amit még szegyenkezés nélkül a felsőfokú tanultsághoz sorolhatunk, alkalmatlanná teszi az embereket az üzleti hatékonyságra, akkor annak a képzésnek, amely az üzleti tapasztalatok eredménye, szintén alkalmatlanná kell tennie az embereket a tudományos tevékenységre, s még kifejezetten az ilyen kutatások felügyeletére. Ez utóbbi állítás részletes bizonyítása nem kevésbé bő terjedelmű és nem kevésbé egyértelmű, mint az előbbié. Ha a felsőfokú tanultság összeegyeztethetetlen az üzleti ravaszsággal, akkor az üzleti vállalkozás ugyanezért összeegyeztethetetlen a felsőfokú tanultság szellemével. Sőt a törvényes foglalkozások körén belül e kétfajta törekvés, s a mindegyikükhöz tartozó lelkiület olyan kevésbé érintkezik egymással, amennyire csak lehet. Ők alkotják a modern kultúra két szélső végpontját, bár mindkettő egyúttal belsőleg hozzátartozik és nélkülözhetetlen a modern civilizációhoz. Bármelyikük kimetszésével vagy komoly megcsonkításával olyan felfordulás következne be a nyugati civilizációban, ami felérne egy forradalommal.

A mérnökök és az árrendszer*

A műszaki szakemberek** és a forradalom

Elméleti állhatatosságuk és a hagyományhoz való hűségük folytán diplomás közgazdászok rendszerint olyan racionális berendezkedésként írják le az üzleti vállalkozást, amelynek feladata az ország ipari rendszerének irányítása és a javak teljes és méltányos elosztásának biztosítása a fogyasztók között. Nem szükséges vitába szállnunk ezzel a nézettel. He-lyénvaló azonban az a fenntartás, hogy az ország ipari rendszerének irányítása szempontjából, a háttérben maradó (*absentee*) tulajdonoson alapuló üzleti vállalkozásnak vannak bizonyos fogyatékokosságai; s e jó öreg berendezkedés fogyatékokosságai kezdik felhívni magukra a figyelmet. Amióta a gépi ipar uralkodó lett ebben az ipari rendszerben, üzleti irányításának fogyatékokosságai folytonosan csorbították erényeit. Ennek az irányítási rendszernek az élén kialakulása idején az ipari felszerelés tulajdonosai álltak, érettebb éveire azonban a háttérben maradó tulajdon olyan rendszerévé vált, amelyet kvázi felelős pénzügyi személyek irányítanak. Míg kezdetben

* *The Engineers and the Price System* c. munka V. és VI. fejezetéből: *The Technicians and Revolution*.

Megjelent: *The Portable Veblen* (Szerk.: Max Lerner; The Viking Press, New York, 1958) c. kötetben (438—465. old.).

** A *technician* kifejezést *műszaki szakembernek* fordítottuk (*A kiadó*).

olyan ipari közösség volt, amelynek középpontjában nyílt piac állott, addig érett formájában a Szerzett Érdekek közösségévé vált, amelynek szerzett joga, hogy magasan tartsa az árakat a zárt piacon kialakuló csekély kínálat révén. Nem túlzás azt állítani, hogy a javak és szolgáltatások termelésének és elosztásának a háttérben maradó tulajdon ügynökségén keresztül történő ellenőrzése nagyjából és egészében fogyasztékoságok kusza összevisszaságává vált. Célunk szempontjából, vagyis ha bármilyen forradalmi változás valószínű esélyeit tartjuk szem előtt, ez az összevisszaság jellemzi a Szerzett Érdekek uralmát; ennek a rendnek az őrizői most úgy vélik, hogy uralmukat egy bolsevik természetű népfelkelés veszélyezteti.

Ami pedig az országnak ezen az üzleti vonalon mozgó ipari rendszerét illeti, az a technikai igazgatás átfogó és kiegyensúlyozott rendszere. Az ilyen modern — gépi, specializált, sztenderdizált, nagy mennyiségben termelő — ipar igen termelékeny, feltéve persze, hogy eleget tesznek működése szükséges feltételeinek. A termelékeny iparnak e jól meghatározott technikai szükségletei az ipar fejlődésével egyre szigorúbbakká válnak. Ez a gépi ipar egyre nagyobb mértékben és egyre sürgetőbben merít a természet technikai erőforrásaiból, s szükségképpen egyre több és több olyan anyagot használ fel, amit a legkülönbözőbb földrajzi területekről szerez be a nemzeti határok és a hazafias konfliktusok akadályainak ellenére. A gépi technológia ugyanis személytelen és szenvtelen, s célja egyszerűen az emberi szükségletek kielégítése anélkül, hogy félelemmel vagy tisztelettel közeledne egyes személyekhez, kiváltságokhoz vagy politikai irányvonalakhoz. Példátlan ipari rendszert hoz létre — az elvégzendő munka mechanikusan kiegyensúlyozott és összefüggő rendszerét, s e rendszer működésének elsődleges követelménye a munkafolyamatok pontos és értelmes koordinálása, s a mechanikai erők és anyagok ugyanolyan pontos elosztása. Mindennek az alapja és hajtóereje az a nagymértékben sze-

mélytelen és teljességgel üzletietlen jellegű technológiai tudáshalmaz, amely szoros kapcsolatban áll az anyagi tudományokkal, s mindenkor szabadon merít belőlük. E tudáshalmaz szigorúan specializált, vég nélkül részeire bontható, s magába foglalja az empirikus tények minden területét.

Ilyen rendszere van annak a termelőmunkának, amely az ipari forradalom nyomán alakult ki, s amelynek szabad és teljes működésétől függ valamennyi civilizált ország mindennapi anyagi jóléte. Bármely hiba vagy akadály a műszaki irányításban, a technikán kívüli megfontolások mindenfajta betolakodása, minden kudarc vagy elakadás elkerülhetetlenül s aránytalan módon hat vissza a kiegyensúlyozott egészre, és aránytalanul nagy nélkülözést okoz mindazon népeknek, amelyeknek termelő ipara belekerült a rendszer áramába.

Ebből következik, hogy azok a tehetséges, képzett és tapasztalt műszaki szakemberek, akik ma rendelkeznek a szükséges technikai információkkal és tapasztalattal, elsődleges és nélkülözhetetlen tényezők az ország termelő ipara mindennapos működésének. Valójában ők alkotják az ipari rendszer vezérkarát, bármilyen formális tiltakozást jelentsen be ez ellen a törvény vagy a hagyomány. Az „ipar kapitányai” még mindig kérkedhetnek azzal, hogy a kiválóság, a törvény és a szokás az ő igényeiket támogatja, de valójában már nincs technikai értékük.

Ezért Amerikában és bármely más iparilag fejlett országban a forradalmi átalakulás kérdése a gyakorlatban annak a kérdése, hogy mit fog tenni a műszaki szakemberek céhe. Ez valójában annak a kérdése, hogy az ország iparának irányításában megnyilvánuló hatalom és felelősség a pénzügyi emberek kezéből — akik a Szerzett Érdekek szószólói — átmegegy-e a műszaki szakemberek kezébe, akik viszont a működő ipari rendszert képviselik. Nincs olyan harmadik párt, amely elfogadható ajánlatot tehetne, vagy amely képes lenne igazolni igényeit, amennyiben tenne ilyen ajánlatot. Amíg érintetlenek maradnak a háttérben maradó tulajdon szerzett

jogai, addig a pénzügyi hatalmak — vagyis a Szerzett Érdekek — továbbra is saját profitjukra használják fel az ország ipari erőit. Mihelyt ezek a szerzett jogok másnak adják át helyüket, az emberek anyagi jólétének ellenőrzése a műszaki szakemberek kezébe kerül. Nincs harmadik párt.

Ha tehát Amerikában van esély valamifajta szovjet megjelenésére, akkor ez a Műszaki Szakemberek Szovjete lesz. S a Szerzett Érdek Őrizőinek, valamint a háttérükben álló jó polgároknak a megnyugtatóására kimutatható, hogy Amerikában legjobb esetben is csak távoli esély van valamifajta Műszaki Szakemberek Szovjetének megjelenésére.

Igaz, ameddig nem következik be ilyen alapvető változás, addig bizonyosan számíthatunk arra, hogy folytatódik és fokozódik a szegény és a zavar, a nehézségek és a véleménykülönbségek, a munkanélküliség és a nélkülözés, a személyek és a tulajdon pazarlásának és bizonytalanságának rendszere — amit a Szerzett Érdekek uralma az üzleti életben már nagyon is ismerőssé tett minden civilizált nép számára. A háttérben maradó tulajdon szerzett jogai azonban még mindig integráns részét alkotják a lakosság érzelmeinek, és még mindig a köztársaság védőbástyájának számítanak; még mindig biztos állíthatjuk, hogy a Műszaki Szakemberek Szovjete jelenleg nem fenyegeti a Szerzett Érdekeket Amerikában.

A bevett szokás következtében a műszaki szakemberek, a mérnökök és az ipari szakértők ártalmatlan és engedelmes emberfajt alkotnak, egészében jól tápláltak s bizonyos fokig béketűrően elégedettek azzal a „teli csajkával”, amit a Szerzett Érdekek tisztjei elérhetővé szoktak tenni számukra. Igaz, hogy ők jelentik a nélkülözhetetlen vezérkarát annak az ipari rendszernek, amely a szerzett érdekeket táplálja; de legalábbis mind ez ideig csak annyiban volt beleszólásuk az ipari rendszer tervezésébe és irányításába, amennyiben a pénzügyi emberek fizetett alkalmazottai voltak. Mind ez ideig gondolkodás nélkül elégedtek meg az aprómunkával. Anélkül, hogy különösebben megértették volna saját helyzetüket, fenntar-

tás nélkül végeztek bér munkát a Szerzett Érdekek számára; különösebb gondolkodás nélkül szabadon az ipar kapitányai obstrukciós taktikájának rendelkezésére bocsátották magukat és technikai erőiket, s az a képzés, amelynek révén műszaki szakemberek lettek, mindvégig csupán speciális kiterjesztése volt annak a technológiai tudásnak, amelyet a múltban az egész közösség halmozott fel.

Igaz marad azonban, hogy mind ők, mind drága pénzen vásárolt tudásuk a módszerekről és eszközökről — amiért a nagy árat a háttérükben élő közösségnek kellett megfizetnie — annak az ipari építménynek a pillérei, amelyben továbbra is a Szerzett Érdekek laknak. Állandó és szakadatlan felügyeletük és irányításuk nélkül az ipari rendszer egyáltalán nem működhetne, pedig könnyen beláthatjuk, hogy a jelenlegi üzleti ellenőrzés megszüntetése csak megkönnyebbülést és hatékonyabb működést jelenthetne e rendszer számára. A műszaki szakemberek nélkülözhetetlenek az ilyenfajta gépi termelő ipar szempontjából, a Szerzett Érdekek és háttérben maradó tulajdonosaik azonban nem. A Szerzett Érdekek és háttérben maradó tulajdonosaik nem nélkülözhetik a műszaki szakembereket, mert nélkülük nem lenne ellenőrizhető és felosztható ipari termelés. A Szerzett Érdekek és háttérben maradó tulajdonosaik egyedüli anyagi következménye a műszaki szakemberekre és munkájukra viszont az, hogy kívülről beavatkoznak és akadályokat állítanak.

Ebből következik, hogy az összes iparilag fejlett nép anyagi jóléte ezeknek a műszaki szakembereknek a kezében van; ha ők is így látják, összefognak, és létrehozzák az ország iparának önmagát irányító vezérkarát, miközben felfüggesztik a háttérben maradó tulajdonosok tisztjeinek beavatkozását. Stratégiailag már olyan helyzetben vannak, hogy átvehetik a vezetést, és saját vezetési módszereiket érvényesíthetik, mihelyt valamennyien vagy döntő többségük megérti saját hatásukat, és közös megegyezésre jutnak a cselekvési tervet illetően.

Jelenleg azonban bizonyosan nem várható, hogy a műszakiak így használják józan eszüket. Ettől ma még nem kell tartani. A műszaki szakemberek egészében véve „biztos és egészséges” társaságot alkotnak; meglehetősen kommercializálódtak, különösen az idősebb nemzedék, amelynek tekintélye és meggyőző ereje van, s amelyre a mérnökök ifjabb nemzedékei általában olyan tiszteletteljesen hivatkoznak, hogy ez megnyugtathatja az állam minden jó polgárát. S ebben rejlik a szerzett érdekek jelenlegi biztonsága s a bolsevizmussal és hasonlókkal való rémisztgetés egész ostobasága. A műszaki szakemberek teljes szívvel való működése ugyanis éppolyan nélkülözhetetlen lenne mindenfajta tényleges változtatáshoz, mint amennyire nélkülözhetetlen a fennálló rend megőrzéséhez — ha töretlenül szolgálják a szerzett érdekeket.

Ennek a tudománynak az a célja, hogy objektíven kimutassa: a fennálló körülmények között nem kell tartanunk attól és nem is reménykedhetünk abban, hogy olyan tényleges forradalmi átalakulás következik be Amerikában, amely megdönti a fennálló rendet és megfosztja pozícióitól azokat a szerzett érdekeket, amelyek ma ellenőrzésük alatt tartják az ország ipari rendszerét. Egy korábbi tanulmányban azzal érveltünk, hogy egy ilyenfajta átalakulás csak az ország műszaki szakembereinek kezdeményezésére és irányításával kezdődhetne, amennyiben összpontosított terv alapján közös cselekvésre szánják el magukat. Közismert, hogy mind ez ideig nem történt ilyenfajta kezdeményezés, s arra sincs bizonyítékunk, hogy a műszaki szakemberek ilyesmire gondolnának. Még mindig állhatatosan lojálisak — s ez valamivel több, mint a felbérelt ember lojalitása — a kereskedelmi profit és a háttérben maradó tulajdon fennálló rendjéhez. S az összpontosított cselekvés olyan tervét, ami a szóban forgó vállalkozáshoz szükséges lenne, nem lehet egy-két nap alatt elintézni.

Bármely cselekvési tervnek, amely reménykedhet abban, hogy megfelelően eleget tesz az ügy követelményeinek, szük-

ségképpen azon műszaki szakemberek érett döntéséből kell származnia, akik képesek egy ilyen vállalkozást kezdeményezni. Ehhez annak a sok ezer technikailag képzett embernek az együttműködésére van szükség, akik különböző iparágakban szétszórta működnek az egész ország területén. A tervnek elég alaposan fel kell térképeznie az ország ipari erőit; továbbá kivitelezhető szervezeti sémákat kell létrehoznia, amelyek viszonylag részletesen magukba foglalják az ország iparát, az energiaforrásokat, a nyersanyagokat és a munkaerőt; végül meg kell nyernie a szállításban, a bányászatban és a nagyobb gépipari ágakban működő szakemberek erőteljes támogatását. Ezek olyan követelmények, amelyek elengedhetetlenek az effajta vállalkozás kezdeményezéséhez egy Amerikához hasonló ipari országban; s mihelyt ezt emlékeztünkbe idézzük, felismerjük, hogy jelenleg agyrém félni attól, hogy ténylegesen ilyen irányú átalakulás következik be. Így hát tulajdonképpen a kétség minden árnyéka nélkül leszögezhetjük, hogy a háttérben maradó tulajdon egyelőre még biztonságban van.

Azért, hogy végérvényesen és objektíven kimutassuk, milyen távoliak az esélyei egy ilyen természetű vállalkozásnak, foglaljuk össze, hogy milyen fő irányokat kellene vennie egy ilyen összpontosított cselekvési tervnek, s szükségképpen milyen lesz az a szervezet, amely egyedül reménykedhet abban, hogy a szerzett érdekek és a háttérben maradó tulajdonosaik végleges lemondása vagy tulajdonfosztása után átveheti az ipari rendszer irányítását. Mellékesen jegyezzük meg, hogy itt mindig a szerzett érdekekről való önkéntes, bár vonakodó lemondást, nem pedig erőszakos jogfosztásukat tekintjük olyan eseménynek, amely a belátható jövőben meglehetősen valószínűséggel bekövetkezhet. Ne okozzon meglepetést, ha azt találjuk, hogy bizonyos értelemben önmagukat távolítják el, s akarataik ellenére engednek szabad folyást a dolgoknak, miután már nem képesek ellenőrzésük alatt tartani az ipart. Valójában már a jelenlegi nehéz helyzetben is eléggé

bebizonyították, hogy képtelenek gondoskodni az ország anyagi jólétéről — pedig végül is csak ezen az alapon tehetik elfogadhatóvá igényüket szerzett jogaikra. A lemondás megtárgyalására ugyanakkor több helyről befutott már bizonyos kezdeti ajánlat. Így tehát a háttérben maradó tulajdon fennálló rendszerének egyik vagy másik szinten történő megszüntetése már nem tekinthető tisztán elvont újdonságnak. Ezért jelen érdeklődésünkre is számot tarthat annak objektív vizsgálata, hogy milyen szervezetnek kell átvennie azt az ellenőrzést, amelyet ma a szerzett érdekek gyakorolnak — jövőbeli lemondásuk esetén — függetlenül attól, hogy ennek milyen jelentősége van azon eldöntetlen kérdés szempontjából, amely a háttérben maradó tulajdon fennálló rendszerének valamifajta erőszakos szétzúzásával kapcsolatos.

Magától értetődik, hogy az eljövendő igazgatás hatalma és kötelességei, főleg — talán teljesen — technikai természetűek lesznek; hiszen azért veszi át az ellenőrzést, hogy a közösség anyagi jólétét az ország ipari rendszerének megfelelőbb irányítása útján intézze. Hozzátehetjük, hogy még abban a váratlan esetben is, ha az elképzelt átalakulás kezdetben a régi rend híveinek fegyveres ellenállásába ütközne, igaz marad, hogy az eljövendő igazgatás feladatai főleg technikai jellegűek lesznek; a háborús műveletek ugyanis ma lényegében technikai ügyek mind a közvetlen ellenségeskedések során, mind az anyagi támogatás és ellátás ennél is sürgősebb munkájában.

Az eljövendő ipari rend rendeltetése az, hogy kijavítsa a régi hibáit. Az eljövendő igazgatásnak ennél fogva az ipari irányítás azon pontjaira kell összpontosítania figyelmét, amelyeken a régi rend a legszembetűnőbben kudarcot vallott, vagyis a források megfelelő elosztására és a rendelkezésre álló felszerelések és munkaerő ebből következő teljes és eléggé arányos felhasználására; továbbá, a pazarlás és a felesleges munka elkerülésére, a fogyasztóknak javakkal és szolgáltatásokkal való méltányos és elégséges ellátására.

Nyilvánvaló, hogy az eljövendő igazgatásnak azt a munkát kell elsőként és legsürgősebben elvégeznie, amelynek hiánya a régi ipari rendszer erőtlen és céljaival ellentétes működését okozta, ez pedig az energia, felszerelés és nyersanyag formájában rendelkezésre álló források megfelelő elosztása az elsődleges fontosságú iparágak között. A régi rendben lényegében nem végezték el ezt a szükséges elosztást.

Az elosztás érdekében az ország szállítási rendszerét ugyanannak a testületnek az irányítása alá kell helyezni, amelynek az elosztás is feladata; modern feltételek mellett ugyanis minden ilyen elosztás csak a szállítási rendszer felhasználásával hajtható végre. Ugyanezért azonban nekik kell ténylegesen ellenőrizniük a javak elosztását is a fogyasztók között; a fogyasztási javak forgalma is jórészt szállítási kérdés.

E megfontolások alapján — amelyeket csak megerősítene az elvégzendő munka részletesebb vizsgálata — a központi igazgatás nyilvánvalóan egy laza, háromrészes végrehajtó tanács formáját ölti majd, amely képes az iparigazgatás ügyeit intézni. A tanácsban helyet foglalnak majd azok a műszaki szakemberek, akiket képesítésük alapján az (anyagi) Erőforrások Mérnökeinek (*Resource Engineers*) nevezhetünk a szállítási rendszer és a késztermékek és szolgáltatások elosztásának hasonlóképpen illetékes képviselőivel együtt. A hatékonyság és a gyorsaság érdekében a végrehajtó tanács feltehetően nem lesz népes testület, bár hírszerző és tanácsadó gárdája várhatóan elég jelentős lesz, s az irányítás során folytonos konzultációkat folytat majd a termelő ipar különböző fő ágazatainak, a szállításnak és az elosztási forgalomnak elismert képviselőivel (küldöttekkel, megbízottakkal, igazgatókkal stb.).

Ilyen felhatalmazásokkal, s kellő konzultációkat folytatva, elég sok alközponttal és helyi tanáccsal képessé válik ez az ipari igazgatóság arra, hogy elkerülje egyrészt a berendezések és a munkaerő kihasználatlanságát, másrészt pedig min-

den helyi vagy időszakos hiányt. Az igazgatásra háruló munka jellegéből következő legfőbb kötelességek, valamint személyzetének képzettségi iránya (mind végrehajtó, mind tanácsadási szempontból) szükségessé teszi a termelési mérnökök (*Production Engineers*) szolgálatait. Nyilvánvaló azonban az is, hogy az igazgatásnak a tervezés és a tanácsadás folyamatos munkájához jelentős számú közgazdász közreműködésére lesz szüksége; olyan emberekre, akiket képzettségük alapján a Termelési Közgazdászainak (*Production Economists*) nevezhetünk.

Ma is vannak erre megfelelő képzettségű emberek, bár azt nem mondhatjuk, hogy a közgazdász céh főleg ilyen emberekből áll. A közgazdászok — s ezt nem lehet szemükre vetni — a hagyomány és a kereskedelmi nyomás következtében, elméleti vizsgálódásaikban rendszerint az eladás és a pénzforgalom, valamint a jövedelem- és tulajdonmegoszlás útjait módjait tanulmányozzák, nem pedig az ipari rendszert mint a javak és szolgáltatások termelésének módját és eszközét. Mégis ma már találkozunk — különösen az ifjabb nemzedékben — elég sok olyan közgazdással, akik megtanulták, hogy az „üzlet” nem azonos az „iparral”, a beruházás pedig nem azonos a termeléssel. S mint mindenütt, talán itt is megfelelően találják majd a legjobb megoldást.

Az ilyen „konzultáns közgazdászok” szükségszerű tartozékai a központi igazgatásnak, mert az a technikai képzés, amelynek nyomán valaki a specializáció bármely vonalán az erőforrások mérnöke vagy termelési mérnök, sőt illetékes ipari szakértő lesz, még nem ad biztos és könnyű betekintést a gazdasági erők játékába. Márpedig közismert tény, hogy csak nagyon kevés technikus hajlandó ebben az összefüggésben bármi egyébbel is megismerkedni, mint a régi rend félig elfeledett közhelyeivel. A „konzultáns közgazdász” ennek megfelelően hézagpótló szerepet tölt be a dolgok új elrendezésében. A rendszerben elfoglalt helye hasonlít ahhoz a szerephez, amelyet ma a jogi tanácsadó játszik a diplomaták

és az államférfiak működésénél; az eljövendő igazgatóság hatalommal bíró személyzete az új rendben hasonlítani fog az ipari államférfiakhoz.

Bizonyos általános fenntartásokkal is kell élnünk a személyzet tekintetében, s helyénvaló, ha erről itt beszélünk. Az állandó zavar és a kudarc elkerülésére szükséges lesz mindazon személyeknek bizalmi helyzetből és a végrehajtói felelősségből való eltávolítása, akik üzleti képzésben részesültek, vagy akiknek tapasztalataik vannak a nagyobb üzleti vállalkozások terén. Ez mindenkire vonatkozik majd az igazgatási rendszerben, bár parancsolóbb erejű követelmény lesz a központi és alárendelt igazgatóság felelős személyeivel, valamint hírszerző és tanácsadó testületükkel szemben, és mindenütt, ahol lényeges a megítélés és a belátás. Amire szükség van, az az ipari termelés módjaiban és eszközeiben, nem pedig a kereskedelem és a jövedelmező befektetés módszereiben és eszközeiben való jártasság.

A megszokás nyomására azok az emberek, akik képzésük-nél fogva üzleti szempontból mérlegelik, hogy mi helyes, visszavonhatatlanul elfogultak maradnak majd a termelés és elosztás minden olyan tervével szemben, amely nem a kereskedelmi nyereség és veszteség terminusaiban fogalmazódik meg, s amely nem nyújt szabad jövedelmet a háttérben maradó tulajdonosoknak. Nyilvánvalóan igen kevés személyes kivétel van e szabály alól. E kérdés következményei mégis viszonylag kevésbé fontosak. Lényegesebb ugyanebben az összefüggésben, hogy kereskedelmi elfogultságuk, amit az üzleti gondolkodásra való nevelés alakított ki bennük, képtelenné teszi őket arra, hogy hatékonyan ítéljék meg a termelőipar szükségleteit és céljait vagy azt, hogy miként használják fel az erőforrásokat, mert mindezt csak a kereskedelmi nyereség és veszteség terminusaiban tudják megragadni. Értékelésük, könyvelésük egységei és mércéi áregységek és ármércék, tehát az árak terminusaiban kifejeződő magánhaszon mércéi és egységei. A termelőipar minden olyan rendszere

szempontjából viszont, amely nem az üzletelésre és a jövedelemre, hanem a kézzelfogható teljesítményekre és az egész közösség javára szolgáló eredményekre törekszik, félrevezető az üzletelés és a jövedelem szempontjából történő értékelés és könyvelés. Az ilyen képzettségű emberek, még ha a legjobb indulattal és szándékokkal is, de elkerülhetetlenül úgy becsülik fel a termelést és úgy rendelkeznek a termelőerőkkel, hogy közben általuk egyedül ismert gyakorlati terminusokat, a kereskedelmi könyvelés terminusait használják: vagyis — ami ugyanezt jelenti — a háttérben maradó tulajdon és a szabad jövedelem terminusait — s a tervezett változtatás éppen ezek megszüntetését tűzi ki célul. A termelés e tervezett új rendjének céljai szempontjából ezért a legjobb esetben is jó szándékú süketnémákat és vakokat láthatunk a tapasztalt és tehetséges üzletemberben. Legbölcsebb ítéletei és legőszintébb törekvései azonnal értelmetlenné és félrevezetővé válnak, mihelyt az ipar ellenőrzésében követett cél már nem a nyereségnek a háttérben maradó befektetésre való alapozása, hanem a javak felhasználható kibocsátása.

Az üzleti elveknek és az üzleti bölcsességnek ez a megtagadása üres formalitással kapcsolatos elővigyázatosságnak tűnhet; helyénvaló emlékeztetnünk azonban arra, hogy hajlandóságaik és hagyományaik folytán a kis és nagy üzletemberek végül is — mindegyik a maga módján — azoknak a szervezett érdekeknek a tisztjei, amelyeket az ipar tervezett megszervezése fel kíván váltani — iskolázottságukat ezeknek az érdekeknek a taktikájában nyerték és az ő zászlaik alatt masíroznak. A háborús igazgatás tapasztalata s az iparnak az üzletemberek segítségével történő irányítása az elmúlt néhány évben megmutatta, milyenfajta ipari bölcsességre számíthatunk, ha tehetséges és jó szándékú üzletembereket kérnek fel arra, hogy a maximális termelést és takarékossgot szem előtt tartva irányítsák az ipart. Az adminisztráció egyöntetűen a tapasztalt üzletemberek közül választotta felelős személyi állományát, előnyben részesítvén azokat, akiknek sike-

res tapasztalataik voltak a „big business” terén; olyan képzett embereket választott ki tehát, akik élesszeműen tudták felismerni a legjobb esélyeket. S kalandjaik története, amennyiben ez az üzletemberek szűkszavúsága ellenére mégis ismertté vált, a tévedések bámulatra méltó vígjátéka, bármelyikről szóljon is a sok részleg, testület, tanács, bizottság és adminisztráció közül, amelyeknek ezt a feladatot kellett el látniuk.

Közismert, hogy a felelős személyek ilyenfajta kiválasztása ritka egyöntetűséggel eléggé kérdésesnek bizonyult, hogy durvább jelzőt ne használjunk. Politikájuk egyöntetűen a befektetések oltalmazását és a kereskedelmi profit elosztását eredményezte, az üzletemberek legjobb és legbölcsebb szándékainak kíséretében, miközben mindennek bevallott célja, s kétségtelenül az üzletember-adminisztrátorok lelkiismereti szándéka is, lényeges javak nagy mennyiségű termelése volt. Minél messzebbre jutott ez a folyamat, annál nyilvánvalóbb lett a különbség a beismert szándék és a kézzelfogható eredmény között. Márpedig éppen erre a termelő ipar kézzelfogható teljesítményeire alkalmatlanok az üzletemberek, a tervezett átalakulás lehetséges sikere viszont ezen alapul majd. Meg kell jegyeznünk, hogy bár ezek az üzleti adminisztrátorok vonakodtak lemondani és elszakadni az életüket uraló méltányos jövedelmektől, az ipari termelés eredményei mégis jelentősen megnövekedtek, ha átszámítjuk őket felhasznált munkaerő és felszerelés egységére. Hogy a háborús adminisztráció ilyen eredménnyel járt, az valószínűleg nagymértékben köszönhető annak a ténynek, hogy ebben a feszült időszakban a megbízott üzletemberek képtelenek voltak olyan szigorúan ellenőrizni a műszaki szakemberek és a szak-képzett munkások munkarendjét.

Érvelésünk itt érinti az egyik lényeges okát annak, hogy jelenleg miért nem kell tartanunk forradalmi átalakulástól. Az amerikai lakosság megrögzött szokásai következtében teljesen képtelen arra, hogy bármifajta jelentősebb felelősséget

ruházzon az üzletembereken kívül bárkire; az említett átalakulásnak ugyanakkor csak abban az esetben van reménye a sikerre, ha kizárja az üzletembereket mindenféle felelős pozícióból. Az amerikai nép tömegesen, mélyen és éberén gyakorolja szentimentális tiszteletét üzletembereinek bölcsességére iránt. Olyannyira, hogy hosszan tartó kemény tapasztalatokat igényel ennek megszüntetése vagy az, hogy bármiféle forradalmi átalakuláshoz szolgáltatson kellő nyomatékot. Az országban uralkodó népérzelmek még kevésbé tűrnék el, hogy a műszaki szakemberek vállalják át a felelősséget; a népfelfogás ugyanis túlspecializált különcök egyfajta fantasztikus testvériségének tartja őket, akikben látatlanul csak akkor lehet megbízni, ha biztonságos és egészséges lelkületű üzletemberek kordájában vannak. Rendszerint maguk a műszaki szakemberek is nagyjából hasonló képet alkotnak helyzetükről. Még mindig úgy érzik, hogy a dolog természeténél fogva ők alkalmazottai azoknak a vállalkozó üzletembereknek, akiket — s ez szintén a dolgok természetéhez tartozik — azért választottak meg, hogy létrehozzanak valamit a semmiből. A háttérben maradó tulajdon jelenleg még biztonságban érezheti magát. Persze ha eléggé erőteljes kihívással találkozik, idővel megváltozhat ez a népszerű gondolkodásmód; erre azonban még hosszú ideig nincs szükség.

Még az imént felvázolt hiányos és puszta körvonalakkal jelzett általánosságok is megmutatják, hogy a fennálló rend tényleges átalakítása nem történhet máról holnapra, s nem formálódhat ki rögtönzések révén a kezdeti lépések megtétele után. Az átalakulásra csak akkor van esély, ha előzőleg megfontolt előkészületek történnek. Ezeknek az előkészületeknek két olyan vonala van, amelyeket figyelembe kell vennie bármely, ilyen megmozdulást fontolgató embercsoportnak: a) a fennálló feltételek és a rendelkezésre álló módszerek és eszközök vizsgálata; b) megvalósítható szervezeti sémák kialakítása, valamint a rendelkezésre álló személyi állomány áttekintése. Ezzel az előkészítő munkával együtt, s azt

meghatározva, gondoskodni kell arról is, hogy a csoportmunkának olyan szelleme alakuljon ki, amely készteti a vállalkozást erre a kritikus kalandra. Mindez viszont időbe kerül.

Szükséges lesz megvizsgálni és meggyőzően kimutatni, hogy milyen különböző fajtái és módszerei vannak az ipar jelenlegi üzleti ellenőrzésből szükségképpen fakadó pazarlásnak, továbbá melyek a pazarló és akadályozó gyakorlati tartások, és végül, milyen megtakarítás lesz megvalósítható az irányításban és a termelésben a jelenlegi üzleti ellenőrzés megszüntetése után. Ehhez szorgalmas munkára van szükség a közgazdászok és mérnökök megfelelő csoportja részéről, amely az önkivalasztás útján jön létre, ez utóbbi alapjául a termelői hatékonyság az erőforrások takarékos felhasználása és az elfogyasztható termékek bocsátásának méltányos elosztása terén megnyilvánuló közös érdek szolgál. Mind ez ideig szemmel láthatóan nem alakult ki a hozzaérto személyek ilyen önkivalasztása, és még meg sem kezdődött annak a csoportmunkának a megtervezése, amely elvegezheti ezt a vizsgálatot.

E tervezett vizsgálat során a eredményeinek alapján nem kevesebb komoly következtetésre és tanácsadásra van szükség a szóban forgó csoport tagjai között, vagy akkor, amikor olyan külső technikai szakértőkkel konzultálnak, akik tudják, mi a legjobb módja a rendelkezésre álló eszközök felhasználásának, és akiket az eseményekben való érdekeltségük ugyanezre a nyereséggel nem járó kalandra ösztönöz. Ez magában foglalja olyan szervezeti semak kidolgozását, amelyek a rendelkezésre álló erőforrások és felszerelés tényleges felhasználásával kapcsolatosak, valamint a késztermékek elosztási folyamatainak újraszervezését is.

Hogy egy szemléletes példán mutassuk be, feltehetően milyen lesz ennek a vizsgálatnak és tanácsadásnak a terjedelme és módszere, megjegyezhetjük, hogy az új rendben kereskedelmi ösztönzés híján feltehetően eltűnik majd a jelenleg fennálló versenyszerű kereskedelmi forgalom a fogyasztási javak elosztása terén. Általánosságban jól ismert, hogy e

forgalom jelenlegi nagy- és kiskereskedelmi szervezete a munka, a felszerelés, a készletek és a személyzet igen nagyfokú és költséges megduplázódását vonja maga után, márpedig nem lenne szükség ilyen pazarlásra, ha ésszerű terv alapján, gazdaságilag hatékonyan irányítják a forgalmat. A jelenlegi rendkívül pazarló kereskedelmi forgalomból való kiút keresése, és a fogyasztási javak méltányos és hatékony elosztásának megszervezése során a szóban forgó szakértőnek véleményünk szerint nagy segítséget jelenthetnek részletes információk olyan létező szervezetekről, mint például a Chicago Packers, a fiókhálózattal rendelkező vállalatok és a postai megrendelés alapján szállító üzletházak elosztási rendszere. Ezek természetesen kereskedelmi szervezetek, s irányításuk azt tartja szem előtt, hogy tulajdonosaik és irányítóik kereskedelmi haszonra tegyenek szert. Ugyanakkor azonban azért hozták létre őket, hogy elkerüljék a kiskereskedelmi elosztás szokásos pazarlásait — persze háttérben maradó tulajdonosaik érdekében. A gyakorlati gazdálkodás terén nem kevés ilyen szemléltető példával találkozunk a szerzett érdekeknél; olyannyira, hogy az ebből eredő megtakarítások az említett üzleti konszernek értékes, felhasználható hagyatékához tartoznak.

A tervezett vizsgálat természetesen a nyilvánosság meggyőzése szempontjából is hasznos lesz; konkrétan és hitelt érdemlően kimutatja majd, hogy melyek az ipar jelenlegi üzleti ellenőrzésének belső fogyatékoságai, miért elválaszthatatlanok e fogyatékoságok a fennálló körülmények között az üzleti ellenőrzéstől, s mi várható egy olyan iparirányítástól, mely nem vet számot a háttérben maradó tulajdonnal. E nyilvánosságra hozatal útjait és módjait előzetesen persze nem állapíthatjuk meg, hiszen a tervezett vizsgálat egész problémája alig több még spekulatív érdeklődésnél. Nagyjából ugyanezt mondhatjuk a vizsgálat terjedelméről és részleteiről is, amelyeket nagyrészt azon emberek érdekeinek és képzettségének kell meghatároznia, akik elvégzik majd a

vizsgálatot. Amíg el nem kezdődik a munka, addig egyáltalán csak ideiglenes általánosságokat vázolhatunk fel programjáról.

Úgy beszélünk itt e tervezett végső átalakulásáról, mely az ipari termelés és elosztás új és elfogadhatóbb rendszerének irányában történik, mint majd a fennálló rend „forradalmi felforgatásáról”. E gyalázatos kifejezést főleg azért használjuk, mert a fennálló rend őrizői nyilvánvalóan valamilyen baljós dologtól tartanak, amit nem illethetnük szelídebb névvel, nem pedig azért, mintha azt kívánnánk sejtetni, hogy ma egyedül a felforgató népségek menthetik meg a lakosság tömegeinek életét a szerzett érdekek egyre diszfunkcionálisabb uralmától. Nem kell semmiféle látványosságra gondolni annak a változásnak hallatán, amit itt spekulatív módon e baljós hangzású fordulattal fejeztünk ki, mint olyan eshetőséget, amelyet állítólag tűzön-vízen keresztül meg kell gátolni. Bizonyos, hogy nem kell fegyvercsattogással vagy zászlólobogtatással járnia, hacsak — s ez kezd valószínűvé válni — a régi rend védelmezői nem ezt találják célravezetőnek. Elemeit tekintve e változás a lehető legegyszerűbb és legprózaibb lesz, bár a részletekben kétségtelenül sok bonyolult változtatásra lesz szükség. Elvileg csak egyetlen szükségszerű lépést tartalmaz, s ez a háttérben maradó tulajdon lehetetlenné tétele, tehát egy olyan intézmény megszüntetése, amely az idők folyamán kártékonnyá vált a közjó szempontjából. Minden egyéb egész egyszerűen ennek az elavult és gyökértelen szerzett jognak az eltörléséből következik.

Ebben az összefüggésben háttérben maradó tulajdonon azt kell értenünk, hogy egy iparilag hasznos cikket olyan személy vagy személyek birtokolnak, aki, illetve akik rendszerint nem foglalkoznak e cikk ipari felhasználásával. A kereskedelmi jellegű irodai munkát ebben az összefüggésben nem tekintjük ipari foglalkozásnak. Ebből rögtön következik egy általános kiegészítés, bár ez annyira nyilvánvalóan fő tételünkhöz tartozik, hogy aligha szükséges explicit formában le-

szögeznünk: az a tulajdonos, aki tulajdonának ipari felhasználásával foglalkozik, a szó általunk adott jelentésében mégis „háttérben maradó tulajdonos”, ha nem ő az egyetlen személy, aki rendszeresen foglalkozik ezzel. Egy további, első pillantásra talán kevésbé nyilvánvaló, a felhasznált kifejezés értelmének közelebbi vizsgálata során azonban nem kevésbé meggyőző kiegészítés: a kollektív korporációs tulajdon, vagyis egy ad hoc intézmény tulajdona szintén megszűnik majd, minthogy ez is háttérben maradó tulajdon, a kifejezés általunk adott értelmében. Meg kell jegyeznünk, hogy mindez nem vonatkozik az osztatlan érdeken alapuló köztulajdon tárgyaira, amelyeket a háztartás tagjai együttesen használnak. Csak akkor beszélhetünk arról, hogy az ilyen birtok tulajdonlására érvényes a „háttérben maradó tulajdon” kifejezése, ha a háztartás olyan hasznos birtokkal rendelkezik, amelyet nem saját tagjai használnak, vagy amelyet nem bérelt segítség nélkül hasznosítanak. Hogy eléggé világossá tegyük mondandóinkat, hozzátehetjük, hogy a háttérben maradó tulajdon eltörlése, úgy ahogyan itt értjük, megkülönböztetés nélkül vonatkozik minden iparilag hasznos tárgyra, akár ingatlanról, akár ingóságokról, akár természeti erőforrásokról, felszerelésekről, banktőkéről vagy felhalmozott, megmunkált javakról legyen szó.

A háttérben maradó tulajdon eltörlésének közvetlen következményeként valószínűleg azonnal megszűnik az iparilag hasznos cikkeknek a tulajdon, vagyis a magánhaszon céljaira való felhasználása annak ellenére, hogy az ilyen használat esetleg mindenfajta adminisztratív beavatkozástól mentes marad. Az ipari tevékenységek adott állapotában a bennük rejlő energia és nyersanyagok miatt kiaknázott természeti erőforrások, illetve a nagy és ellenőrző hatást gyakorló iparágakban felhasznált felszerelések — természetüknél fogva — csak a háttérben maradó tulajdonnak engedelmeskednek; ezeké az iparágaké az ellenőrzés, s így a kis haszonra törekvő magánvállalkozás alig talál magának megfelelő piacot.

Ugyanakkor megszűnne a gazdagság magánfelhalmozására irányuló ösztönzés, ha az a közösségnek kárára van, míg ma az ilyen felhalmozást csaknem minden esetben a háttérben maradó tulajdon létrehozásának becsvágya ösztönzi. Egyéb ösztönzők tulajdonképpen elhanyagolhatóak. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta eltörlésnek több irányban is messzemenő következményei lesznek, de az is nyilvánvaló, hogy keveset profitálunk abból, ha tovább próbálunk elmélkedni e későbbi eshetőségekről.

Ami a jogi formaságokat illeti, amelyeket a háttérben maradó tulajdon e lehetetlenné tétele magában foglalna, ezeknek legalábbis fő előfordulásaikban sem terjedelmeseknek, sem bonyolultaknak nem kell lenniük. Kezdeti lépésként valószínűleg eltörölnek minden korporációs biztosítékot. Ugyanekkor megszüntetik majd a társas vállalkozásra vonatkozó cikkelyeket, az adósleveleket és más jogi eszközöket, amelyek ma jogcímet nyújtanak olyan tulajdonra, amely nem az adott személy birtokában van, vagy amelyet nem használ. Nagyon valószínű, hogy a cél szempontjából mindez elégséges lesz.

A betiltásnak ezt az aktusát nevezhetjük felforgatónak és forradalminak is; s bár nem szándékunk a mentegetőzés, a tervezett lépés objektív értékelése érdekében szükséges megjegyeznünk, hogy ez a betiltás csak a szó pejoratív értelmében lenne felforgató vagy forradalmi. Egyetlen lényeges mechanikus szerkezetet vagy viszonyt sem forgatna fel vagy károsítana, s arra sincs szükség, hogy akár termelői, akár a javak és szolgáltatások fogyasztói minőségében anyagilag megzavarja jelentősebb számú, ma a termelő iparban foglalkoztatott személy viszonyait. A betiltás valójában csak a jogi színlelést érinti majd lényegesen. Ennek következményei természetesen eléggé komolyak lesznek azon osztályok — az eltartott osztályok — számára, amelyeknek megélhetése e jogi színlelés fennmaradásától függ. Hasonlóképpen megszünteti majd a „viszonteladók” foglalkozását, ami ugyanígy e jogi

színelés fennmaradásán alapul, s ami „jogcímet” kínál arra, amivel az egyén nem áll anyagi viszonyban.

Kétségtelenül nagyfokú és gyorsan bekövetkező nehézségek várnak azokra az osztályokra, amelyek a legkevésbé edzetek a nélkülözésekre; kétségtelen az is, hogy valamennyien nagyon sajnálkozunk majd ezen. Jelen érvelésünk szempontjából azonban, amely kizárólag a séma kivitelezhetőségével foglalkozik, ez a rossz mégiscsak mellékes kérdés. Ezért szükséges megjegyeznünk, hogy bármennyire károsnak bizonyuljon is ez a lépés a háttérben maradó tulajdonosok sajátos érdekei számára, semmiképpen sem helyezi hatályon kívül vagy csökkenti azokat az anyagi tényeket, amelyek a termelőipar módszereit és eszközeit alkotják; és semmilyen mértékben sem gyöngíti vagy csonkítja meg azt a közös technikai tudást és gyakorlatot, amely az ipari rendszer szellemi munkaerejét alkotja. Sem jó, sem rossz értelemben nem érinti közvetlenül az ipar anyagi tényeit. Közvetlen előfordulásában ezért ez teljesen céltalan dolog, bármit higgyünk is másodlagos következményeinek.

Kétségtelen azonban, hogy a háttérben maradó tulajdon betiltására irányuló javaslat sérti majd sok ember erkölcsi érzékenységét; különösen pedig a háttérben maradó tulajdonosokét. Hogy elkerüljük a szándékos elhanyagolás látszatát, szükséges szólnunk az „erkölcsi oldalról” is. Nem szándékunk itt a háttérben maradó tulajdon tervezett betiltásának erkölcsi érdemeit ecsetelni; az sem szándékunk, hogy erkölcsi vagy egyéb alapon egy ilyen lépés mellett vagy ellene érveljünk. A háttérben maradó tulajdon ma jogilag megengedett. Sőt, mint jól ismert, az alkotmány tartalmaz egy olyan paragrafust, amely sajátosan a háttérben maradó tulajdon biztonságát szavatolja. Ha és amikor ebben a tekintetben megváltozik a törvény, természetesen jogtalanná válik az, ami ma jogos. Tulajdonképpen sokkal többet nem mondhatunk erről; kivéve azt, hogy végső soron a gazdasági erkölcs szolgálja a gazdasági szükségszerűséget. A mai amerikai közösség gazda-

sági-erkölcsi érzéke egyértelműen azt tartja, hogy a háttérben maradó tulajdon alapvetően és örökösen helyes és jó; ésszerűnek látszik azt hinnünk, hogy bizonyos ideig még fennmarad ez az érzés.

Az utóbbi időben bizonyos idegességet és vádaskodást eredményezett az, amit „profithajhászásnak” neveznek, s elégedetlenség tapasztalható azzal szemben, amit szükségtelenül aránytalan egyenlőtlenségnek éreznek a jelenlegi jövedelem-megoszlásban; az aggódó emberek azonban nem veszthetik szemük elől azt a legfontosabb tény, hogy a háttérben maradó tulajdon végül is minden igazi amerikai szív bálványa. Ez azoknak a dolgoknak a lényege, amelyeket remélnek, s azoknak a dolgoknak a valósága, amelyeket nem látnak. A kielégítő anyagi helyzet megszerzése (vagy öröklése), vagyis olyan gazdagság felhalmozása, amely biztosítja az ipartól való mentességben szerzett „jórahalál” megélhetést, mindazoknak általános és általánosan helyeselt törekvése, akik elérték szellemi érettségüket; mindez azonban ugyanazt a dolgot jelenti — bármi áron kapni valamit a semmiért. Hasonlóképpen általánosan elterjedt az az áhítatos tisztelet, amivel eligazításért és jó példáért közelednek a hatalmasabb háttérben maradó tulajdonosokhoz. Ezek a vagyonos állampolgárok azok, akik a népfelfogás szerint „vitték valamire”. Ők azok a nagy és jó emberek, akiknek élete „arra emlékeztet bennünket, hogy magasabbrendűvé tehetjük a miénket”.

Ez a kommercializálódott gondolkodásmód több nemzedéken keresztül a legfőbb esély keresésére való állhatatos nevelés szívós terméke; második természetűvé vált, s nem kell attól félnünk, hogy belátható időn belül lehetővé teszi az amerikaiaknak: másfajta perspektívából lássák a mindennapi tényeket. Minden civilizációban a megrögzött népi gondolkodásmód a legkitartóbb tényező, s ebben a tartós amerikai gondolkodásmódban a háttérben maradó tulajdon ellenőriz minden gazdasági valóságot.

Így, miután világossá tettük, hogy a fennálló rend megdön-

tésével kapcsolatos egész érvelésünknek csak elméleti érdekessége van, tovább folytathatjuk az érvelést, s megvizsgálhatjuk, milyen lesz annak az átalakulásnak az első lépése, amelynek szakítania kell a háttérben maradó tulajdon régi rendszerével, s létre kell hoznia a mesterségbeli tudásnak az ország műszaki szakemberei által irányított rendszerét.

Mint már ismételten emlékeztettünk rá, az ipari rendszer tényleges irányítása nagyrészt már a műszaki szakemberek kezében van, legalábbis ami a valóban elvégzett munkát illeti, de mindent háttérben maradó tulajdonosokat képviselő Szerzett Érdekek ellenőriznek, legalábbis ami e tulajdon munkaképtelenségét illeti. S egészen érthető, hogy e kudarc újabban nagyfokú figyelmet kelt. Az ipar e kettéhasadt, két-kamarás igazgatásában azt mondhatjuk, hogy a műszakiak nagyjából a közösséget és annak ipari képességét képviselik, más szóval a működésben levő ipari rendszert; az üzletemberek ezzel szemben a háttérben maradó tulajdonosok kereskedelmi érdekeinek nevében beszélnek, mint olyan testület nevében, amely haszonélvezője az ipari közösségnek. Közülük a műszakiaknak kell ismerniük az ország gépi energia és felszerelések terén rendelkezésre álló erőforrásait; nekik kell ismerniük és a gyakorlatban felhalmozniuk azt a technikai tudást, amely nélkülözhetetlen az ipari termelés számára; mint ahogy nekik kell tudniuk azt is, hogy a lakosság milyen fogyasztási javakat szokott igényelni és használni, s ezekről gondoskodniuk is kell. Ők alkotják tehát a termelés mérnökeinek vezérkarát, akiknek felügyelete alatt megtermelik és elosztják a fogyasztók között a javak és szolgáltatások megkívánt mennyiségét. Az üzletembereknek ezzel szemben azt kell tudniuk, hogy a termelésnek és az elosztásnak milyen aránya és mennyisége szolgálja legjobban a háttérben maradó tulajdonosok kereskedelmi érdekeit, s ezt a kereskedelmi tudást kell átültetniük a gyakorlatba azáltal, hogy a termékek megtermelését s elosztását gondosan olyan arányra és mennyiségre korlátozzák, amelyet kereskedelmi forgalmuk

elvisel — vagyis arra a szintre, amely árak tekintetében a legnagyobb tiszta jövedelmet biztosítja a háttérben maradó tulajdonosoknak. Az ipar bölcs visszatartásában az ipar parancsnokai szükségképpen egymásnak ellentmondó célok érdekében tevékenykednek, mivel a forgalom versenyszerű.

Az adminisztratív funkciók e kettős elrendezésében az is műszaki szakemberek kötelessége, hogy megtervezzék és elvégezzék a munkát; az ipar parancsnokainak kötelessége pedig arról gondoskodni, hogy a munka csak az ő és a hozzájuk kapcsolódó háttérben maradó tulajdonosok javára szolgáljon, s ne legyen több annál az üdvös minimumnál, amelyet kereskedelmi forgalmuk még elvisel. Mindenben, ami az elvégzett munka megtervezésével és végrehajtásával kapcsolatos, szükségképpen a műszakiak játszanak kezdeményező szerepet, és ők gyakorolják a szükséges alkotó felügyeletet, miután erre — s egyedül erre — valók. A háttérben maradó tulajdonosok üzleti kiküldöttei ezzel szemben bölcsen vétót emelnek a műszakiak és termelőiparuk ellen. Ténylegesen azért képesek élni a kereskedelmileg bölcs vétójogukkal, mert a műszaki szakemberek tulajdonképpen az ő alkalmazottaik, akiket azért fogadtak fel, hogy parancsaikat teljesítsék, de akiket elűznek, ha nem ezt teszik. Talán nem kevésbé játszik közre az a tény is, hogy mind ez ideig a műszakiak részmunkákat végeztek, s mint szétszórt egyének dolgoztak gazdájuk felügyelete alatt; mindeddig nem gyűltek össze önállóan, s nem tanácskoztak együtt az ipar vezérkaraként, hogy meghatározzák, mi a legfontosabb teendő. Az ország ipari vállalkozásainak irányításában ezért mindeddig technikai meghosszabbításai voltak annak a folyamatnak, amelynek során az üzletemberek megragadták a legjobb kereskedelmi esélyeket.

Maguk a műszaki szakemberek, valamint tanácsaik és felügyeletük azonban közvetlenül és visszavonhatatlanul lényeges tényezői bármilyen munkának azokban az elsőrendűen fontos, nagy iparágakban, amelyekben az ország termelő rendszerének sorsa megfordul, s amelyek az egész gazdaságban

megszabják az ütemet. Nyilvánvaló, hogy mihelyt összegyűlnek, s közösen tanácskoznak a legégetőbb teendőkről, akkor abban a helyzetben lesznek, hogy megmondhatják, mit kell tenni, s milyen feltételek mellett. Röviden tehát, ami a technikai követelményeket illeti, a helyzet érett ahhoz, hogy a műszaki szakemberek önmagukból kiválasztott, de átfogó szovjete átvegye az ország gazdasági ügyeinek irányítását, s megegyezése szerint engedélyezzen vagy tiltson; feltéve mindig, hogy eleget tesznek az általuk irányított ipar követelményeinek, s törekvéseiket továbbra is támogatja az ipar derékhada. Ez nagyjából annyit jelent, hogy a szovjetnek állhatatosan és ténylegesen gondoskodnia kell a lakosság anyagi jólétéről.

Bizonyos tekintetben nemkívánatos lehet az iparágak jelenlegi forradalmi állapota, de semmit sem nyerünk azzal, hogy letagadjuk ezt a tényt. Előrelépés akkor és csak akkor történik majd, ha a mérnökök összefognak, közös tanácskozásra gyűlnek össze, cselekvési terveket dolgoznak ki, s elhatározzák, hogy azonnal betiltják a háttérben maradó tulajdont. Ennek nyilvánvaló és egyszerű eszköze a hatékonyság tudatos csökkentése, vagyis az olyan általános sztrájk, amely az ország műszaki technikus rétegéből annyi embert fog át, amennyi elég ahhoz, hogy munkabeszüntetésük megbénítsa addig az ipari rendszert, ameddig érveiket elfogadtatják.

Elemi formájában egyszerű és nyilvánvaló ez a terv, kidolgozása azonban igen fáradságos előkészületeket igényel, sokkal többet, mint amennyit ez a merész megállapítás sejtet; mert az ipar jelenlegi helyzetéből és a modern technológiát alkalmazó ipari rendszer jellegéből következik, hogy még a termelő ipar irányításának átmeneti kudarca is a vállalkozás gyors összeomlásához vezet.

A műszaki szakemberek egyedül is képesek néhány hét alatt annyira megbénítani az ország termelőiparát, amennyire e cél szempontjából szükséges. Ezt a tényt mindenki el-

ismeri, aki tárgyilagosan szemléli ennek az ipari rendszernek a technikai jellegét. Mindaddig azonban, amíg legalább a lakosság nagy részének toleráns beleegyezése nem áll mögöttük, amíg nem érezhetik a szállításban és az alapiparágakban foglalkoztatott munkások erőteljes támogatását, addig lényegében segítség nélkül kell megvalósítaniuk az új alapokon nyugvó szervezetet; vagyis ebben az esetben céljuk elérése helyett csak a nehézségek és viták átmeneti időszakát teremtik meg.

Ezért, ha feltételezzük, hogy a termelés mérnökei hajlandóak eljátszani szerepüket, akkor legalább két fontos vonalon kell további előkészületekről gondoskodni, mielőtt még észszerűen lehetne bármifajta nyílt lépésre vállalkozni: a) széles körű mozgalmat kell indítani, hogy nyilvánosságra hozzák a vizsgálatok eredményeit, s ebből a lakosság megláthassa, miről van szó; b) közös megértést és érzelmi szolidaritást kell kialakítani a műszakiak és a szállításban, illetve a rendszer alapjául szolgáló nagyobb iparágakban foglalkoztatott munkások között: amihez mint kezdettől fogva csaknem nélkülözhetetlen tényezőnek hozzá kell járulnia, hogy a gépi iparágak nagy többségében a szakképzett munkások aktívan ragaszkodjanak ehhez a tervhez. Amíg e követelményekről nem gondoskodnak, addig hiábavaló minden terv a háttérben maradó tulajdon fennálló rendjének megdöntésére.

Befejezésül ismét emlékeztethetünk arra, hogy a termelés mérnökei jelenleg meglehetősen elégedett beosztottak szétosztott seregét alkotják, amely aprómunkát végez a háttérben maradó tulajdonosok küldötteinek parancsai nyomán; a nagy gépi iparágak és a szállítás munkásai még szinte egyáltalán nem érintkeznek vagy rokonszenveznek a műszaki szakemberekkel, s olyan egymással versengő szakmai szervezetekhez kötődnek, amelyeknek egyedüli és önző érdeke a „teli csajka” elérésében találkozók; a lakosság többsége pedig csaknem olyan tájékozatlanságot árul el a dolgok állását illetően, amilyent a szerzett érdekek védelmezőinek — beleértve a

kommercializálódott újságokat is — sikerült kialakítani benne. Következésképpen gondolkodásmódja még nem tűri el a háttérben maradó tulajdon jelentőségének lényeges csökkenését; a fennálló hatóságok pedig hozzáértően munkálkodnak a status quo megőrzésén. Ma még semmi sincs, ami jogszabályokkal megerősíthetné a szerzett jogok védelmezőit vagy a jómódú polgárok tömegét, akik a háttérben maradó tulajdonosok derekhatát alkotják.

A kiadásért felel a Kozgazdasági es Jogi Konyvkiado igazgatója
A szerkesztesert felel Harmath Agnes

Muszaki vezető: Buchler Alfréd. Muszaki szerkeszto: Bedo István
A vedoburkolo es kotesterv Szekely Edith munkaja

Kiadvanyszám: K—3574. Formátum A/5

Megjelent 25 iv terjedelemben, 2000 példányban, Primusz betutípusból 1975. évi en
KG-2316-k-7577

74.2077 Egyetemi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Janka Gyula igazgató